Felsefeyi Yaşamak

Ray Billington

AHLAK DÜŞÜNCESİNE GİRİŞ

İngilizce'den Çeviren: Abdullah Yılmaz

AYRINTI

GENİŞLETİLMİŞ 2. BASIM

RAY BILLINGTON

University of the West of England'da öğretim görevlisi olarak çalışmaktadır. *East of Existentialism; The Tao of the West* ve *Understanding Eastern Philosophy* son dönemde yayımladığı kitaplardan ikisidir.

Ayrıntı: 194
İnceleme Dizisi: 105

Felsefeyi Yaşamak
Ahlak Düşüncesine Giriş
Ray Billington

Kitabın Özgün Adı
Living Philosophy
An Introduction to Moral Thought

İngilizce'den Çeviren
Abdullah Yılmaz

Yayıma Hazırlayan
Emrehan Zeybekoğlu

© Ray Billington

Bu kitabın Türkçe yayım hakları
Ayrıntı Yayınları'na aittir.

Kapak İllüstrasyonu
Sevinç Altan

Kapak Düzeni
Arslan Kahraman

Dizgi
Hediye Gümen

Baskı
Kayhan Matbaacılık San. ve Tic. Ltd. Şti.
Davutpaşa Cad. Güven San. Sit. C Blok No.:244 Topkapı/İstanbul
Tel.: (0212) 612 31 85

Birinci Basım *1997*
İkinci Basım *2011*

Baskı Adedi *2000*

ISBN 975-539-187-8
Sertifika No.: 10704

AYRINTI YAYINLARI
Hobyar Mah. Cemal Nadir Sok. No.: 3 Cağaloğlu – İstanbul
Tel.: (0212) 512 15 00 Faks: (0212) 512 15 11
www.ayrintiyayinlari.com.tr & info@ayrintiyayinlari.com.tr

Ray Billington

Felsefeyi Yaşamak

Alcoholics Anomymous'un verdiği güç olmasaydı, bu kitap otaya çıkan ürünün ancak bir gölgesi olabilirdi. Bu yüzden, kitabımı birliğin bütün üyelerine ithaf ediyorum. Şükran duygularım hayat boyu sürecek ama bu duygu ancak "günlük süreç" içinde ifadesini bulabilir.

Gerçekten iyi bir adam iyi olduğunun farkında değildir,
Ve işte bu yüzden iyidir.
Aptal bir adam iyi olmaya çalışır,
Ve işte bu yüzden iyi değildir.

Gerçekten iyi bir adam hiçbir şey yapmaz,
Yine de hiçbir şeyi yapılmamış bırakmaz.
Aptal bir adam hep bir şeyler yapar,
Yine de çok şey yapılmamış kalır.

İşte bu yüzden, Tao yitirildiğinde, iyilik ortaya çıkar.
İyilik yitirildiğinde, incelik ortaya çıkar.
İncelik yitirildiğinde, adalet ortaya çıkar.
Adalet yitirildiğinde, merasim ortaya çıkar.

Bu yüzden, gerçek büyük adam gerçek olanda barınır,
yüzeydekinde değil,
Meyvede barınır, çiçekte değil.
İşte bu yüzden, birini al, ötekini reddet.

Tao Te Ching*

* Kitaptaki bütün şiirleri çeviren Selahattin Özpalabıyıklar'a teşekkür ederiz (Ayrıntı Yayınları).

İçindekiler

İlk Baskıya Önsöz 13
İkinci Baskıya Önsöz 18
Üçüncü Baskıya Önsöz 20

Birinci Kısım
Genel Etik Teorisi

I- Felsefe Nedir? 25
FELSEFİ ANALİZ 27
ÖTEKİ DİSİPLİNLER İÇİNDE FELSEFE 31
TARİH FELSEFESİ 31
ESTETİK 33
BAŞKA ALANLARDA FELSEFE 34
FELSEFECİNİN ALANI 37
EPİSTEMOLOJİ 38
METAFİZİK 40
MANTIK 40
Örnek Olay 1: HOŞGÖRÜ:
ÇİZGİYİ NEREYE ÇEKERSİNİZ? 42
Örnek Olay 2: EN İYİ VE İYİ 45

II- Etiğin Kapsamı 46
ETİK VE AHLAK 46
ETİK VE AHLAKİ SORUNLARIN AYRIKSILIĞI 48
GÜDÜLER 56
DİĞERKÂMLIK 56
HOBBES 57
ETİK İLKELER 60
PLATON 61
İLKELERİN KAYNAĞI 62
AHLAK KURALLARI: MUTLAK MI YOKSA GÖRELİ Mİ? 66
(a) Mutlakçılık 68
(b) Görecilik 69
Örnek Olay 3: KOMŞUNU SEV 76
Örnek Olay 4: BİR TÖVBEKÂRIN AÇMAZI 78
Örnek Olay 5: AHLAKİ TAVIRLARDAKİ DEĞİŞİMLER 79
Örnek Olay 7: GÖRELİLİK 80

III- Olgular ve Değerler 82
Değerlerin Genel Geçerliği 87
"Gereken" 88
"İyi" 89
"Şifre" Sözcüklerin Atlanması 92
Ampirik ve Normatif 94
Örnek Olay 9: PORNOGRAFİ 102
Örnek Olay 10: DOĞRU NEDİR? 104

IV- Doğru ve Yanlış Hakkındaki Bilgimiz 106
(a) Ana Babamız 108
(b) Vicdan 110
(c) Ülke Kanunları 113
(d) Toplum ya da Kişinin Emsalleri 117
(e) Tanrı 120
(f) Akıl 124
(g) Duygular 128
(h) Evrim: Bir Doğal Ayıklama Süreci Olarak Ahlak 131
(i) Örnek Olgulardan Hareketle Doğal Bir İlerleme: "Gereken", "Olan"dan Türüyor. 138
Örnek Olay 11: NEDEN AHLAKLI OLMALI? 142
Örnek Olay 12: OTORİTE VE OTONOMİ 144
Örnek Olay 13: ETİK VE HUKUK 146

İkinci Kısım

Etik Teorisine Yaklaşımlar

V- Amaçlar ve Araçlar I: Kant 153
İmmanuel Kant (1724-1804) 154
Koşulsuz Buyruk 161
Örnek Olay 14: KİM YAŞAYACAK? 168
Örnek Olay 15: GÖREVİNİ Mİ YAPIYORSUN? 174
Örnek Olay 16:YALAN SÖYLEYEN BAKAN ÖRNEĞİ 176

VI- Amaçlar ve Araçlar II: Mill ve Faydacılık 179
Mill'in Faydacılığı 184
Faydacılığın Eleştirisi 187
Kural Faydacılığı 195
Örnek Olay 17: AÇMAZLARLA BAŞA ÇIKMAK (GERÇEK YA DA HAYALİ/FANTEZİ) 197
Örnek Olay 18: AĞIR ÖZÜRLÜ BEBEKLERİN TEDAVİSİ 200
Örnek Olay 19: ÖLÜM CEZASI 202

VII- Varoluşçuluk ve Etik 204
Kierkegaard 206
Nietzsche 207
Heidegger 209
Sartre 214
Varoluşçuluğun Eleştirisi 224
EK: VAROLUŞÇU FİKİRLERE İLİŞKİN İFADELER 227
Örnek Olay 20:YÜKÜ SIRTINDAN ATMAK YA DA BÜTÜN YÜKÜ SIRTLAMAK 230
Örnek Olay 21: SUÇLU KİM? 231
Örnek Olay 22:VAROLUŞÇU AÇMAZLAR 233

VIII- Özgür İrade ve Belirlenimcilik 236
"Kavram" Hatası 239
Ahlaki Özgürlük 243
Belirlenimcilik 245
Nedensellik ve Belirlenimcilik 252
EK: OKULLARIN BİR TASNİFİ 258
Örnek Olay 23: ÖZGÜR MÜSÜNÜZ? 260
Örnek Olay 24: ÖZGÜR İRADE VE GENETİK 261
Örnek Olay 25: SUÇ VE CEZA 262

Üçüncü Kısım

Ahlaki ve Pratik Felsefenin Sorunları

IX- Ahlak ve Din 267
(a) Kamutanrıcılık (Panteizm) 270
(b) Tanrıcılık (Deizm) 272
(c) Tektanrıcılık (Theizm) 273
Tanrıcılık ve Etik: Mantıksal Bir Bağlantı Var Mıdır? 275
Ahlak Kurallarının Kutsanması Olarak Tektanrılı Din 281
Örnek Olay 26: İLAHİ EMİRLERDE ETİK 283
Örnek Olay 27: CİNSEL AHLAK 285
Örnek Olay 28: TEKTANRILI DİNLER VE HOMOSEKSÜELLİK 287

X- Doğu Dinleri ve Kültürel Görelilik 290
Budizm 293
Taoculuk 295
Hinduizm: Advaita Vedanta 296
Örnek Olay 30: DOĞU VE ORTADOĞU FELSEFELERİ VE ACI ÇEKME SORUNU 300

XI- Etik ve Politika 308
Yönetim Biçimleri 309
Yönetim ve Filozoflar 312
İnsan Hakları 323
Örnek Olay 33: PASİFİZM VE SAVAŞ 332
Örnek Olay 34: İNSAN HAKLARI 337
Örnek Olay 35: DEMOKRASİ, OTOKRASİ, ANARŞİ 341
Örnek Olay 36: ANARŞİ 342
Örnek Olay 37: MÜMKÜN OLANIN SANATI 345

XII-Çevresel Etik ve Biyoetik 346
ÇEVRESEL ETİK 347
TÜRCÜLÜK VE HAYVANLARIN KURTULUŞU 354
BİYOETİK 360
Örnek Olay 38: HAYATIN DEĞERİ 368
Örnek Olay 39: ÇEVRE SORUNLARI 372
Örnek Olay 40: WONDERWOMAN VE SUPERMAN 373
Örnek Olay 41: HAYVAN HAKLARI 375
Örnek Olay 42: İNSAN NÜFUSU AŞIRI MI? 376

XIII-Etik ve Eğitim 378
Eğitim Sözcüğünün Etimolojisi 379
Educare 379

Educere 381
Öğretmenin Otoritesi 385
Tarihsel Değerlendirmeler 393
Örnek Olay 43: EĞİTİMİN DEĞERİ 399
Örnek Olay 44: EDUCARE VE EDUCERE 401

Dördüncü Kısım
Ahlaki Fail

XIV-Ahlaki Olgunluk 405
ÖZERKLİK/1. Neden 407
AHLAK EĞİTİMİ 419
Örnek Olay 45: KİŞİNİN ÖZERKLİĞİNİ DEĞERLENDİRMEK 421
Örnek Olay 46: BİR AHLAKİ EĞİTİM MÜFREDATI ÇIKARMAK 424
Örnek Olay 47: KİŞİSEL BİR ENVANTER 424

XV-Pi Beta Kappa/Deneyim Felsefesi 426

Deneyim Felsefesi 430
Deneyimin Anlamı 433
Mutluluk 433

Ekler 452

Terimler Sözlüğü 455

Ek Okuma Listesi 461

İlk Baskıya Önsöz

Bu kitabı yazmamın birinci nedeni, Bristol'deki University of the West of England'ın Beşeri Bilimler Bölümü'nde verilen "Kişiler ve Değerler" adlı bir derse katılan öğrencilerdir. Bu ciddi başlık belki akılları biraz karıştıracak; ama aslında uygulamalı felsefeye bir giriş niteliğinde olan dersin içeriği etiğe yaptığı özel vurguyla yere gayet sağlam basıyor. Bu ders yirmi yılı aşan ömrü boyunca aynı yolu iki kez katetmemiştir, bu yüzden elde biriken malzeme, abartmadan söyleyelim, bir hayli fazladır. Karşınıza çıkacak olan ürün bu yüzden bir daldan öbürüne atlıyor görünüyorsa da ayrıntılara girildiğinde neden böyle olduğu anlaşılacaktır. "Açıklama"nın bazen "geçiştirmek" anlamına geldiğinin farkındayım ve ben burada geçiştirmediğimizi umabilirim ancak.

İçindekiler tablosundan da görülebileceği gibi, kitapta üç ana kısım var. Birincisinde, genel olarak, çoğu modern yazarın konuya ilişkin tanımlarına başvurmadan da olsa, etiğin genel felsefeyi ilgilendiren meselelerinde bir gezintiye çıkılmaktadır.

İkinci kısımda, ahlak felsefesi ve pratiğinin önemli bir rol oynadığı belirli felsefe okulları incelenmektedir. Buradaki seçmelerin oldukça keyfi olduğunun bilincindeyim: Aristo ve Spinoza, tek başına bu iki isim, kendi başına bir bölümü hak eder ama bu arada bazı okurlar, bir ölçüde haklı olarak, Freud ve Marx'ın yeteri kadar işlenmediğini düşüneceklerdir; bu, onların tutkunlarını neresinden bakarsanız bakın hoşnut etmeyecek bir durumdur. Ancak bu alanda kapsamlı karşılaştırmalara girmek, kitabın amacından sapmak olacaktı. İkinci kısımda iştahı kabaranlar için, keşfedilecek çok sayıda etik tarihi vardır; biz metin içinde en iyilerinden birine değiniyoruz.

Üçüncü kısımda, doğrudan etik şemsiyesi altına girmemekle birlikte, (bana göre) belli bazı temel ahlaki sorunlarla ilgili birçok konu ele alınıyor. Bunlar faal ve düşünen hiçbir insanın kolayca kaçamayacağı meselelerdir ve ilk bakışta daha çok teorik kalan bazı değerlendirmeleri pratikte uygulanabilecekleri bir noktaya taşırlar. Kuşkusuz, bu değerlendirmelerin her biri tek başına bir kitap konusudur. Bizim burada tüm beklentimiz, her konunun temeli olan meselelere, kitabın bütünsel çerçevesi içinde, onların asli önemini ortaya sermeye yetecek bir duyarlılıkla değinmektir.

Her bölümün sonunda bir ya da daha fazla örnek olay incelemesi vardır. Bunlar genel olarak, o bölümde sözü edilen bazı konularla ilişkili özgül pratik ahlaki ve/veya toplumsal sorunlarla ilgilidir. Bunlar bazen metinde ortaya çıkan; ama, eğer metinde verilecek olsaydı, tartışmanın akışını bozacağını düşündüğümüz bir meselenin analizine girişir. Bu örnek olay incelemelerinin herhangi biriyle başa çıkmanın en verimli yolu, konuyu bir grup içinde ele almaktır; bu grup ister öğrenci ister konuyla ilgili arkadaşlar ister aile bireylerinden oluşsun, fark etmez.

Bazı bölümlerde, kendi hayat anlayışım ve bu anlayıştan doğan felsefe konularında tümden tarafsız kalmayı kendime yediremedim. Bunun, söz konusu alanda kalem oynatan yazarların normal olarak benimsedikleri bir hareket tarzı olmadığını gayet iyi biliyorum. Ben

buna (kibirlilik gibi görünebilir; ama ben öyle düşünmüyorum) bu kadarı da fazla derim. Başkaları bu konu hakkında bütünüyle kişisellikten arınmış bir biçimde yazabilir ve öyle de kalabilir; ama benim felsefe anlayışıma göre bu tutum, doğal değildir. İnandığım gibi, felsefenin yaşayan, devinen bir varlık ve hayatta neyin değerli olduğunu anlamamız için en güvenilir temel olduğu doğruysa, o zaman, bence, bu meseleleri tartışırken kendimi, cinsiyetsizleştirmesem bile tarafsızlaştırmam oldukça yapmacık olacaktır.

Bu kitabı yazarken kendileriyle yıllar boyu kitabın içeriğini tartıştığım öğrenciler aklımdan hiç çıkmadı (çoğu, derslerin işlenmesi sırasında zaman zaman yapmış oldukları katkıları hatırlayacaklardır). İyi felsefe her zaman, koca kitap ciltleri ve yazılardan çok, en iyi böyle tartışmalar sırasında öğrenilir, öğretilir ve hepsinden önemlisi, yapılır. Sürdürülen tartışmalarda normal olarak felsefi söylemlerde olduğundan daha fazla "ben" görürseniz, bu yalnızca benim eğitim denen şeyin nasıl olması gerektiğine ilişkin anlayışımı –beyinden beyine değil, kişiden kişiye bir süreç– doğrular ve şayet felsefe, tüm diğer dallardan önce bu yolu izlemezse, başka yerde umut aramak boş bir çaba olacak gibi görünüyor. Kuşkusuz, bunu derken zekânın kullanılmasının böyle tartışmalarda merkezi bir unsur olmadığını söylemek istemiyorum ve umuyorum ki elinizdeki kitap, kendi koyduğum sınırlar içinde bu gereksinimi karşılar.

Bu kitabın amacı, tikel bir düşünce okulundan olan herhangi bir kişinin aklını çelmek değil, genel olarak ahlaki meseleler hakkında bir tartışma açmaktır. Bunu yaparken, umarım teknik felsefe jargonunu rasgele kullanmaktan yeterince sakınabilmişimdir ve böylesi sözcükler ve deyimler kullanılmışsa, bunlar ya metin içinde ya da sondaki terimler sözlüğünde açıklanmıştır. Bu konuda hatalarım olduysa, özür dilerim. Benim kafamdaki okur, önceden hiçbir resmi felsefe eğitimi görmemiş okurdur. Böyle bir kişinin içine düştüğü açmaz, felsefe üzerine yazılmış kitapların çoğunun okurları adına belli bir felsefi bilinci varsaymasıdır. İkinci ve üçüncü sınıf öğrencileri için tonlarca kitap vardır, araştırma aşamasına gelmiş olanlar içinse konuları derinliğine inceleyen cilt cilt kitap yazılmıştır. Ben bu kitabın hem okunabilir bir kitap olacağını, hem de yalnızca birinci sınıf öğrencileri tarafından değil, eğitimin sonu gelmez bir süreç olduğunu

kabul eden ve bunu akşam sınıflarında ve başka ek çalışmalarda hayata geçiren yetişkin insanlar tarafından da okunacağını ve boş zamanlarını eğlenmek kadar zihinsel gelişimlerine ayıran insanların yanı sıra, üniversiteye hazırlanmakta olanların da eline geçeceğini umuyorum. (Bölüm 9 konusu açısından uzman işi bulunabilir ve bazı okurlar pekâlâ bu bölümü atlayabilirler.)

"Felsefeyi Yaşamak"ın ne anlama geldiği kişiden kişiye değişecektir. Sanırım, ortak bir öğe (ya da en azından yaygın kabul göreni), evrenin engin bilgisinin ancak minicik bir parçacığını anlayabileceğimizi kabul etme becerisidir. Newton, kumsalın tamamıyla karşılaştırıldığında bir çakıl taşı neyse, kendi bilgisini de o kadar görüyordu. Böyle bir tevazu sağlıklıdır ve hem kendini hem de başkalarını anlamanın başlangıcıdır. Hayatımın çok uzun bir bölümü bütün yanıtları bildiklerine ve bu yanıtları başkalarına bildirmekte öncü rol oynayacaklarına *inanan* insanlar arasında geçti. Gençliğimde ben de bu yanılgıları paylaşmıştım; ama şimdi bu çocukça nosyonları bir kenara koyan, en azından böyle yaptığım uman bir insan oldum. Hayatın karşımıza çıkardığı aksilikleri belli bir oranda kabullenmek, akıl sağlığı için zekice bir yol gibi görünmektedir ve bu bir parça mizah öğesiyle canlandırılırsa, kişi her şeyle başa çıkma mücadelesinde daha iyi silahlanmış demektir. The *Guardian*'da Samuel Beckett hakkında yazan John Calder şöyle demişti: "Beckett yerleşik dinlerin tümünün şunu unuttuğunu söyler: Gerçekle cesurca yüzleşmek, insanın faziletli olduğu ve başkalarına gösterdiği iyi yürekliliğin bir tür asalet taşıdığı" mesajını verir. Benim hissettiğim şudur ki, ahlak üzerine bütün söylenenler ve yüzlerce yılın etik kitapları bu duyguda özetlenmiştir. Bu düşünce, yaşayan bir felsefeyi ifade eder ve o olmaksızın etikle ilgili bütün bilimsel araştırmalar yalnızca akademik hayata yapılan yavan gezintilerdir ve kurbağanın arka bacağını kesip ayırmaktan daha fazla bir değer ifade etmez.

Beethoven nasıl müzik eğitimi almamış insanlarla iletişim kurmuş ve Shakespeare nasıl oyunlarını asıl olarak okuryazarlığı olmayan insanlar için yazmış ve bu oyunlar onlar tarafından izlenmişse, felsefe de öz olarak, "kalpten kalbe işleyen" bir sürecin ifadesidir. Felsefe bu boyutunu yitirirse, varlık nedenini yitirir. Felsefe yaşanmalıdır, aksi halde o bir hiçtir.

Bir sürü yazara olan borcum, metin içinde kendini gösterecektir. Kendileriyle bu kitapta işlenen konuların çoğunu tartıştığım, gizlerin bazılarını çözmeye başladığım, adlarını sayamayacağım kadar çok sayıda başka kişiler de var. Bir kişiye özel olarak teşekkür etmem gerekiyor. Eski meslektaşım Glyn Davies "Kişiler ve Değerler" dersinin sürdüğü yıllar boyunca bana öğretmenlik yapmıştır. Bu süre zarfında ben, onun kendine özgü felsefesinden, ifade edebileceğimden ve sanıyorum, onun da fark ettiğinden daha fazla şey kazandım. Onun etkisi genel olarak kitap içindeki sayısız tespitte ve özel olarak da bazı örnek olay incelemelerinde hissedilecektir. Son bölümde özetlenen deneyim felsefesinin benim kafamdaki kökenleri, Glyn Davies ile çalıştığım yıllarda yatmaktadır. Bu kitap kısmen onundur.

Ray Billington
Bristol, Temmuz 1986

İkinci Baskıya Önsöz

İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde, Britanya'nın en çok sözü edilen başbakanı Harold Wilson, şöyle demişti: "Politikada bir hafta, uzun bir zamandır." Benzer bir biçimde, ahlak felsefesi alanında da beş yıl (*Felsefeyi Yaşamak*'ın ilk basımının üzerinden geçen süre) sonsuz bir zaman gibidir. 1988'den bu yana dünya AIDS virüsü ile çalkalanıyor; insan embriyoları ve organ nakli üzerine yapılan deneyler mucize olmaktan çıktı ve dünya, genel olarak, insan türünü tamamen yok etmekle tehdit eden keyfi bir şiddet uçurumuna doğru tepetaklak yuvarlanmaktadır. İnsan merak ediyor, bir yerlerde içtenlikle "İşler eskisinden daha iyiye gidiyor" diyebilecek birileri var mıdır acaba?

Kitabı gözden geçirme işi bundan dolayı geçici bir düzeltmeden öte anlam taşıyamaz: Yakında –çoğu insanın beklediğinden daha ya-

kında– burada tartışılan meseleler Roma yanarken keman çalmaya benzeyecek. Ne var ki bu arada *bir şeyler* yapmalıyız; şöyle ya da böyle, en azından birbirimizi anlamaya ve bir arada yaşamaya gayret etmeliyiz. Bunun homo sapiens'in görkemli ölümüyle –başarısız deneyle– tümden başarısızlığa mahkûm oluşu, çabamızdan vazgeçmemiz için bir neden değildir.

Sonuçta, bu ikinci basımda, ilk basımdaki malzemenin çoğu güncelleştirildi, çoğu örnek olay güncelliğini yitirdiği için çıkarıldı ve yaklaşık yirmi yeni örnek olay araştırması eklendi. Bence bunlar da 1988 basımındakiler gibi bu kitabın en önemli olumlu unsuru olduğunu iddia ettiğim şeyi yansıtıyor: İster beğenin ister nefret edin, değerlendirmelerine katılın ya da katılmayın, en azından tam olarak neyi beğendiğinizi ya da beğenmediğinizi, neyi kabul edip neyi reddettiğinizi bileceksiniz. Ancak, bu yüzyıldan bir sonrakine geçerken, bu meselelerin hâlâ ilgi çekip çekmeyeceği tartışma konusudur. Eğer değilseler, 2000 civarında yeni bir güncelleştirme pekâlâ yapılabilir.

Günümüzün haklı davası cinsel eşitlikçiliğe uyum sağlamak için, bu kitap boyunca eril zamirlerin kullanılmasında kalıcı değişiklikler yapmayı isterdim. Bu mümkün olmadı, bu yüzden okurun bu konuyu aklında tutacağını ve bir zamiri diğerini de içerir biçimde okuyacaklarını umuyorum.

Bu ikinci basımın hazırlanışında Avril Sadler'in itici gücünü şükranla anıyorum. Başka herkesten daha çok, Avril Sadler beni uyuşukluktan çıkarıp canlandıran kişi olmuştur.

Ray Billington
Bristol, Şubat 1993

Üçüncü Baskıya Önsöz

İlk yayımlanışının üzerinden on dört yıl geçtikten sonra *Felsefeyi Yaşamak* kitabının hâlâ aranıyor olması yüreklendiricidir. Bu zaman zarfında felsefe önemli oranda açıldı; öyle ki analitik felsefeyle deneyim felsefesi (yaşayan felsefe) arasında bir ayrım günümüzde de olsa bile, iki taraf arasındaki düşmanlık bir biçimde ortadan kalktı; en azından ben öyle sanıyorum.

Geçtiğimiz on yıl Fransa'da Cafe Philo ve Britanya'da pub felsefesinin gelişmesine tanık oldu. Binlerce insan artık iş çıkışında hem rahatlatıcı hem de teşvik edici bir ortamda felsefi meseleleri tartışıyor. Bu metni de Güneydoğu Galler'de bir köy pub'ında yapılacak ve en az otuz, belki de elli kişinin katılacağı "Sanat Eseri Nedir?" başlıklı bir konuşmaya hazırlanırken yazıyorum. Bu insanlardan çok azı resmi

olarak felsefe dersi görmüş; büyük çoğunluğunun felsefeyle alakası yok. İşte *Felsefeyi Yaşamak* da konuyla ilk karşılaşan lisans öğrencileri kadar bu tür insanlara hitap ediyor.

Oxford Philosophy Trust'ın himayesinde (John Wilson ve daha öncesinde Chris Bloor ile) Britanya okullarında daha fazla felsefe okutulmasını sağlamak üzere bir mücadele yürütülüyor. Eğitim sistemimizin tam kalbinde böylesi bir boşluk dururken kendimize medeni dememiz hayli zor. Platon'un tanımladığı anlamda felsefenin büyük bir kısmı bir bakıma yuvadan uçmuş ve kendi belli okullarını kurmuş olsa da, eğitimin temel direği olarak felsefe disiplininin gereği yerli yerinde duruyor. Felsefe bölümü ya da fakültesi olmayan bir okul ya da üniversite kokusuz bahçeye ya da içinden kan akmayan damarlara benzer. Britanya okullarında, sadece orta öğrenim değil, ilkokullar düzeyinde de, yaygın olarak felsefe okutmanın zaman geldi geçiyor. Aslında, anababaların ve öğretmenlerin öğrencilerin o yaşta sorduğu sorulara bakarak kanıtlayacakları gibi, 8 yaş bir çocuğa felsefe öğretmek için hiç de erken sayılamaz.

İkinci Baskı'da, Örnek Olay'larda değişikliğe gidilmişti. Bir zamanlar önemli görülen olaylar zaman içinde daha önemli olurken, göz ardı edilen konular ön plana çıkabiliyor. Bu yüzden baskıya eklemeler, çıkarmalar ve değişiklikler (çoğu kez kısaltma biçiminde) yapılmıştı.

İkinci Baskı sonrasındaki iki gelişme iki yeni bölüm eklenmesini beraberinde getirdi. Bunlardan birincisi, şimdilerde artık çok nadir olarak kendi içinde çelişkili bir kavram olarak kabul edilen Doğu felsefesine artan ilgidir. Bu artan farkındalık hali dünya genelinde karşıt inanç sistemlerinden kaynaklanan kültürel ve toplumsal farklılıkları daha çıplak bir biçimde gün ışığına çıkardı. Bazıları için hâlâ tehlikeli bir kavram olan görelilik yönündeki genel postmodern hamleyle birlikte, bu farklılıklar herhangi bir önermenin "doğru" olarak nitelenip nitelenemeyeceğine dair tartışmaları da körükledi. Bu mesele, Ahlak ve Din adlı eski 9. Bölüm'ün genişletilerek ikiye bölünmesiyle sonuçlandı. Bu bölümlerden biri tektanrılı din ve ahlaki karar alma süreçlerine etkisi üzerinde yoğunlaşırken, ikincisi Doğulu yaklaşımların ahlaki yargılar üzerindeki yaygın etkileri ve farklı değerler ve farklı geleneklere sahip Batının bu görüşleri ve araştırma yöntemlerini ne oranda takdir edebileceği üzerinde duruyor.

İkinci olarak, insan genom'umun keşfiyle birlikte, biyoetik ahlaki meseleler üzerine birçok geleneksel tutumun karşısına dikilen başlıca meydan okuma alanı haline geldi. Biyoetik daha önceki baskılarda tamamen göz ardı edilmiş değildi elbette ama şimdi bir bölümün (12) yarısı bu konuya ayrıldı. Bu bölümün diğer yarısı da çevre etiğini irdeliyor; bu konunun diğer baskılardaki yokluğunun haklı bir gerekçesi olmadığı bugünkü gelişmeler ışığında daha da açık hale geldi; özellikle de George W. Bush'un (seçimi diyemiyorum) gelişi ardından çevre konularının Amerikan finans çıkarlarının çok gerisinde bir yere havale edilmesiyle. Bu yarım bölümün yazımında, o zamana kadar bu meselenin ihmal edilmiş olmasını dert etmeyen öğrencim Margaret Davis'e çok şey borçluyum.

Görünen o ki *Felsefeyi Yaşamak*'ın yeni bir baskısı 6 ya da 7 yıl sonra çıkacak. 2010 yılının ana tartışma konusunun ne olacağı üzerinde fikir jimnastiği yapmak ilginç olur. Ancak Humphrey Lyttleton'ın başka bir bağlamda söylediği gibi, bilseydim zaten orada olurdum. Okurlar pekala bazı meseleleri abarttığımı bazılarını da ihmal ettiğimi düşünebilir. Alexander Pope'un *Essay on Criticism*'de dediği gibi:

Kim ki hatasız bir şeyi göreceğini düşünür,
Hiçbir zaman olmamış ve olmayacak olanı bekler.

Başka bir ifadeyle, o her neyse yaşayan felsefe olmayacaktır.

Ray Billington
Tintern, Mayıs 2002

Birinci Kısım

Genel Etik Teorisi

I

Felsefe Nedir?

Felsefeci olduğunuzu söylemek, toplumsal intihardan farksızdır. Bir yabancı, birine mesleğini sormuşsa, o kişinin felsefe okuduğunu ve öğrettiğini beyan etmesi genellikle konuşmayı sona erdirir. Çoğu insanın gözünde canlanan felsefeci imgesi, meraklı, hayatın somut gerçekleriyle ilgili olmayan fikirlerin ve ideallerin peşinden giden, çözümsüz sorulara anlaşılmaz yanıtlar veren fildişi bir kulede oturan birisidir.

Ne var ki felsefe, belki de insanoğlunun bildiği en eski akademik daldır ve hatırlanamayacak kadar eski zamanlardan beri sayısız insanın zihnini meşgul etmiştir. Varoluşun temel soruları Platon'dan Wittgenstein'a, Aristo'dan Russell'a kadar birçok filozof tarafından sorulmuştur: Neden ben buradayım? Hayatın anlamı ya da maksadı

nedir? Nihai bir gerçeklik var mıdır? Ne hakkında geçerli bir biçimde konuşabilirim? Doğru ile yanlış arasındaki farkı nasıl belirlemeliyim? İnsanlar bir araya gelip sohbet ederken, rasgele yaptıkları konuşmaların çoğu, şöyle ya da böyle bu gibi meseleler etrafında döner.

Öyleyse, insanın niteleme yapmak için iki tane kafası olmadığını ve süreç içinde göreli olarak normal insan (ve normallik, insanoğlu söz konusu olduğu sürece, değişmez bir biçimde görelidir) olabileceğini varsaydığımızda, kişinin felsefeye kafa yorarken yaptığı tam olarak nedir? Sözcüğün kendisi, bekleneceği gibi, Yunanca'dan gelir (çünkü konuyu ortaya atan, klasik dönemde, yani MÖ 500-400 yılları arasında yaşamış Yunanlardır). "Philo" sevmek, "sophia" da bilgelik demektir. Bu etimolojik tanımın bizi pek ileri götürmediğini söylemek abartı olmaz. Kendini bilgi âşığı biri olarak ilan etmek, önyargıya karşı rasyonelliği, masumiyete karşı deneyimi savunmak iddiasından öte bir anlam ifade etmez ki bu da fazla bir şey söylemek değildir; ama bu, en azından sözcüğün anlamı hakkında bize bir ipucu, bir işaret verir. Felsefeyle uğraşmak, kişinin en azından olaylara normalde beklenenden daha derinlemesine bakmaya gayret ettiği anlamına gelir. Bu konunun öğrencilerinin, fikirleri ve görüşleri kural olarak yalnızca itibari değerlerine bakarak kabul etmeyecekleri söylenebilir. Bu öğrenci, herkesin bildiği günlük gazete başlıklarının ötesinde satır aralarına bakacak, ona göre düşünecektir ve karmaşık sorulara verilen kestirme yanıtlarla karşılaştığında rahatsızlık duyacaktır. Aksine o, kanaatleri etkileyen, bakış açıları yaratan ve ideolojileri belirleyen –bunlar, kendilerine göre belli yöntemler oluşturabilirler– temel mahiyetteki tutumları araştıracaktır. Felsefeci, bir iddia ile karşılaştığında "Bu neden böyle?" diye; ayakları havada bir önermeye tepki gösterirken "Emin misin?" diye; belli bir tutumla karşılaştığında ise "Neye dayanarak böyle davranıyorsun?" diye soracaktır. Felsefeci için kesin yanıtı olan, doğru ya da yanlış olan çok az bakış açısının olduğu söylenebilir.

Kuşkusuz bu, çok sayıda filozofun "nihai hakikat"in sırrına erdiğini iddia etmediği anlamına gelmiyor. Herhangi bir felsefe tarihini okuyan birisi, bu hakikate erdiğini iddia eden bir dizi insanla karşılaşacaktır. Örneğin Platon, bizim insani ideallerimizin cennetteki "biçimleri" yansıttığına inanmıştı; Descartes aklın her şeyi fethetti-

ğinden emindi –"Düşünüyorum, o halde varım"–; Kant iyi niyetin yanılmazlığını iddia ediyordu. Gelgelelim, yakın dönemlerde, özellikle Amerika ve Britanya'da, felsefeciler dikkatlerini sözcüklerin ve fikirlerin analizine vermiş ve felsefeyi kendi içinde bir amaçtan çok bir araç olarak ele almışlardır. Doğru ellerde bu araç son derece yararlıdır: Felsefe üzerine okuduğum en iyi kitaplardan biri, John Hosper'in yazdığı ve ürkütücü bir biçimde, *Introduction to Phylosophical Analysis* (Felsefi Analize Giriş) adını verdiği kitaptır. Hosper'in ellerinde felsefe bıçağının ağzı keskindir; ne yazık ki başkalarının eline geçtiğinde bu araç, tümüyle körelmese bile, kesmez olmuştur. Bunlar da olmamışsa, felsefe bıçağı, bir topluiğnenin ucunda kaç meleğin olduğuna benzer tartışmalar yürüten teolojide olduğu gibi, bilgiçliğe dönüşür. Sonuç olarak, felsefeyi İngilizceden okuyan çoğu okur, geçtiğimiz kırk yıldan ya da daha uzun bir süreden beri, itile kakıla konuya ilişkin dar ve sıkıcı yaklaşımlara hapsedildikleri hissine kapılmışlardır ki onlara göre bu yaklaşım felsefeyi öldürmüştür. Bu gelişmelerin ışığında felsefenin, bazı çevrelerde felsefecilerin halkın anladığı ve uyum sağladığı dünyadan, ilişkilerin, yemenin, çalışmanın ve sevişmenin dünyasından koptukları kuşkusunu yaratan bir sözcük haline gelmesinde şaşılacak bir yan yoktur. Tılsımlı taş peşindeki arayış, görünen o ki ortaya bir sürü taş kafalı felsefeci çıkarmıştır.

FELSEFİ ANALİZ

Bu sapmalara rağmen analitik süreç, felsefenin ne olduğu sorusunu yanıtlamak için iyi bir başlangıç noktasıdır. Bu süreç, insanların ileri geri ortaya attıkları fikirlere normalde olduğundan daha yakından bakmalarını gerektirir. İlgilendikleri herhangi bir mesele hakkında görüş bildirmeye herhangi bir anda istekli olmayan çok az insan vardır. Bu, hükümetin ekonomiyi yönetmesi, öteki çeşitleriyle karşılaştırıldığında Amerikan futbolunun üstünlüklükleri ya da kapitalizme karşı sendikaların hakları konularındaki görüşlerinden ibaret olabilir. Mesele (ya da hemen her mesele) ne olursa olsun, genel olarak kamuoyunun kanılarını açıklaması beklenebilir. Böylelikle Britanya

halkının büyük bir çoğunluğu, medya raporlarına göre, Falkland serüvenini desteklemiş görünür; çoğu insan, bir köpek katilinin değilse bile bir karı koca katilinin ipe çekilmesi gerektiğine inanır; örneğin bir barda oturan herhangi bir insana, Batı dünyasının karşı karşıya olduğu en büyük toplumsal sorunu, şehir merkezlerindeki ayaklanmaları sorun, yanıtın basitliği sizin için şaşırtıcı olacaktır.

O halde, böylesi konulara derinlemesine bakmak ne anlama gelir? Birinci şart bellidir ve felsefenin özel bir katkısına gerek duymaz: Fikrini ortaya atmadan önce kişi bir duruma ilişkin olguları netleştirme zahmetine girecektir. Bu her zaman tam anlamıyla mümkün olmayacaktır kuşkusuz; ama kahvenin baş belasını, mesele hakkında sanki gerçekten azıcık kafa yormuş gibi *Daily Bigot* (Günlük Bağnaz) gazetesindeki başlıkları bir bir sıralamaktan alıkoyacak kadar bile olsa yeter. Herhangi bir alanda herhangi bir uzman, bu türden bir özdisiplin bekleyecektir; bundan sonrası özel olarak felsefeyi ilgilendirir: Olgusal önermeler ile değer önermeleri ve varılabildiği oranda da gerçek ile fikir arasındaki farkı görmek ve saptamaktır. Bu konuyla Üçüncü Bölüm'de özel olarak ilgileneceğiz; ama bu aşamada giriş mahiyetinde birkaç noktaya değinmek yeterlidir.

Olgu önermeleri kanıtlanabilir önermelerdir; sınanabilirler ve doğru olup olmadıkları gösterilebilir. Birkaç olgusal önerme örneği verelim. Kendi türünden başkalarıyla karşılaştırıldığında benim pipom büyüktür (bundan kuşku duyuyorsanız önerim, buluşalım, bakalım; o zaman bana bir dolumluk tütün vermekte ne kadar istekli olacaksınız). Bahçemdeki ağaçlar çıplak (olgu), bu şaşırtıcı değil; çünkü aralık ayındayız (bu da siz okurların doğrulayamayacağı başka bir olgudur). İmlanız iyidir, kötüdür ya da duruma göre ikisi arasında bir şeydir. Basit bir sınav, durumu hemen ortaya çıkarır. Çoğu değilse bile birçok önermemiz, şu ya da bu yolla kanıtlanabilir. Ancak geride, bütün içindeki oranı ne olursa olsun, sürekli olarak hepimizin yaptığı, kanıtlanamayan türden sayısız önerme vardır. Bunlar "doğru" ya da "yanlış" kategorilerine sokulamazlar.

Örneğin ben, Rusların ya da Marksistlerin tarih yorumları, Roma Katolik Kilisesi'ninkinden daha geçerlidir, diyorum. Böyle bir önermenin "doğru" mu yanlış mı olduğunu hangi temelde sınayabiliriz? Tam gazetede bir makale okuyorum. Bu makalede yazar, aklına estiği

gibi, medyada resmedilen şiddetle gerçek hayatta dışa vurulan şiddet arasında bir bağlantının olduğunu gösteriyor. Kişi bu tezi kanıtlamak için ne yapabilir? Belli bir grup insan diyor ki bütün kürtajlar yanlıştır çünkü "Öldürmeyeceksin" emrini çiğner. Gelgelelim, başka bir grup da aynı ciddiyetle kürtaj kabul edilebilir ve yasal olmalıdır diyor; çünkü aksi halde kadın, hamileliği sürdürüp sürdürmemeyi tercih etmek gibi vazgeçilmez bir hakkını kaybeder. Bu konuda hangi olgular dizisine bakarak bir karara varmam beklenir ki?

Bu ve bunun gibi milyonlarca mesele hakkında kesin olan tek bir olgu vardır, o da bu meseleler hakkında karar vermemizi sağlayacak doğrulanabilir olguların yokluğudur. Bu görüş açılarından her birinin başını çekenler, tezlerini destekleyecek sağlam dayanaklar varmış gibi konuşurlar; ama inançlarının gücü onları körleştirmiştir. Böylece, bunun bir cinayet biçimi olduğu temelinde kürtaja karşı çıkanlar, tek yanlı olarak, ceninin aslında potansiyel olarak da olsa, bir kişi olduğuna karar verirler. Öte yandan, onlara karşı çıkanlar da bir iribaş ne kadar kurbağa, bir tırtıl ne kadar kelebek ya da döllenmiş yumurta ne kadar tavuksa, potansiyel bir kişinin de o ölçüde fiilen bir kişi olduğuna karar vermektedir. Bütün bu yargılar, hangi yandan gelirlerse gelsinler, kişinin, insan davranışının hangi biçimlerinin en değerli olduğu ve hangi ölçütlerin en çok desteklenmeye değdiği hakkındaki anlayışına dayanan, olgu değil değer yargılarıdır. Ancak bütün bu yargılar, çoğu zaman saygın olduklarını düşünsek ve tutku, inanç ve içtenlikle söz etsek de sonuç olarak kesin olgu dünyasına değil, en iyi durumda inanç, en kötü durumda ise orta bir yer tutmasını umut ettiğim fantezi dünyasına aittirler.

Şu halde, "doğru" olduklarını ilan edebileceğimiz belli önermelerde bulunmak mümkündür; dünya yuvarlaktır, Pisagor teoremi sağlamdır, ışık belli bir hızla yayılır; ama değer yüklü önermelerde bulunurken "doğru" ya da "yanlış" sözcükleri asla kullanılamaz. Reagan'ın başkanlık döneminin Carter'ınkinden daha uzun olduğu doğrudur; Amerikalıların çoğunluğu durumun bu (ya da öteki) olduğunu düşünse bile, Reagan'ın daha iyi (ya da daha kötü) bir başkan olduğu doğru değildir. Aynı biçimde, futbolun tenise oranla daha erkekçe bir oyun olduğu, hayvanları etleri ve derileri için beslemenin haince olduğu, eşcinselliğin doğaya aykırı olduğu da doğru

değildir. Birçok insan bütün bu sorunlar hakkında kesin görüşler savunur ama bu onları doğru yapmaz; çünkü onlardan hareketle kanıtlanabilecek olgular dizisi yoktur ve bu durum kanaatin gücüyle, ifadenin duruluğuyla ya da düşüncenin tutarlılığıyla bir nebze olsun değişmez.

Bu yüzden, yüzyıllar boyunca filozofların ana görevlerinden biri bu kanıtlanabilir ve kanıtlanamaz önermeler karışıklığına hakemlik etmek olmuştur. Bu süreçte filozof, çoğu zaman, çoğu kişinin fiilen tepeden bakmasına olmasa da umutsuzluğa düşmesine neden olacak biçimde, iki cami arasındaki beynamaz gibidir; ama filozoftan bir tarafa katılmasını ve hemcinslerine, örneğin şimdiki zamana uygun On Emir biçiminde bir tür değerler hiyerarşisi sunmasını beklemek, ondan bir filozof olarak rolünü aşmasını istemek olacaktır ve bu, bir kitap eleştirmeninden, çok satacak bir piyasa romanı yazmasını istemek kadar yersizdir. Felsefecinin görevi önermeleri analiz etmektir, onları derecelendirmek değildir; o bir öğretmendir, vaiz değildir. Onun hedefi, anlayış ve hoşgörüyü ve bu ikisinin yol arkadaşı oldukları bilincini yükseltmektir.

Felsefenin bu özelliği aşağıdaki konuşmada ortaya çıkar:

Birinci felsefeci: Ne demek istiyorsun?

İkinci felsefeci: "Ne demek istiyorsun" demekle ne demek istiyorsun?

Bu felsefi bir şakadır ve bu yüzden, bir Alman şakası gibi, gülünmesi gerekmez. Ne ki soru temel bir sorudur. Birisine emperyalist ya da faşist ya da gerici ya da yalnızca ahlaksız dediğimde ne demek isterim? Ne anlama gelirse gelsin (ve bu böyle hitap edilen kişiden hoşlanmamanın bir dışavurumu da olabilir), sözde yakıştırıldığı kişiyle ilişkisi içinde olan bu sözcüklerin bir analizi, bunların hemen hemen kesin bir biçimde başka insanlara yalnızca önyargılar gibi görünebilecek, benim kişisel değerlerimin bir ifadesinden öte olmadıklarını ortaya çıkaracaktır.

ÖTEKİ DİSİPLİNLER İÇİNDE FELSEFE

O halde felsefeci, bu yaklaşımı öteki disiplinlere de taşır. Felsefecinin bu disiplinler hakkında akademik yargılarda bulunduğu anlamına gelmez bu. Hiçbir felsefeci örneğin, bir felsefeci olarak, İngiltere ya da Amerika içsavaşlarının nedenleri hakkında söyleyecek dişe dokunur görüşleri olduğunu ileri sürmez. Onun talep ettiği, ister teoloji, sanat, bilim, psikoloji ya da tarih ister başka bir şey olsun, herhangi bir disiplinin temel varsayımlarını sorgulama hakkıdır. Örneğin bir tıp öğrencisine, asıl ilgi alanının acıları dindirmek ve hayatı korumak olduğu öğretilir ve genel olarak halkın çoğunluğunun bir hekimden beklediği de budur; ama felsefeci, arzulanan bu iki amaç çatıştığında, hekimin ne yapması ya da ne önermesi gerektiği sorusunu sorar. Bu, kaçınılmaz olarak ötanazinin doğruları ve yanlışlarının tartışılmasını gündeme getirir ki elinizdeki kitapta işlenen örnek olaylardan en azından birinin canevinde yatan bu meseledir.

Tarih Felsefesi

Şimdi kullandığımız ilk örneğe, tarih örneğine daha yakından bakalım. Bu disiplinin temel varsayımlarından birine göre, tarihsel olgu diyebileceğimiz bir şey vardır; böyle bir varsayım olmaksızın, bir kişinin bu dalda bir çalışma yapmasını düşünmek zordur. Ancak böyle bir "olgu"nun doğası nedir? Bu, "tarihsel doğru" ile aynı şey midir? Buna pekâlâ şöyle yanıt verilebilir: Belli bir yerde, belli bir tarihte, ileri gelen belli kişilerin belli bir anlaşma imzalamaları bir olgudur ve işte tarihçinin görevi bunun ayırdında olmaktır. İyi güzel de, tarihi yapan bunlar mıdır? Bunlar, kuşkusuz konunun kaba iskeletinden başka bir şey değildir. Onu ete kemiğe büründüren, tarihçinin getirdiği yorum, dikkatlice tarih sırasına dizilmiş, A olayının nedeni B olayıdır ve C olayından etkilenmiştir ya da duruma göre etkilenmemiştir biçimindeki düşüncesidir. Bu tarih sırası tekil olayları ya da rastlantıları da kaydeder; ama onlara tutarlı bir doku kazandırarak "anlam" veren, tarihçidir.

Sorun şudur ki böylesi iki dokuma örneğinde aynı ipliğin kullanıldığı görülmez. Ben III. Richard'ın, Shakespeare'in nitelediği gibi, bir hain olduğu inancıyla büyüdüm; ne var ki buna güvenim yakın döneme ait bir tarihçinin *Good King Richard* (İyi Kral Richard) kitabıyla zayıflamış bulunuyor. Bu, ne zaman tarihsel sorunlar tartışılsa, okurun önüne konan yorumların çeşitliliğine canlı bir örnektir; yorumlar farklı şeflerin çaldırdığı bir senfoninin yorumlarından daha çok değişir. İkinci Dünya Savaşı'nın çıkmasına neden olan "olgular" nelerdir? Roosevelt'in 1933 tarihli New Deal'i genel olarak söylendiği gibi diğerkâm bir anlayışın ürünü müydü? (Buna verilecek yanıt, görüleceği gibi, tarihçinin Demokrat mı yoksa Cumhuriyetçi mi olduğuna bağlıdır.)

Güncel bir sorun, bu meseleyi yerli yerine oturtacaktır. Diyelim ki belli sayıda tarihçiden, İrlanda'nın, örneğin 1914'ten günümüze kadarki tarihini yazması istensin. Herhangi ikisinin herhangi bir olay hakkındaki yorumlarında ne kadar hemfikir olacaklarını düşünürsünüz? Ne kadar tarihçi varsa o kadar farklı anlatımla mı karşı karşıya kalacağız? "Doğru" anlatıma nasıl ulaşılabilir? Bir tarih kitabı, sonuçta bir günlük gazeteye mi benzer? Gazetede olduğu gibi, neredeyse sonsuz bir ihtimaller zinciri içindeki olaylardan tercih mi yapılır, zevke göre bu olaylar karıştırılır mı ve karakterler ve söz konusu olayla ilgili saikler tarihçinin yargısına göre mi değerlendirilir? Eğer durum buysa –ve göründüğü kadarıyla bunun böyle olacağı bellidir– tarihsel olgu denen şeyi anlatan bir kitaba bir tarihsel romandan daha fazla güven duyabilir miyiz? Tarihçi; yoksa gerçekten başarısız bir romancı mıdır?

Tarih öğrencilerinin ikinci varsayımı da tarihi boydan boya saran ve bir ilerleme öğesini açığa çıkaran bir tür altın iplik olduğu biçimindedir; yani, Rus tarihçi Nicolas Berdyaev'in ifadesiyle, tarihin bir "anlamı" vardır. Felsefeci, durumun bu olup olmadığını ve öyleyse bu anlamın ne olduğunu soracaktır. Başka bir bağlamda Tennyson'ın dediği gibi, "bütün yaratılanların yöneldiği tek bir ilahi öte olay" varsa, bunun hükmü olmadığını kim ve hangi temelde iddia edebilir? Öte yandan, tarihten bütün öğrenebileceğimiz şeyin, tarihten hiçbir şey öğrenilemeyeceği olduğu kabul edilirse, o zaman –bir şeyi araştırmak için bir "amaç"ın gerektiğini varsayarak– tarihi araştırmanın amacı nedir?

Estetik

Tarih felsefesinin ayrı bir adı yoktur; ama kendine özgü bir terminoloji yaratmış olan sanat felsefesi yüzlerce yıldan beri enine boyuna tartışılmaktadır. Estetik, bütün biçimleriyle –resim, müzik, edebiyat, heykel vb– sanatla ilgili bir sözcüktür. "Sanat eseri" ibaresi aceleyle sağa sola yapıştırılmıştır; ama bu ayrımı hak etmek için bir tablonun ya da romanın ya da bir bestenin ya da herhangi bir şeyin, hangi nitelikleri taşıması gerekir? Karar yalnızca sanatçılara bırakılamaz; çünkü sanatçı çoğu zaman eserinin en kötü eleştirmenidir. Browning, şiirin yanı sıra bir sürü saçmasapan ve komik şey de yazmıştır (inanmıyorsanız, "*Sordello*"yu okuyun); Shakespeare, özellikle bazı tarihi oyunlarında, sıkıcı gelebilir ve Haydn'ın 104 senfonisinin hiç değilse yarısını kim dinlemiştir? (Daha çocuk denecek yaştayken, sınıfta *Suda Pişirilmiş Yumurta* adıyla sergilenen, üzerinde güzelim saatlerimi harcayıp ter döktüğüm, bir günbatımı tablosunun ardından kendi değerlendirmelerimin güvenilmezliğini zor da olsa öğrenmiş bulunuyorum. Kamuoyunun eserime değer vermemesi sanatçı kariyerimin sonu olmuştur.)

Öyleyse kamuoyu, yüce popülerlik sınavıyla, sanatsal becerinin hakemi mi oluyor? Öyleyse, dünyanın en değerli tablosu birçok oturma odasının duvarlarını süsleyen bir tablo –Trechikov'un *Yeşil Çinli Bayan* tablosu– olmalıdır. Leonardo, Michelangelo ve Rembrandt'ın bütün tablolarının toplam satışı bu tabloyu geçemez; aynı ölçüye vurduğumuzda, Paul McCartney bütün zamanların en büyük bestecisidir; ama kamunun zevkleri çeşitlidir, değişir. Bugünün hazinesi yarının çöpü olabileceği gibi bunun tersi de olabilir. Öldüğünde G. M. Hopkins önemsiz bir şair sayılıyordu; ama bugün Tennyson, Browning ve Arnold'la aynı sıraları paylaşıyor. Bach'ın besteleri, 19. yüzyılda Mendelson tarafından yeniden keşfedilene kadar, yüzyılı aşkın bir zaman müzik kamuoyu tarafından neredeyse unutulmaya terk edilmişti ve kendi dönemlerinde göklere çıkarılırken şimdi unutulmuş (belki yeniden keşfedilmeyi bekleyen) sanatçı denen bir sürü insan vardır. Kuşakların değerlendirmelerinin böylesine kökten bir biçimde farklılaşması durumunda, neyin doğru olduğunu kim söyleyecektir?

Sanatın bir mesajı ve ciddi bir amacı olması gerekir mi? Sanatsal hiyerarşide Edward Lear'ın şiirleri, Beatles'ın müziği ya da hatta Shakespeare'in *Much Ado About Nothing* adlı eserinin yeri neresi olacaktır? Herhangi bir alanda uzmanın ya da eleştirmenin rolü nedir? Eğer onların sözleri sonsöz ise bizim Beethoven'ın Yedinci *Senfonisi*'ni, hatta belki de Mozart'ın *Sihirli Flüt*'ünü dinlememiz gerekir. Amacın ciddiyeti bir sanat eserinin ne olduğunu değerlendirirken önemli bir öğeyse, pragmatik bir yaklaşımla, pratik kullanım için tasarlanmış yapıları hesaba katmamız gerekmez mi? Golden Gate Köprüsü bir sanat eseri midir?

Başka Alanlarda Felsefe

Başka alanlardaki benzer bir soruşturma yönteminin örneklerine kısaca değinmek yerinde olabilir. *Bilim* alanında ortaya çıkan ana meselelerden ikisi, doğa yasaları ve bilimsel işleyişin yöntemidir (*modus operandi*). Nedir doğa yasası dediğiniz şey? Bıraktığı izlenimden de anlaşılacağı üzere bu, sabit, değiştirilemez ve değişmez olmalıdır. Yüzlerce yıl, yeryüzünün evrenin merkezi olduğu, düz olduğu ve üç katmandan oluştuğu (Musevi düşüncesinde üç, Hindistan öğretilerinde çok daha fazla), bir doğa yasası olarak kabul görmüştür. Rönesans sonrası bilgimizle çok azımız, Kopernik ve Galileo'nun yeryüzünü muazzam evren içinde küçük bir yıldızın çevresinde dönen küçük bir uydu durumuna indirgeyen açıklamalarının genel güvenlik duygusunu nasıl altüst ettiğini anlayabiliriz. Bütün yaratıklardan üstün homo sapiens iddiası bile tartışmaya açıktır. Bazı insanlar hâlâ "açık mavi gökyüzündeki" bir Kardeş'in şarkısını söylüyor ve "cennete yükselen" birine inanıyor; ama sözcükler çoktan unutulmuş bir "doğa yasası"nı anlatıyor. Yasa denilen şeylerin daha ne kadarı terk edilmeyi bekliyor? Einstein ve teorik fizik döneminin ardından, bilgi ilerledikçe işe yaramaz hale geldiğine göre, herhangi bir doğa yasası parmak hesabından öte bir şey olarak görülebilir mi?

Bilim felsefecilerinden biri olan Karl Popper'a göre, bu tam da bilim insanının rolüdür. Popper, *Conjectures and Refutations* (Tahminler ve Çürütmeler) adlı kitabında bilimsel işleyişin teoriler üretmek ve

onları çürütmeye çalışmaktan ibaret olduğunu savunur. Gerçekten de Popper, kanıtlanıp çürütülmedikçe –yani doğrulanmadıkça– yasaları ya da teorileri "bilimsel" sıfatıyla onurlandırmamıştır. Popper'in asıl ilgisi, tarihin bilimsel bir yorumu olduğuna dair Marksist iddia ya da psikanalizin bir bilim olarak kabulü gibi doğrulanamaz olan "sözde bilimsel" dediği şeyi açığa çıkarmaktı. Başka bir bilim felsefecisi olan Kuhn, Popper'dan daha ileri giderek, birçok bilimsel araştırmanın, bilimin çok sayıda katmanından birinin altbölümlerinden birinin tali bir parçasına özgü son derece küçük bir sorun üzerinde yoğunlaşarak o muazzam tasarılardan çoktan kopmuş olduğunu savunur; ama Popper'ın önerisi, sanki, geniş meselelere olduğu kadar sınırlı meselelere de uygun düşmektedir. Aslında, meslekten olmayan insanlara göre bu sınırlı araştırma alanları, örneğin, yerçekimi kanunu ve Newton'un ilan ettiği hareket yasalarından çok, Popperci yönteme daha uygundur.

Psikoloji alanında felsefeci, kişi teorisiyle ilgili sorular ortaya atar. Uyanık anlarımda ayırdında olduğum bu benlik, nedir ya da kimdir? Benim kişisel kimliğim tutarlı ve sürekli midir; yoksa bir kimlikten daha fazlasına sahip olmam ya da yalnızca geçici süreler için kimlik sahibi olmam mümkün müdür? Kendime hangi imajı yakıştırırım ve bu ne kadar doğru bir algılayıştır ya da doğru bir algılayış olabilir mi? *Meslek alanlarında* felsefecinin ilgilendiği şey, bu mesleklerde kabul edilmiş önceliklerdir. İnşaat mühendisinden, yeni bir havaalanının yapılmasının nesli tükenmekte olan bir kuş türüne ait çok sayıda kuşun ölümüne neden olup olmayacağı sorulacaktır; iş ekonomisi öğrencisinden, kâr dürtüsünün iş hayatında bütün diğer kaygılara ağır basıp basamayacağı sorulacaktır. Komşunun müşterilerine göz dikmek doğru mudur, yanlış mıdır? Hukuk felsefesi öğrenimi görmüş bir hukukçu, birçok başka mesele yanında, kendisine, yasaların mı insanlar için, insanların mı yasalar için var olduğu sorusunu sormaya teşvik edilecektir. Yasayı çiğnemek hiç ahlaka uygun olabilir mi?

Din felsefesi, genel olarak metafizik başlığı altında tartışılır; ama burada değinmemiz gereken şey, dinsel dil meselesidir. İlahiyatçılar ve felsefeciler dinsel bir bağlamda ortaya atılan iddiaların ve söylenen sözcüklerin sözlük anlamları hakkında yüzlerce yıldan beri sık sık çatışırlar ve hâlâ çatışmaktadırlar. Örneğin, (örnek olay araştırması

olarak Hıristiyanlık dinini alırsak) "Tanrı Baba" deyimi mecazi ya da simgesel anlamlarından başka nasıl yorumlanabilir? Tanrı'nın babalığını sözlük anlamında doğru kabul etmek, felsefeciye göre "gökten kedi köpek yağması" kadar saçma bir önermedir. Bir kimsenin sözlük anlamında baba olabilmesi için sperminin belli bir aşamada boşaltılmış olması gerekir. Hiçbir Hıristiyan öğretisi, gayet anlaşılır bir biçimde, Tanrı hakkında böyle bir iddiada bulunmayacağından, sonuçta "Baba'nın can verdiği tek Oğul" olarak İsa örneğindekine benzer bir biçimde, Tanrı'nın Babalığının kabul edilebilir tek yorumu simgeseldir. Göğe yükselme (daha önce söz edildi), yeniden dünyaya gelme ve "manevi" sözcüğünün anlamı konusunda bir uzlaşmanın olabileceğini varsaysak bile, kitabi anlamda çelişkili terimler içeren "manevi beden" deyimi örneğindeki gibi, aynı şey Hıristiyan öğretilerindeki birçok başka cümle için de geçerli olmalıdır.

Bu özelliğin tartışılması, yarım yüzyıldır Batı felsefesinde hâkimiyet kurmuş bir soruşturma alanını aydınlatmaktadır: Dil felsefesi; öncüsü sayılmasa bile, bu felsefeye hayat veren, düşünen bir dâhi, Ludwig Wittgenstein'dır (1889-1951). Sözcüklerle bu sözcüklerin bağlantılı olduğu şeyler, duygular, fikirler ve değerler arasındaki ilişki nedir? Bir grup sözcük –deyimler ya da tümceler– anlamlarını nasıl kazanır ve bir sözcüğün "doğru" tanımına nasıl ulaşılır? ("Kırmızı" sözcüğünü, bırakınız körleri, gören bir insana nasıl tanımlarsınız?) Bu alanda, 1930'ların başındaki mantıksal pozitivizm diye bilinen akımın etkisiyle, kişinin felsefi olarak hayatın ancak sınanabilen ve ölçülebilen özellikleri hakkında konuşabileceğinin kabul edilmesiyle sınıra gelinmiş oldu. Böylelikle fiilen etik, din, politika ya da estetik gibi konuları tartışmak imkânsız hale gelmiştir; çünkü bu alanlar "doğru", "yanlış", "güzel", "çirkin", "manevi", "ruh", "demokrasi", "ilerlemeci" vb. sözcüklerin kullanılmasını gerektirir ki bunların hepsi de anlamı sabitlenemeyen, bulanık terimlerdir. Wittgenstein, erken dönem yapıtı olan *Tractatus Logico-Philosophicus*'ta, "konuşulamayan yerde susmalı" diye yazmıştır (ancak bu görüşünü daha sonra değiştirecektir). O günlerden bu yana çok sayıda felsefeci, tartıştığımız bu kadar çok mesele içinde belli bir belirsizlik öğesi olmalıdır diyerek, daha ılımlı bir tutum almıştır. (Görünüşte yalın bir sözcük olan "yerleşik" sözcüğünün tam, kapsamlı bir tanımını yapmayı deneyin, sonra, yapabilmişseniz, daha

önce söz etmiş olduğumuz Hospers'in kitabına bakın ve konuyla ilgili bütün güçlükleri görüp görmediğinizi kontrol edin. Hospers bunu "Dil Felsefesi" bölümünde "Belirsizlik" başlığı altında tartışmaktadır.)

Bütün bu ve benzeri araştırma alanlarında felsefi yaklaşım, yazılı olmayan varsayımları, sorgulanmamış değerleri ve tartışmasız kabullenilmiş başvuru terimlerini keşfetmeyi gerektirir. Felsefeci, kavrayışı ve eğer fazla iddialı bir terim olarak düşünmezsek, aydınlanmayı yok etmeye değil, geliştirmeye çalışır. Bu hiçbir zaman tam olarak başarılamayacak gibi görünmektedir ve bazılarına göre (birkaç tiyatro gösterisinde ortaya çıktığı gibi) sorduğu sorularla süreç içinde artık çekilmez hale geliyor gibi görünse bile felsefeci, aceleci her tür genellemeye kafa tutarak başkalarını tetikte tutarsa kendi varoluşunu haklılaştırılacaktır.

FELSEFECİNİN ALANI

Felsefenin kendine özgü bir araştırma alanı yok mudur? Böyle bir alanın olduğuna ve şimdiye dek üstünde durulan konuların felsefecinin alanına girdiği düşüncesine karşı çıkan felsefeciler vardır. Felsefe sözcüğünün bilinen bütün konuları kucakladığı ve Socrates, Platon ve Aristo'nun yaşadığı dönem olan MÖ 5. yüzyıl civarında, felsefenin Batı dünyasında ilk doruğuna ulaştığı sırada durum kesinlikle böyledir. Felsefe çalışması, o zamanlar fen bilimlerini, matematiği, geometriyi, hukuku, astronomiyi, tarihi, vb. içine alıyordu. O günlerden bu yana, bu konuların çoğu, deyim yerindeyse, yuvadan uçmuş ve kendilerine göre ayrı araştırma sahaları haline gelmişlerdir, öyle ki bugün üniversitelerimiz ve yüksekokullarımızın fen, matematik, hukuk, sosyal bilimler, coğrafya ve bir sürü başka alanda eğitim veren fakülteleri vardır.

Ancak, felsefecinin üzerinde hak iddia edebileceği alanların kalmadığını ileri sürmek, göründüğü kadarıyla hem ürkeklik hem de aslında yanlıştır. Bence, iki grup malzeme vardır ki bunlar felsefe alanından başka hiçbir yere ait değildir ve benim, insanoğlunun temel öğelerinden yalnızca ikisi değilse bile, birçoğu arasından iki tanesi olduğuna inandığım şeylerdir: Her insan, bir yandan düşünür, hay-

vanları inceler, "Neden?" sorusunu sorar, öte yandan toplumsal bir hayvandır, başka insanlara bağlıdır, davranışı, ilişkileri hakkında kararlar vermesi gerekir, zamanı ve enerjiyi kullanmada öncelikleri vardır ve bu yüzden de "Nasıl?" ya da "Ne?" sorularını sorar.

Epistemoloji

Bu öğelerden birincisi, yani "Neden?" sorusunu sormak, epistemoloji, metafizik ve (genel olarak matematik bölümlerinde öğretiliyor olsa bile) mantık alanına girer. Epistemoloji ya da bilgi teorisi, adından da anlaşılacağı üzere, bir şeyi bilmenin ne demek olduğu sorusuyla ilgilidir. Felsefi bir bakış açısından bakmayanlar için bu, apaçık olanın peşinde değerli zamanımızı harcamak gibi görünür. Elbette denecektir ki bir şeyi ya bilirim ya da bilmem. Genel bir bilgi sınavına girecek olursam, soruları ya yanıtlarım ya da yanıtlayamam. (Yanıtı unutmuş olabilirim; ama bu yalnızca bellek sorunudur.) Gösterilebilen somut olgular söz konusu olduğu sürece, bu bakış açısı akla yatkındır ve karşı çıkılamaz ve bir sınavda sorulan soruların önemli bir özelliği, yanıtlarının bir ansiklopedi ya da sözlükte bulunabilmesidir. Ancak, insanların bildiklerini iddia etmelerine karşın bu yolla doğrulanamayan birçok mesele vardır ortada.

Şu iki grup önermeyi ele alalım.

1. "Kaliforniya'nın Amerika Birleşik Devletleri'nin batı sahilinde olduğunu biliyorum."
   "Deniz seviyesinde suyun 100 santigrat derecede kaynadığını biliyorum."
   "Sesin hızının saatte 762 km olduğunu biliyorum."
   "Havada ve sıvı içinde tartılan katı bir maddenin kendi ağırlığından, o katı maddenin hacmine eşit hava ve sıvının ağırlığı kadar kaybettiğini biliyorum."
2. "Güneşin yarın doğacağını biliyorum."
   "Dış uzayda canlıların olduğunu biliyorum."
   "Karımın beni sevdiğini biliyorum."
   "Cansız nesneler, çevrede onları algılayacak insan yoksa bir yapı içinde olduğu gibi kalırlar."

"Ölü amcamın ne zaman başım sıkışsa yardımıma koştuğunu biliyorum."

"İsa'nın bugün hayatta olduğunu biliyorum: Bu sabah arabamla giderken benimle konuştu."

(Son iki önerme bizzat bana söylenmiştir.)

Açıktır ki burada iki önerme kategorisi vardır ve her birinde "bilmek" fiilinin statüsü farklıdır. Burada öğrenciden, yalnızca farklı statüleri saptaması değil, ortaya atılmasının üzerinden yıllar geçtikten sonra bile doğrulanmamış olsa da dış uzayda canlıların olduğuna ilişkin önermelerin "doğruluğu" gibi daha hassas meselelerle baş etmesi beklenecektir. Bunu bir düşününüz.

Böylece doğrulama sorununa geldik. Birinin iddiasının doğru olup olmadığı nasıl ve hangi temelde test edilebilir? Kişisel algılama sorunu burada önemlidir; çünkü duyuların sağladığı verilere ne kadar güvenilebileceği tartışma konusudur. Bu kitabın ilk taslağını yazarken kullandığım kalemi ben kestanerengi olarak betimliyorum ve renkkörü olmayan herkes bu konuda elbette bana katılacaktır; ama bu kalem kestane rengi görünür çünkü onu günışığında kullanıyorum, diskoya giden oğullarımdan biri tarafından belli ışıklar altında farklı bir renkte görünecektir ve geceleri de rengi değişecektir. Kalemin "hakiki" rengi nedir? Dahası, insanlar bariz renk değişimleri konusunda fikir birliği içinde olsalar bile, bu kaleme bakarak algıladıkları kestanerengi ya da herhangi bir rengin benim algıladıklarımla aynı olduğundan nasıl emin olabilirim? Senin diş ağrının benimkine benzediğinden nasıl emin olabilirim? Ben robot olmadığımı biliyorum; ama sen ya da başka birisi ya da benden başka bütün insanlar, bundan nasıl emin olabilirler? Biz hepimiz birçok şeyi, fiziksel ya da zihinsel olarak, sorgusuz sualsiz kabul ederiz ki bu hayatın normal akışı açısından gereklidir. Ancak, eşyanın her zaman göründüğü gibi olmadığını yalnızca kendimize hatırlatmak için bile olsa, birçok meselenin bazen dikkatli bir biçimde analiz edilmesi ve irdelenmesi gerekir. Bunu yapmamış olsaydık, şimdi çoğumuz dünyanın düz olduğunu savunurduk.

Metafizik

Bu tartışma bizi zihin ile beyin arasındaki ilişki, epistemolojinin metafizikle bağlantısı ve hayatta fiziksel ya da maddi olanın dışında bir varlığın olup olmadığı sorununa sürükler. Zihin, beynin yalnızca farklı bir açıdan görünen hali midir ya da örneğin, Aristo'nun inandığı gibi, ayrı ve farklı bir varlık mıdır? İnsana ilişkin bu ikici görüşü kabul etmemiz için sağlam dayanaklarımız var mıdır? Bir biçimde, çürüyen ölümlü beden ve Hadrian'ın ruha ilişkin şiirinde betimlendiği gibi, "garip küçük yolcu, konuk hemcinsimiz"le birlikte yok edilemez bir benlikten mi oluşuyoruz? Evren tek bir bileşenden, maddeden mi ibarettir; yoksa kabaca "maneviyat" olarak adlandırdığımız ikinci bir bileşen de mi içerir? Tarih boyu ve günümüzde birçok insan, bir tür Tanrı'ya inanmıştır ve inanmaktadır; birçok insanın hayatını ve kararlarını biçimlendirmede son derece etkili olan bu inanç, felsefi olarak savunulabilir mi? Metafizik araştırmaları Tanrı'nın varoluşuna ilişkin üç "klasik" kanıtın tartışılmasını getirir: Kozmolojik, ontolojik ve teleolojik ya da başka bir ifadeyle, nedensel kanıtlar, tanımdan gelen görüşler ve ereksel kanıtlar. (Beşinci Bölüm'de Kant'ın ahlak görüşünü kısaca özetleyeceğiz.) Hayatın teleolojik mi, yani amaçsal ya da anlamlı mı olduğu meselesi bu araştırma alanına girer ve bu genel olarak ölümden sonra hayat fikriyle –felsefe kadar eskiye dayanan bir fikirle– bağlantılıdır.

Metafiziğin alanına giren bütün bu sorular, bilgiyle sağlam inanç arasındaki fark sorusu üzerinden bilgi teorisi ile birleşir. Dünyadaki birçok görkemli başarı, kesin bilgi temelinde değil, inanç temelinde kazanılmıştır. Bu, Columbus'un seyahati, Everest'in fethi, radyumun bulunuşu ve Lincoln'ün Amerika başkanlığını kazanması konusunda da geçerlidir. Bu yüzden, felsefecinin inancın doğası hakkındaki değerlendirmeleri hafife alması, saçmalık değilse de dar görüşlülüktür.

Mantık

Bu ve benzeri birçok soruşturmaya, daha önce değinildiği gibi, çoğu zaman felsefe bölümlerinde öğretilmekle birlikte kendine özgü bir disiplin olan mantık aracılığıyla daha sağlam bir temel kazandı-

rılacaktır. Her öğrencinin, hem geçerli hem de sağlam, geçerli ama sağlam olmayan ve ne geçerli ne de sağlam olan argümanlar arasındaki farkı tanıyabilmesi için fikirlerini bir düzene sokabilmesi ve tutarlı kanıtlar ortaya koyabilmesi önemlidir. Öğrenci tümevarımcı ve tümdengelimci akıl yürütme arasındaki farkı öğrenecek ve genel olarak ister simgesel ister felsefi olsun, mantık çalışması sürecinin, egzersiz nasıl bedeni eğitiyorsa, zihni eğiteceğini keşfedecektir. Bedenleri gibi zihinleri de yağlı ve sarkık insanların egemenliğindeki bir dünyada, bir yanda sağlam mantık, öte yanda duygu yüklü kanıtlar, özel istekler ve düpedüz yalanlar arasında ayrım yapmaya talimli bir zihin, bu yetiyi kazanma süreci bazen sıkıntılı olsa bile, azımsanmamalıdır.

Uzun lafın kısası, demek ki felsefecilerin tartıştığı meselelerin bazıları "Neden?" sorusuna bir yanıttır. Gelgelelim, bu kitabın geri kalanı insanoğlunun daha önce sözü edilen öteki özelliğiyle –kararlar alan insanla– ilgilidir. İnsanlar kaçınılmaz olarak başkalarıyla ilişkiye girerler ve süreç bu yolla yaratılmış ilişkilerde çoğu zaman karmaşık durumlar ortaya çıkarır. Doğru ve yanlış davranışın ne olduğu, hangi insan özelliklerinin desteklenmeyi ve geliştirilmeyi en çok hak ettiği ve hangi ahlaki ve toplumsal önceliklerin gözetilmesi gerektiği hakkında kararlar alınmalıdır. Bütün bunların incelenmesine etik ya da ahlak felsefesi diyoruz.

Elbette, felsefeyle ilgili böylesine kısa bir özet içinde bile değinemediğimiz daha çok konu vardır; ama umarım, her şeye karşın, felsefenin çoğu insan tarafından resmen öğrenci olarak ya da başka bir biçimde yürütülen bir çalışma alanı olarak yerinde durduğunu gösterecek kadar söz söylenmiştir. Olayların genel gidişi yerine, fikirlerin, tutumların ve davranışların daha yakından analiziyle ilgili sorular soran herkesin bir tür filozof olduğunu söylemek abartı sayılmaz. Felsefeci olmak için tuhaf olmak gerekmez. Geçmişteki büyük filozofların bazıları, belki çevrelerinde olup bitenden bir parça kopmuş oldukları için bu tanıma uyabilirler; ama Spinoza gözlükçü, Locke tıp doktoruydu, J. S. Mill ise bir ara milletvekilliği yapmış ve Doğu Hindistan Şirketi'nde çalışmıştı. Bu yüzyıldan iki örneği, garip huyları olan ve dünyaya sırtını dönmüş Wittgenstein ile, dışadönük, hayatı boyunca politik eylemle ilgilenmiş, Nükleer Silahsızlanma Kampanya'sının ilk

başkanlığını yapmış ve hatta seksenli yaşlarında devriye arabaları içinde gezen birçok polisin başına bela olmuş Russell'ı karşılaştırabiliriz.

Felsefe hakkında şunları yazan Russell'dı:

> Felsefe, sorularına kesin bir yanıt bulma adına yapılmaz; çünkü bir kural olarak, doğru olduğu bilinen kesin yanıtlar olamaz, aksine felsefe bizatihi soruların kendileri aşkına yapılır; çünkü bu sorular neyin mümkün olduğuna ilişkin kavrayışımızı genişletir, entelektüel hayal gücümüzü zenginleştirir ve zihni işlemekten alıkoyan dogmatik güveni azaltır; ama her şeyden önce, felsefenin kafa yorduğu evrenin büyüklüğü sayesinde zihin de gelişir ve evrenle en yüce güzellik olan bir birliği sağlamaya yetkin hale gelir.

Bu, 17 yaşındayken babamın kitapları arasında şans eseri bulduğum, Russell'ın *Felsefenin Sorunları* adlı kitabının son paragrafıdır. Bu kitabı okumak, benim hayatıma bir yön vermiştir; aksi halde bu yönü bulamayabilirdim. Bu benim izlemekten hoşnut olduğum bir yoldur; çünkü bu yol Platon ve Aristo, Descartes ve Kant, Wittgenstein ve Russell çapında insanların geçmiş olduğu bir yoldur. Bu insanların yazdıkları, okuduğunuz bu kitapta doğrudan incelenmeyecektir; ama her cümle onlara ve arkadaşlarına şükran borcuyla yüklüdür. İnsan, onlara sırtını dayayarak, en azından en yakın tümsekten ötesini görebilir.

Örnek Olay 1:
HOŞGÖRÜ: ÇİZGİYİ NEREYE ÇEKERSİNİZ?

Aşağıda bir dizi önerme bulacaksınız. Bunların her biri tikel bir ahlaki ya da toplumsal meseleyle ilgilidir. Her bir önerme, öncekinden daha cüretli, gözü pek, liberaldir (öyle olması umulmuştur; buna katılmayabilirsiniz!). Alıştırmanın amacı, hoşgörü eşiğinizi sınamanızdır: Çizgiyi nereye çekersiniz? İsterseniz, kabul etmeye hazır olduğunuz her adım için kendinize bir puan verin, sonuçta, toplam puanınız ne kadar yüksekse, kendinizi o kadar hoşgörülü görebilirsiniz. (Bazı önermeleri kaydırmayı da isteyebilirsiniz; bu durumda, bu yargıya neden vardığınızı sorun kendinize.) Kendinize karşı olabil-

diğince dürüst olun ve sonra kendilerini aynı önermelerle sınamaya gönüllü başkalarıyla kendinizi nasıl karşılaştırdığınıza bakın.

A. 1) Anneler ve babalar, çocuklarına yaşadıkları toplumda neredeyse tümden mahkûm edilmiş politik ya da dinsel görüşler aşılar.

2) Anneler ve babalar, çocuklarına dükkândan hırsızlık yapmanın, ücretini ödemeden seyahat etmenin, vergi kaçırmanın ve televizyon bandrolünü ödememenin iyi olduğunu anlatırlar.

3) Anneler ve babalar, çocuklarını döverek terbiye ederler.

4) Anneler ve babalar, 12-13 yaşlarındaki çocukların "kötü filmler" izlemelerine, içki içmelerine ve muhtemelen rasgele cinsel ilişkiye girilen ve uyuşturucu alınan yerlere gitmelerine izin verirler.

5) Anneler ve babalar, çocuklarını yeteri kadar doyurup giydirmezler.

B. 1) Önümüzdeki cumartesi dünyanın sonunun geleceğini iddia eden bir tarikat.

2) Tarikatın liderine bütün paralarını vermekten başka kurtuluş şansları olmayan yaşlı kadınlara telkinde bulunmasıyla tanınmış bir tarikat.

3) Çokeşli yaşamı savunan bir din.

4) Üyelerinin inançsız akrabalarından ayrılmalarını talep eden bir tarikat.

5) Kan alıp vermeyi yasaklayan bir tarikat.

C. 1) Yerel yöneticileriniz bir okul salonunu ırkçı bir gruba kiraya verir.

2) Psikoloji hocanız, bazı ırkların zekâ bakımından doğal olarak diğer bazı ırklardan geri olduğunu göstermeyi amaçlayan belgeler yayımlar.

3) Bir gazete makalesinin başlığı şudur: "Irkçı cinayetler neden tırmanıyor: Sınır dışı etme gerekçesi".

4) Hatip, dinleyicilerini "sokağa çıkmaya ve kendilerini siyah istila tehlikesinden korumaya" kışkırtır.

5. Önde gelen bir tarihçi, Alman izleyicilerini soykırım anlatımlarının göz göre göre abartıldığı konusunda temin ediyor.

D. 1) Fiziksel ve zihinsel bakımdan aşırı özürlü bir bebek ölüme terk ediliyor.

2) Çaresi olmayan kansere yakalanmış yaşlı bir hasta, ölüme terk ediliyor.

3) Sevdiğiniz bir kişiye zarar vermek üzere olan bir saldırganı öldürürsünüz.

4) Mahallenizde uyuşturucu dağıtımını yürüten "Bay Kodaman" polis tarafından öldürülüyor.

5) Uluslararası alanda korku salmış bir diktatör, kiralık katiller tarafından öldürülüyor.

E. 1) Ortaya çıkması neredeyse imkânsız bir vergi kaçırma işine teşvik ediliyorsunuz.

2) İçinde 100 pound bulunan bir cüzdan buluyorsunuz ve sessizce cebinize atıyorsunuz.

3) Bir süpermarkette/mahalle bakkalında size yanlışlıkla verilmiş fazla bozuklukları cebe indiriyorsunuz.

4) Herhangi bir risk almadan, harcamalarınızı fazla gösterecek bir tahrifat yapıyorsunuz.

5) Çalıştığınız şirketin telefonunu, kırtasiye malzemesini, kalemlerini vb, özel işlerinizde kullanıyorsunuz.

F. 1) Televizyonda nükleer savaş sonrasına ait iğrenç sahnelerle dolu bir film gösteriliyor.

2) Televizyon haberlerinde Ortadoğu savaşına ait kanlı öldürme ve yaralama sahneleri gösteriliyor.

3) Televizyonlarda gangsterlerin saldırıları, cinayetleri ve ırza geçmelerini anlatan filmler gösteriliyor.

4) Aynı filmleri bölgenizdeki bir video kulübünden kiralıyorsunuz.

5) Hükümet terörizm suçlarının kamuya açık infazını gündeme getirmeyi düşünüyor.

G. 1) 14 yaşına gelmiş iki kişi sevişir.

2) 15 yaşındaki bir erkek çocuğu, 13 yaşındaki bir kızla sevişir.

3) Zihinsel özürlü 14 yaşındaki iki kişi sevişir.

4) 60 yaşındaki bir adam, 13 yaşındaki bir kızla sevişir.

5) Bir dergide şöyle bir ilan yayımlanır: "60 yaşındaki bir adam, cinsel zevki için 13-19 yaşlarında genç kızlar arıyor."

Örnek Olay 2:
EN İYİ VE İYİ

Bir sürü çocuğun hatıra defterine amca ve halaların iyi niyetle defalarca yazmış oldukları ünlü bir özdeyiş ya da tekerleme vardır: "İyi, daha iyi, en iyi. İyiyi daha iyi, onu da en iyi yapana kadar. Hiç durma, ileri." Birçok insan muhtemelen bu deyişin doğruluk payından hiç kuşku duymadan yaşamıştır. Bu deyişe Aristo (MÖ 384-322) *Nikomakhos Ahlakı* adlı kitabında karşı çıkarak şöyle yazar: "En iyi, iyinin düşmanıdır." Bu, ilk bakışta kötücül olmasa da garip görünen bir ifadedir, ancak Aristo'nun aklında, herhangi bir alanda yalnızca en yüksek ölçütleri kabul edilebilir bulan –günümüzde adlandırdığımız biçimiyle, mükemmeliyetçi– insanlar; evlerinde tek bir parçanın bile yerli yerinde olmaması durumunda hasta olan erkek ve kadınlar vardı. Böyle insanlar için gerçekten oldukça doyurucu olan bir durum yalnızca daha iyi yapılabileceğinden dolayı, bir felaketten başka bir şey değildir. Bu tavra karşı çıkmak için, yaşlı bir kadın (yazarın annesi) mutfak duvarına şu ibarenin yazıldığı bir kâğıt asmıştır: "Bu ev, sağlıklı olunabilecek kadar temiz, rahat edilebilecek kadar pistir."

Bunu genel bir hayat felsefesi olarak tartışın. Başka türlü söylenen bir deyişi "Bir iş yapmaya değiyorsa, kötü yapmaya da değer" biçiminde değiştirecek noktaya savrulmasak bile, size göre, hep mükemmelin peşinde koşmaksızın "yeteri kadar iyi" olan şeyden doyum sağlayabiliyorsak, tür olarak daha mutlu olmaz mıyız? Bu fikrin, inanç sistemlerinin merkezi unsuru olarak ideal bir kişiyi gören dinler açısından içerimleri nelerdir? "Yarına bırakabileceğin işi asla bugün yapma" kuralıyla yaşasaydık, daha mı mutlu olurduk?

"Bilmek hoşgörüyü getirir" (Mme de Stael).

Şöyle desek aynı şeyi mi söylemiş oluruz: "Denemediysen, fazla konuşma." Buna ne dersiniz?

II
Etiğin Kapsamı

Etik, felsefenin en önemli ilgi alanlarından biridir; ancak etik alanında çalışırken tam olarak ne yaparız? Nedir etiğin özsel doğası?

ETİK VE AHLAK

Önce etikle ahlak arasında bir ayrım yapmak önemlidir. İkisi günlük konuşmalarda sıklıkla birbirlerinin yerine kullanılır; ama felsefede, bunların farklı yananlamları vardır. Kısaca belirtecek olursak, etik doğru ve yanlış davranış *teorisidir*, ahlak ise onun *pratiği*. Ahlaki değil de etik ilkelerden; etik değil de ahlaki bir davranış tarzından söz etmek daha doğrudur. Etik, bir kişinin belli bir durumda ifade etmek istediği değerlerle ilgilidir, ahlak ise bunu hayata geçirme tarzıdır.

Etik bütün manzarayı içine alırken, ahlakımız, bizi adeta maden damarına yöneltir; orada davranışın ayrıntılarıyla ilgileniriz artık.

Günlük kullanımda bu tanıma uymayan çok sayıda örnek bulmak güç olmayacaktır: İnsanlar "ahlaki ilkeler" ya da "etik davranış" ifadelerini kullanırlar; ama kestirebildiğim kadarıyla, bu kitapta ortaya atılan meseleleri tartışırken bunu aklımızda tutmak iyi olacaktır ve ben bu konuda tutarlılık sağlanacağı umudunu taşıyorum. Tıp etiğinden söz edilebilir; ama tıbbi ahlaktan pek söz edilemez, ancak bir doktorun ahlakından söz edebiliriz. Tıp etiği, mesleğin gözetmeye çalıştığı ya da çalışması gerektiği, acının dindirilmesi gibi genel ilkelerle ilgilidir; bir doktorun ahlakı ise onun kendi kişisel davranışıyla ilgilidir ve hastalarından çok komşularının ve arkadaşlarının ilgi alanına girer. (Genel bir anlayışa göre, bir kişinin ahlakı, tek başına değilse bile, asıl olarak o kişinin cinsel tavrı anlamına gelir: Bu tür davranış, elbette, bu alana girse bile bu konuyla ilişkili sayılamayacak kadar çok meseleden yalnızca biridir.)

Bu iki sözcüğün olumsuzlarını kullanmak, ayrımı billurlaştırmakta yardımcı olabilir. Sanayi casusluğu "etikdışı" olarak adlandırılabilir; çünkü iki şirket arasındaki bütün güveni yok eder: Bu, iş etiğinin bir konusudur. Öte yandan, başka bir kimseyi kendi işlediği bir suç için hapse gönderen bir kişi, işlediği suça ek olarak bir de ahlaksızlık yapmaktadır.

Yeri gelmişken, ahlak sözcüğünün bir zıddı daha olduğunu belirtelim: Ahlakdışı. İki zıt sözcük arasındaki fark şudur: Ahlaksız, "bilinen tikel bir ahlak kuralına uymayan" anlamına gelirken, "ahlakdışı" "ahlakla ilgili ve bağlantılı olmayan" demektir. Kaldırıma pisleyen bir köpeğe ahlaksız denemeyeceği (ama bunu engelleyecek önlemler alınmamışsa sahibi ahlaksızlıkla nitelendirilebilir) gibi yemeğini yerlere saçan bebeğe de ahlaksız denemez. İnsanlar ancak doğru ile yanlış davranış arasındaki farkı anladıklarında ahlaksız olabilirler. Dolayısıyla, bu farkı anlamayan psikopat, ahlaksız değil, ahlakdışıdır.

O halde, etikle ahlak arasındaki ilişkinin, hedefle amaç arasındaki ilişki gibi olduğu söylenebilir. Bir gençlik önderi bir grup genç insanla birlikte hedefinin belli bir dağın doruğuna tırmanmak olduğunu ilan edebilir; ama onun amacı gençlere özerklik ve kendine güven duygusu vermektir. Özetleyecek olursak etik, insan davranışının ilkeleri, ahlak da bu ilkelerin tikel bir durumda uygulanması ile ilgilidir.

ETİK VE AHLAKİ SORUNLARIN AYRIKSILIĞI

Şimdi, bu tip meselelerin olduğunu varsayarak, bunların ayrıksı doğasını ele almamız gerekiyor. Etik ve ahlak sorunlarının, edebiyat ya da bilim gibi, başka disiplinlerde ortaya çıkan meselelerden farkı nedir?

(a) Birinci fark, *kimse* bu sorunlardan kaçamaz. Hiçbir edebi yargıda bulunmaksızın, en sevdiği yazarın hangisi olduğuna hiç kafa yormadan ya da diyelim, Agatha Christie ve Edgar Allan Poe'nun göreli üstünlüklerini düşünmeden bir yaşam sürmek, bunun az rastlanacak ya da arzulanır bir durum olup olmadığı bir yana, mümkündür. Aynı biçimde, bir kimse güneş sisteminin yaşını, kanserin sebeplerini ya da bir otomobil motorunun ya da televizyonun nasıl çalıştığını merak etmeden mutlu bir biçimde yaşamaya pekâlâ devam edebilir. Bir kişi, okuma yazma ya da hesap bilmeden, tarihten bir nebze anlamadan ve (Atlantik Okyanusu'nun adını bile duymamış ama buna karşın sürekli neşeli görünen benim Kaliforniya'daki bir öğrencim gibi) hele coğrafyadan habersiz olarak, görünüşte doyurucu ve eksiksiz bir yaşam sürebilir.

Bu meselelerin hepsinden ve daha pek çok başka meseleden kaçılabilir; ama kimse, bu sözcüğün anlamını bilmese bile, hayatını etiksiz sürdüremez. Bilinçli ya da bilinçsiz, hepimiz her gün ahlaki kararlar alırız. Münzevi değilsek (ve hatta bir münzevi olmak ahlaki bir karar almak demektir) başka insanlarla karşılaşırız: Bazılarından hoşlanırız, bazılarından hoşlanmayız, birçoğu hakkında da çok az şey biliriz ya da hiçbir şey bilmeyiz. Gelgelelim, bu insanların hepsi, yalnızca metroda dirsekleriyle kaburgalarımızı dürtseler de şu ya da bu oranda hayatlarımıza girerler. Bu bizim onlarla nasıl başa çıkacağımıza karar vermemiz –ister dostça ister ilgisiz kalarak ister onlara karşı sevimsiz davranarak– gerektiği anlamına gelir. Onlarla nasıl konuştuğumuz, onları etkileyecektir; bir bakış bile başka birisinin gününü zindan edebilir ya da aydınlatabilir. Ayrımında olalım ya da olmayalım, etik tutumlarımız olduğu ve yaşamlarımızda her gün ahlaki tavırlar içine girdiğimiz bir gerçektir. Shakespeare'siz ya da etsiz ya da radyosuz yaşayabiliriz; ama başka insanlar olmadan yaşayamayız. Issız bir adada yaşayan Robinson Crusoe bile öteki insanların yaptığı aletleri ve öteki insanlar sayesinde edindiği bilgiyi kullanmıştır (aşağıda (e) şıkkına bakınız).

(b) Bu bizi ahlak hakkındaki ikinci ayırıcı unsura götürür: *Bu kararlar, uzaktan da olsa, başka insanları ilgilendirir.* Özel ahlak diye bir şey yoktur.

Çoğu ahlaki mesele açısından bu bariz bir şeydir. Yalan söylemek ya da çalmak ya da uyuşturucu alıp satmak başkalarını düpedüz ilgilendirir; aynı biçimde kişinin komşularına takındığı tavır, yardım etmek ya da rüştünü ispat etmemişlere gebeliği önleyici hap temin etmek de (Bkz. Örnek Olay 5) başkalarıyla ilgilidir; ama aynı şey, yüzeyde yalnızca birey olarak faili ilgilendirdiği görünen konularda da doğrudur. Sigara içme örneğini ele alalım. Belli ki eğer kamuya açık bir yerde sigara içersem başkalarını etkilerim: Başkaları benim tütünümün dumanını ciğerlerine çekecek ve bazıları bundan rahatsız olacaktır; ama farz edelim, çalışma odam olarak kullandığım ve kimsenin içeri girmeye zorlanmadığı barakamda sigara içmeye karar verdim. Bu tamamen kişisel bir konu değil midir?

Kuşkusuz kamuya açık yerlerde sigara içmeye oranla bu daha özel bir konudur; ama ben yine de akciğer kanserine (ya da pipo içiyorsam, dil ya da dudak kanserine) yakalanma riski alırım ve bu, iyi ya da kötü, başkalarını varlığımdan yoksun bırakma riskine girdiğim anlamına gelir. Pipo içmenin sağlığa zararlı olmadığı kanıtlansa bile, bu karar başkalarıyla arkadaşlık kurmayı reddederek, yine iyi ya da kötü, hâlâ beni ilgilendiriyor olmalıdır; ayrıca paramı genel olarak daha yararlı görülen bir biçimde harcamak yerine tütüne veriyor olacağım. Ahlaki açıdan bakacak olursak, ev işleri yapmak yerine televizyon seyretmek ya da aslında düşünülenden daha pahalı bir araba almak gibi görünüşte önemsiz meseleler bile boşlukta olmazlar. Kişi vaktini, yetilerini ya da sahip olduğu şeyleri kullanmada ne zaman öncelikler saptasa, başkaları uzaktan da olsa etkilenecektir.

(c) Buradan çıkan sonuca göre, *ahlaki kararlar önemlidir*: Bu kararlar başkalarının hayatlarını, özgüvenlerini ve mutluluklarını etkiler. Bu, etiğin bilimsel araştırmalarla ve özel olarak da tıbbi araştırmalarla paylaştığı bir unsurdur. Hekimlerin hastalıklarımızı anlaması ve onlara çareler bulması hepimiz için önemlidir. Aynı biçimde, öğretmenlerin de yaptıkları işi anlamaları önemlidir; çocuklarının öğretmenlerinin asıl amacının öğrenimi üst düzeye çıkarmak değil de belli bir dinsel ya da politik görüşün propagandasını yapmak olduğunu fark eden

anne babalardan çok azı bundan mutluluk duyacaktır. Ancak, söz konusu alanlarda önem taşımayan sayısız unsur vardır. Örneğin, doktorumun şu antibiyotik yerine bu antibiyotiği yazması ya da çocuğuma Fransızca'nın bir dil laboratuvarı yerine sınıftaki karşılıklı konuşma yoluyla öğretiliyor olması beni pek ilgilendirmez. Bu iki örneğin ikisinde de önemli olan yan ürünlerdir, yani hastalığın iyileşmesi ya da bir yabancı dili konuşma yetisinin kazanılmasıdır. *Etiğin ve ahlakın farkı, yaptığımız her şeyin başka insanların hayatlarını etkileyebilecek olmasından dolayı, yaptığımız her şeyin önemli olmasından gelir.*

Bu konu üzerinde biraz daha duralım. Hepimiz, başka insanların belli tutumları ya da nitelikleri karşısında öfkeye kapılmasak bile, tepki duyarız. Ama bunlar ne tür tutumlar ve niteliklerdir? Hardy'yi değil de, Dickens ya da Eliot'ı 19. yüzyılın en büyük Britanyalı romancısı olarak gördüğü için bir arkadaşınızla tekrar konuşmayı reddettiğinizi tahayyül edebiliyor musunuz? Evrenin başlangıcı ile ilgili "büyük patlama" ve "sabit durum" teorileri hakkındaki farklılıklar üzerine bölünen bir aile, nasıl bir ailedir acaba? Dışavurumcu soyut resim tekniğinin gücü ve zayıflığı hakkındaki fikir ayrılığı ömür boyu bir kan davasına yol açabilir mi? Aziz Pauluş'un hapishane mektuplarının, Roma'da değil de Efes'te yazıldığına inanan biriyle konuşmayı reddeden bir kişi olabilir mi? Böyle davranan birisinin, sözcüğün tam anlamıyla, deli doktoruna ihtiyacı vardır.

Şimdi tartışma alanını ahlaki konulara kaydıralım. O zaman farklılık belirgin hale gelir. Gayet bilincinde olarak, evime ne bir uyuşturucu satıcısını ne de Güney Afrika'daki ırkçı rejimi destekleyen birini sokarım ben. Tanıdığım iki kız kardeş, ağabeylerinin karakteri üzerine bir fikir ayrılığı yüzünden, aynı sokakta oturuyor olmalarına karşın, yirmi yıl konuşmamışlardı. Galler'deki bir madenci köyünde, 1926 madenci grevindeki "grev kırıcıları"nın torunları oldukları için kapı komşularıyla konuşmayan insanlar vardır. Bu tutumlar bazılarına çocukça gelebilir; ama etik meseleler söz konusu olduğunda, fikir ayrılıkları insanlar arasında zamanın bile saramayacağı derin yaralar açabilir.

(d) Bu meselelerle ilgili dördüncü unsur, bu meselelerin genellikle neden bu kadar yoğun olarak tartışıldığını açıklamakta yardımcı olacak bir unsurdur: *Bu alanda hiçbir zaman nihai çözüm yoktur.* İdam

cezasının, nükleer silahsızlanmanın ya da ötanazinin iyi yanlarını kıyamete kadar tartışabiliriz; ama hiçbir zaman kesin bir sonuca erişemeyiz. Belki de bu, en hassas ve en merak ettikleri sorularına yanıt bekleyen genel kamuoyu içinden birçok kişinin felsefecilere kuşkuyla bakmasının bir nedenidir. Bu insanlar ölümü gönül rahatlığıyla karşılayabilmek için din âlimlerine, hastalıklarına çare bulsun diye hekimlere, hukuki meselelerinde avukatlara, aile sorunlarıyla karşılaştıklarındaysa sosyal görevlilere başvururlar. Bütün bu uzmanlar, bazen yanlış olsa bile, olumlu, doğrulayıcı ifadeler kullanırlar. Ahlak felsefecisi ne tür bir olumlu ifade kullanabilir? Eninde sonunda, kendisi de yanıtsız sorularla boğuşur. Kürtaj, ahlaki açıdan kabul edilebilir mi? Esrar içmek yasal hale getirilmeli midir? Hayvanlar kesim için beslenmeli midir? Evli biriyle cinsel ilişki her zaman yanlış mıdır? Böylesi sorular bir kitabı doldurabilir; ama felsefecinin bunlara yanıtı kaçamak olmak durumundadır: Belki evet, belki hayır, hem evet hem hayır, ne evet ne hayır, belki... Aldığı eğitim onu bu meselelerde oturduğu yerden hüküm vermemeye ama ahlaki bir ikilemin varlığına ilişkin ilkeleri belirtmeye ve bu durumla ilgili olgular hakkında emin olma gereğini vurgulamaya yöneltir: Olguların olmadığı yerde ancak önyargı vardır. O halde, söz konusu kişi doğru bildiği yolda gitmelidir. (Eğer ahlak filozofları greve çağrılmış olsaydı, grev onların grev etiği konusundaki tartışmalarını noktalamalarından çok önce çözüme bağlanırdı.)

Bütün bunlar bir sürü insanın felsefecileri sinir bozucu bulmasına neden olabilir (aslında, olur da). Bilmiş kişilerin, insani sorunlar üreten gündelik konuları tartışması ama yine de belli bir uzaklığı koruması, bir yanıt arayanları pekâlâ kızdırabilir. Kabul etmemiz gereken şey, felsefede işlerin böyle olduğudur. Bir insan olarak konuşurken, arkadaşlarımın bedelini ödeyerek öğrendikleri gibi, dünyada olan biten her şey hakkında ahkâm keserim ve ne zaman fırsat çıksa durumu onlara açıklarım. Gelgelelim, bir felsefeci olarak konuşurken, yalnızca meselenin doğru ya da yanlış yanlarını belirtebilirim ve Ku Klux Klan, savaşın ahlakiliği, neo-faşistlerin tavrı ya da politik bir silah olarak suikastlerden yararlanma gibi görünüşte aşikâr konuları tartışırken bile durum değişmez. Bunların hiçbiri, Fransızca yazılmış bir makalenin çevirisi ya da kan dolaşımı üzerine bir proje hakkında not verir gibi, basitçe "doğru" ya da "yanlış" diye nitelendirilemez.

Gelgelelim, belirgin çekingenliği ve inançlarını cesaretle savunamamasından dolayı ahlak felsefecisine yönelik bir eleştiri, onun taraf tutmaktaki gönülsüzlük ya da yeteneksizlik konusunda tek olmadığı gerçeği göz önünde bulundurularak yapılmalıdır. Aynı şey diğer alanlar için de geçerlidir: Hiçbir edebiyat eleştirmeni Milton'ın Donne'dan daha iyi bir şair olduğunu; hiçbir tarihçi Marksist tarih yorumunun doğruluğunu; hiçbir fizikçi doğrusal zaman görüşünün yanlışlığını ve hiçbir ilahiyatçı Tanrı'nın varlığını kanıtlayamaz. Bunu düşündüğünüzde, durumun başka türlü olması gerçekten tercih edilir bir şey midir? Her biri ayrı yaşam deneyimine sahip dört milyar insanın yaşadığı bir dünyada, bu konulardan her birinin "nihai çözüme" kavuşturulması gerçekten arzu edilir bir şey midir? Tarihte rastladığımız en tehlikeli insanların bazıları, neyin doğru ya da yanlış, iyi ya da kötü olduğundan bir nebze olsun kuşku duymayan insanlar olmuşlardır. (Bkz. Örnek Olay 10, "Doğru nedir?" s. 106)

(e) Ahlaki sorunların beşinci ayırıcı özelliği tercih meselesiyle ilgilidir: Bölüm 9 ve 10'da göreceğimiz gibi, seçimin olmadığı yerde, ahlak da olamaz. Burada ahlak teorisine taban tabana zıt düşen disiplin, fikirler arası seçimin ancak eksiksiz bilgiye henüz ulaşılmamış alanlarında varolan bilimdir. (Bu, ne kadar uzun süredir yerleşik olursa olsun, herhangi bir yasanın bilimci tarafından değişmez görüleceği anlamına gelmez; ama göründüğü kadarıyla o kadar sık test edilmelerine karşın geçerliliklerini koruyan yasalar vardır. Hiçbir bilim adamı, yalnızca yerçekimi hâlâ işliyor mu ya da hidroklorik asit hâlâ tuzla sülfirik asidin karışımından mı elde ediliyor diye deney yapmaz.)

Şu halde, seçim yapma, bilim insanının her zaman ortadan kaldırmayı istediği bir duruma ilişkindir. Ahlak kurallarında ise seçim yapmak, hem gerekli hem de kaçınılmazdır; *seçimin olmadığı yerde, ahlaki yargı yapılamaz ve seçim varsa, bundan kaçılamaz.*

Aşırı zorlama koşullarında, normal olarak toplumun mahkûm ettiği bir davranış içine giren sayısız insan örneği vardır; ama söz konusu durumun zorluğu nedeniyle bu insanlar temize çıkarılırlar. Gestapo'nun eline teslim edip işkenceyle ölümüne yol açmaktansa kendi bebeğini boğan anne, daha sonra çocuk katlinden suçlanmamıştır. Yüksek bir dağa çakılmış bir uçaktan sağ kalanların hayatta kalmak için ölü yolcuları yemeleri yamyamlık olarak görülmemiştir.

Susuzluktan ölmekte olan ve alkole tövbe etmiş bir kişi, bulabildiği tek içecek alkollü olduğu için yeminini bozmuşsa ahlaken suçlanmayacaktır. Nasıl davranacağına ilişkin hiçbir tercih hakkı tanınmamış kişi ahlaki temelde eleştirilemez.

Ancak burada bir ara verelim. Şimdi sizden, az önce verilen üç örneğe bir kere daha bakmanızı istiyorum. Bütün bu olaylar, fiilen olmuş ya da varsayılmış olsunlar, "zorlama" koşullarında meydana gelmiştir: İddiaya göre, seçme şansı yoktur; ama durum gerçekten böyle miydi? Anne, bebeğinin canı yerine kendi canını alamaz mıydı, uçak kazasından kurtulanlar ölü yolcuları yemek yerine ölmeyi tercih edemez miydi ve tövbekâr, sözünden vazgeçmeyip ölüme gidemez miydi? Nihayetinde, sofu Yehova Şahitleri, dini temelde, hayatlarını kurtarmanın tek yolu olsa bile, ne çocuklarına ne de kendilerine kan naklini kabul ederler. Zor koşullarında bile, hâlâ bir seçme şansı vardır diyemez miyiz? Zorlama ne kadar dayatmacı olabilir? Yahudileri yok etme kampının kumandanı olan Adolf Eichmann, mahkemede savunmasını Hitler'in emirlerine uyduğunu, uymasaydı kurşuna dizileceğini söyleyerek yapmıştır. Yargıçlar bunun ona kalmış bir tercih sorunu olduğuna karar vermiştir ve Eichmann asılmıştır.

Elbette, iyi ki her gün böylesi hayati meselelerle karşılaşmıyoruz (kelime oyunu yapmıyorum). Gelgelelim, "zorlama"nın başka durumlarda suçlanacak olan davranışın ne denli meşru bir özürü olacağı sorusu hâlâ ortadadır. Futbolda "profesyonel faul" yapan, "başka bir seçeneği yoktu" temelinde savunulur; ama bir seçeneği vardır: Rakibin topu kazandığını ve muhtemelen golü atacağını kabul edebilir. Aksi halde iş arkadaşlarının sataşmalarına maruz kalacağı için bir sendikaya üye olan işçi ya da patronun işten atacağı korkusuyla sendikaya katılmayan işçi aynı biçimde seçme hakkının olmadığını savunabilir; ama yanlış olduğunu düşündüğü –diyelim öyle olsun– bir şeyi yapmak yerine, sıkıntı içinde çalışmayı ya da işsiz kalmayı seçebilirdi. Burada önemli olan, davranışında haklı olup olmadığı değildir; önemli olan, onun kendi vicdanıdır ve kişi onunla birlikte yaşamak durumundadır. Bariz olan şey, bu durumda seçim yapmanın mümkün olmadığını söylemenin düpedüz doğru olmadığıdır. Kant, "Gereklilik imkân içerir" diye yazar. Hayatta zorlama unsurunun herhangi bir seçimi imkânsızlaştıracak kadar baskın olduğu çok az durum olsa gerektir.

Bununla ilgili ahlaki ikilemler hakkında belirtilmesi gereken bir olgu daha vardır: *Seçim yalnızca gerekli değil, kaçınılmazdır da.* Denebilir ki birçok insan, böylesi seçimleri göz ardı edebilir. Bu elbette doğrudur; ama motorundan garip, gıcırtılı seslerin geldiği bir zaman süresinde bu konuda hiçbir şey yapmayan ve kaza yapmış bir sürücünün onaylayacağı gibi, bir meseleyi göz ardı etmek, ondan kaçınmak değildir. (Nazizm Almanya'da gelişirken başını öbür tarafa çeviren insanların sırtında iktidara gelmiştir Hitler.) Ahlaki bir meseleyle ilgilenmediğimizde bile, bir tercih yaparız: Ne kadar az olursa olsun, tarafsızlık sonucu etkileyebilir ve muhtemelen etkileyecektir de. Denebilir ki benim doğal güzellikleriyle tanınmış bir yöreden yeni bir otoyol geçirilmesi önerisi ya da bölgedeki bir okulda cinsel eğitimin ya da barış çalışmalarının gündeme getirilmesi ya da televizyondaki şiddet konusundaki görüşlerimden muhtemelen az sayıda kişi etkilenir; ama bu meseleler var olduğu için ben onlardan kaçınamam. Bir mitinge katılmamayı ya da milletvekillerine ya da televizyon yetkililerine mektup yazmamayı tercih ederek, istesem de istemesem de nihai sonucu etkilerim. Yaşıyor olmak, ahlaki bir tutum takınmaktır ve bu bir tercih konusudur. Hiç kimse tarafsız olamaz: Bir seçim çoğu kere tarafsızlar ya da "belirsizler" sayesinde kazanılır. Başını çevirip geçen rahip kendi tercihini yapıyordu.*

(f) Bu bizi, ahlaki akıl yürütmenin doğasını ilgilendiren, ahlak meseleleri hakkındaki altıncı önemli unsura getirir. Bilimsel akıl yürütme (daha önce verdiğimiz bir örneği ele alacak olursak) doğrunun keşfini amaçlarken, *ahlaki akıl yürütme doğru eylem biçimlerinin keşfini amaçlar.* Örneğin, politik ya da eğitimle ilgili teoriler üretmek için akıl yürütme gibi, ahlaki akıl yürütme de doğrudan insanların davranış biçimi ya da nasıl davranacağı ile ilişkilidir. O, kısaca pratik akıl yürütme ya da bu alanla ilgili bir derginin başlığını kullanırsak, uygulamalı felsefeye bir örnek oluşturur.

Bir bilim adamı, o güne dek açıklanmamış belli olguları gözlerken, kafasındaki temel soru, bu olgunun neden ortaya çıktığıdır. Bu noktadan başlayarak, bu alanda yürüttüğü her deney, hedef olarak bu soruyu yanıtlamaya gayret edecektir. Ancak "bu doğrudur" diyebildiğinde doyum sağlayacaktır ve ancak o zaman araştırmasının sonuç-

* İncil'deki İyi Samiriyeli söylencesine atıf yapılıyor. (ç.n.)

larını başkalarına yaymak isteyecektir. Onun açısından, mühendis, hekim ya da hukukçu gibi, belirsizliklerin ya da karanlıkta kalan alanların kabulü söz konusu değildir; her önerme kabul edilen ölçütlere göre nihai olarak doğrulanabilmelidir. Doğru, ne kadar zahmetli bir biçimde keşfedilecek olursa olsun, ortaya çıkmalıdır.

Ahlak kuralları alanındaki sorun, gördüğümüz gibi, bir karara ulaşmak için üzerinde anlaşılmış bir plan, anlaşma, çizelge ya da bir başvuru noktası olmadığından, hiçbir ahlaki önermenin kuşkuya yer bırakmaksızın "doğru" ya da "yanlış" ilan edilemeyeceğidir. (6. Bölüm'de göreceğimiz gibi, Jeremy Bentham, insanların faydacı bir çizgide ahlaki kararlar verebilecekleri bir paradigma ortaya atmıştı; ama çok az insan onun önerilerini ciddiye almıştır.) Ne var ki bu durumun ironisi, ahlak felsefesi öğrencisini ilgilendirdiği kadarıyla, ahlaki meselelerde kesin önermeler yapılamazken, bir tür eyleme ihtiyaç duyulmasıdır. Örneğin, kürtaj tartışmasında, iki tarafın da yerleşik ilkelere sahip oldukları ilk bakışta görülebilir ve yasalar bu alanda neye izin verirse versin, öncü gruplardan birini rahatsız edecektir; ama bazı tür eylemler mutlak olarak zorunludur: Gördüğümüz gibi yasa, ya kürtajın koşullarını sağlayacaktır ya da onu yasaklayacaktır. Konuya ilişkin başka hiçbir şey yapılamaz.

Bu durumda, ahlak felsefecisi konuyla ilgili ne söyleyebilir? Bilim insanının yaptığı gibi, ayağa kalkıp (ister hamamda ister bir basın toplantısında olsun) "Buldum, buldum!" diye bağıramaz. Bütün yapabileceği, tartışmanın mantıksal tutarlılık, entelektüel dürüstlük ve konuya ilişkin genel kavrayış içinde yürütülmesini, ısrar etmese de, teşvik etmektir. Bu yapılanla öyle yer yerinden oynamaz; ama idam cezası, futbol fanatiklerine yapılacak muamele, şehir eşkıyaları ya da hayvanlar üzerine deneyler gibi birçok hayati tartışmanın aydınlık değil, ateşli bir ortamda yürütüldüğü bir dünyada önyargı, duygusal tepki ya da korku temelinde değil, akıl temelinde bir sonuca varılması açısından, bu katkı yeterli olmasa bile, zorunludur.

Felsefe genel olarak ne kadar fildişi kuleden yürütülebilir olursa olsun, ahlak felsefesi çalışması, öğrenciyi her zaman ayakkabılarına çamur bulaştırmasa bile, meydanlara çıkarır. Bu, kitap ilerledikçe, özellikle de her bölümün sonundaki örnek olaylarla, gösterilecektir.

GÜDÜLER

Etiğin önemli bir ilgi alanı, insan davranışının önde gelen güdüleniminin ne olduğu ya da ne olması gerektiği (4. Bölüm'de göreceğimiz gibi, bunlar farklı meselelerdir) sorusudur. Ne yaptığımızdan bağımsız olarak, neden böyle yaparız? Ve bu soruya yanıt bulabileceğimizi varsayarsak, güdülerimizin değişebileceği ya da bunların değişmesini gerektiren herhangi bir yol var mıdır?

Diğerkâmlık

Ana sorun, güdülerimizin ne kadar diğerkâm olduğu ya da olması gerektiğidir ya da bu güdülerimiz ne kadar kaçınılmaz bir biçimde bencildir; kendini düşünenin aksine ötekini düşünen mi olmamız gerekir, kendini inkâr eden biri mi olmalıyız yoksa ötekini inkâr eden biri mi? Çoğu filozof ya da din âlimi asırlar boyu diğerkâmlıktan yana olduklarını ilan etmektedirler. Yahudilerin "Komşunu kendin kadar sevmelisin" (Leviticus 19, 18) buyruğunun farklı biçimlerine ahlak kuralları içinde bolca rastlanabilir. Bazı münzeviler ve diğer bazı çileciler, kendilerini yalnızca lüksten değil, makul ölçülerde giyinme, beslenme ve konaklama gibi, çoğumuz için hayatın temel zorunlulukları olan şeylerden bile mahrum bırakarak, kendini inkârda aşırı mesafeler katetmişlerdir. Bu aşırılığın sorunu, böylesi bir hayat tarzı sürdürenlerin kendilerinin sevilmeyi isteyebilecekleri kadar başkalarını sevip sevemeyecekleridir. Çuvallara bürünmüş, günde bir avuç fasulye ile beslenen ve bir mağarada yaşayan bir münzevinin dile getirdiği "sana ne yapılmasını istiyorsan onu yap" kuralı, muhtemelen, paçavralar giymek, ekmek kabukları yemek ve terk edilmiş bir harabede yaşamak zorunda kalmış bir yoksulun kafasında coşku yaratmayacaktır. Emirde söylenen "Komşunu sev ve kendinden nefret et" ya da "Komşunu sev ve kendine zarar ver" değildir. Emir, çok farklı bir konu olan, "Komşunu kendin kadar sev" der. Kendi iyiliğimle ilgili değilsem, muhtemelen, komşumun iyiliğine pek katkım olmayacaktır. (Yeri gelmişken, "komşunu sev" kuralının Hıristiyan kökenli olduğunu varsaymak iki kere saçmadır. Birincisi, belirtildiği gibi, bu Yeni Ahit değil, İsa'dan yüzyıllar öncesine ait Eski Ahit'ten

gelir. İkincisi, bu tamamen insani bir önermedir; her dinden ya da hiçbir dinden olmayan bütün insanlarca kabul edilir.)

Aşırı çileciler bir azınlık oluştururlar; ama toplum kendilerini diğerkâmlık davasına adamış olanların desteğinden hiçbir zaman mahrum kalmamıştır. Bu insanlar "iyi işler"le, fakirlere, baskıya ve haksızlığa uğrayanlara yardım etkinliğiyle uğraşırlar. Böylesi kişiler çoğu zaman, pek sevecen bir terim olmayan (hatta belki de biraz sert olan) "hayırsever" adıyla anılır. George Bernard Shaw bir hanımefendi için, "Başkaları için yaşadı; bunu başkalarının usanmış yüzlerine bakarak anlayabilirsiniz," demiştir. Disraeli, Gladstone'u "kendini bağışlatacak tek bir kusuru olmayan bir adam" olmakla eleştiriyordu. Mutaassıp olmak, çoğu zaman, göründüğü kadarıyla, asla cazip bir nitelik olmayan gösterişle el ele yürür. Belki de en yardımsever eylemler yardım alanlara gözetildikleri duygusunu vermeyen eylemlerdir. Aynı biçimde, yukarıda sözü edilen "altın kural" başkalarını düşündüğümüzde genel bir ölçü olarak iş görebilse bile, bireysel farklar nedeniyle, bir kişinin kendine "yapılmasını" isteyebileceği şeyin başkası için doğru olmayabileceğini aklımızda tutmamız gerekir. Bunun için yalnızca çok istekli bir ev sahibi tarafından aşırı yiyecekle onurlandırıldığımızdaki şaşkınlığınızı anımsamanız yeter.

Hobbes

İnsanların genel olarak diğerkâm davranmalarını beklemek gerçekçi midir? Diğerkâmlık arzu edilebilir; ama doğal mıdır? Bunun böyle olmadığı görüşü İngiliz filozof Thomas Hobbes (1588-1679) tarafından güçlü bir biçimde savunulmuştur. Hobbes'a göre, insan doğası değişmez bir biçimde bencildir, ne pahasına olursa olsun, daima kişisel tatmin ve haz amaçlar. Hobbes, "İnsanlık durumu, herkesin herkese karşı verdiği bir savaş durumudur" diye yazar. Bu niteliği hayatlarının başlangıcında ve sonunda olanlarda kolaylıkla görebiliriz; bebekler yiyecek ve rahatlık için feryat eder, ters huylu yaşlılar da ilgi bekler; akıl hastanelerini ziyaret edenler muhtemelen Ibsen'in *Peer Gynt*'te dile getirdiği, hastalar "benliğin fıçısında yaşar, benliğin bir tıpasıyla kontrol altında tutulurlar" tespitine katılacaktır.

Hobbes'un tanımladığı biçimiyle bencilliği çevremizde kuşkusuz görebiliriz; ama bu bencillik, ortalama "olgun" yetişkin için kural mıdır? İnsanların çoğu, en azından çoğu zaman, hayatlarını bütün ihtiyaçlarının eksiksiz olarak giderilmesini isteyerek sürdüremeyeceklerini fark edemez mi? Çoğu insan, eğer komşularıyla uyum içinde yaşayacaksa, taleplerini ona göre belirlemesi gerektiğini kabul edemez mi? Kuşkusuz edebilir der Hobbes; ama böyle bir davranışın diğerkâmlık olduğu konusunda kendimizi kandırmamalıyız. Bu yalnızca, herkesin her zaman bütün isteklerinin eksiksiz olarak yerine getirilmesini istemesi halinde, hayatın herkese zehir olacağını görmektir. Bu yüzden, kişisel taleplerimizde uzlaşmalara gideriz; ama uzlaşma diğerkâmlıktan değil, aynı tatmin arzusundan doğar. Sıkıntıyla kaderin peşinden sürüklenmektense, üç çeyreğe razı olup rahat etmek daha iyidir.

Hobbes, bu görüşünü, 11. Bölüm'de tartışılacak olan, siyaset teorisinde açıklamıştır. Bu görüş, "insan doğası" deyiminin, genel olarak küçümseyici bir anlamda kullanılmasında ortaya çıkar. Hobbes, hayatı "yalnız, yoksul, çirkin, kaba ve kısa" (doksan yıl yaşamasına rağmen) olarak betimlemişti. Bu keskin bir betimleme izlenimi uyandırır; ama bunun hayatı yakından gözlemleyenlerin savunduğu insan doğası görüşünden ne kadar farklı olduğu sorulmalıdır. "Sen işine bak, ben iyiyim", öteki türler gibi, insanoğlunun da ortak bir tutumu gibidir. Bu özellikle kıtlık dönemlerinde böyledir: İnsanları yağmaya sevk etmek için; bırakınız resmi bir açıklamayı, bir söylenti bile yeter. (Böyle bir durumda, çocuk arabasını tuvalet kâğıdıyla dolduran bir kişiyi biliyorum ve bir başkası arabasını –önünü, arkasını ve bagajını– ekmekle doldurmuştu.)

Dışarıdan bakıldığında diğerkâm görünen eylemler bile bencil, kişisel tatmin için yapılmış eylemler olarak yorumlanabilir (ve çoğu zaman böyle yorumlanır da). Cüzamlılar arasında yaşayan bir misyoneri güdüleyen, içsel tatmin ve dışsal saygı görme arzusu olabilir; başkası için hayatını tehlikeye atan birisi, belki de yalnızca hiçbir şey yapmamış olması halinde hayat boyu sürebilecek bir utanç duygusundan dolayı bu tercihi yapmıştır; bir şehit hayat boyu davasına ihanet etmiş bir kişi olarak yaşamaktansa, ölümü tercih etmiş olabilir. Örnekler bitmez.

Belli ki kimse bu meseleyi şu ya da bu biçimde "kanıtlayamaz". Belki diğerkâm davranış bize haz verir; ama bu, böyle bir davranışın

değerini düşürmez mi? Adı kötüye çıkmış bir inançsız olan Hobbes bile bir keresinde, St Paul Kilisesi'nin rahibi tarafından, bir dilenciye sadaka verirken görülmüştür. Rahip, Hobbes inansın ya da inanmasın, bunu son tahlilde, böyle davranışların esin kaynağı İsa'yı örnek almak olarak değerlendiriyordu. Hobbes'un yanıtı şöyleydi: Doğru, sadaka vermişti; çünkü bu, hem sadakayı alan dilenciye hem de kendisine haz vermişti. (Thomas Hobbes 3; St Paul rahibi 0.) 5. Bölüm'de, Kant'ın, davranışın nihai güdüsü olarak görev duygusunu savunurken, bu görüşe ilişkin eleştirisini ele alacağız. Şimdilik, iki noktaya değinmemiz iyi olacaktır.

İlk olarak, eğer bütün eylemlerimizin özçıkar güdülenimiyle yapıldığı kanıtlanabilirse, bu dayanılmaz bir şey olmaz mı? Bu görüşü kabul ettikten ve ona göre davrandıktan sonra, insanlar, gereksiz incinmelerden sakınabilmek için mecbur kalmadıkça, başkalarından aşırı şeyler beklemeden, dostluk içinde birlikte yaşayabileceklerini nasıl düşünebilirler? Başkaları ister bir zaman gelip kendilerinin de aynı ihtiyacı duyabileceklerini bildiklerinden ister böylesi bir zamanda hiçbir şey yapmadıkları bilindiğinde cemaatin kınaması ile karşılaşmaktan korktuklarından yardım edecek olsun, muhtaç olduğumuz zamanlar biz de yardım bekleriz.

İkinci olarak, insani dürtülerin, bu bölümde ima edildiği üzere kutuplaşmasının zorunlu olup olmadığı, anlamlı bir sorudur. Çoğu insanın karışık güdüleri vardır ve karışım kişiden kişiye değişir diyemez miyiz? Diğerkâmlığa özgü bütün emareleri gösteren davranışın bile böyle olduğunun kanıtlanamayacağında hemfikir olabiliriz; ama gördüğümüz gibi, bu aziz tuttuğumuz inançlarımızın çoğu için de doğrudur. Ben, kişisel olarak, Kaptan Oates'in Güney Kutbu'nda kendini esas yoldaşlarına karşı duyduğu diğerkâmlık güdüsüyle feda etmediği yorumunun gerçeğin çarpıtılması olduğunu düşünüyorum; aynı şey, Ortadoğu savaşında, bir tankın içine atılan bir el bombasının, arkadaşlarına yapacağı etkiyi azaltmak için onun üzerine kapanan bir asker için de geçerlidir. Bu, onun eğitiminden gelen bir refleks olabilir; ölüm isteği duymuş olabilir (örneğin, karısının kendisini terk ettiğini yeni duymuş olabilir); şöhret arzusuna kapılmış da olabilir. Hayatta kalanların böyle düşündüklerini sanmıyorum.

ETİK İLKELER

Bu kısmın Birinci Bölüm'ünde, etik ilkelerle ahlak kuralları arasındaki temel ayrım şöyle belirtilmişti: Birincisi insan davranışının süregiden amaçlarıyla ilgiliyken, ikincisi bu amaçların gündelik durumlarda uygulanmasıyla ilgilidir. Şimdi ortaya şu soru çıkmaktadır: Bu ilkeler nereden kaynaklanmaktadır? Örneğin, eşitlik, adalet, iyicillik ya da özgürlük ilkelerinin gözetilmesi gerektiğinden neden bu kadar eminiz?

Kuşkusuz, küçük yaşlarda bile bu ilkelerin farkında görünürüz. Eğer bir haftalık bir konferans gezisinden eve döndüğümde, oğullarımdan birine armağan olarak bir kriket sopası, ikincisine bir pul defteri vermiş ve üçüncüsüne hiçbir şey getirmemişsem, –en azından ikisinden– ağırlıklıklı olarak "bu haksızlık" ibaresi eşliğinde, öfkeli protestolar duyduğumda şaşırmış olmamam gerekirdi. Görülüyor ki genç zihinlerde bile, temel bir adalet duygusu vardır ve yola çıkarken hiçbirine hiçbir şey vaat etmemiş olmam hiçbir biçimde, nasıl adlandırırlarsa adlandırsınlar, adil davranmadığına ilişkin inançlarını sarsmayacaktır.

Yine, bir okulda, başkalarına bütünüyle göz yumarken, bir öğrenciyi işlediği bir kabahatten dolayı ölçüsüz bir biçimde cezalandırmışsam, eşit ve adil davranmamakla suçlanabilirim. Hayata ilişkin geniş bir ufka yayılmış faaliyetlerde, ahlakla ilgili olsun olmasın, hiçbir felsefe dersi almaksızın, yapılan haksızlıklar saptanabilir. Bir hoca bir ödevi için hoşlandığı bir öğrenciye hoşlanmadığı bir başkasına göre daha yüksek bir not verebilir; Amerika'da, hırsızlıkla suçlanan bir siyahın suçlu bulunma olasılığı, beyaz bir hırsızınkine göre iki kat daha fazladır ve cinsel eşitlik yolunda mesafelerin katedildiği bu günlerde bile, çoğu kadın, aynı niteliklere ve iş deneyimine sahip olsalar bile, çalışma hayatında kariyerlerinin erkeklerin gerisine düşmesinin bedellerini ödemektedir.

Bütün bu durumlar, bunları gören çoğumuzda adaletin yerini bulmadığı duygusu uyandırır. Bu duygu derin duyarlılıkları harekete geçirir ve insanların polemiklere girmesine neden olur ve hatta insanlar bu yüzden komşularıyla aralarının açılmasına neden olan politik ya da sosyal faaliyetlere katılırlar. Ama bu duygunun kaynağı nedir?

Eşitsiz bir dünyada, insanlar arası eşitlik duygusu neden ısrarla varlığını sürdürür? Bu kadar çok kötülüğün ortasında, iyicil duygular nasıl var olur? Hayat (yeteneklerin ve mal mülkün dağılımında, kişinin kendini gerçekleştirmesi imkânlarında, fiziksel sakatlık ve hastalıkların ortaya çıkmasında vb) böylesine bariz olarak adaletsizken, adalet fikri kalıcı olabilir mi?

Platon

Platon, iki bin beş yüz yıl önce buna gayet açık seçik bir cevap vermiştir. O, ruhun ölümsüzlüğüne ve yeniden vücut bulacağına inanıyordu. Dünyaya yeniden gelişler arasında ruh, ona göre, insanın bütün fikirlerinin yöneldiği ve bütün insani erdemlerin görünmeyen esin kaynağı olan, "ideal" dünyada oturuyordu. O, bütün asil ilkeleri, herkese adil, iyicil ve eşit davranılan, bu ideal dünyanın egemen nitelikleri olarak görüyordu. Sonra, yeni bir vücut buluşla mevcut deneyim dünyamıza döndüğümüzde, beraberimizde o ideal durumun bulanık ama yine de gerçek dünyasının anılarını getiririz. Wordsworth'ün "Ölümsüzlüğün İçtenliği Üzerine Kaside"sindeki gibi, "görkemin bulutsu izleri" gelir aklımıza. Adalet duygumuz ve bütün diğer etik ilkelerle ilgili duygularımız, Platon'a göre, o ideal dünyada karşılaştıklarımızın "biçim"inden oluşan bir anıdır ve ne kadar şaşırtıcı olursa olsun, o cennet dönemini yaşadığımızı hatırlarız. Böylece, "Bu haksızlık" diyen iki yaşındaki çocuk, bilinçdışı olarak, göksel adalet deneyimini yansıtır ve şimdi yaşadığını o eski dünyada yaşadığıyla karşılaştırır.

Etik ilkelerin ayrımında oluşumuzun temeline ilişkin bu görüş evrensel olarak kabul edilecek olsa, ahlak felsefesindeki zor bir sorun çözülmüş olur. O zaman, ilkeler, insan yargısından ve deneyiminden bağımsız olarak varolan, nesnel değerler olarak görülebilir. Sorun da tam, yeniden dünyaya geliş teorisinin kabul edilebilir bir şekilde doğrulanamamasıdır. Bu teori mutlaka görünürde açıklaması olmayan bir sürü deneyimin nedenini açıklar ama o zaman da kendisi sorun haline gelir; çünkü genel olarak kabul edilebilir bir biçimde doğruluğunu göstermenin yolu yoktur. Bu, evrenin kökeni soru-

nunu, Tanrı'nın kökeni sorusu ortada durduğundan, yapılan bütün şeyin sorunun bir kademe daha geri itilmesi olduğunu görmeksizin, Yaratan Tanrı fikrini ortaya atarak yanıtlamak gibidir. (5. Bölüm'de göreceğimiz gibi, Kant'ın ölümden sonra hayat fikri de aynı biçimde mantıksal zorunluluk diyebileceğimiz bir şeye dayanır: Hayat bu dünyada birçok insan için son derece adaletsiz ise bu adaletsizliklerin ortadan kaldırılabileceği bir ahret olmalıdır. Aynı soru işareti Platon üzerinde olduğu gibi Kant üzerinde de asılı durur.)

Bununla birlikte, Platon'un yeniden dünyaya gelme teorisine katılmaksızın, etik ilkelerin nesnelliğini kabul edenler de vardır. Çoğu, büyük bir olasılıkla bu ilkelerin, ahlaki bir Tanrı olan (ya da kendisi ahlakilik olan), Tanrı'nın doğasının zihinlerimizdeki yansımaları oldukları yolundaki Kantçı çizgiyi izler. Diğerleri bu ilkelerin "eşyanın tabiatı"na ait olduklarını ve matematik ya da mantık ilkeleri gibi insan buluşu ve değerlendirmesinden bağımsız olduklarını savunur. İlk bakışta, etik ilkelere nesnel bakışı kabul etmenin dayanakları vardır. "İyicillik gözetilmelidir" dediğimde, her zaman iyicil ol demiş olmam (istisnalar olabilir) ya da ben iyicilliğin arzu edilir bir şey olduğunu düşünürken, siz farklı düşünebilirsiniz. Ben bunu yalnızca pazartesileri, çarşambaları ve cumaları savunup haftanın diğer günleri konunun tartışmaya açık olduğunu söylemiyorum. Benim söylediğim, bütün insani durumlarda, iyilik gözetilmelidir ve siz insanoğlunun çoğunluğuyla birlikte buna katılmasanız da değişmez. Ben tersi bir izlenim uyandıran deneyimler yaşasam bile bu değişmez; ya da en azından ben buna yürekten inanırım. R. L. Stevenson, en verimli çağında veremden ölürken bile, şunları yazabiliyordu: "Eşyanın nihai iyiliğine inanıyorum ve gözlerimi cehennemde açsam bile, buna inanmaya devam edeceğim." Böylece, iyicillik ilkesi, dünyadaki bunca kötülüğe, şiddete, hainliğe ve vurdumduymazlığa karşın, yakamızı bırakmaz.

İlkelerin Kaynağı

Etik ilkelerin bağımsızlığı ya da nesnelliği –geçerli olmak için insanın değerlendirmesine bağlı değilmiş gibi olması– bir ilkenin ne zaman ilk defa bir ilke haline geldiğini düşündüğümüzde doğrulanacak

gibi görünmektedir. İlk defa telaffuz edildiğinde mi ilke haline gelir? Bilimin ilkeleriyle yapılan bir karşılaştırma bu düşüncenin saçmalığını ortaya çıkarır. Newton, yerçekimi ilkesini ilk kez 17. yüzyılda ortaya atmıştır. Kütlelerin birbirlerini çektikleri (üzerinde düşünürseniz, çok incelikli bir ilke) anlamına gelecek sözleri ilk kez o yazmıştır. Bildiğimiz kadarıyla, ondan önce hiç kimse bunu ifade etmemişti; ama bu Newton'dan önce yerçekimi ilkesinin fark edilmediği ya da yerçekiminin kendisinin yürürlükte olmadığı anlamına gelmez. (Bu ilke ilk defa, diyelim, bir Arap ya da bir Hintli ya da bir Rus tarafından ortaya atılmış olsa bile durum değişmez: Kimse yerçekimini sıfır iken bildiğimiz hale gelecek biçimde değiştirmemiştir; elmalar ağaçtan her zaman yere düşerler, gökyüzüne doğru çıkmazlar.)

Denebilir ki etik ilkeler için de doğrudur bu. "Kendin kadar komşunu da sev" ilk defa MÖ 1000 yıllarında yazılmıştır. Bu ibareyi okuyan ya da duyan hiç kimse, belki bir psikopat dışında, buna katılmadığını söylemeyecektir (bu herkesin buna göre davrandığı anlamına gelmez, elbette). Ama bu ilkenin geçerliliği, ilk defa dile getirildiğinde mi yürürlüğe girmiştir? Elbette, hayır. Eğer bu ilke MÖ 1000 yılından sonra evrensel olarak geçerliyse, MÖ 1000 yılından önce de evrensel olarak geçerliydi. Bu, homo sapiens ilk defa bu gezegende ortaya çıktığı ve türlerinin öteki bireyleriyle etkileşim içinde olmaya başladığı andan beri evrenseldi. Şöyle de denebilir: Bu, bildiğimiz anlamda, hayatın ortaya çıktığı herhangi bir âlemdeki bütün insan topluluklarında geçerlidir ve bunun böyle olmayacağı herhangi bir insan topluluğunun gelecekte var olacağını tahayyül etmek de mümkün değildir.

Bu olgu nasıl açıklanacaktır? Daha önce belirtildiği gibi, bu ya Platon'un değindiğimiz ölümsüz ruh teorisine ya da Tanrı'nın varlığına dayanarak açıklanabilir. İki teori de olguyu açıklar; ama ikisi de bu teorilere inananlar için tatmin edici gelse de tartışmaya açık fikirlere güvenmemizi gerektirir. Açıklamak haklı çıkarmak değildir. Yorkshire Kasabı olarak bilinen kötü ün yapmış bir İngiliz kitle katliamcısı, iğrenç cinayetlerinin mezarlıkta duyduğu ilahi buyrukların sonucunda işlendiğini açıklamıştır. O belki buna içtenlikle inanıyordu; ama bu, ne kamuoyunun onun hakkındaki düşüncelerini ne de mahkemenin onun hakkında verdiği kararı etkilemiştir.

Karşısına çıkan etik ilkelerin gücünü kabul etmekle birlikte, hem Tanrı'nın varlığını hem de ruhun ölümsüzlüğünü reddeden çok insan vardır. Sonuçta, matematik ve mantıksal ilkeler vardır; ama çok az insan Tanrı'yı ya da cenneti açıklamak için hipotezler kaleme almıştır. "İki kere iki dört eder çünkü Tanrı böyle buyurmuştur" demeyiz. Diğer bütün matematik ilkeleri gibi, bunun da hesaplamanın doğasında yattığını söyleriz. Pipomun aynı zamanda hem var hem de yok olamamasının bunun göksel dünyada böyle olmasından kaynaklandığını iddia etmem: Ben bunun mantıksal olarak kaçınılmaz olduğunu söylüyorum. Bildiğimiz evrende, hem matematik hem de mantıksal ilkeler zorunlu olarak doğrudur. Eğer doğru değillerse, başka ve tahayyül edilemez bir evrende olmamız gerekir ve bildiğimiz biçimiyle bütün insan düşüncesi anlamsızlaşmıştır.

Aynı şeyleri etik ilkeler için de söyleyemez miyiz? Daha önce, onların "eşyanın tabiatı"na ait oldukları ifadesini kullanmıştım ve bunda ısrarlıyım; ama onların, kendilerini çoğu zaman göz ardı eden bir dünyada bile, nasıl bu kadar önemli duruma geldiklerine bir açıklama getirmeliyiz. Gerçek şudur ki davranışa yön veren bu ilkeler olmaksızın, insanlar bir arada nasıl yaşayacaklarını, daha önemlisi, yaşamlarını nasıl sürdüreceklerini asla bilemezdi. Bu, kuşkusuz, Charles Darwin'in 4. Bölüm'de daha geniş bir biçimde ele alacağımız görüşüdür. Binlerce yıldan beri, bu görüşe dayanarak, insan ırkı ayakta kalmaktadır; çünkü ne kadar yetersiz olursa olsun ve sapmalar ne olursa olsun, bu ilkeler insanların aklının bir köşesinde sabit kalmıştır. Eğer ilkeler başka türlü olmuş olsaydı, bir ırk olarak var olmayı sürdürüyor olur muyduk? Eğer bütün insanlar başkalarına karşı derinlere kök salmış kötücül duyguları paylaşıyor olsalardı, bırakın binyılları, bir gün bile zor kalırdık hayatta. Eğer durum bu olsaydı, kim başkasına sırtını dönerdi, hangi iki insan yan yana uyuyabilirdi?

Adil davranmak, öyleyse, adalet insandan bağımsız olarak var olduğu için (gökyüzünde ya da Tanrı'nın doğasında) değil, adalet işe yaradığı için böyle davranmaktır. Bu, doğası gereği hayatı sürdürebilmenin bir koşuludur. Adaletsizlik, kötülük ya da insan esareti gibi, içinde kendi yok oluşunun tohumlarını barındırır. Bu, biz insanoğlunun deneyerek –isterseniz deneme yanılmayla diyelim– keşfettiğimiz bir şeydir. Değindiğimiz öteki ilkelerde olduğu gibi, adalet

"kavramını" istemek, imkânsızı istemektir. Böyle bir yaratık yoktur. ("Kavram" kavramının bir eleştirisi için 10. Bölüm'e bakınız.) Bütün benzeri sözcükler gibi bunun da açık bir tanım olarak bilinen pratikteki örneklerine başvurmak dışında tanımlanması mümkün değildir. (Eğer bu fikre katılmıyorsanız, ne örnek ne de "dürüstlük" gibi akraba sözcükler kullanarak, "adalet"in bir tanımını yazmayı deneyiniz. Sonra da aynısını, ahlaki ilkeler alanının dışından, "güzellik", "cesaret" ya da "küçük" ya da "yeşil" gibi başka sözcüklerle deneyiniz).

Bütün bunlar, evrim teorisinin ortaya atılmasından iki bin yıl önce, Platon'un öğrencisi Aristo (MÖ 384–322) tarafından özlü bir biçimde ifade edilmiştir. Nikhomakos Ahlakı'ndan bir paragraf bunun güzel bir örneğidir:

> Ama erdemleri önce deneyerek kazanırız, sanat örneğinde de bu olur. Zira, öğrenmek için önce yapabilmemiz gerekir, yaparak öğreniriz, yani, insanlar bina yaparak usta olurlar ve lir çalarak lirci olunur; aynı biçimde adil işler yaparak adil hale geliriz, terbiyeli işler yaparak terbiyeli oluruz, cüretli işler yaparak cesur oluruz. Bu Devlet'te olanlarla doğrulanmıştır; bu yüzden, yasa koyucular onlar için davranış kuralları koyarak onları iyi yurttaş yapar... Başka insanlarla ilişkilerimizde yaptığımız eylemler sayesinde adil ya da adaletsiz oluruz ve tehlike anında yaptığımız şeyleri yaparak ve kendimizi korku ya da güven duymaya alıştırarak, cesur ya da korkak oluruz.[1]

Yurttaşlarına erdem aşılamada devletin rolü 11. Bölüm'de tartışılacaktır. Bu arada bu bölümü bilinen bir şakanın bir çeşitlemesiyle noktalayabiliriz.

Bilinen şaka:
A: Keman çalabilir misin?
B: Bilmem, hiç denemedim ki.

Çeşitleme:
A: Cesur bir kişi misin?
B: Bilmem, hiç korkmadım ki.

1. II. Kitap, b. 3–4.

AHLAK KURALLARI: MUTLAK MI YOKSA GÖRELİ Mİ?

Etik ilkeler ortaya atmak zor değildir; çünkü ilke olarak genellikle karşı çıkılamaz onlara. Bir kişinin hoşgörüden ya da adaletten ya da iyi yüreklilikten (özellikle hayvanlara ve çocuklara karşı) yana olduğunu ilan etmesi çok az insanın kaşlarının çatılmasına neden olur; çok az insan hayatta yol gösterici ilkeler olarak bağnazlığı, nefreti ya da despotluğu açıktan savunur. İlkelerin sorunu, geçerlilikleri konusunda fikir birliğine varmak değil, çoğu zaman olduğu gibi, bu ilkeler çatıştıklarında bir tür hiyerarşi ya da kademe zinciri oluşturmaktır. Daha önce gördüğümüz gibi, kürtaj sorununda, (kürtaj karşıtlarının savunduğu) "Öldürmeyeceksin" ilkesi, (kürtaj taraftarlarının savunduğu) kadının özgürlüğü ve seçim hakkı ilkesiyle çatışır. İnsanlar arasında bir diğer önemli bölünmeyi de başka iki ilkenin çatışması getirir: Kişinin "kardeşinin koruyucusu" olması ve evrensel olarak bireysel sorumluluğu kabul etmek. Toplumun başarılı, muhtemelen sıkı çalışan ve özverili bireyi aynı toplumun daha az şanslı, muhtemelen beceriksiz bireylerine karşı nasıl bir sorumluluk taşır? Bir grup, ötekini "başının çaresine bakmaya" mı terk etmeli; yoksa onlara karşı belli bir sorumluluğu kabul edip bunu pratik bir biçimde ifade mi etmeli? Akıllı bakireler aptal bakirelere yağlarından bir kısmını vermeli miydi? (Matta, 25) Herhangi bir ülkenin sosyal hizmetlere ayrılan bütçesinin ne kadar olacağı bu konunun çevresinde döner.

İyi ki bunun gibi temel kurallar üzerindeki anlaşmazlıklara göreli olarak sık rastlanmıyor (ve rastlandığında da normal olarak ortam ışığa kavuşmaz, tersine hava kızışır, nedeni de daha önce değindiğimiz gibi, bir ilkeyi şu ya da bu biçimde doğrulamakta kullanılabilecek olguların yokluğudur). Genel olarak tartışmalar –bir yasanın oturması ya da başka bir insana karşı yaklaşımın belirginleşmesi olsun– ilkelerin eyleme geçirilme zamanında olur. Biz, hepimiz iyilik yapılması gerektiğinde fikir birliğinde olabiliriz; ama kişi bir geri zekâlı, bir bombacı, bir hava korsanı, kanserden acı içinde ölen bir kişi, hiçbir yeri tutmayan bir ihtiyar ya da kahvede pineklemekten sıkılmış biri için elinden gelenin en iyisini nasıl yapabilir?

Böyle durumlarda, aynı ilkeleri gözeten iki insandan taban tabana zıt yanıtlar almak pekâlâ mümkündür. Aşırı bir biçimde normal

dışı bir bebeğin tedavisi örneğini ele alalım. İlke olarak, iki insan da bebeğin çıkarlarına en uygun biçimde davranmak konusunda aynı düşüncede olabilir. Buraya kadar her şey yolundadır; ama birisi bunun bebeği çabucak ve acısız bir biçimde ölüme bırakmak anlamına geldiği sonucuna varırken, öteki ne pahasına olursa olsun bebeğin hayatta kalması sağlanmalıdır diyebilir. İlkelerde anlaşma hiçbir biçimde eylemde anlaşmayı sağlamaz. Ne var ki yapılması gereken bir eylem vardır ve yukarıdaki örnekte olduğu gibi, çoğu zaman, farklı öneriler arasında ilk elden uzlaşma olmayabilir. Ölüm cezası ya bir milletin cezalandırma politikasının bir parçası olarak var olacaktır ya da olmayacaktır. Ya okullarda belli kabahatler için dayak cezası olacaktır ya da olmayacaktır. Zorba, terörist, hırsız, dolandırıcı, yalancı için bir şeyler yapılmak zorundadır. Hayvanlara yapılan muamele, gençlerin meyhanelere ve barlara alınması, futbol fanatizmi ve televizyon yayınlarındaki şiddet konularında bir politika olmak zorundadır. Kısaca, kurallar olmak zorundadır; bunun alternatifi anarşi olacaktır ki bu da tek şey anlamına gelir: Fiziki olarak güçlü olanın hayatta kalması ve tahakküm kurması, zorbanın ve zalimin yönetimi.

Muhtemelen bu kitabı okuyacak anarşistlerin sayısı çok olmayacağından, buraya kadar genel bir fikir birliğinin olduğunu varsayıyorum. Fikirlerin ayrıldığı yer, daha çok, ahlak kurallarının statüleridir: Bunlar, ister insani ister ilahi ve dolayısıyla ister sabit ister değişebilir olsun, ideal bir evrensel düzenin temsilcileri midir; yoksa yalnızca, belli bir yerde ve belli bir zamanda, dolayısıyla esnek ve sonsuz değişken, sınırlı bir grubun tavırları ve değerlerinin yansımaları mıdır? Bunlar, On Emir gibi, başkalarının parçalayabileceği ama kendi başına parçalanmaz bir kayaya kazınmış mıdır; yoksa, kriket kuralları gibi, TCCB'de* çoğunluk oylarına göre değiştirilmeye ya da tümüyle tersine çevrilmeye yatkın mıdırlar? Ahlak kuralları mutlak mıdır yoksa göreli midir?

* *Test and Counties Cricket Board*: Britanya'nın en yetkili spor teşkilatı. (ç.n.)

(a) Mutlakçılık

Mutlakçılığın gücü, kesin bir tutum olmasından gelir: Belirsiz alanlar bırakmaz. İster eşcinselliği, hayvanlar üzerindeki deneyleri, savaşı ister evlilik dışı aşk yapmayı tartışalım, kesin bir yanıt vardır: Evet ya da hayır. Mutlakçı, korku ya da pişmanlık duymadan tilki avına, grev kırmaya, dükkân kapatmaya, pazarları dükkân açmaya, bahis oynamaya, kan vermeye, esrar içmeye, sigara içmeye, içki içmeye, çay içmeye, domuz eti yemeye, kuzu eti yemeye, sığır eti yemeye (eğer bir Müslüman'la evli bir Yahudi'yseniz ve Hindistan'da yaşıyorsanız, muhtemelen, bu üçünü de gözetmek zorundasınızdır), cumartesileri oyun oynamaya, ne gün olursa olsun bilardo oynamaya, uzun saça, kısa saça, kürklü giyeceklere, deri ayakkabılara, dans etmeye, küfretmeye, dekolte giyinmeye ya da herhangi bir yerini göstermeye, pornografiye, azizleri betimlemeye, Katolikliğe, Protestanlığa, sosyalizme, muhafazakârlığa, genelevlere ve özel tıbba karşı çıkabilir. Bu örneklerle mutlakçılığı mahkûm ettiğim sanılabilir; ama ben bu görüşlerin her birini şiddetle ve tam bir inançla savunacak insanlar tanıyorum.

Bu inanç, çekiciliğini içinde barındırır. Mutlak kurallar, tanım gereği, mutlak olarak ya da istisnasız uygulandığından, herhangi bir meselede tartışmaya ya da saatlerce çene patlatmaya gerek kalmaz. Bazı insanlar için, bunun şaşkınlığın, endişenin ve güvensizliğin potansiyel bir kaynağını ortadan kaldırdığı kesindir. Böyle bir yaklaşımı son derece arzulanır görebilecek insan grubu, gençlerdir. Kendi zihninde doğruları ve yanlışları sınayacak yaşa henüz gelmemiş bir kişi için, özellikle davranış kurallarının neler olduğunu, belli bir doğrultuda ne kadar ilerleyebileceğini, neye izin verilip neyin yasaklandığını bilmek, çok rahatlatıcı bir duygudur. "Yasak" sözcüğü bir çocuğun güvenlik duygusunun temeli olabilir.

Benzer biçimde, doğal olarak kuralları gözeten insanlar mutlakçı yaklaşıma sıcak bakacaktır. Karmaşık bir ahlaki açmazla karşılaştıklarında, onlar "kitap"a göre bireysel yanıtlarını çıkarabilirler: Öldürmek, çalmak, yalan söylemek haklı mıdır, değil midir? Emirler bunları yasaklıyor, o halde mesele bitmiştir. Doğum kontrol yöntemleri mi uygulamalıyım yoksa yapay ortamda döllenme mi? Kilise hayır

diyorsa, hayırdır. Siyah ve beyazdan oluşan bir dünyada, iddia edilen gri alanlar için kafa yormanın gereği yoktur.

Mutlakçı, gayet haklı gerekçelerle, insan ırkının en büyük liderlerinin, toplumdaki değişimin en dinamik öncülerinin, başkalarının sık sık güçlerine ve rehberliklerine ihtiyaç duydukları insanların, iyi olsunlar ya da kötü olsunlar, genel olarak mutlakçı olduklarını iddia edebilir. Hangi komünist ya da kapitalist lider, karşı tarafın bakış açısında da "dikkate değer şeylerin olduğunu" söyleyebilmiştir (ya da eğer söyleseydi, lider olabilir miydi)? Ülkesinin yöneticilerine karşı olan hangi milliyetçi, siyah ya da başka renkten, eğer hükümet etmenin sorunlarının karmaşıklığını gördüğünü açıkça söyleseydi, yandaşlarını etkileme şansı kazanabilirdi? Hangi sigara karşıtı, rahatlama sağlayacak biçimde pipo içmenin ömrü uzatabileceğini savunarak davasını yürütebilirdi? Dünya, ahlak kurallarında kesin doğrular ya da yanlışlar olmadığından dolayı görüşlerin değişmesi gerektiğini kabul eden göreciler tarafından değil, açıkça tanımlanmış tek bir görüş açısından bakan mutlakçılar tarafından biçimlendirilmektedir. Bu önerme, mutlakçılığın eleştirisine girişmeden önce, göreciliğin ayrıntılı bir analizini gerektirir.

(b) Görecilik

John Hospers, Human Conduct (İnsan Davranışı) adlı kitabının 10. Bölüm'ünde, birçok farklı görecilik okulu sayar ki bunun anlamı, her genellemeye dikkat edilmesi gerektiğidir (her durumda genelleme yapmamaktan yana olan felsefi bakış açısına çok uygun bir tutum).

(i) ŞÜPHECİ GORECİLİK: Buradaki iddia, hangi davranış biçimlerinin doğru ya da yanlış olduğunu bilemeyeceğimiz görüşüdür ve sözünü etmiş olduğumuz (1. Bölüm) doğru/yanlış ikilemini yansıtır. Bu yaklaşım, sorgusuz sualsiz akla uygundur. Kendimden ne kadar emin olursam olayım, herhangi bir ahlaki mesele hakkındaki kararımın doğru olduğunu bilemem. Pisagor teoreminin doğruluğuna nasıl inanıyorsam, ona da bütün kalbimle inanabilirim; ama ahlaki alanda

bilgi denen şey, esinlenme ya da başka türden olsun, önseziden öte bir şey olarak görülemez.

Bu tutumu takınan bir kişinin sorunu, daha önce gördüğümüz gibi, o kişinin sık sık ahlaki kararlar vermekten kaçınamayacağı durumlarla karşılaşmasıdır. Suçlu insanlara en iyi (bu bağlamda ne anlama geliyorsa) nasıl davranılacağı hakkında hiçbir fikrimiz olmasa bile, onlara bir biçimde davranmamız gerekir; onları serbest bırakmak bile bir şey yapmaktır. Sırf insanlar çözemiyor diye sorunlar buhar olup uçmazlar.

(ii) NİHİLİST GÖRECİLİK: Bu, ahlaki yargı diye bir şeyin olmadığı, "doğru" ve "yanlış" sözcüklerinin anlamsız olduğu inancıdır. Irkçı bağnazlık, erkek şovenizmi ya da sahnede çıplaklığın yanlış olduğunu söylediğimde, bu davranışların ya da tutumların herhangi birinde içkin bir ahlaksızlık olduğunu değil, yalnızca şu ya da bu nedenle bunların hiçbirinden fikir olarak hoşlanmadığım anlamına gelir. Öne süreceğim bütün o ahlaki yargılar, nihayet, benim kendi duygularımın bir ifadesinden başka bir şey değildir.

Bunun açık bir örneği, titizlikle seçilmiş fotoğraflardan oluşan bir sergide görülen hayvan katli ya da hayvanlarla deney manzaraları karşısında insanların nasıl kolayca tepki gösterdikleridir. Çoğumuz bol kanlı görüntüleri tiksindirici buluruz; çok azımız bir arkadaşımızın ya da yakınımızın hastanede bedeninin orasından burasından çeşit çeşit borular çıktığını gördüğümüzde sakinliğimizi koruyabiliriz. Hayvan dostları tarafından basına verilen fotoğrafların çoğu bu duygudan yararlanır ve insanları psikolojik bir tepkiden hareketle ahlaki bir karara varmaya ikna eder. (Bu, hayvan hakları açısından savunulacak bir tezin olmadığı anlamına gelmez ki biz Örnek Olay 43'te bunu işleyeceğiz; ama duyguları sömüren bu çirkin gösteride savunulan tezler yoktur; en azından inandırıcı argümanlar bekleyenler için.) Genel olarak söylersek, bu dolaymsız irkilme yalnızca göze hoş gelmeyen bir şey karşısındaki geçici bir tepkidir; çünkü bu, insanların karşısına çok seyrek olarak çıkan, belki de hiç çıkmayan bir manzaradır. Ama bir mezbaha işçisi, tıpkı ölü yıkayıcı ya da cerrah olmak isteyen müşkülpesent tıp öğrencisi gibi, pıhtılaşmış kana alışmıştır.

Nihilist görecinin iddiasına göre, bu örnekte açık olarak görünen duygusal etmenler, genellikle gerçekte olduğundan daha açık bir bi-

çimde olsa bile, ahlaki kararlar dediğimiz şeyin ardında yatan süreci özetler ve bunun en azından bir doğruluk payı vardır. Belli davranış biçimlerine gösterilen duygusal tepkilerin o davranış hakkında şöyle ya da böyle bir karara varmamızda belli bir oranda yardımcı olduğunu inkâr etmek saçmadır. Yakın dönemde, Amerika'da kamuoyunun önde gelen şahsiyetlerine karşı girişilen her silahlı saldırının ardından, bu ülkedeki silah lobisi karşısında kitlesel bir öfke patlamasına tanık olmaktayız ve bu yüzden silahlanma çağrısı yapmak çok zor bir hale gelmiştir; bu durum, yurttaşlar arasında duyarlılığın yüksek olduğunu akla getirir.

Sorun, değişmek ya da değiştirilmek için ahlaki tutumlarda bir kararlılığa gerek duyulan bir dünyada, duyguların sürekli değişmesidir. Silahlanma karşıtı lobinin ateşinin Amerika'da her zaman ne kadar hızlı söndüğünden de anlaşıldığı gibi, duygular kabardığı kadar hızlı bir biçimde kabına çekilirler. Göründüğü kadarıyla, duygular uzun bir zaman diliminde bir davayı savunmaya yetecek kadar güçlü değildir; ne var ki kölelik ya da ölüm cezasına karşı yürütülen kampanyalarda olduğu gibi, davalar, başarılı bir sonuç elde edilene kadar, uzun zaman dilimlerinde savunularak ayakta tutulur.

Gelgelelim, bana öyle geliyor ki nihilist göreciliğin bundan daha temel bir zaafı vardır. Ben, küçük bir çocuğa işkence yapmanın, ırza geçmenin ya da bir uçak kaçırma olayında masum rehineleri öldürmenin yanlış olduğunu söylediğimde, bunu yalnızca böyle davranışlar sinirime dokunduğu için (ayrıca sinirime de dokunur) söylemem. Bunu söylerim; çünkü insan ne hissederse hissetsin, bu davranış yanlıştır.

Bu yanlışlık anlayışının nereden doğduğu 4. Bölüm'de tartışılacaktır; ama gerçek olan şudur ki bu anlayış vardır ve hem de yalnızca duygusal irkilme nedeniyle değildir bu. Mason localarının varlığı beni pek rahatsız etmez; kirli borsa oyunları ya da Falkland Adaları'nda bir havaalanı yapmak için milyonlarca pound harcanması beni heyacanlandırmaz; ama ben bunların hepsinin ahlaki bakımdan yanlış olduğuna inanırım ve bu meselelerin hiçbirine karşı duygusal bir tepkim olmasa bile tezimi savunmaya hazırım.

(iii) SOSYOLOJİK GÖRECİLİK: Bu, göreciliğin daha genel bir anlatımıdır ve mutlakçılık meselesini tartışırken çoğu insanın kafasında olan da budur. Söz konusu yaklaşım, hem coğrafi hem de tarihsel bir bakış açısından ele alınabilir.

Coğrafi açınımlar: Dünya yüzünde nasıl davranılacağına ilişkin çok sayıda çatışan görüş olduğunu bilmek için meslekten antropolog olmaya gerek yoktur. Batı ülkelerinin öteki ülkelerle geçici bir anlaşmaya varmaya çalıştıklarında karşılarına çıkan sorunlardan biri ahlak kurallarındaki uyuşmazlıktır. Batılıya göre, hırsızlık yaptığı için bir insanın elini kesmek inanılmazdır; birçok Müslüman için ise bu yalnızca, içki içenin sopalanması ve belki de zina yapanın taşlanması gibi, öngörülen cezadır. Batılı, Ortadoğu'daki zalim bir toplumu yansıtan, insanlıkdışı uygulamalar olduğunu düşündüğü şeyleri kınayabilir; ne var ki Ortadoğulu da Batı'nın, ona göre kaçınılmaz olarak ahlaksızlığın ve suçun artmasına yol açtığına inandığı aşırı liberalizmini kınayabilir.

Bu kültür çatışmasına kolaylıkla başka örnekler de bulunabilir. Bazı toplumlar çokkarılılık ya da çokkocalılık uygularken, bazıları tekeşlidir; çocuklarla cinsel ilişki bazı toplumlarda desteklenirken, bazılarında yasaklanır; göçebe Eskimolar yürüyemeyecek kadar zayıf düşen yaşlıları arkalarında bırakır; bazıları bu tatsız zorunluluğu, fiilen öldürme olarak görmese bile, öldürmeye eşit görür. Göreciler için, böylesi farklılıklar sorun yaratmaz: Farklı kabileler, farklı âdetler. Ama mutlakçı için bunlar önemli bir açmaz demektir. Mutlakçılık, davranış biçimlerinin evrensel olarak doğru ya da yanlış olduklarını savunur. Bu durumda, coğrafi olarak nasıl bir yargıya varılacaktır? 19. yüzyılda Afrika'ya ve Asya'ya giden Britanyalı misyonerlerin buna yanıtı, Batılı mutlakların dünyanın öteki kısımlarında yaşayanların mutlaklarından daha mutlak olduğu biçimindeydi. Bundan dolayı, örneğin Hıristiyanlığı kabul etmiş kadına yeni inancının bir işareti olarak göğüsleri kapattırılırdı; elbette bu evrensel bir ahlak kuralı olmaktan çok Viktoryen iffet anlayışını gösteriyordu (ve belki de bir ülkenin ikliminin böylesi konularda belirleyici etken olabileceğine ilişkin bir anlayış yokluğu anlamına geliyordu bu; insan, misyonerlerin dine kazanılmış Eskimolarla aynı sorunu yaşadığını hayal edemiyor). Bir yerli topluluğunun uyguladığı herhangi bir davranış biçiminin başka bir yerde savunulabilir olup olamayacağı ilginç bir sorudur (yamyamın, örnek olarak elbette, yemeğinin doğal olarak ölmüş olup olmadığına ilişkin bir görüşü olabilir mi?).

Tarihsel açınım: Tarihsel açıdan, meseleye bu sosyolojik yaklaşım, göreci görüşe güçlü bir destek sağlarken, mutlakçı için ise yeni sorunlar doğurur. Yalnızca İngilizce konuşulan dünyayı bile alsak, geçmişte şu ya da bu nedenle mahkûm edilmiş davranış biçimlerinin bugün az ya da çok kabul edilebilir olduğu tartışma konusu değil, yalnızca bir gerçeğin ifadesidir. 20. yüzyılın dehşeti hakkında feryat edebiliriz; ama artık halkın eğlenmesi için Roma dönemi oyunlarındaki gibi zalimce eylemlere izin verilemez; eşcinseller birlikte daha açık olarak toplum içine girebilirler; evlenmemiş annelere artık toplumsal bir yüz karası muamelesi yapılmaz; eşler evlenmeden açıkça birlikte yaşayabilirler; medyada açık seçik sözcükler kullanılabilir ve okullarda cinsellik öğretilir. Hayvan hakları eylemcileri hâlâ toplumun hayvanlara kötü muamelesini kınayabilirler; ama artık dini törenlerde hayvan kurban etmiyoruz (sık sık söylencedeki harika oğula karşılık semirmiş dana manzarası üzerine düşünürüm). Zihinsel özürlüler artık vahşi hayvanlar gibi içeri tıkılmıyor; lezbiyenler, Çingeneler ve sara hastaları artık ayıplanmıyor; çocuklara artık "gör *ama* duyma" denmiyor. Kuşkusuz, bütün bunlar genellemelerdir; ama birçok meselede toplumun tavrındaki değişikliği gösterirler. (Şu sözlerin gösterdiği gibi, elbette herkes bu değişikliklere katılmaz: "Son yıllarda, bu ülkede bu zamana kadar olduğundan daha fazla sayıda ve oranda günah işlenmektedir; kibir, lüks, ayyaşlık, orospuluk, küfür, yalan, cüretli ve açık ateizm alınıp başını gidiyor." Mary Whitehouse mu yoksa ahlaklı çoğunluğun bir üyesi mi? Hayır, 17. yüzyılda John Milton!) (Örnek Olay 6'ya bakınız.)

(iv) ETİK GÖRECİLİK YA DA DURUM ETİĞİ: Bu okul, doğruluğun ya da yanlışlığın duruma göre –zaman, yer, ilgili özel kişiler vb– değiştiğini savunur. Örneğin, bir grup ailede haklı olabilen çocuklara karşı davranış biçimi, başka bir gruba göre yanlış olabilir. Belli bir durumda kabul edilebilir olan şey (erkek arkadaşların kendi aralarında küfürleşmeleri), durum değiştiğinde kabul edilemez olabilir (karışık arkadaş gruplarında olduğu gibi; noktalama işaretleri gibi neredeyse küfürden küfüre geçen ama bir kadının ufukta görünmesiyle küfürü şıp diye kesen erkekler vardır).

Mutlakçı, bu değişmelerin meydana geldiği veri kabul edildiğinde, son tahlilde bütün diğerlerine üstün sayılması gereken bir ölçütler dizisinin varolduğu yanıtını verecektir. Ve bunlar çoğu insanın

temelde hemfikir olması gereken ölçütlerdir. Bu, seçenekler içinden birini tercih edebildiğimiz durumlarda geçerli bir görüş olabilir. Mutlakçılığın zayıflığı ve göreciliğin gücü, bu olumlamayı sık sık ideal bir seçeneğin bulunmadığı durumlarda yapmasıdır. Böyle durumlarda, ideal bir kuralın olumlanması teorik ama uygulanamaz bir alıştırmadan fazla bir anlam ifade etmez.

Örnek olarak, 14 yaşındaki kızının 17 yaşındaki erkek arkadaşıyla yetişkinler gibi cinsel ilişkiye girmekte olduğunu keşfeden bir anneyi alalım. Anne bu kadar erken yaşta böyle bir ilişkiyi onaylamaz. Ne yapmalıdır? Böyle bir ilişki için çok genç olduğunu öne sürerek kızını azarlayabilir; ama kızı da onun görüşlerine katılmayabilir. Anne o zaman iki âşığın buluşmasını (örneğin, kızını odaya kilitleyerek) önler mi? O zaman zalimlik ithamı gelebilir. Aslında, eğer anne belli bir yaşın altında (razı olunan yaş 16 ya da daha büyük olsun) cinsel ilişkiye girmenin ahlaki bakımdan yanlışlığına inanan bir mutlakçıysa, karşısında çözümü imkânsız bir durum vardır: Kızı davranışında ısrarlı olduğu müddetçe, kuşkusuz kız için hâlâ açık olan birkaç yıl daha cinsel perhiz seçeneği annenin uygulayabileceği bir seçenek olmaktan çıkmıştır. Bu durumdaki göreci, annenin cinsel ilişki için koyduğu asgari yaş konusunda hemfikir olsa bile, muhtemelen, sorunla baş etmek için (zorunlu ideal yolu değil) mümkün olan en iyi yolu araştıracaktır. Bu pekâlâ en azından genç çiftin doğum kontrol yöntemine başvurmalarını sağlar, belki böylece istenmeyen hamilelik de olmayacaktır. Bu örnek, ahlaki kararlar alınması gerektiği zaman, mutlakçı katılığın ne kadar kolay biçimde devre dışı kaldığını gösterir. Aristo'nun özdeyişi bunu örnekler: "En iyi, iyinin düşmanıdır" (Bkz. Örnek Olay 2).

Durum etiğine göre, demek ki, ahlaki failler ahlaki meselelerde seçenekleri zaten belirlenmiş olarak tartışmaya girmez; belki de o seçenekler mevcut değildir. Aksine, bu kişi, tablodaki en iyi seçeneği arayarak, bu meselelere pragmatik olarak yaklaşacaktır. Farklı koşullarda aynı sorunla karşılaştığında, pekâlâ başka bir sonuca ulaşabilir. Yukardaki örnekteki kızın doğum kontrol hapı alması gerektiği sonucuna varmak, ergenlik dönemindeki bütün kızlara aynı şeyi tavsiye etmek gerekir biçiminde yorumlanamaz.

İki konum arasında arabulucu olabilir miyiz? Mutlakçının ana sorunu, göründüğü kadarıyla, çoğu zaman imkânsızı talep etmesidir.

Aslında hiçbir seçenek olmadığı halde sanki seçenek varmış gibi yapmaya yatkındır o. 1965 yılında, Rodezya krizi döneminde, bir sömürge toprağında Britanya hükümetinin hizmetindeki görevliler tarafından, vatana ihanet niteliğinde bir ayaklanma başladığı sırada bir pasifist bana, şiddete başvurmamak koşuluyla, hükümetin girişeceği her türlü eylemi destekleyeceğini söylemişti. Ama o koşullarda böyle bir seçenek yoktu. İster doğrudan polis eylemi ister ülkeye karşı uzun erimli ekonomik kısıtlamalar (yaptırımlar) yoluyla olsun, bir biçimde şiddet kaçınılmazdı. Koşullar farklı olsaydı, şiddeti içermeyen bir çözüm mümkün olabilirdi. Ama koşullar neyse oydu: Ülkede yasadışı bir hükümet darbesi başarıyla gerçekleştirildi ve nüfusun yüzde 95'inin oy hakkı elinden alındı. Şiddet karşısında bir mutlakçı olan pasifist, aslında yalnızca A ve B planlarının görüşüldüğü bir toplantı odasına C planıyla giriyordu. (Örnek Olay 35'e bakınız.)

Görecilik de sorunsuz değildir. Onun başındaki önemli sorunlardan biri, ortalama yurttaşın (böyle bir kişinin var olduğunu düşünelim; ben öyle olduğunu kabul eden kimseyi tanımıyorum) her durumu hakkıyla değerlendirme yetisine sahip olup olmadığıdır. Bu, önceki örneklere bakıp davranış normları kabul etmek yerine, oturup her meseleyi enine boyuna tartmaya istekli olmak demektir: Bu, muhtemelen, herkesin sahip olmayabileceği, zaman ve enerji harcanmasını gerektiren bir işlem olacaktır. Birçok insan için, yalnızca gruplarının gözettiği davranış kurallarını bildirmek ve ona itaat etmek daha dürüst bir tutumdur. Ama bu tutum bile, ilerki bölümlerde işleyeceğimiz sorunları doğurur.

Galiba, mutlakçının ahlak kurallarına yaptığı en büyük katkı, yandaşlarını idealleri gözden kaçırmamaya zorlaması olmuştur. Örneğin pasifist, görünüşte gerçekçi olmayan taleplerde bulunurken, toplumun sorumluluk alması gereken bir görüş ortaya atar: Şiddetin, ne biçimde olursa olsun, kötü, hem homo sapiens'e hem de çevresine zararlı olduğu inancıdır bu. İnsanların giderek daha fazla şiddeti hayatın vazgeçilmez bir parçası, hatta ulusal politikaları yürütmenin bir yolu olarak görmeye başladığı bir zamanda, böyle insanlar yokmuş gibi bir kenara atılabilir mi? İdealistin toplumda oynayacak sürekli bir rolü yok mudur? Biz herhangi bir doğrultuda gerçek bir ilerleme kaydedelim ya da kaydetmeyelim, idealist bize en azından bir

amaç, bir hedef verecektir. Eğer bu doğruysa, peygamberler, uzak görüşlüler, vizyon sahipleri olmaksızın toplumun sakat kalacağı sonucuna varırız. Görünen odur ki onların gelecek tablosu, umursamaz ve umutsuzluğa dayalı bir geleceğe tercih edilebilir. Bugünün Don Kişot'u yarının gerçekçisi olabilir.

Bundan dolayı, hem mutlakçılara hem de görecilere ihtiyacımız olduğu ve her birimizin konuya göre bir taraftan öteki tarafa geçebileceğimiz sonucuna varmak akla yakın görünmektedir. Çoğumuz, çoğu zaman, öldürmeye, yalana ve hırsızlığa karşı oluruz ve ırza geçmenin ve işkencenin hoşgörüldüğü bir durumu hayal etmek zordur. Çoğumuz insanların cimri değil cömert, huysuz değil iyi ahlaklı, dar değil geniş görüşlü olmasını isteriz. Önyargıdan, bağnazlıktan, ikiyüzlülükten esef duyarız; içtenliği, âlicenaplığı, hoşgörüyü alkışlarız; ama öte yandan, göreci açısından, başka yerde çokkarılı ya da çokkocalı toplumların varoluşu, tekeşli bir toplumda yaşayan bizlerin uykusunu kaçırmayacaktır; alkole karşı zaafi olanlar olmayanlarla yan yana yaşayabilir; komünist ile kapitalist arkadaş olabilir. Belki de son olarak, biz bazı zamanlarda göreci mutlakçı, diğer zamanlarda da mutlak görecileriz.

Örnek Olay 3:
KOMŞUNU SEV

İşlediğimiz bölümde, "Kendin kadar komşunu da sev" gibi emirlerde sık sık ifade edilen, iyicillik ilkesinin evrensel olarak kabul edilmesi gerektiği varsayılmıştı; ama gerçekte durum bu mudur? Aşağıda A ve B kişileri arasında geçen diyalog, her şeyin sanıldığı kadar kolay olmayabileceğini göstermektedir. Tartışmayı baştan sona izledikten sonra siz nasıl devam ederdiniz?

A	*B*
1. Bu farklı dinlerin ortak öğretisidir; Altın Kural vb.	Evet ama bu, Musevilik'teki "komşu" gibi, yalnızca grup içini kasteder.

2. Zaten, kötücüllüğe karşı, başkalarına karşı iyicillik bütün dinlerde ve dinsel olmayan ahlaklarda öğretilir.

Doğru değil bu. Yazı öncesi bazı toplumlarda kötücüllük bir hayat tarzı olarak öğretilir ve horgörülen gruba karşı kötücüllük asıldır; üçünün adını verirsek, Marksizm (kapitalistlere), Nazizm (Yahudilere), siyah Müslümanlar (beyazlara).

3. İyi de dinlerde etik ve iyicil bir öğretiye doğru bir evrim vardır; ilkel dinler evrim basamaklarının başlarındadır; ve Nazizm gibi şeyler de gerilemelerdir, bu yüzden sayılmazlar.

Çok şüpheli. Antropologlar "ilkel" toplumların daha az evrilmiş olduklarını kabul etmez -yalnızca farklı bir biçimde evrilmişlerdir. Çok sayıda yirminci yüzyıl ahlakı Taoizm, Konfiçyüsçülük ve Budizm'e göre daha az iyicildir.

4. Dinlerin canı cehenneme: Filozoflar, öteki konulardaki farklılıklarına rağmen, en azından diğerkâmlık öğretirler.

Saçma: Varoluşçuluğun -Nietzsche, Sartre, Camus diğerkâmlıkla alakası yoktur. Hobbes ya da Machiavelli için ne diyeceksin?

5. Diğerkâmlığı reddedenler, rasyonel olmayan filozoflardır. İyicillik iyidir çünkü akla uygundur.

Hiç de değil. Akıl öncelikle ne istediğini değil, istediğini nasıl elde edeceğini söyler. Özçıkar diğerkâmlıktan ne daha az, ne de daha çok rasyoneldir.

6. İyicillik iyi olmalıdır; çünkü merhametli olmak ve başkalarının neşelerine ortak olmak doğaldır.

Tersinden daha fazla doğal değildir. "İnsan belayı sever", bilinen bir deyiştir. Peki, şiddetten haz almaya ne dersin?

7. İnsanın komşusunu sevmesi toplumda en güçlü içgüdü olmalıdır; yoksa insanlar elbirliği edemezler.

Abartma. İnsanlar birbirlerine muhtaçtır; ama elbirliği ve başkalarından yararlanma tamamen kendi çıkarına olabilir.

8. Sürü içgüdüsü zorunludur; hayvanlar bunu gösterse bile.

İnsanlar ve hayvanlar bireysel olarak hayatta kalmanın genel olarak sürü içgüdüsüne ağır bastığını eşit ölçüde gösterir.

Siz devam edin! ("Aşk"ın anlamı konusundaki tartışma yardımcı olabilir.)

Örnek Olay 4:
BİR TÖVBEKÂRIN AÇMAZI

Aşağıda eski bir meslektaşımın başına gelmiş bir olayı anlatacağım. Arkadaşım alkole tamamen karşıt bir gelenek içinde büyümüştü ve bu gibi çevrelerde alkolün nasıl bir kinle mahkûm edildiğini ancak böyle çevrelerde yaşayanlar bilir. Baştan çıkarıcı, yıkıcı, bütün suçların ve günahların asıl nedeni "Kral Alkol"dür. Tıbbi amaçlarla bile olsa alkol men edilmiştir; "Kutsal Birlik Yemeği"ndeki şarap, olsa olsa üzüm suyudur. Alkol yeniden dünyaya dönmüş şeytandır.

Arkadaşım alkolü dudaklarına bile değdirmeden yirmili yaşların ortasına gelmiştir. O, bir tövbekâr için garip kaçacak olsa da bir rugby oyuncusudur. Bir oyunda, kasıtlı, hilekâr, kendisine faul ardına faul yapan ve birkaç defa kendisine tekme atan (kurallar gereği yasak olmasına rağmen, elbette) bir rakiple karşı karşıya kalır. Maçtan sonra, soyunma odasında, rakibinin davranışı karşısında şaşkın, daha yumuşak bir spora, örneğin satranca ya da darta dönse iyi mi olur, diye düşünmektedir. Birden, rakibinin elinde iki kutu birayla soyunma odasına girdiğini görür. Rakibi üzgün bir ifadeyle, sahadaki davranışı için özür diler ve bunun kesinlikle kaptanının talimatı olduğunu söyler ve barışmak için ya da daha felsefi bir ifadeyle, bir uzlaşma sembolü olarak, biralardan birini ikram eder. Arkadaşım ne yapmalıydı? Eğer kabul edip birayı içse, hayatı boyunca uyması gereken bir kuralı çiğnemiş olacaktı. (Kural çok kesindir: İçtiğinde, hayatı pahasına diktiği eserini yıkacak ve ana babasının ona şevkle aşıladığı ilkeleri çiğneyecekti.) Ama tövbekâr olduğu gerekçesiyle teklifi geri çevirirse, kural kesindi, rakibi barış teklifinin reddedildiği inancına kapılacak ve kendi mahçup tarzıyla kurmaya çalıştığı insani ilişki daha başlarken bitecekti.

Arkadaşım bu uzlaşma jestinin bir kurala uymaktan daha önemli olduğuna karar verir ve birayı içer.

Haklı mıydı? Denebilir ki ötekine durumu açıklayabilirdi ve bu da anlaşılır bir şeydi. Anlaşılır mıydı acaba ya da dahası, arkadaşım anlaşılacağından emin olabilir miydi?

İsa'nın şöyle dediği söylenir: "Sebt Günü insanlar içindir, insanlar Sebt için değil" (Markoz 2, 27). Bu, insan ilişkilerinde bütün kuralların göreceli oldukları anlamına mı gelir? Ya da sıkı sıkıya uyuldukla-

rında kişinin kendisine ve başkalarına ne kadar acıya mal olursa olsun, çiğnenmemesi gereken kurallar mı vardır?

Winston Churchill'in hekimi Lord Moran, bir keresinde Fransa Devlet Başkanı General De Gaulle'den söz ederek, "İlkeleri o kadar çok ki Hıristiyanca hayır işlerine yer kalmamış" demiştir.

Bu yorum, tartışmamızla ne kadar ilgilidir?

Örnek Olay 5:
AHLAKİ TAVIRLARDAKİ DEĞİŞİMLER

İnsan davranışı ile ilgili alanlar ele alındığında, yıllar geçtikçe, genel kamuoyunun tavırlarında bir değişim ortaya çıktığına dair bir tespit yapmıştık. Bu listeye yeni şeyler ekleyip ekleyemeyeceğinizi düşününüz (örn. Sebt günlerini dikkate alma, oturduğu evi taksit ödeyerek satın alma, krediyle alma, horoz dövüşü ve hayvanların spor için diğer kullanımları ve belki öncelikle, toplumda kadınların rolü). Bu değişimlerin, size göre iyiye mi yoksa kötüye mi gittiğini tartışınız. Sonra da –belki bu daha ilginç olabilir– gelişmeler hakkında bir parça kehanette bulunup bulunamayacağınızı düşününüz. Bugün, gelecek kuşakların tiksintiyle bakacakları ve kendi kendilerine "Böyle şeyleri nasıl yapabiliyorlardı?" diye soracakları, kabul edilmiş davranış biçimleri ve pratikleri var mıdır? Bu listeye, yemek için hayvan beslemek ve kesmek, içten patlamalı motorlarla atmosferin kirletilmesi, enerji için nükleer güç kullanımı –hatta evlilik kurumu– girer mi sizce? Torunlarınızın sizi suçlamasa bile eleştireceğini düşünmekten kaynaklanan yersiz endişeleriniz olmasaydı, bugün ne yapardınız?

Yanıtlarınız yaşam biçiminde ne oranda bir değişiklik meydana getirecektir sizce?

Örnek Olay 6:
AHLAKİ TARAFSIZLIK MÜMKÜN MÜDÜR?

Ahlaki meselelerin ayırıcı özelliklerinden birinin, onlardan kaçınamamamız olduğu belirtilmişti. Bu gibi meselelere bulaşmamanın kendisi ahlaki bir karardır ve hiç kimsenin işine karışmama, az da olsa

durumu değiştirecektir. Francis Bacon'ın yazdığı gibi: "İyi insanlar hiçbir şey yapmazsa, kötülerin yolu açılır." Bunu, aşağıdaki durumlar ışığında tartışınız.

1. Hükümet, bir sanayi dalını kapatmayı düşünmektedir ve bu karar, birçok bölge insanını sefalete sürükleyecektir.
2. Bölge trafik müdürlüğüne verilmek üzere, trafik akışını çocukların ve yaşlıların sürekli bir tehlike altında yaşadığı bir alandan başka bir yöne değiştirmeye çağıran bir dilekçeyi imzalamanız isteniyor.
3. Belediye meclisi, yüzlerce yıldır kamuya ait bir arazide yeni bir süpermarket yapılmasına izin vermektedir.
4. Bir trafik kazasına tanık oldunuz ve hatanın kimde olduğunu biliyorsunuz. Mahkemede tanıklık yapmanız isteniyor.
5. Bölgenizde bir Amerikan üssü/eski mahkûmlar için bir yurt/alkolikler için bir sığınma yeri kurulacağını öğrendiniz.
6. Komşunuzun çocuklarına karşı şiddet kullandığını biliyorsunuz. Eylemsiz kalmanızın sonucu etkileyebileceği başka durumları içeren geniş bir liste yapıp yapamayacağınızı düşünün. Ahlaki meselelerin söz konusu olduğu ve tarafsız kalmanın mümkün olduğu herhangi bir durum düşünebiliyor musunuz?

Örnek Olay 7:
GÖRELİLİK (Bu örnek 10. Bölüm'de de kullanılabilir.)

1. Bu bölümün son cümlesini yeniden okuyun. Bu savunulabilir bir tutum mudur? Pasifizm, alkollü içeceklerden tamamen uzak durma, cinsel partnerine mutlak sadakat, ne olursa olsun gerçeği ama gerçeği söyleme gibi bazı mutlakçı tutumlar karşısında bu önerme ne anlama gelir?
2. Göreli tutum ahlaki kararlarda "her şey gider" yaklaşımına ne oranda kapı açar? Birbirinin kopyası iki durum olmayacağından, davranış biçimlerimizde "ilkeli" yaklaşımın yeri olamayacağı doğru değil mi?
3. Göreliliği, herkesin dünyayı farklı, kendi gözünden gördüğü ve yaptığı şeyleri insanlığa hizmet olsun diye yaptığına inanıyor ola-

bileceği temeline dayanarak Adolf Hitler ya da bir seri katilin bile davranışı nedeniyle mahkum edilemeyeceği noktasına indirmek saçmalık değil midir? 320. sayfadaki, J. S. Mill'in sözünü okuyun. Bu görüş, bir kişinin ifade ettiği görüşleri ne olursa olsun (ırkçı, faşist, katil vs.), savunulabilir mi?

4. İnsan hayatı söz konusu olduğunda, kişinin ilkelerinden taviz vermektense ölmeyi tercih etmesine saygı duyulabilir mi? Acımak mı gerekir böylelerine; ne düşünmeliyiz? Hayat kurtarıcı kan nakline karşı çıkan Yahova Şahitleri, domuz yemektense açlıktan ölmeyi tercih eden Yahudi, kalbini ısıtıp belki de hayatını kurtaracak bir damla konyağı ağzına sürmeyen mutlakçı bir alkol karşıtı gibi örnekleri düşünün. Kendiniz de örnekler ekleyebilirsiniz. (Böyle bir durumla karşılaşmamış birisine böyle bir soru yöneltmek gerçekçi midir?)
5. Çoğu insan göreci tutuma neden bu kadar karşıdır, hatta korkar bu tutumdan?

III
Olgular ve Değerler

Felsefede ve genel olarak doğrulanması mümkün olan ve olmayan önermeler arasında ayrım yapmanın ne kadar önemli olduğunu 1. Bölüm'de görmüştük. Meseleye kısaca değinirken, iki tür önermeden de örnekler verilmişti; ama bu ayrımın getirdiği sorunlara daha yakından bakmamız artık zorunludur. Özel olarak, "değer yüklü" kategorisine giren sözcüklerin ve önermelerin farklı tiplerini dikkatle ayırmamız gerekir.

Önce, aşağıdaki önermelere bakalım.

Üç feet bir yarda eder.
Franklin D. Roosevelt dört kere ABD başkanlığına seçildi.
Çarşamba adı (İng. Wednesday) Tanrı Thor'dan gelir.

Paris Fransa'nın başkentidir.
Los Angeles San Francisco'nun kuzeyindedir.
Tek bir eşe sahip olma pratiğine monotoni denir.
The Trumpet Voluntary, bir zamanlar sanıldığı gibi, Purcell değil, Jeremiah Clarke tarafından bestelenmiştir.

Bu önermelerin ortak özelliği nedir? Hayır, hemen belirtelim, bunların hepsi doğru değildir. Bazıları doğru, bazıları değildir. Bunların hepsinin ortak unsuru doğrulanabilir olmalarıdır. Bir sözlüğe, atlasa ya da ansiklopediye bakılarak, bunların doğruluğu ya da yanlışlığı gösterilebilir.
Şimdi de şunlara bakalım.

Jogging sağlıklı bir spordur.
Erken kalkan malı götürür.
İş, elbirliğiyle olur biter.
Kadınlar, erkeklerden daha kötü araba kullanırlar.
Zenciler, beyazlara göre daha az akıllıdır.
Ülkenin sağlam bir hükümete ihtiyacı var.
Tanrımız ilerliyor.

Hemen göze çarpacağı gibi, burada birinci gruptan farklı bir önermeler kategorisi ile karşılaşıyoruz. Genelde dogmatik bir biçimde olumlanmış olsalar da bunların her biri, basit bir analizin göstereceği gibi, doğrulanması mümkün olmayan bir değer yargısıdır. Jogging, belki bazıları için sağlıklı bir spordur; ama jogging yaptıktan hemen sonra bir kalp sektesine kurban giden bir tanıdığım için hiç de öyle olmadı. (Karısına söylenen "iyi görünüyordu" tesellileri bir işe yaramadı.) Erken kalkanların sürekli takındığı kibirli tavra içerleyen geç kalkanlar, kendilerini erken kalkanın eline düşen malın değersiz olduğunu düşünerek avutur. İş, elbirliğiyle olup biterse, karıma zaman zaman söylediğim gibi, bir işe karışan çok olduğunda da o işten hayır gelmez.
Dördüncü cümle "kötü" sözcüğünden dolayı daha fazla analizi gerektirir: Aşağıda gerçekten olmuş bir konuşmanın gösterdiği gibi, cinsiyetler hakkında genellemeler yapıldığında soruları artırmak gerekir.

Arabadaki yolcu (sürücüye): Şu öndeki şapşala bir bak. Bahse girerim ki bir kadın.

Sürücü: Kaybettin, bir erkek.

Yolcu: Ha, kadın gibi süren bir erkek.

Böylesi ifadeler, listedeki beşinci ifadede olduğu gibi, konuşmacının, erkeklere oranla kadınların ortalama taşıt sigortalarının bedeli (daha düşüktür) ve beyazlarla, bu bağlamda "eşit fırsatların" olabileceğini varsayarak, eşit fırsatlar verildiğinde zencilerin başarıları gibi olguların irdelenmesi ile, büyük bir ihtimalle, değişmeyecek bir önyargısını gösterir.

Birçok insan 6. önerme ile büyük bir olasılıkla aynı düşüncede olacaktır ve bu fikir birliği, kuşkusuz "sağlam" sözcüğüyle ne kastedildiğinin ayrıntılarıyla ilgili sorulara kadar sürecektir. Politikada sağın ve solun taraftarları bu durumda elbette kendi farklı hükümet reçetelerini üretmek zorunda hissedeceklerdir. Bu önerme henüz "özümsenmemiş bir düşünce", yani, konuşmalarda ortak ve bu yüzden de yoruma çok açık anlamları olduğu halde görünüşte belirsizliğe yer bırakmayan bir düşünce örneğidir. Reklam dünyası şu tür sözcükleri sürekli ve bile bile kullanır: "Yeni", genel olarak o malın fiyatının artmakta olduğu anlamına gelir; "ömür boyu"nun anlamı "yeni model çıkana kadar"dır ve "olağanüstü" (buna dikkat edin) her zaman "pahalı" demektir. Reklamcıları dili kabaca kötü kullandıkları için kınayabiliriz; ama en azından bu alanda ikiyüzlülük yoktur: Onların amacı mallarını satmaktır, başka bir şey değil. Politikada, işler çok daha gizli kapaklıdır; çünkü reklamda olduğu gibi, sözcükler –örneğin, ilerici, emperyalist, faşist, gerici, Marksist, demokratik, liberal, renksiz ya da kızıl– yalnızca bir etki yaratmak ya da havayı değiştirmek için kullanılsa da bu alandaki meseleler farklıdır; çünkü bir şeyi bütün içtenliğiyle kabul etmeyecek bir politikacı yoktur. Üzüntü ya da pişmanlık duyulmasına neden olsa da bütün sözcüklerin anlamı, konuşmanın yapıldığı bağlama, konuşmacının tavrına ve değerlerine göre değişecektir. Bir grubun sağlam hükümet dediğine öteki dikbaşlılık, bir üçüncüsü ise katır inadı diyecektir. Bu temelde, "Ben bir özgürlük savaşçısıyım; sen şiddete tapan bir asisin; o psikopat bir katildir" gibi, fiil çekimleri tasarlamayı denemek, ilginç ve öğretici-

dir. Bir gençlik çetesinden mi yoksa bir yeniyetmeler grubundan mı; bir kesimhaneden mi yoksa bir mezbahadan mı; genç suçlulardan mı yoksa sorunlu çocuklardan mı; bedensel cezalandırmadan mı yoksa uzuv kesmeden mi söz ediyorsunuz? Komşunuz bir Musevi midir yoksa Yahudi mi? Bu bağlamlarda kullandığımız sözcüklerin, anlamlarından bağımsız, kendi başlarına bir gücü vardır; bunlara "guruldama" ve "hırlama" sözcükleri denir ve halkın kanaatlerini biçimlendirebilen bu sözcükler basında, kamusal platformlarda, kürsüde ya da televizyonda zekice kullanılırlar.

Bu yüzden, değerlerle ilgili herhangi bir irdeleme yaparken, sözcüklerin genellikle değer yüklü ve belirsiz anlamlar taşıdıklarının ve erbabının elinde şarhoş karşısında bir elektrik direği olarak, yani aydınlatma amacıyla değil payanda olarak kullanıldıklarının bilincinde olmak zorunluluğu vardır. P. McGeeney'in *Life and Literacy* (Hayat ve Okuryazarlık) kitabından alınma, aynı olayın şu iki anlatımına bakalım.

(i) "İncil düşmanı tatlı su reformcusu Peter Speldon, ırkların melezleştirilmesinden yana çapulcu sürüsünü ayağa kaldıran bir konuşma yapmak üzere, sonlarına doğru toplantıya sızdı."
(ii) "Irkçılık karşıtı hareketin tanınmış destekçisi Peter Speldon, toplantı başladıktan sonra neredeyse kimseye görünmeden salona girdi ve ardından ırklar arası evlilikten yana coşkulu bir konuşma yaptı."

Birincisi, açıkça salonda konuşulanlardan çok yazarının önyargılarını belirtirken ikincisi, yazarın konuşmacıya duyduğu bariz sempatiden etkilenmemiş diyemesek bile, olan bitenin daha nesnel bir anlatımıdır: Ben özellikle "sonlarına doğru" yerine "toplantı başladıktan sonra" ifadesinden hoşlandım ve bunu birçok kez kullandım.

Sayfa 85'teki ikinci liste, bir dizi kanıtlanamaz değer yargısı içermektedir ve olgu değil, tartışma konusudur ve zirvesine, belki son önermeyle, muhtemelen davaya yeni bir boyut katmak için, "dava" sözcüğünün yerine "Tanrı" sözcüğünün geçtiği önermeyle ulaşmaktadır. Tek başına alındığında, cümle anlamsızdır; aslında, akla gelen değişiklikler yapıldığında bile anlamsız kalır; çünkü bir davanın iler-

lemesini hayal etmek güçtür; ama kuşkusuz Birlikçiler'in Amerikan İç Savaşı'nı kazanmasında rol oynamış olan böyle bir marş vardır.

Savaşların felsefi analizlerle kazanılmadığı gayet açıktır. Daha ilginç olanı –ve olması gerekeni– güya eleştirel analizci bir bakış açısıyla yetiştirilmiş insanların bile, tanımlamakta olduğumuz bu sözcükler ve ifadeler kategorisinden habersiz olmalarıdır. Tanıdığım iki öğretmenin, eğitimin başta gelen amacının ne olması gerektiğine ilişkin açık bir fikir birliğine vardıklarını duymuştum: Amaç "olgun" yurttaşlar yetiştirmekti (Örnek Olay 39'da tartışılan bir mesele). Ancak onların daha önce hiçbir konuda hemfikir olamadığını bilen meslektaşlarının biraz itelemesinden sonra, ikisinin gerçekte farklı kutuplarda bulundukları anlaşılmıştı. Birine göre, "olgun" demek "yasalara uyma, kuralları gözetme ve otoriteyi kabul etme" demekken, öteki için "otoriteye başkaldırmak" ve "kurallara ve yasalara ancak deneyimle geçerliliği kanıtlandığında uymak" demekti. Aynı sorun "yaratıcı" sözcüğünün yorumunda da kendini gösterir. Yavrularında bu niteliğin gelişmesini isteyen ana babalar, ihtimal ki bunun ne anlama geldiği konusunda taban tabana farklı noktalara düşerler. Bazıları, muhtemelen çoğu, yaratıcı bir dürtüyü dışavururken izin verilebilecek davranışların bir sınırı olduğu fikrini paylaşacaktır; diğerleri –ve ben Kaliforna'da böyle bir çiftle birlikte yaşadım– çocuklarının davranışına getirilecek her türden kısıtlamanın onların yaratıcılığını zayıflatacağını; dolayısıyla bu çocuk için tabağı çanağı evin her tarafına fırlatmak ya da yatak odasının duvarlarını kendi pisliğiyle sıvamak demek bile olsa, bu tür kısıtlamalar getirilmemesi gerektiği görüşündedir. (Hatta bu özgürlükçü çift bir keresinde, gece saat birde iki yaşındaki çocuklarının şımarıklığını gördüklerinde, çocuğun "olgunlaştığına" hükmettiler.)

Bu nitelikteki sözcükler, aslında tamamen onları kullanan kişinin değerlerine bağlı olduğu halde, anlamları üzerinde bir uzlaşım varmış gibi her zaman kullanılırlar. Bir başka örnek bunu daha da açıklığa kavuşturacaktır. Britanya'da son yıllarda devlet okullarında daha verimli öğretmenlere talep vardır ve verimsiz öğretmenler işten atılacak ya da terfileri geldiğinde atlanacaklardır. Biz hepimiz, verimliliğin teşvik edilmesi ve verimsizliğin önlenmesinden yanayız. Ancak, öğretmeni verimli yapan nedir? Onun özelliği nedir? Dakikliği mi,

üstlerine nezaketi mi, giyim kuşamının düzgünlüğü mü (ne anlama geliyorsa)? Hevesi mi yoksa başkalarını güdüleme becerisi mi? Seçtiği alandaki uzmanlığı mı, son gelişmelere kendini uyarlaması mı? Bazı şüphecilerin düşündükleri gibi, hayatta kalma becerisi mi? Öğretme verimliliğinin ölçütü üzerinde evrensel bir fikir birliğine varılana kadar, bunlardan birini bu alandaki terfinin tek ölçütü olarak nitelemek anlamsız olacaktır.

Değerlerin Genel Geçerliği

Bu bölümde önce, birincisi kanıtlanabilir, ikincisi kanıtlanamaz olmak üzere iki grup önermenin varlığını ve bunlar arasında temel bir farklılık olduğunu belirledikten sonra, artık ikinci grupla ilgili olarak yeni bir unsuru ele almamız gerekmektedir. Bu gruptaki bazı önermelerin insan davranışıyla ilgili içerimleri varken, bunlardan birkaçının böyle bir içerimi yoktur. Değerlerin araştırılması ve kavranması demek olan değer kuramı elbette ahlaki meseleleri ilgilendirir; ama değerler ayrıca geniş bir alanda etkin olduklarından önemliyken, ahlak için bu söylenemez ya da ahlak yalnızca yüzeysel olarak etkindir. (Değer kuramı çoğu insanın dudaklarından dökülen günlük bir deyim değildir; oysa tartıştığımız genel temanın tam bir özetini vermektedir. Bu deyim Yunanca iki sözcükten gelir: "Axios", bir şeyin değeri olması demek olan "değmek" anlamına gelirken, "logos", bildiğiniz gibi "söz" ya da "söylem" gibi çeşitli anlamlara gelebilir.) Bir tablonun değeri, örneğin, büyük oranda onu yapan sanatçının saygınlığına ve tablonun özgünlüğüne bağlı olacaktır. Gelgelelim, bir kopya, orijinalinden ne kadar ayırt edilemez olursa olsun, orijinalin değeriyle ölçülemez (ama büyük bir ressam tanınmamış bir kişinin tablosunun orijinal bir kopyasını yapacak olsa, durum tersine dönebilir). Benzer bir biçimde, tıbbi ve bilimsel alanlarda da değerler hiyerarşisinden söz etmek oldukça doğaldır. Kanserin nedenleri üzerine yapılan araştırmalar, genel olarak kellik üzerine yapılan araştırmalardan daha değerli görülür; emek tasarrufuna yarayan araçların geliştirilmesi, çoğu insana göre savaşlarda kullanılacak zehirli gazların geliştirilmesinden çok daha değerlidir (ama savaş

zamanlarında ya da savaş tehdidi altındayken, tıpkı sanat eserlerinin değerinin kuşaktan kuşağa değişmesi gibi, kamuoyunun gözünde bu sıralama da değişebilir). Ayrıca, dinsel, sözgelimi İslami, değerlerden söz edilebilir. Bu son örnekte söz konusu olan, arzulanan ve gerekli davranış kurallarıdır ama kişi aynı zamanda hakikatin asli kaynağı olarak, İslam'ın kutsal kitabı Kuran'ı, bu hakikatin tek peygamberi olarak Muhammed'i ve bütün hakikatlerin Yaradan'ı olarak Allah'ı aklından çıkarmamalıdır.

"Gereken"

Değer önermeleri, tipik olarak, onaylama, onaylamama ve yükümlülük sözcükleri içerir: İyi, kötü ve gereken (ya da gerekmeyen) ve aynı cinsten başkaları; ama görünüşte güçlü bir ahlaki yananlama sahip olduğu görülen bu sözcükler bile etik alan dışındaki alanlarda da kullanılabilir ve sık sık kullanılmaktadır da. Örneğin, "gereken" sözcüğü, bir kişiye ayakkabılarını tamir ettirmesi ya da dişçiye görünmesi gerektiğini söylerken olduğu gibi, yalnızca sağduyunun sesini dillendiriyor olabilir. Bu örneklerin ikisinde de ahlaki bir yükümlülük söz konusu değildir: Sadece tavsiyeye uyması o kişinin çıkarına olacaktır. Eğer ayaklarının ıslanmasını ya da dişinin ağrımasını istemiyorsa, kişinin bu tavsiyeye kulak vermesi gerekir. Gerekeni bildiren bazı cümlelerin sağduyunun sesi mi yoksa ahlaki bir değerlendirme mi oldukları belli değildir. "Yasaya boyun eğmelisin" (aksi halde yakalanıp cezalandırılabilirsin; çünkü yasa bizim iyiliğimiz için konmuştur) iki duruma da uyabilir. Eğer hasta bir insanı hastaneye yetiştirmeye çalışıyorsa, kişi yasal hız sınırına uymalı mıdır? (Bazıları bütün gereklilik bildiren önermelerin, Hobbes'un görüşlerini ele alırken gördüğümüz gibi, özçıkarın ifadelerine indirgenebileceğini düşünür.)

Gereklilik cümlelerinin başka bir kullanımı da umulabilecek şey anlamındadır. Yatmadan önce bu bölümün yazılmasını bitirmem gerekiyor. Öğrencilerime satmak üzere kütüphanemden çıkardığım kitapların bana 20 pound getirmesi gerekiyor ve bu kitapların hiçbirinin onların düzeyini aşmaması gerekiyor. Burada ahlaki ya da sağduyusal bir yükümlülük, kesinlikle söz konusu değildir.

"İyi"

"İyi" sözcüğünün farklı kullanımlarına yakından bir bakalım. Çok sık duymuş olabileceğimiz, bazıları ahlaki içerimli, bazıları böyle olmayan, birkaç örnek veriyorum.

Bu iyi bir bıçak.
Sen iyi bir sandalyede oturuyorsun.
The Mayor of Casterbridge iyi bir kitaptır.
Geoff Boycott iyi bir kriket oyuncusudur.
Joe Bloggs iyi bir hırsız.
Çavuş Kluger iyi bir katildir.
İyi bir baba olmak istiyorum.
Rahibe Teresa iyi bir kişidir.
Tanrı iyidir.

Şimdi bunları sırasıyla ele alalım.

İyi bir bıçak tam olarak ne anlama gelir? Belli ki bu sorunun yanıtı, bıçağın hangi amaçla kullanılacağına bağlıdır. Eğer bu bıçak asıl olarak, eski izci bıçakları gibi, atların toynaklarındaki taşları çıkarmada kullanılacaksa, küçük ve işlevsel olmalıdır. Pazar günü bir ağaç işi yapmayı istiyorsam, aradığım bıçağın büyüklüğü, keskinliği, ele yatkınlığı en önemli özelliklerdir. Gelgelelim, iyi bir bıçakta istenen nitelikler hakkında farklı görüşlere sahip olabilsek de sonuçta, muhtemelen, bütün yanıtlarda bulunan belli ortak unsurlar ortaya çıkacaktır.

Tamam da iyi bir sandalye ne demektir? Yıllarca her türden sırt ağrısından çektikten sonra, benim için iyi bir sandalye, takatten kesen bir soru işareti biçimi almama izin vermeden sırtımı dayayabileceğim bir sandalyedir. Bu başkalarına rahat gelmeyebilir; ama ortopedi uzmanlarının tavsiye ettiği sert yatak gibi, benim sırtıma iyi gelir. Yine de iyi bir sandalyenin nelerden oluştuğuna ilişkin bir grup hüküm üzerinde fikir birliğine varmamız pek güç değildir: Sağlam olması, rahat olması, kullanan kişinin omurilik şekline uygun olması yetebilir.

Gelelim iyi bir kitaba. Burada yine, sözcüğün bundan önceki kullanımları gibi, "iyi" sözcüğü, onaylama damgası taşır. Eğer bir arka-

daşıma Hardy'nin bu kitabının iyi olduğunu söylersem, sözün gereği bu benim hoşlandığım bir kitap olmalıdır (tersi durumda onu tavsiye etmem düşünülemezdi). Bu yargımın nedeni, yazarın anlatı yeteneği, tiplemeleri, felsefesi ya da başka bir şey olabilir; ama benim hoşlanmış olmam, kitap tavsiye eden herkesin deneyleriyle öğrenmiş olabileceği gibi, üçüncü kişilerin de bundan hoşlanacağı anlamına gelmez. Benim hoşuma giden John Le Carre'i bazılarının şişirilmiş ve anlaşılmaz bulması gibi, başkaları da Hardy'i dayanılmaz bulur. Herhangi bir kitabın iyiliği ya da kötülüğü, okurun eğilimlerine bağlı olacaktır ve bunlar kişiden kişiye değişecektir. Nihayetinde, basılan çoğu kitap en çok satan kitaplar listesinin başını çekmeyip okur kitlesinin yalnızca küçük bir kısmına hitap eder.

Sonraki (kriketle ilgilenmeyenlerin geçebileceği) önerme için de aynı tür değerlendirmeler yapılabilir. Boycott'un kriketçilerin vurucular hiyerarşisindeki yerinin tespit edilmesi, ağırlıklı olarak değerlendirmeyi yapanın, izleyene hoş gelmekle birlikte her zaman sonuca yansımayabilecek gösterişe dayanan oyun anlayışına göre, tekniği ve risk almaktan kaçınmayı hangi sıraya koyduğuna bağlı olacaktır. Bazıları için, Boycott'u bir gün seyretmektense Botham'ı bir saat seyretmek yeter; ama bu ancak kriket tutkunlarının anlayabileceği bir değer yargısıdır.

Sonraki iki önerme yalnızca, "iyi" sözcüğünün geçerli olarak kullanıldığı bağlamın ne kadar garip olabileceğini göstermek için düzenlenmiştir. Bu kişilerin hiçbiri, çoğu insanın istenen yurttaş sıralamasında çok yüksekte durmaz; ama onlara uygulandığında "iyi" sözcüğü ahlaki onayın bir göstergesi olmaktan çok, onların işlerini yapmaktaki becerilerini ve uzmanlıklarını anlatır. Yalnızca diğerkâmlık nedenleriyle, hırsızlığa gerek duyabileceğim bir durumun olabileceğini düşünüyorum. İşte Joe Bloggs açıkça bunun için yaratılmış bir insandır ve eğer yakın çevremizde pusuda bekleyen manyak bir katil olsaydı, kapı komşumun komiser muavini olmasından hoşnut olabilirdim.

Ardından gelen iki önermeyle birlikte daha zor sorunlar kendini gösterir. Kişinin iyi bir anne ya da baba olmayı istediğini beyan etmesi, kuşkusuz, çoğu insan tarafından övgüye değer bir amaç olarak görülecektir; ama söylenen tam olarak nedir? Çocuk sahibi çok az

insan, kötü ana babalar olmayı istediklerini söyleyecektir, bu yüzden iyi bir anne ya da baba olma amacı, hepsinin ortak amacıdır. Ne kadar ana baba varsa, ana babalığa da o kadar farklı yaklaşım olduğundan, özel olarak analiz edilebilecek hiçbir şey yoktur ortada. Bir çift, ana babalığın yavruları şımartmayı getirdiğine inanırken, bir başkası katı davranış kuralları dayatılmasını, diğeri bir inanç kalıbının aşılanmasını ister; ama başka birileri için de ana babalık, adeta geri durmak ve çocukların kendi başlarına düşünmeleri, keşfetmeleri ve gelişmelerinin önünü açmak anlamına gelir. Mesele bir matematik teoremi gibi kesin çözüme bağlanabilirmiş gibi, bir yaklaşımın iyi, ötekinin kötü olduğunu ilan etmek ya da iyi ana baba olmanın evrensel kuralları olduğunu söylemek imkânsızdır. Çocukların nasıl yetiştirildiği, ana babaların değerlerine, hayattaki önceliklerine bağlı olacaktır ve bunlar, gördüğümüz gibi, dışsal, nesnel bir doğrulamaya imkân tanımayan bir çeşitlilik göstereceklerdir. Bir gözlemcinin bütün yapabileceği, ana babaların kendi ilan ettikleri ölçütlerle ne kadar tutarlı davrandıklarını değerlendirmektir. Çocuklar, diyelim, 14 yaşına geldiğinde, geriye dönük önlemler alınabilirse ve onları yetiştirmenin farklı bir yöntemi denenirse, o zaman bir tür karşılaştırma yapılabilir. Ancak, varoluşçu Kierkegaard'ın değindiği gibi, hayatın karşımıza çıkardıklarını geriye dönük olarak değerlendirebilsek bile, yaşam ileriye dönük olarak sürdürülmek zorundadır. Hatalarımızdan ya da başarılarımızdan dersler çıkarabiliriz ya da hatta modus vivendi'mizi, yani hayat tarzımız hakkındaki fikrimizi değiştirebiliriz; ama yapılmış olanı yapılmamış kılamayız.

İyi insan kavramına dönecek olursak, konular çok daha karmaşık bir duruma gelir. Birçok insan gibi, benim de "iyi çocuklar" ya da "iyi kumaştan" diye tanımlayabileceğim bir dizi arkadaşım vardır; ama bu türden bir niteleme ile ne kastedilmiştir? Her şey, bir insanda benim en saygın gördüğüm niteliklere bağlıdır ki bu da benim karakterim ve eğilimlerim gibi, birçok elle tutulmaz etmene bağlı olacaktır. Benim hoşlandığım ve saygı duyduğum insanlar listesi, sizin ya da başka herhangi birinin oluşturabileceği benzer bir listeden farklı olacaktır. Daha önce yazılmış örneği ele alalım: Kalküta'daki Rahibe Teresa birçok insan tarafından, azize denmese de iyi bir insan olarak görülür. Bunun nedeni, bu insanların onun çileciliğinden,

hayatı boyunca kendini dünyadaki mülksüzlere adamasından, kişisel rahatını ve maddi ödülleri tamamen göz ardı etmesinden etkilenmiş olmalarıdır. Kuşkusuz bütün bunlar doğrudur ama ben, kişisel olarak, Etiyopya'da ve Afrika'nın diğer ülkelerinde açlıktan kırılan insanları, onlar varlıklıların vicdanını uyandırmak ve böylelikle dünyanın zenginlerini yoksullara yardım etmeye teşvik etmek üzere O'nun takdirleri olduğu için, onları "Tanrı'nın nimeti" olarak gören bir kişiye iyi sıfatını yakıştırmayı mümkün görmüyorum. İnsanların çektikleri acıların böylesine kolayca kabullenilmesi bana göre sığ, hatta alaysı bir yaklaşımdır.

Öyleyse, benim için "iyi" etiketi, Rahibe Teresa'ya yapıştırılamaz, dolayısıyla bu onun iyi bir kişi olmadığı anlamına mı gelir? Bunu, bu soruyu soran her kimse onun beklediği bir biçimde yanıtlamak olanaksızdır. Verilen yanıt ne olursa olsun, yanıt değerlendirilen kişi hakkında olmaktan çok, konuşanın değerlerini ortaya çıkaracaktır. Benim saygı duyduğum insanlar listesinden, benim hemen hemen tam bir portremi çıkarabilirsiniz.

Peki, "Tanrı iyidir" önermesini nereye koyacağız? Söz konusu önerme burada analiz edemeyeceğimiz kadar karmaşık bir meseledir, bundan dolayı şimdilik bu tümcenin aynı şeyi başka sözlerle tekrar etmekten ibaret olduğunu saptayalım yeter. Zira, çoğu inananlar için, "Tanrı" onların kabul ettiği bütün iyiliklerin toplamı ve "iyi" de hayatta onayladıkları bütün değerler anlamına geldiğinden, temel önermenin analizinden geriye kalan tek şey, önermenin kendisidir, yani herkesin iyi bir hayatı olmasından yana olduğunu ilan eden politikacının ifadesinden bile geri olan, "iyi, insanların genel olarak kabul ettikleri gibi, iyicil olandır" önermesidir.

"Şifre" Sözcüklerin Atlanması

Daha önce belirttiğimiz gibi, çoğu değer yargısı tipik olarak ahlaki bir bağı olan "iyi" ve "gerekli" gibi sözcükler içerir; ama aynı zamanda bir ahlak tartışması bağlamının dışında da kullanılabilirler. Şimdi varlıkları normal olarak bunu ima etseler de bu sözcüklerin değer yargılarının ifadesinde asli unsur olmadıkları kaydedilmelidir.

Örneğin, "buna çalmak denir" ibaresi, herhangi bir değer bildiren sözcük içermez, ancak söylenenin içerimi (a) çalmanın iyi bir eylem olmadığı ve bundan dolayı (b) hitap edilen kişinin bunu yapmaması gerektiği olmalıdır. Bu, göründüğü kadarıyla, yalnızca dilbilimsel bir konudur, ancak aslında "şifre" sözcüklerin ihmali sık sık karışıklığa ve tartışmaya neden olur. Dünyadaki birçok adaletsizlik, değer yargılarının sanki olgusal konularmış gibi dile getirilmeleri yüzünden ortaya çıkmıştır. Aşağıda, yıllardır duymakta olduğum, hepsi de telaffuz edilmemiş ahlaki içerimleri olan, birkaç örnek veriyorum. Bu içerimlerin bazılarını parantez içinde belirttim: Öteki ifadelerin arkasında neyin yattığını saptayıp saptayamayacağınız üzerinde düşününüz.

— Liberaller bulutların üstünde yaşarlar (ciddiye alınmamaları gerekir).
— İdam cezasına karşı çıkanlar, şiddet suçlarına cesaret veriyorlar.
— Kürtaj cinayettir (yasaklanmalıdır).
— Bu ülkede hapis cezaları çok kısa.
— Bedensel ceza, suçları azaltacaktır.
— Rugby erkek oyunudur.
— Eşcinsellik doğaya aykırıdır (eşcinseller dışlanmalı/hapsedilmeli/kurbaçlanmalıdır).
— Polis olmasaydı, ne olurdu acaba?
— Toplumun benim gibi insanlara ihtiyacı var; felsefeciler asalaktır (bir muhasebeci).
— Ne yazık ki o serserilerden daha fazla öldüremedik (Falkland Savaşı sonrası).
— Güney Afrika siyahlarla nasıl başa çıkılabileceğini bilen tek ülke.
— Kadın tavlamak, erkekleri oğlan çocuklarından ayıran şeydir.
— Almanlar gâvurdur.
— Komünizm bir hastalıktır.
— Öğrenciler başına buyruk ve sorumsuzdur.
— Sen, fildişi kulende oturmakla hayatı nasıl anlayabilirsin ki? (Bir emlak komisyoncusu).
— Galliler gittikleri yerin kalitesini düşürür.
— Katolikler Kuzey İrlanda'ya ait değildir.

— Çalışmayan kimsenin kalmaması gerekir; işsizlerin hepsi devletin sırtındaki asalaklardır. (Ya da büyük bir şehrin belediye başkanının ağzından çıktığı söylenen, "Bu şehirde konut kıtlığı yok. Bu olsa olsa yaşayacak bir yeri olmayanların yaydığı kötü niyetli bir dedikodudur.")

Bunlar özel bir toplantı alanında dile getirilen tavırların doğru bir kesitini temsil eder. Belki, böyle görüşleri savunan insan tipleri hakkında kafanızda bir resim oluşacaktır. Bütün değer yargılarında olduğu gibi, önermeler herhangi bir konuya ışık tutucu olmaktan çok, otobiyografiktir. Dile getirilen görüşlerin önyargılı, bağnazca ve taraflı olduğunu iddia edebilirsiniz ve bunda da haklı olursunuz. Ancak aktarılan kanaatler dizisi ne olursa olsun, bu niteliklerden kurtulamaz. Farklı bir grubun kanaatlerini aktarsaydım, "Bütün polisler domuzdur" diye başlayan ve devam eden, alternatif bir liste yapmış olurdum. Ahlaki değerleri tartışırken, önyargısız kişi diye bir varlığın olmadığını unutmamak hayati önem taşır. Hepimizin önyargıları vardır; bir bakıma ışık tutmak umuduyla konuları tartışırken asıl tehlike, bunun ayrımında olmamaktır. Bu yüzden (iki kere belirtilmiş bir noktayı yineleyecek olursak), eğer bir tanıdığımı "her şeyin bedelini bilir ve hiçbir şeyin değerini bilmez" bir kişi olarak tanımlayacak olursam, iddiamın bir anlamı ya da doğruluk payı olup olmadığı hakkında bir sonuca varmak istiyorsanız, benim ve önyargılarım hakkında şimdiye kadar açığa vurulmuş olandan daha fazlasını öğrenmeniz gerekecektir.

Ampirik ve Normatif

Bu bölümün başlığına uygun olarak, oldukça fazla örneğe dayanarak olgularla değerler, gösterilebilir olayla olması gereken olay arasındaki farkı ele aldık. Bu iki tür önerme, felsefeciler tarafından çoğu zaman ampirik ve normatif olarak tanımlanır. Ampirik önermeler bir gözlemin sonucunda ve akıl yürütmeyle yapılmış önermelerdir; bunlar gerçek olguları anlatırlar. Normatif önermeler kurallarla (etikte davranış kuralları) ve bu kuralları izleyen tavsiyeler ya da

tekliflerle ilgilidir. İkinci tür önermelerin merkezi özelliği, bunların olgular olarak gösterilememelerindir. Sesim kısılıncaya kadar "Soykırım yanlıştır" diye bağırabilirim ve siz benimle pekâlâ hemfikir olabilirsiniz; ama bu bir olgunun olumlanması sonucunu doğurmaz ve bütün insanlık bunu olumlasa da durum değişmez. Söylenebilecek tek şey, tüyler ürpertici bulduğum bir davranış biçimi hakkında bir bakış açısını –aslında, çok az insanın açıktan karşı çıkabileceği bir bakış açısını– dile getiriyor olduğumdur.

Bu, olguların normatif önermeler ya da değer yargıları temelinde yürütülen tartışmada yeri olmadığı anlamına gelmez. Bu önermeler ya da yargılar bir boşlukta değil, okunan, tartışılan ya da yaşanan bir şey temelinde yapılır. Eğer başka bir kişi yargıya katılmıyorsa, kendi görüşümü daha da yüksek sesle bağırarak tepki göstermek bu nedenle yersizdir. Birisinin yanlış –belki de son derece yanlış– bir fikir beyan ettiğini düşünüyorsak, yapmamız gereken, onu duruma ilişkin olgulara daha yakından, daha geniş bir açıdan bakmaya teşvik etmektir. A. J. Ayer, yarım yüzyıl önce, bunu *Language, Truth and Logic* (Dil, Doğruluk ve Mantık) adlı kitabında belirtmiştir:[2]

> Bir kimse belli bir eylemin ahlaki değeri hakkında bizden farklı düşündüğünde... göstermeye gayret edeceğimiz şey, o kimsenin duruma ilişkin olgular hakkında yanılmış olduğudur. Failin güdüsünü yanlış anlamış ya da eylemin etkilerini yanlış yorumlamış... ya da failin içinde olduğu özel koşulları hesaba katmamış olduğunu öne süreriz. Olmazsa, belli tür eylemlerin üretmesi muhtemel etkileri hakkında ya da genelde bu eylemlerin yapılmasıyla ortaya çıkan nitelikler hakkında daha genel kanıtlar ortaya atarız.

Bütün bunlardan sonra bile, başarı garantisi yoktur. Benim tartıştığım kişi, benimkinden o kadar farklı bir ahlaki ve kültürel geleneğe sahip olabilir ki eğer sunan bensem, kendi gözleriyle gördüğü kanıttan bile kuşku duyabilir. Görünen odur ki, örneğin, Guardian gazetesinin "komünist bir paçavra" olduğuna içtenlikle inanmış bir kişi ile herhangi bir ahlaki ya da politik meseleyi tartışmanın pek yararı olmayacaktır. Eski Ahit'in Vaiz Kitabı'nda yazılana göre: "Konuşmanın bir zamanı vardır, susmanın da".

2. Pelican Editions, s. 146.

Olgular dünyasında –kanıtlanmış hipotezler ve kimyasal formüller, fiyatlar ve ürünler ve teknik bilgi– güven içindeyizdir. Nerede olduğumuzu ve muhtemelen, nereye gittiğimizi biliriz. Değerler dünyasında ise böyle bir güvenlikten yoksunuzdur. Burada sürekli bir değişimin içindeyizdir; neyin değerli olduğuna ilişkin bir kişinin anlayışı otomatik olarak başka birinin anlayışından daha önemli görülebilir. Değerler dünyasında uzmanlar, profesyoneller, otoriteler yoktur. Konuşmayı yeni yeni söken bir bebeğin görüşü, başarılı bir köşe yazarı ya da yazarınki kadar sık duyulmasa bile, kendisiyle ilgili bir karar verilirken hesaba katılması gereken bir görüştür. Düşünecek olursanız, bu değer meselesinin bizim en ilginç tartışmalarımızın konusu ve hoş deneyimlerimizin çoğunun kaynağı olduğunu görürsünüz. Karşılaştığınız bir arkadaşınızla arabanızın seçkin özelliklerini tartışmayı yeğlerseniz, bunu yapmakta özgürsünüzdür; ama konuşmak için bulabileceğiniz bir tek bu ve bunun gibi konularsa, hayata kendi çeşnisini katan meseleleri atlamış olacaksınız.

Örnek Olay 8:
SANSÜR

Sansür, hakkında sürekli değer yargıları ürettiğimiz bir sorundur. Bir yandan, ister sinemada ister televizyonda ister sahnede olsun, insanların neyi okuyacakları ya da göreceklerine ilişkin belli sınırlamaların getirilmesi savunulur. Öte yandan da bu kısıtlamaların bireyin özgür iradesine bir engel teşkil ettiği ya da edeceği söylenir. Konuyla ilişkili ama farklı olan politik sansür sorununu 11. Bölüm'e bırakarak, bu konuyu özel olarak medyada ve sanat eserlerinde cinselliğin ve şiddetin sergilenmesinden doğan meselelerde yoğunlaşan bir diyalog çerçevesinde işleyeceğiz.

1. Bugünlerde sergilenen bütün bu şiddet ve cinsellik konusunda bir şeyler yapılmalı. İnsanların parçalara ayrıldığı sahnelerin olmadığı film bulamıyorsunuz ve TV programlarının yarısı bir noktada çıplak vücutları sergilemektedir. Geçtiğimiz gün yoga üzerine bir program vardı, orada bile kadınların hepsi beden hareketleri yapıyordu. Bu, şehvet düşkünlüğüne bir kılıf geçirmekten başka bir şey değil.

Tamam, bugünlerde çok fazla şiddet filmi gösteriliyor -hatta Amerika'da durum daha da kötü- ama ben 1970'lerde olduğundan daha fazla gereksiz cinsellik (çıplaklığın her zaman cinselliği içerdiğini varsayarak söylüyorum bunu; yoksa ben bu konudan emin değilim) sergilendiğini düşünmüyorum. Zaten, hayatı gerçekte olduğu gibi göstermek istiyorsanız, bunları tümden yasaklayamazsınız. Bence, ikisiyle de birlikte yaşamayı öğrenmeliyiz; özellikle cinsellikle.

2. Ama dünya cani manyaklarla ya da önce ateş edip sonra soru soran polislerle dolu ve gördüğünüz cinselliğin çoğu ya zina ya da fahişelik üzerine. Hiç karı koca arasında geçen bir cinsel sahne gösteriliyor mu? Bence, bu tür programlar, özellikle gençlerin, ahlaki değerleri üzerinde korkutucu bir etkiye sahipler. Bu gençler hoşlanmadıkları insanları dövmenin, hoşlarına giden herhangi biriyle yatağa atlamanın normal olduğuna inanarak büyüyorlar.

Güçlüğün yarısı insanların bu gibi şeyleri görmekten, okumaktan hoşlanıyor olmasından geliyor sanki. Eğer birkaç öğrenci bir politikacıyı yumurta yağmuruna tutsa, bu hemen gazetelere geçer; ama yirmi bin öğrenci Eğitim Bakanlığı'nı barışçı bir biçimde protesto ediyorsa, basında bir kelime bile bulamazsın. İnsanlar sıradan ve dar bir yaşam hakkında bir şey duymak istemiyor, belki de kendileri bunu zaten fazlasıyla yaşadıkları için. İnsanlar başkalarının zıvanadan çıkmasını seyretmekten zevk alıyorlar ve istedikleri buysa başkalarına zarar veriyorlar diye düşünemem.

3. O gençler kendilerine zarar veriyorlar -yozlaşıyorlar ve gördüklerini kopya ediyorlar. The Clockwork Orange'ın geçtiği yerlerdeki saldırı olaylarındaki artışa bak ve boşanma ve ırza geçmenin nasıl yükseldiğine bak. Bunların günbegün medyada sergilenen şeylerle bağlantısı olmadığını söyleyemezsin.

Burada herhangi bir bağlantıyı nasıl kanıtlayacağını bilemiyorum. Daha önce farklı bir biçimde tanımlanmış olan suçlar için o filmin ardından "saldırı" sözcüğü gündeme geldi; ama nasıl cinsellik suçları her zaman olagelmişse, bunlar da her zaman oluyor. Eğer bunlarda bir yükselme varsa -ki ben bundan sizin kadar emin olamıyorum- medyanın buna neden olmak yerine, olanı biteni gösterdiğini de pekâlâ söyleyebilirsiniz.

4. Bir bağlantının olduğu belli. Sinema ve TV filmi yapanlar insan doğasının en kötü yönlerinden yararlanıyorlar ve içimizdeki hayvanı ortaya çıkarıyorlar. Bak insanlar Rambo için nasıl deliye dönüyorlar; Amerika başkanı bile bu caniye övgüler düzüyor. Geçen hafta bir film gördüm, bariz çifleşme sahneleri -yakın çekimler, oral seks ve bir sürü şey- ile doluydu. Baştan sona iğrenç.

Rambo ve benzeri filmler hakkında size katılıyorum ve bunun Reagan'ın ağzına layık olması beni hiç şaşırtmadı. Bir vahşi batı koyboyunun beynine ve duyarlılığına sahip bir adamdan başka ne beklenebilirdi ki? Ama seks filmleri seni neden böylesine altüst ediyor? Her şeyden önce, parayı ödeyip içeri girmeden seyredeceğin şeyin ne olduğunu bilmen gerekirdi; onun bir Disney filmi olduğunu ve araya parça konduğunu düşünmüyorsun herhalde. Ve cinsel ilişkinin gösterilmesinde bu kadar iğrenç gelen nedir? Ben kadınla erkek arasında olan herhangi bir şeyin iğrenç olabileceğini düşünemiyorum. Aslında bu gibi filmlerden de çok şey öğrendim ben.

5. Ben yasaklardım. Uygar bir toplumda bu türden şeylere ihtiyacımız yok. Roma İmparatorluğu'na benziyoruz; sefahat âlemleri, cinayetler, pislik. Dişini geçirebilecek bir bekçi köpeğine ihtiyacımız var. Ben bir sansür kurulu atar, ona yozlaşmaya yol açabilecek her şeyi yasaklaması için tam yetki verirdim.

6. Eğer bu sanatsa, bırak kalsın; ama ben sanattan değil, sömürüden söz ediyorum; halkın, okurların ve izleyicilerin sömürülmesinden. Bu insanların kendilerinden korunması gerekiyor. Bu yüzden, rahipler, doktorlar, hukukçu lar gibi, bizim için neyin iyi

Buna *Sun* gazetesi de dahil olacak mı? Bir süre önce, polis müdürü ön sayfadaki üç fotoğraftan hoşlanmadığı için gazeteyi kendi bölgesinde toplattırmıştı. Çoğu insan bunun saçma olduğunu düşündü; ama sen yasakladığın şeye, muhtemelen aynı tepkiyi gösteriyorsun. Bir kişinin çirkin bulduğunu öteki son derece normal ve hatta sanatsal bulabilir. Bütün insanların zevklerini hükme bağlayamazsın. The Rape of the Sabine Women gibi nü'leri ya da katliamları resmeden her resmi yasaklayacak mısın? Sonra, neden orada durasın ki? İncil cinsellik ve şiddet dolu; Hz. Süleyman ve cariyeleri, Saul Amâlika'yı doğrar, Davut Bathsheba'yı dikizler, herkes öldürür ya da öldürülür. Peki Shakespeare'i ne yapacaksın? Benim için neyin iyi olduğunu benden başka kim bilebilir? Buna ancak ben karar verebilirim. Eğer denetimi ele alman gerekiyorsa, neden böylesi orta sınıf meslek sahibi kişileri tercih ediyorsun? Bu insanların tavırları, senin sandığın gibi, at yarışları oy-

olduğunu bilen duyarlı, iyi insanlardan oluşmuş bir organa ihtiyacımız var.

7. Ama bir şeylerin yapılması gerektiği fikrine katılıyorsunuz, değil mi?

rı oynatanlardan ya da futbol menejerlerinden neden daha duyarlı olsun ki? Hele şükür ki milletvekillerini saymadın. Onların konuyla ilgili gündeme getirdiği türden tasarılar mahalle kahvesinden ötesini görüp görmedikleri konusunda insanları merakta bırakıyor. Sansürle değil ama. Dünyanın her yerinde insanların şiddeti hayatın bir parçası ve hatta politik amaçlara ulaşmanın bir aracı olarak kabul etmelerinden çok rahatsız olduğunu kabul etmelerinden çok rahatsız olduğumu kabul ediyorum. Ama tıpkı insanların çıplak kadına bakmaktan zevk almasını, seks dergilerini yasaklayarak değiştiremeyeceğin gibi, bunu da filmleri yasaklayarak değiştiremezsin. Benim kaygım tercih hakkıyla ilgili; bir Büyük Birader'in çıkıp bana neye bakabileceğimi ve neye bakamayacağımı söylemesini istemiyorum. Yeni bir önleme gerek olmaksızın da zaten özgürlüğümüzü kısıtlayacak yeteri kadar önlem alınmış. Bunun anlamı, olmasalardı daha iyi olurdu diyebileceğimiz şeylerin -örneğin, çocuk pornolarının ya da The

Chainsaw Massacres'daki gibi kanlı sahnelerin- ara sıra olması tehlikesini göze almamız gerekebilir. Kamuoyunun böylesi şeyleri onlarla ilişkiyi tümden keserek yasaklayacağını umınaktan başka bir şey yapamayız. Ama bu, sanırım sansür koyarsanız olacak olan hoşgörüsüzlük, darkafalılık ve adaletsizliğe kıyasla tercih edilebilir bir risktir. Yeri gelmişken, sansür kurulunu atayacak olan, siz olmayacaksınız, başbakan atayacak onları. Onların bir kısmı kafalarına göre karar verecek olursa, bundan sonra ömrümüzü Dallas ya da Neighbours izleyerek geçireceğiz demektir. Doğrusu, başka ne olursa olsun buna tercih edilir.

8. Bana göre, şimdiki laissez-faire tutumuna karşı, ne tür olursa olsun bir sansür yeğlenir. Çevremizde meseleye duyarlı bir biçimde yaklaşacak bir sürü insan var. Bu, bazı filmlerin kesilmesi ve bazı dergilerin raflardan kaldırılması demekse, bu, ülkenin ahlaki havasını temizlemenin küçük bir bedelidir bence. Özgürlükle aşırılık arasındaki farkı öğrenmek zorundayız.

Bir yerde çizgi çekmek gereği duyuyor olsaydınız, çizgiyi nerede çekerdiniz ve hangi önlemlerin alınmasını desteklerdiniz?

Örnek Olay 9:
PORNOGRAFİ

Aşağıdakilerden hangisi sizce "pornofrafik"tir ya da "pornografik" olan var mıdır?

Yasaklayacak olsaydınız, hangisini yasaklardınız?

1. Bir tıp kitabındaki çıplak bir beden resmi.
2. Aynı resmin televizyonda yayımlanan bir tıp programında gösterilmesi.
3. Aynı resmin televizyonda yayımlanan bir komedi programında gösterilmesi.
4. *Evli Bir Çiftin Mutlu Aşk Hayatı Kılavuzu* adlı bir kitapta, bir çiftin cinsel ilişki sırasındaki resmi.
5. Aynı resmin bir çocuk kitabına konması.
6. Bir yüzme yarışıyla ilgili gazete haberinde mayo giymiş bir kadının resmi.
7. "Dünya Güzellik Yarışması" ile ilgili bir gazete haberindeki benzer bir resim.
8. Benzer bir resmin erkekler için olan bir seks dergisine konması.
9. Hayvan ya da insan biçimindeki tanrıların ve tanrıçaların çeşitli pozisyonlardaki cinsel ilişkilerini temsil eden tapmak heykelletini gösteren, Hindistan sanatı hakkında bir kitap.
10. Aynı heykelleri gösteren bir TV belgeseli.
11. Aynı heykelleri gösteren bir ders kitabı.
12. Sun gazetesinin 3'üncü sayfası.
13. Kadın ve erkek arasındaki cinsel ilişkiyi gösteren bir video kasedi.
14. Yetişkinlerle çocuklar arasındaki cinsel ilişkiyi gösteren bir video kasedi.
15. İnsanlarla hayvanlar arasındaki cinsel ilişkiyi gösteren bir video kasedi.
16. Yarı çıplak bir kadını gösteren bir iç çamaşırı reklamı.
17. Yarı çıplak bir kadını gösteren bir motosiklet reklamı.
18. Yarı çıplak bir kadını gösteren bir votka reklamı.
19. Muzdan bulaşık deterjanına kadar her şeyi örtük cinsel çağrışımlarla gösteren reklamlar.

20. Doğum kontrol haplarının reklamları.
21. Tecavüz kurbanlarına sempati duyulmasını sağlamak üzere hazırlanmış, tecavüz üzerine bir televizyon belgeseli.
22. Tecavüzcünün kahraman olduğu tecavüz sahneleri içeren bir film.
23. Eşcinsellere hitap eden bir arkadaş bulma ajansının televizyon reklamları.
24. Birini bağlayarak ve sadistçe yapılan seksle ilgili bir film.
25. Rasgele ilişkiyi savunan gençlik dergileri.
26. Eşcinselliği savunan gençlik dergileri.
27. Sahnede mastürbasyonun sergilendiği bir oyun.
28. Çocuklarla seks üzerine dergileri yasallaştırmayı amaçlayan bir yasa tasarısı.
29. Vitrininde "özel masaj-günün her saati açık otel" hizmeti sunan bir işyerinde bir fahişenin reklamı.
30. Canice işlenmiş bir cinsel suçla ilgili ayrıntılı bir gazete haberi.
31. Kadınları yalnızca erkeklerin cinsel doyum aracı olarak gösteren bir televizyon filmi.
32. Etkili erkeklerle cinsel ilişkiye girerek zirveye tırmanan bir kadını gösteren bir televizyon filmi.
33. Milyoner kocalarından kalan servetlerle lüks içinde yaşayan güzel ama bencil ve düzeysiz kadınları anlatan bir televizyon dizisi.

Bazı şeyleri neden pornografik görürsünüz?

a) Çünkü pornografi sizi
   öfkelendirir?
   iğrendirir?
   utandırır?
   tedirgin eder?
b) Çünkü pornografi çıplaklığı resmeder?
c) Çünkü pornografi cinsel ilişkiyi resmeder?
d) Çünkü pornografi cinsel sapkınlığı resmeder?
e) Çünkü pornografi kadınları aşağılar?
f) Çünkü pornografi "kamunun namusunu lekeler"?
g) Çünkü pornografi "edepsizlik ve kokuşmuşluk eğilimi" taşır?
h) Başka bir nedeni mi vardır?

"Pornografi: Müstehcen konuların işlenmesi"
"Müstehcen: İğrenç, çirkin, tiksindirici, edepsiz, iffetsiz."
Oxford İngilizce Sözlük

Ama bakınız, aynı sözlükte, "Erotica: Cinsel aşkı işleyen edebiyat."
Erotik edebiyatla pornografi arasında bir fark görüyor musunuz? Eğer görüyorsanız, nedir bu fark?

Örnek Olay 10:
DOĞRU NEDİR?

Bu bölümde, olgusal önermelerin doğruluk ya da yanlışlıklarının kanıtlanabileceğini görmüştük; ama sanat, politika, din, ahlak gibi, değer yargıları olan ve bundan dolayı doğrulanamaz olan önermeler için aynı şeyi söyleyemeyiz. O halde şimdi bu alanlardaki herhangi bir şeyin "doğru" olduğunu öne süremeyecek miyiz? Bunu aşağıdaki sorularda deneyiniz ve ardından nihai, hayati soru üzerine düşününüz.
Aşağıdaki cümlelerle ilgili olarak "Doğrudur" ya da "Doğru değildir" diyebilir miyiz?

A) Sanat

(i) Beethoven, Paul Mc Cartney'den daha büyük bir bestecidir.
(ii) Bütün edebi eserler eşit değer taşır; bir yazı parçası bazı insanlarda bir duygu yarattığı oranda o yazının en ünlü eserlere kıyasla edebi bir üstünlüğü vardır.
(iii) Ben neden hoşlandığımı bilirim ve eğer bir şeyden hoşlanıyorsam, o bir sanattır.
(iv) Gerçek sanat, insanlarda derin duygular uyandırır. Sanat diye anılan şeylerin çoğu, sıradanlığı yüzünden bu sınavda başarısızlığa uğramıştır.

B) Politika

(i) Hükümetler, toplum içindeki yoksullara zenginler tarafından yeterli yardım yapılmasını sağlamalıdır.

(ii) Politikada, yarım somun ekmek, ekmeksizlikten daha iyidir. Yönetim boşluğu olacağına, kişinin bazı ilkelerinden ödün verdiği bir yönetimin olması iyidir.
(iii) Yönetimin sahip olduğu tüm bilgi –ister ihaleler, savunma, gizli servisler ister yüksek rütbeli kamu görevlileri hakkında olsun– tamamen kamuoyuna açık olmalıdır.
(iv) Eğer hükümetten bir bakanın meslektaşlarına ve halka yalan söylediği ortaya çıkarsa, işin doğrusu o bakanın çekilmesidir.

C) Ahlak

(i) Eğer ölümcül/felçli bir hasta ölmek isterse, yasal olarak buna izin verilmelidir.
(ii) Ölüm cezası barbarlıktır.
(iii) Hayvan eti/insan eti yemek yanlıştır.
(iv) Zina yapmayacaksın.

D) Din

(i) Tanrı vardır/yoktur.
(ii) Hayatın, ateistlerin göremediği, manevi bir boyutu vardır.
(iii) Tanrı, varlığımızın en derinlerinde bizi teskin eder/yönlendirir /korur/huzura kavuşturur.
(iv) İsa efendimizdir.

Ne zaman bir değer yargısının "doğru" olduğu öne sürülse, bir çatışmaya davetiye çıkarılmış olur (yoksa olmaz mı?) Başkaları da bunun tersinin "doğru" olduğunu ve ilk iddianın "yanlış" olduğunu ileri sürecektir. O halde, olgu önermeleri dışında "doğru" sözcüğünü kullanmak çok mu tehlikelidir? *Nihai bir "doğru" var mıdır?*

IV
Doğru ve Yanlış Hakkındaki Bilgimiz

Görünüşte, ahlaki bir yananlamı olan, "gereken" sözcüğünün, başka niteliklerinin yanı sıra temkinlilikle ilgili bir içeriğinin de olduğunu görmüştük. Bu anlamda "gerekli", belli bir biçimde davranmanın kişinin çıkarına olacağını bildirir. Bazı insanlar, belki de daha çok alaysı bir biçimde, bütün "gereklilik" bildiren tümcelerin, bir tek 3. Bölüm'de değindiğimiz "beklentileri karşılama" anlamı ("Senin yaşına gelmiş biri beş dakikada bir mil koşabilmelidir" vb) dışında, bu kategoriye girdiğine inanırlar.

Kuşkusuz, birçok "gereklilik" önermesinin üstünde belirsizlik bulutlarının dolaştığı da bir gerçektir. Eğer oğluma, gidip hasta komşunun bahçesini kazması gerektiğini söylersem, zorunlu olarak onun

cömert bir diğerkâm tavır sergilediği imasında bulunuyor olmam. Komşu kadın, yaptığı iş karşılığında oğluma pekâlâ para verebilir. Aynı biçimde, kendi kendime hasta (ama pek de hoşlanmadığım) bir akrabamı zaman zaman ziyaret etmem gerektiğini söylüyorsam, bunu yalnızca vasiyetinde unutulmamayı sağlamak ya da karımdan övgüler almak için yaptığım öne sürülebilir. Eğer bir arkadaşıma içkiyi bırakması gerektiğini önerirsem, ahlaki bir kaygıdan çok, kişinin uyuşturucu alarak kafasını bulandırmaması ve metabolizmasını değiştirmemesi gerekir gibi, yalnızca onun sağlığını ya da kesesini düşünüyor olabilirim; öyle olsa bile meselenin temelinde temkinlilikle ilgili kaygıların, kişinin (metaforik ya da gerçek anlamda) mesleğinde tökezleyebileceği ya da bir trafik kazasına neden olabileceği kaygılarının yattığı söylenebilir.

Gelgelelim, insanların hakkında ahlaki yaygaralar kopardıkları davranış biçimlerimizin çoğunun asıl olarak temkinli olmakla ilgili düşüncelerle güdülendikleri belliyken, gerçeğin böyle olmadığı durumların da olduğu açıktır. Örneğin, yukarıda sözü geçen akrabanın, değersiz birkaç parça eşyanın bulunduğu bir belediye evinde oturduğunu farz edelim ve borçlarından başka bırakacak bir şeyi de olmasın. Ve farz edelim karım, bırakınız benim ziyaretlerimi onaylamayı, vaktimi daha verimli (birçok anlamda) başka bir yerde harcayabileceğim gerekçesiyle, beni ziyaretlerimden vazgeçirmek için elinden geleni yapmaktadır. Bu durumda temkinlilik değerlendirmelerinin ne anlamı kalır? Ya da farz edelim ki oğlum gönüllü olarak yaptığı bir iyiliğe karşılık olarak hasta bir komşudan para almayı rüyasında bile göremeyecek kadar gururlu bir kişi olsun (bunu okuyan oğullarımdan hiçbiri böyle bir tanıma girmeyecektir ama böyle insanlar vardır). Diğerkâm tutumun başka bir kişi yararına zaman ve enerji harcamak yoluyla asıl olarak içsel bir doyum sağlamak için alındığı gösterilebilse bile, yalın halde sırf ahlaki güdüsü olan bir durumda sayılmaz mıyız?

Eğer birkaç dakika düşünecek olursak, herkesin aklına bir yükümlülük duygusundan çıkan ve temkinlilikle ilgisi olmayan güdülenimli davranışların birçok örneği gelebilir. Bir arkadaşımın motosikletinden düşen pahalı bir fotoğraf makinesini bulan yaşlıca bir kadın, neden bunu bildirmek üzere en yakın polis merkezine varmak için bir millik bir yolu yürümüş ve ardından polis memurunun ri-

cası üzerine bir buçuk millik bir yolu daha katetmiş ve bütün ödül önerilerini ısrarla geri çevirmiştir? Bu soruya 5. ve 6. Bölümlerde daha yakından bakacağız; ama bu aşamada, güdülenimi ne olursa olsun, bunun temkinli davranmakla ilgili olmadığı sonucuna varmak akla yatkın görünmektedir. Nakit paralar da içinde, içindekilerden hiçbir şeye dokunmadan bir cüzdanı, üstüne üstlük iadeli taahhütlü posta ile sahibine gönderen bir kişinin davranışının ardında, ahlaki değilse, ne tür bir anlayış yatmaktadır? 1919 yılında İrlanda'nın Cork Bölgesi'nde İngiliz askerlerine yakalanan, kurşuna dizilmek üzere olan ve son dakikalarını yakalandığı sırada aracında olan genç birinin (benim kayınpederim) hayatını kurtarmak için yalvarmakla geçiren bir IRA [İrlanda Cumhuriyet Ordusu] subayının davranışında temkinlilikle ilgili olan nedir?

Davranışlarımızın birçoğunun etik değerlendirmeler tarafından güdülendiğini inkâr etmek saçma görünmektedir. Bunun neden böyle olduğu değildir buradaki sorun: bu aşamada ilgimiz, neden değil de nasıl sorusu üzerinde yoğunlaşmaktadır. Doğru ya da yanlış hakkındaki bilgilerimiz nereden gelir? "Gereken" duygumuzun kaynağı nedir? Zaman zaman filozoflar ve diğerleri tarafından gündeme getirilen bu soruya verilen belli başlı yanıtların bazılarına kısaca bakacağız.

(a) Ana Babamız

Ana babalarının tutumlarının, uyarılarının ve örneklerinin, en azından çocukluk yıllarında, doğru ya da yanlış hakkındaki fikirlerinin biçimlenmesinde önemli bir rol oynadığını gerçekten inkâr eden çok az insan olsa gerektir. Bir çocuk evin dışında başkalarıyla birliktelikler kurmaya başlayana kadar, ortaya çıkabilecek hemen her konudaki ana baba davranışı, çocuğun görebileceği tek davranış olacaktır. Eski bir atasözü şöyledir: "Bana çocuğu göster, sana babasını söyleyeyim". Ve bu, çocuğun sonraki yıllarında, belki bir isyan ara döneminin ardından, ahlaki görüşlerinin ana babalarının değer yargılarının çoğunu yansıtmasıyla kendini gösterir. (Belki de bu belirgin çağrışım yüzünden, çocukları, ana babalarının görüş ve davranışlarını yerel yetkililere ayrıntılarıyla bildirmeye açık açık teşvik eden politik

rejimleri duyduğumuzda rahatsız oluruz.) Kişisel olarak, ana babamın Sebt Günü ile ilgili katı görüşlerinin uzun yıllar içimde ne kadar derinlemesine yer ettiğini biliyorum; kiliseye bağışlamam için verilen parayı dondurmaya harcadığım bir pazar sabahını hâlâ hatırlarım; o dondurmayı yerken başıma geldi gelecek bir felaket duygusu, güçlü bir çocukluk anısı olarak duruyor. Gelgelelim, bu yanıtın hikâyenin tamamını anlattığını öne sürersek bariz sorunlarla karşılaşırız. Öncelikle, çevrelerindeki çoğu insanın gözünde, belli ahlaki meselelerde yanlış davranan sayısız ana baba vardır; bunlar, kendi inançlarına göre davranmalarına izin verildiğinde, en hayati durumlarda bile çocuklarına kan verilmesini ve onlardan alınmasını kabul etmeyen Yehova Şahitleri olabilir; bunlar, radikal bir gruba dahil ve çocuklarına kanlı bir devrimin erdemlerini anlatan ana babalar olabilir; bunlar, çocuklarına kendileri dışındaki bütün ırklardan nefret etmeyi aşılayan faşist bir grubun üyesi ana babalar olabilirler. Daha az somut ama eşit oranda kötücül olarak, çocuklarını yörelerindeki ve ötesindeki başka insanlar karşısında sınıf temelli belli bir üstünlük taşıdıklarına inandıracak biçimde eğiten ana babalar olabilir ya da çocuklarına bu etkinliğin bir biçimde "çirkin" olduğunu öğreterek, onların mutlu bir cinsel yaşam sürmelerine ilişkin son şanslarını da tehlikeye sokan ana babalar olabilir ya da bunlar arasında potansiyel olarak en zararlısı olabilecek bazı ana babalar, kendilerini çocuklarına öylesine otoriter bir biçimde dayatırlar ki çocukların hayatlarının geriye kalan bölümünde başkalarıyla güven içinde ilişkiye girmesi fiili olarak olanaksız hale gelir. "Oğlan, babaya çeker" ama ya baba yalancı, hırsız, kadınlara pislikmiş gibi davranan zorba bir serseriyse! Ailelerin nesiller boyu süregelen her tür önyargıyı çocuklarına geçirmelerinin ilahi hakları olduğuna ilişkin belli belirsiz bir anlayış yüzünden, böylesi maço bir erkek tavrının sürüp gitmesini de hoş karşılamak zorunda mıyız?

Bu yanıtın getirdiği ikinci bir zorluk, belki de şimdi ortaya çıkan soruyla ilgili kaygılarımızı giderebilir. Hangi davranış biçiminin doğru ya da yanlış olduğuna ilişkin görüşler kuşaktan kuşağa değişebilir? "Kuşak farkı" ifadesi 1960'larda ve 1970'lerde popüler olmuştu ve belki de o dönemde, öne sürülen bu farkın gücü abartılmıştı. Bazı çocuklar hayatları boyunca ana babalarının ahlaki görüşlerini ve onların davranışlarının çoğunu sadık bir biçimde yansıtırken, diğer ba-

zılarının da en hayati meselelerde bile, bilerek farklı yönlere gittikleri tartışma götürmez. Kendisine karşı dürüst olan çok sayıda insan, onlara sevgi ve saygıları azalmamış bile olsa, ahlaki meseleler söz konusu olduğunda artık ana babalarının izinden gitmediğini kabul edecektir. Ana baba davranışları ile böylesi kopuşlar arasında herhangi bir nedensel bağ kurmak zor görünmektedir.

Bunun yanı sıra, çok sayıda ana babanın, belki de çocuklarının alternatif vurgularının bir sonucu olarak, görüşlerini değiştirdikleri de gerçektir. Bazen yönelim, ahlaka ilişkin "her şey kabul" yaklaşımından daha katı bir yaklaşıma, ayrımların silindiği bir yaklaşımdan "doğru" ya da "yanlış"ın açıkça tanımlandığı bir yaklaşıma doğrudur; dünün uzun saçlı gençleri bugünün sıkı kuralcısı haline gelir. Benim kendi deneyimim bunun tersi yönünde olmuştur: Ana babamın Viktoryen ve ahlaki çoğunluk görüşleri, sanıyorum, bazı meselelerde oğullarının dördü de onlara ters düştüğünden, yıllar içinde değişti (ama bütünüyle değil elbette). (Bu oldukça liberal yaklaşımın gelecek kuşakların çocuklarıyla ilişkilerinde gözetilip gözetilmeyeceği ya da sarkaç benzeri bir salınımla daha katı bir çizgiye geri dönülüp dönülmeyeceğini keşfetmek ilginç olabilir.) Bu sırrın çözümü ne olursa olsun, ana babaları, çocuklarının ahlaki meselelerle ilk tanışmalarında oldukça büyük bir yetkiye sahip kişiler olarak tanımladığımızda, tartışmakta olduğumuz şeyin bu bilincin nihai kaynağı değil, onun ortaya çıkışını sağlayan *araç* olduğu gerçeği değişmez. Ana babalar, kuşkusuz, çoğu insan için normlar ve tutumlara giden yolu ilk açan insanlardır; ama aynı şey onlar için de doğrudur, onların ana babaları da onların ana babalarının ana babaları da aynı etkiye maruz kalmışlardır ve bu kuşaktan kuşağa geri götürülebilir. Doğru ya da yanlış hakkındaki bilgimizin temel kaynağı sorununun çözümüne yaklaştık diyemiyoruz.

(b) Vicdan

"Daima vicdanınızın sesine kulak verin": Bu tavsiye kulağa nasıl geliyor? Çoğu şey kişinin vicdandan ne anladığına bağlıdır. Bu alıntının ardında yatan varsayım, vicdanın başkaları tarafından görülen ve o başkalarının baş etmesi gereken kişinin bütün kusurları ve ben-

cillikleriyle lekelenmemiş, yalın halde, bir tür iç benlik oluşturduğu varsayımıdır. Bu, "bende bana kızgın başka biri"[3] ya da daha alaycı bir biçimde "başka birinin görebileceği konusunda beni uyaran bir iç ses"[4] olarak anlatılmaktadır. Her iki durumda da vicdan, sahibiyle kopmaz bir bağı olan ama sahibini de yargılayan, kendi başına bir varlık olarak tanımlanmaktadır.

Birçok insan, hayatlarını vicdanlarından gelen buyruklara uyarak geçirmişlerdir; bazıları, aynı oranda olmak üzere, hayatlarını bu uğurda tehlikeye atmış, hatta canlarını vermişlerdir. George Washington'ın vicdanı yalan söylemesine el vermemişti; Martin Luther'inki, onu Tanrı gibi kabul etmesi öğretilen otoritelere karşı çıkmaya sevk etmiştir ve bu karşı çıkış Diet of Worms'da "Ben buradayım; başka türlü de yapamam" dediği için onu ölümle karşı karşıya getirmiştir; Dietrich Bonhoeffer'inki, onu güven içinde olduğu Amerika'dan, Hitler'e muhalif olduğundan ve savunduğu bütün şeyler yüzünden idam edildiği Nazi Almanya'sına çekmiştir. Savaş zamanının pasifistine "vicdani retçi" diyebiliriz; bugün biz "vicdan suçluları"ndan* bahsediyoruz ve daha evrensel bir düzeyde, erkeklerin, yoğun cinsel arzuya rağmen, evlilik yeminini çiğnemeye karşı köklü vicdani itiraz yüzünden, fiziksel olarak zinaya muktedir olmadığı durumlar vardır.

Çoğumuz, muhtemelen vicdanlarımızın buyrukları yüzünden, yapmayacağımız işlere ve girmeyeceğimiz davranışlara ilişkin kendi listemizi yapabiliriz ve belki de "Uzun yıllardır vicdanımın sesini dinlerim ve onun ilk başta her şeyden çok beni güç duruma soktuğunu ve canımı sıktığını bilirim" diyen Mark Twain'e katılırız; ama bu son ifadede önemli bir sorun gizlidir. İma edilen fikir, vicdanın bütün hayatımız boyunca yol arkadaşımız olarak kalan, doğumla edindiğimiz bir şey olduğudur. Gelgelelim, deneyimlerimiz bize bunun doğru olmadığını gösterir: Ana babalarımızın ahlaki bilincimizin kaynağı olduğu görüşüne karşı yapılan itirazlar buna da yapılabilir. Bir deyişle, vicdan ne genel olarak insanlar arasında ne de özel olarak bir bireyde tutarlılık taşır.

Temiz bir vicdanla (ve bazen vicdan adına) ne korkunç işlerin yapıldığını, halen de yapılmakta olduğunu bir düşünelim. Reform

3 Sir Thomas Browne, *Religio Medici*, (2. Bölüm).
4 H. L. Mencken, *Crestomathy*.
* Türkçe'de buna "fikir suçluları" deniyor. (ç.n.)

döneminde Katolikler ve Protestanlar, böylelikle ötekilerin ruhlarına son bir kurtuluş şansı tanıdıklarına inanarak, birbirlerinin organlarını kesmiş (her zaman da içtenliksiz olmadan), birbirlerini kazığa oturtmuşlardır. Vicdan adına kadınlar cadı olarak ateşe verilmiş, rahibeler erkekleri cezp ediyor diye duvarların arkasına kapatılmış, siyasi rejim muhalifleri inanılmaz işkencelere maruz bırakılmış ve bütün bir ırk yok olma tehlikesiyle yüz yüze bırakılmıştır: Kavgam kitabını okuyan herkes, tarihte Adolf Hitler'den daha vicdanlı kimsenin olmadığını görecektir. Bu türden bir davranışın yalnızca tarihsel bakımdan talihsiz bir geçiş aşaması olmadığı, bugün sayısız ülkede insanların yalnızca vicdani kanaat farkları yüzünden mahkemeye çıkarılmadan hapsedilmeleri, aklını kaybedecek derecede işkenceye maruz bırakılmaları ve acımasızca katledilmelerinden bellidir.

Bırakalım bu son derece ciddi örnekleri, bütün o mütevazı, gündelik meselelerde insanların düşüncelerinin vicdani sorumluluk duydukları konuya göre değiştiği açıktır. Bazıları için bu, et yemektir, diğerleri için belli bir ülkeden mal almak, başka birileri için ise prezervatif kullanmaktır. Bazı insanlar vicdani bakımdan bir bara girmenin yanlış olduğunu düşünürler ve girmezler (tanıdığım yetenekli bir sendika temsilcisi görevini sendika toplantılarının barlarda yapılması yüzünden bırakmıştı); bazıları eğer gelirlerinin bir kısmını Üçüncü Dünya ülkelerine bağışlamazsa yaşayamaz; benim yaşadığım bölgeden bir kişi, gelir vergisinin savunmaya tahsis edilen kısmını düşerek ısrarla eksik ödediği için hapse girmiştir ve başkaları da yurtdışındaki askeri yatırımları protesto ederek aynı tehlikeyi göze almaktadırlar; ama öte yandan yine vicdanlarının sesine uyarak farklı yönlere giden insanlar, içtenlikle o birinin çılgın, ötekilerin ise vatan haini olduğuna inanır.

Tek başına birey söz konusu olduğunda bile, yol arkadaşı dediğimiz şey tutarlı değildir. Yıllar önce vicdani borç bildiğim (örneğin, Sebt günlerini gözetmek) konular artık beni etkilemiyor; bu önceki yıllara ait konuların yerlerini yenileri aldı ve artık tekrar etmekten kaçındığım birçok örneği zaten biliyorsunuz. Bize yol arkadaşlığı eden bu vicdan, göründüğü kadarıyla bahar havası gibi çabuk değişiyor. O halde, bunun ahlaki davranışımızın nihai kılavuzu olduğunu nasıl söyleyebiliriz ki? Sorun, onu bu yolla kişiselleştirip kişiselleştiremi-

yeceğimiz sorunudur; çünkü bu süreç ona, yakından bakıldığında olamayacağı görülen bir otorite havası vermektedir. Artık vicdanın, çatışan görüşlerin ve baskıların olduğu konularda bilinçaltında yürütülen bir tartışmanın sonuçlarının bilince çıkması olduğunu söylememiz yetmez mi? Vicdan herhangi bir anda algıladığımız kadarıyla, ahlaki meseleler hakkındaki görüşümüz demektir. Yeni görüşler ve yeni basınçlar oluşana değin, benzer bir sorunla her karşılaşmamızda onaylanmak üzere, vicdanımızın sesine kulak veririz; ama adeta herhangi bir soruşturmayı yeniden başlatmak için, yeni deneyimlere ihtiyacımız olacaktır ve vicdanımız belki başka şeyler söyleyecek. Bazı kereler, 4. Örnek Olay'da meslektaşımın içeceği ilk birayı tartışırken gördüğümüz gibi, vicdanımız bizi yanlış yola sevk edebilir.

O halde vicdan, belirli bir anda bizim için neyin doğru olduğunu bilmemizi ya da neredeyse bundan emin olmamızı sağlayan bir araç olabilir ama yine, bu bilgiyi bize iletecek bir *araç* oluşturmanın dışında bir şey yapmamış bulunuyoruz; hâlâ bu bilginin *kaynağına* çok yakın sayılmayız.

(c) Ülke Kanunları

Bir bakıma, bu bizim açmazımızın kesin yanıtıdır. Ülkemizin yasaları bizden bağımsız olarak vardır; onlar bizden evvel de vardılar ve bizden sonra da var olacaklardır. Davranışlarımız birçok özelliğiyle —çoğu insanın farkına vardığından daha büyük bir bölümüyle belki de— yasal oldukları gerekçesiyle belli işlemleri kabul ettiğimizi, ötekileri ise yasal olmadıkları gerekçesiyle reddettiğimizi gösteriyor. Örneğin, çoğu insan, bu pahalı bir muhasebeci tutmak anlamına gelse bile, gelir vergisi ödemekten kaçınmak için elinden geleni yapar. Bu tamamen yasal bir iştir. Öte yandan, yalnızca sert cezaları göze alanlar, yasadışı bir iş olan vergi kaçırmayı göze alabilecektir. Göründüğü kadarıyla, Aristo'nun yasaların amaç ve yöntemlerinin yurttaşları iyi yapmak (ya da iyi yurttaş yapmak) olduğuna ilişkin iddiasında güçlü bir doğruluk payı vardır.

Kanun zoru olmasaydı ülkemizin hangi kanunlarına uymayı sürdüreceğimiz konusunda düşünmek ilginç ve aydınlatıcı olacaktır.

Aslında kendimize, ne kadar o davranışın "doğru" olduğuna ilişkin genel kanıya uyarak öyle davrandığımızı ve ne kadar yakalanıp cezalandırılma korkusuyla davrandığımızı sormamız gerekir. Ne kadar dükkân, özellikle süpermarketler, açık kalabilirdi acaba? Kaç kütüphane ayakta kalabilirdi? Sokaklarda ve caddelerde ne tür bir düzen olurdu dersiniz? Kim hayduttan, zorbadan, ırz düşmanından yakasını kurtarabilirdi? Çilingirler milyoner olurdu, güvenlik görevlileri bankaların, müzelerin ve mağazaların en önemli elemanı –muhtemelen bütün kamuya ait yerlerde– olurdu ve onların devletin tam denetimini ele geçirmelerini kim önlerdi? Yasa olmaksızın, herhangi bir kişiyi yasadışı olmaktan alıkoyan nedir? Görülüyor ki Aristo her durumda haklıdır ve bizim, doğru yoldan ayrılmamamızı sağlayacak yasalara ihtiyacımız vardır. Yasanın olmadığı bir devlet ya da anarşi, kaosa davetiye çıkarmak anlamına gelir. Eğer gerçekse, bu durum, insan doğası öz olarak bencil olduğundan, insanların komşularına karşı harekete geçmemelerini engellemek için uzlaşılmış normlar ve önlemlere ihtiyacımız olduğunu iddia eden Hobbes'u da haklı çıkarır. Dünya yüzüne baktığımızda, bir idealin peşinden koşan bazı küçük cemaatlerin herhangi bir resmi yasa olmaksızın ahenk içinde bir arada yaşamayı başardıklarını görürüz. Çeşitli pasifist cemaatler bunun başta gelen örneğini oluştururlar; ama göründüğü kadarıyla, bu ideali muazzam nüfusun ve çatışan çıkarların dünyasında gerçekleştirme umudu yoktur.

Gelgelelim, ilgilendiğimiz mesele doğru ya da yanlış, iyi ya da kötü, bilincimizin kaynağı meselesidir. Yasa elbette belli davranış kalıplarını bize aşılar; ama yasa, ahlakın tanımlayanı ve onaylayanı olduğu kadar, kaynağı olarak da gösterilirse, çok sayıda sorun ortaya çıkacaktır. Nihayetinde, yasa denen şey nedir ki? Kişilerin dışında bağımsız bir varlık değildir yasa; o her şeyi bilen birinin elinden çıkan kutsal bir ferman değildir. Yasa, birbiri ardından gelen kuşakların kendi çıkarlarına uygun olarak şekil verdiği, bir dizi kural ve düzenlemedir. Yasa, halkın (yerine getirilmeleri zorunlu olmayan isteklerinin aksine) ihtiyaçlarını ifade eder ya da etmelidir. Zaten halk için yapılmıştır. Özel durumlarda (örneğin savaş durumunda), özel ve geçici yasalar (örneğin, karartma ve kuponla yiyecek dağıtımı hakkında yasalar) yapılmalıdır; yıllar geçtikçe bazı yasalar anlamsızlaşır ve yeni

durumlar yüzünden yeni yasalar zorunlu hale gelir. Britanya'da pazar günü ticaret yapma hakkını düzenleyen yasalar, yüzyılların geçmesiyle, saçmalık derecesinde anlamsız hale gelmiş bulunuyor: *Playboy* satın alınabilir ama İncil alınamaz; taze sebze satın alınabilir ama konserve alınamaz. Connecticut Eyaleti'nde, bir erkeğin pazar günü kamuya açık alanlarda karısını öpmesi yasaklanmıştı, hâlâ da yasak olabilir. Bu yasalar, aslında Emirler'deki Sebt Günü'nün kutsal kılınması maddesine uyulmasını kolaylaştırmak üzere tasarlanmışlardı. Yasaları değiştirmeye can atanlar yedi günde bir gün tatil yapmanın değerini inkâr etmiyorlar; ama onlar yüzyıllar boyu durduğu biçimiyle yasanın zorunlu olarak bunu yaratmanın tek, hatta ideal yolunu oluşturup oluşturmadığını sorguluyorlar.

Toplumdaki değişme yüzünden başka yeni yasalar zorunlu hale gelmektedir. Bazen bunlar, örneğin içten patlamalı motorlar gibi, yalnızca teknolojideki değişmelerden ibaret olabilirler. Motorlu araçların ve benzerlerinin ortaya çıkması, bunları hızları, gürültüleri, yönleri, park yerleri, yola elverişlilikleri, güvenlikleri ve sürücünün dikkati ile ilgili yeni yasaların yapılmasını gerektirmiştir. Öteki yeni yasalar, diyelim Viktoryen çağa kıyasla, toplumun daha liberal olan bakış açısını yansıtır. Örneğin, Lord Chamberlain artık oyunların metinlerini daha sahneye çıkmadan sansür edemez.

Bu örnekler, bize doğru ve yanlış anlayışımızı kazandıran, ebedi varlık olarak yasa fikrine yapılan itirazı destekler. Ortaya çıkan manzara, daha çok bir eyyamcı –bu sözcüğü aşağılayıcı anlamda kullanmıyorum– olarak yasa görüntüsüdür. Yasa, yasalara uyan ve onları dayatan topluluğun çoğunluğu tarafından savunulan (herkesi memnun edecek yasa az bulunur) tutumları, öncelikleri, hatta değerleri yansıtır; ya da en azından, ideal olarak yansıtır. Dolayısıyla, 1967 yılında Avam Kamarası'nın kabul ettiği, belli durumlarda kürtaja izin veren yasaya, o tarihten önce büyük bir olasılıkla bir oturum bile ayrılmamıştı ve gelecek kuşaklar, ister kısıtlayıcı ister genişletici yönde olsun, bu yasayı değiştirebilir, hatta bu mesele hakkında toplumun değişen görüşlerinin boyutlarına ve yönüne göre yasayı tümüyle ortadan kaldırabilir. Yasa statik olamaz; ama eğer bir "ebedi varlık" olsaydı, tanım gereği statik olacaktı. Yasalar, değişen insan değerlerini yansıtmak için değişmelidir ve eğer tutarsız görünürlerse bu belki de

insan değerlerinin tutarsızlığından ileri gelir. Boğa güreşini yasadışı ilan edip tilki, geyik ve tavşan avına izin vermek tutarsızlıktır (ikiyüzlülük demiyorum); (büyük bir tren soygununda) para çalan bir adama otuz yıl hapis verip ağır bedensel zararlar veren bir adama on yıl vermek, değerlerin ciddi bir çarpıtılması görüntüsü vermektedir. Eğer bunlar ve kuşkusuz sizin de sayabileceğiniz bir sürü başka yanlış öncelik örnekleri, Dickens'ın Mr. Bumble'ı ile birlikte "Yasa dediğin salaklıktır" demenize yol açıyorsa, o zaman küfürlü konuştuğu için bir papağanı da suçlayabilirsiniz pekâlâ. Eğer yukarıdaki yasa ifadeleri yanlışsa, insanlar, insan ya da hayvan olarak, saygın canlı yaratıklar olduklarından değil, saygın nitelikler taşıdıklarından yanlıştır. Yasalar, onları yapanlardan daha iyi olmadıkları gibi, daha kötü de değildirler.

Yasaların her zaman kutsamaya, korumaya ve güçlendirmeye gayret etmesi gereken nihai hakikat adalettir; ama bu, gördüğümüz gibi, tanımı yapılamayan (eğer bana inanmıyorsanız, 1. Bölüm'de önerdiğim gibi, bu sözcüğü tanımlamaya çalışın) son derece değer yüklü sözcüklerden biridir. Kendisi, hiçbir hukuk uzmanının kabul edebileceği biçimde tanımlanamazken, bir yasa adaleti nasıl yansıtabilir ve bırakınız adaletin ne kadar gerçekleştiğini, bunun ne kadar mümkün olabileceği bile tartışma konusudur. Mahkemede alışıldık bir biçimde "Şu suçlu serseriyi huzura getirin de adil yargı nedir görsün" diyen Midwest Yargıcı Roy Bean, adalet idealini gölgeleyen insani zaafların aşırı bir örneği olabilir; ama bu gözeticiye göre (konuyu tartıştığım belli hukuk adamlarının söylediğine bakılırsa) adalette yasaların yürütülmesi arasındaki bağ çok incedir. Şans, duruşmalarda önemli bir rol oynuyor görünmektedir: kişinin avukatının becerisi, jürinin ya da yargıcın ruh hali, sanığın tavrı, iddia edilen suçla ilgili ülke çapındaki "mevcut ruh hali". Bütün bunlara karşılık, adalet çoğu zaman Keats'ın silahı elinde şövalyesi gibidir: "Tek başına ve çelimsiz dikilip durur." (Bkz. Örnek Olay 15, s. 160)

Doğru ya da yanlış bilgimizin kaynağı olarak hukuk fikrine yapılan son bir itiraz, ahlaki bakımdan nelerin doğru ya da yanlış olduğuna ilişkin anlayışımızla hukukun doğru ya da yanlış ilan ettiği şeylerin denk düşmeyebileceği gerçeğinden çıkar. Bana göre bir doğa cennetinin parçası olarak korunmakta olan yakınımızdaki bir köprüden arabamla geçmem ya da gecenin geç saatlerinde kırmızı

ışıkta geçmem ya da bahçemdeki çöpleri yakındaki boş bir araziye boşaltmam yasalara aykırıdır; ama ahlaki bakımdan o kadar da yanlış sayılmaz. Zina yapmak, eşcinsel ilişkilere girmek, kadın bedenlerini pazarlamak, başkalarının sırtından para kazanmak yasadışı değildir; ama bazıları bunları ahlakdışı bulacaktır. (Almanya'da, Bonn şehrinde bir öğrenci arkadaşım, Britanya başbakanı ile muhalefet liderinin Avam Kamarası'nda küfürleşmelere varan tartışmalarının ardından düzenli olarak birlikte yemek yemelerini "ahlaksızlık" olarak değerlendirmişti.)

Birinci örnekler kümesi –yasadışı olan ama zorunlu olarak ahlaksız olmayan– faydacının sorduğu bir soruya götürür bizi: Ya herkes aynı şeyi yapsaydı? Bunu 6. Bölüm'de tartışacağız. İkinci küme, çok daha önemli bir soruyu gündeme getirir: Bir yurttaş, ahlaksız olduğunu hissettiği bir noktada, bilerek ve isteyerek yasaları çiğnemekte ne kadar haklıdır? Bu soruya da 11. Bölüm'de geleceğiz.

Görülüyor ki insanların ahlaki bilinçlerinin kaynağına ilişkin araştırmamızda henüz ileriye doğru bir adım atamadık. Belki bu bağlantıda "yasaların ruhu"nun öncelik taşıdığını kabul etmemiz ve hukukun kaçınılmaz olarak bunun yetersiz ve eksik somutlaşması olduğunu anlamamız gerektiği görülmektedir. Sorun, adalet fikrinde karşımıza çıkana benzer: Tanımlamak imkânsızdır. Çok az insan yasaların ruhuna karşı çıktığından hapse atılmıştır; ama yazılı yasalar için aynı şey söylenemez.

(d) Toplum ya da Kişinin Emsalleri

Bir insanın dostlarına bakarak tanınabileceği görüşünü savunanlar, o insanın kabul edilebilir ve edilemez davranışlar hakkındaki görüşlerinin de aynı bağlamda oluştuğu fikrini de pekâlâ savunabilirler. Birçok bakımdan davranışlarımızın kendimizi içinde bulduğumuz emsal grubun tutumunu yansıtmakta olduğu elbette doğrudur. Çocuklarında, evlerinin dışında da ilişkilere girmeleriyle birlikte radikal değişiklikler gören ana babalar, bunun canlı tanıklarıdırlar. "Başkalarından yanlış davranışlar kaptı" sözü, böylesi ana babaların, çocuklarının evdeki ahlak kurallarının dışına çıkmış olduklarına dikkat çeken

arkadaşlara ve akrabalara söyledikleri genel bir gerekçe niteliğindedir. Hatta, olgun yaşlarda bile, hem tarzımızda hem değerlerimizde daha kemikleşmiş bir duruma geldikten sonra bile, ilişkiye girdiğimiz insanların ahlaki tutumlarından etkilenmemek muhtemelen zordur ve bundan kaçınmak belki de yersizdir. Boş zamanlarımızı değerlendirme biçimlerimiz bile bu ilişkilerden etkilenecektir. Aynı süreç, kaçınılmaz olarak, ahlaki ilgi alanlarında da kendini gösterecektir. Bir süreliğine liberallerin arasına düşmüş bir ırkçı –bir grup arkadaşla birlikte benim de içinde olduğum bir haftalık bir dağ gezisine katılan bir kişinin başına geldiği gibi– görüşlerini değiştirme tehlikesine –buna bir tehlike diyebilirsek elbette– girecektir ve bir dönem kapalı bir cemaat içinde yaşamış bir kişinin, bu ister bir komün evi olsun ister bir manastır ister bir yatılı okul olsun, o cemaatin hayat felsefesinden etkilenmemiş olması için kafasının gerçekten de kalın olması gerekir. Ahlaki tutumlarımızı dürüst bir gözle irdeleyecek olursak, çoğumuz bu tutumların bir ya da birçoğunu ya oluşturan ya da güçlendiren belli bir grup saptayabiliriz.

Dolayısıyla, çevremizdeki insanların inandıkları değerlerin kendi değerlerimiz olarak gördüklerimiz üzerindeki etkilerini inkâr etmek aptallıktır, birçok durumda ise bariz bir hatadır. Ahlaki konulardaki –idam cezası savunusundan kumara karşı oluşa kadar– her konuşmasına "X'in söylediği gibi" (X koçası oluyor) ifadesiyle başlayan tanıdığım bir kadın kadar aşırıya gitmesek bile, ifade ettiğimiz birçok fikrin, ya duyulmuş ya da bir yerden okunmuş oldukları akla yatkın bir varsayımdır. Gelgelelim, bu bölümde ortaya attığımız sorunu çözmemiş olmamız, iki olguyla belirlenir: Birincisi, çoğu insanın deneyimlerine ilişkin basit bir kabul, ikincisi de daha ayrıntılı bir kabul.

Birçok insanın, zamanlarını çok sayıda grup arasında böldüğü doğrudur. Her şeyden önce, evleri, okulları, işyerleri vardır insanların. Ayrıca insanların, bu grupların her birine de ait olabilen ya da hiçbirine ait olmayan arkadaşları vardır. İnsanlar bir kulübün ya da politik örgütün, bir baskı grubunun ya da bir akşam okulunun, kilisenin ya da bunların karışımından oluşan bir grubun üyesi olabilirler ve bu tür gruplar arasında kaçınılmaz olmasa bile büyük bir olasılıkla bir değer çatışması olacaktır. Nükleer silahlara karşı etkinlikler yürüten bir sekreter, iş arkadaşlarının politik nedenlerle, aynı kiliseden

arkadaşlarının dini nedenlerle ve ailesinin haneiçi nedenlerle böylesi etkinliklere yakınlık duymadıklarını fark edebilecektir. Bu durumda hangi grubun etkisi duyulacaktır? Onun eylemci arkadaşlarının hepsi de bağımsız olarak, hiç de destekçi olmayan başka gruplardan gelmişlerdir. Hatta çalıştığı günlük gazete bile farklı bir çizgidedir. İnsanların, gruptan gruba geçerken, bukalemun gibi değer değiştirdiklerini mi kabul edeceğiz? Eğer bu evrensel olarak geçerliyse (ve kaldı ki belli durumlarda öyledir), bizim araştırmamız da gökkuşağının gittiği yeri araştırmak kadar anlamsız ve hızını araştırırken bir atomun çekirdeğini sabitlemek kadar imkânsızdır. Gelgelelim, süreç içinde bir yerlerde, çoğu insanın kafasındaki karışıklık çözülür ve bir fikir billurlaşarak belirginleşir; öyle ki kişi kendinden emin bir biçimde "Bu iyidir" ya da "Bu kötüdür" diyebilir.

Bu bizi insan davranışının toplumsal açıklaması ile ilgili ikinci soruna getirir. Şayet bütün ahlaki görüşlerimizi emsallerimizden –ne türden arkadaşlar ve tanıdıklar olursa olsunlar– alıyorsak, ahlaki tutumlardaki herhangi bir değişiklik yüzyıllar içinde nasıl meydana gelmektedir? Bu alanda yüzlerce yıldır değişikliklerin gerçekleşmekte olduğu daha önceki bölümlerde gösterilmişti. Ancak herhangi bir değişimin olabilmesi için, bir kişinin ilk önce ya da herhangi bir tartışma sürecini önceleyecek bir biçimde, "Bundan daha iyi yapabiliriz" diye düşünmüş olması gerekir. Bu olmadan, bir grup kendi görüşlerini gözden geçirmeyecek ya da geçiremeyecektir bile. Yenilikçi olmadan, grup durağanlıktan kurtulamaz. Arılar milyonlarca yıldan beri hayatlarını verimli bir biçimde örgütlemekte ve ilginç bir araştırma konusu oluşturmaktadırlar; ama arıların bu süreç boyunca kayda değer bir değişim geçirdiklerine dair elde hiçbir kanıt yoktur. Bugünün arısı eski Mısır'ın arısından farklı değildir. Modern insan toplumları, atalarımızın toplumlarından birçok bakımdan değişiktir ve bu değişiklikler birilerinin, bir yerlerde kabul edilmiş normlara itiraz etmeleri nedeniyle ortaya çıkar. Sonuçtaki değişikliklerin her zaman "ilerleme" başlığı altında toplanıp toplanamayacağı, tartışılması gereken ama burada tartışamayacağımız bir konudur. Tarih boyunca, iyiye ya da kötüye doğru hareketin olması asilerin, öncülerin, muarızların ve peygamberlerin takındığı tutum nedeniyledir. Grubun böylesi bireylerin önerilerini kabul ettikleri yerde, örneğin Batı'da, bir nesil boyunca, tek anne ya da tek babadan olu-

şan ailelere ve evliliğin statüsüne yaklaşımda görüldüğü gibi, o grubun tavrında radikal değişiklikler görülür. O halde, yenilikçilerin içgörüleri ve şevklerinin kaynağı nedir ve toplumun önerilen değişimleri kabullenme istekleri nereden gelir?

(e) Tanrı

Tarih boyunca, bütün insanlığın doğruyu ve yanlışı takdirine ilişkin nihai esinlenmesinin insanın kendinden değil, yaratıcısından, Tanrı dediğimiz yüce, her şeye kadir, her şeyi bilen Varlık'tan geldiğine inanan bireyleri barındırmayan bir toplum yok gibidir. Bugün, Batı toplumunda, ne olursa olsun bu tür bir kabullenmeye yanaşacak insan muhtemelen daha azdır; ama bu, Amerika'da, kavgacı değilse bile, şamatalı bir biçimde medyada ve politikacılar tarafından ifade edilen bir bakış açısıdır. (Ateist olduğunu açıkça ilan eden bir kişinin başkanlığa, bırakın seçilmeyi, aday bile olamayacağı kuşku götürmez. Son yıllardaki bütün başkanların dini inançları olduğunu vurgulamaları ve dini liderlerle meydanlarda boy göstermeleri anlamlıdır.) Önceki paragrafın sonunda ortaya konan soruyla karşılaşan sıradan insanlar, daha doyurucu bir açıklamanın olmaması dolayısıyla, muhtemelen Tanrı'nın ahlaki bilinçliliğimizin kaynağı olması gerektiğini söyleyeceklerdir.

Söz konusu açıklamayı derinlemesine irdeleme isteği duymayanlar, bu inanışı hayatları boyunca koruyacaklardır ve bu inanış genel olarak hayat tarzlarını savunmada ve özel olarak ahlaki açmazlarla dolu ortamlarda yollarını bulmada onlara güven verecektir. Belki bunu okuyan kişi de bu bakış açısını paylaşmaktadır. Kuşkusuz hepimizin Tanrı'nın hem başlatıcı hem de ahlaki ölçütlerin muhafızı olduğuna inanan ve bu teorinin açmazlarının bilincinde olanlarda görülmeyen bir iç huzuru sergileyen tanıdıklarımız vardır.

8. Bölüm'de kişinin ahlaki yükümlülük duygusu ile Tanrı'nın buyruklarını bağlantılandırma gayretlerinin getirdiği mantıksal sorunları ele alacağız. Bu aşamada zorunlu olan tek şey, bu bakış açısının getirdiği çok bariz bazı sorunları üstünkörü belirtmektir.

Birinci sorun, Tanrı'nın buyruklarının alıcısı ile ilgilidir: Başkası ya da çok sayıda başkaları değil de neden bu kişi olsun? Tanrı teorisini savunan bir kişinin verdiği yanıt, pekâlâ bu konunun hiçbir sorun teşkil etmediği şeklinde olabilir. Çünkü Tanrı tümakıldır, O, tıpkı kimi komutası altına alacağını iyi bilen akıllı ustabaşı, subay ya da politikacı gibi, kimi seçeceğini çok iyi bilir.

Diyelim öyle; Tanrı'nın neyin doğru neyin yanlış olduğuna ilişkin hatalı görüşleri düzeltme yönteminin, herhangi bir zorunlu değişimin sözcüsü ve ahlaki alanda ilerlemenin başlatıcısı olarak değerli bir kişiyi seçmek olduğunu veri aldığımızda, bu kadar zahmetli bir sürece neden gerek duyulduğunu sormak yerinde olacak görünüyor. Tanrı'nın değişmez, evrilmez olduğunu varsaydığımızda, O'nun belli davranış biçimlerini doğru, ötekileri yanlış, belli eylemleri erdemli, ötekileri günah olarak değerlendirmesi de ilelebet aynı kalmak durumundadır. (Görüşlerinde tutarsız ve davranışlarında sorumsuz, kaypak bir Tanrı'ya inanmak, konu hakkında felsefi bir tartışmayı yararsız hale getirir. Eğer durum bu olsaydı, *King Lear*'daki Gloucester'in yakarırken söylediği gibi, "sinekler nasıl çocukların oyuncağı ise, biz de tanrıların; onlar bizi spor olsun diye öldürüyorlar"sa, böylesi bir varlık ya da varlıklar saygımızı hak etmezler; çünkü insanlar ahlaki bakımdan bundan daha yüksekte dururlar.) Ebediyen akıllı bu Tanrı, neden bilgeliğini daha başından homo sapienslere bahşetmez ve böylece insanın yaptığı kötülüklerden doğan insani acıları dindirmez?

Yine Tanrı teorisinin yandaşı bu görüşü muhtemelen bir önyargı, dolayısıyla yanlış yargı olarak görecektir. Onlara göre Tanrı, insanlar en başından bütün iyi ve günah bilgisine sahip olsun diye buyurmamıştır. Bu, şuna benzer: Çok erken yaşlardan itibaren bir çocuğun çevresi akla gelen her türlü arzu nesnesiyle donatılmıştır; ama çocuk gerçekte onların değerini asla takdir edemez. Ancak iyiliğin ödüllerinden yararlanıldığında ve kötülüğün getirdiklerine dayanıldığında, erdemi ya da namuslu yaşam –ne derseniz deyin– yolunu izlemenin değeri insanlar tarafından okunmakla, tanınmakla ve öğrenilmekle kalmaz, içten sindirilir de ve bu, süregiden bir süreçtir.

Bu oldukça akla yatkın görünür; ama üç soruyu da beraberinde getirir. Birincisi, üzücü olsun ya da olmasın, hayatın bir gerçeğidir. Eğer Tanrı'nın doğasında bir miktar dürüstlük ve tutarlılık varsa (ve

yukarıda belirttiğimiz gibi, eğer durum bu değilse, tartışmayı uzatmanın anlamı yoktur), bu durumda kişi, göründüğü kadarıyla, erdemle ödül, kötülükle ceza arasında bir tür bağı arayışında haklıdır. İnsan toplumları üzerine yapılan her türlü çalışma böyle bir bağın olmadığını gösterecektir: Bu olabilir de olmayabilir de. İster maddi yokluk, trajik bir kayıp, elden ayaktan düşüren bir hastalık ister hayatın gelip geçiciliği yüzünden olsun, acı çekme deneyimini iyiler olduğu kadar kötüler de –insanlar nasıl tanımlanırlarsa tanımlansınlar– yaşar. Bir gazetede işçilerine hınçla, meslektaşlarına küçümsemeyle, rakiplerine alaylı bir gözle bakan bir adam hakkında bir makale okumuştum: adam mülti-milyoner ve dünyanın en güçlü kişilerinden biri. Belki öldüğünde arkasından methiyeler düzülecek ve duygulu konuşmalar yapılacak. Gazetenin aynı nüshasında, çoğunluk tarafından mahkûm edilmiş siyasi bir rejime sahip başka bir ülkede, hayatının üçte ikisini hapishanelerde ve işkence görerek geçirmiş bir adamın ölümü hakkında kısa bir yazı daha var. Bunlar, kuşkusuz aşırı örnekler ve bir iddia hiçbir durumda ve yalnızca kişisel örneklere dayandırılamaz. Başka örneklerin de farklı hikâyeleri vardır; ama bu iki kişi, erdem ile mutluluk, kötülük ile cefa bağlantısına ilişkin bir tezi somutlamanın imkânsızlığını göstermesi açısından yeteri kadar tipik örneklerdir. Erdemin kendine özgü bir ödülü olabilir ve yalnızca bu bölümdeki görüş sağlamsa, normal olarak arzu edilebilir yan ürünlerin ortaya çıkması beklenir, ancak durum kesinlikle böyle değildir. (Günah sorununa Örnek Olay 26'da döneceğiz, s. 283)

İkinci sorun, Tanrı'nın iyi ve kötünün doğasını bildirdiği yazılarda ve beyanlardaki tutarsızlıkla ilgilidir. Söylendiğine göre Tanrı, Eski ve Yeni Ahit, Kuran gibi kitaplarla ve bunları izleyen yıllarda, bu yazıları yorumladıklarını iddia edenlerin akıllarıyla konuşur. Bu söylendiğinde bir sorun ortaya çıkar. Bu yazılanlara ve beyanlara baktığımızda, ahlaki görüşler o kadar geniş bir alanı kuşatır ki fiilen her eylem ya da tavrın yetkin bir kaynakta ya da ötekinde örneğini bulabiliriz. Alkolden vaz mı geçeceğiz? Yeremya 35'e bakınız. Şarap mı içeceğiz? Aziz John 8'e bakın ve su yerine şarap için. Kaç kadınla evlenebiliriz? Süleyman Peygamber, toplam dört rakamına ulaşmakla birlikte, üç sayısını verir; Hz. Muhammed dört kadınla evlenmiştir; St. Paul hiç evlenmemeyi tercih etmiştir. Düşmanlarımızı öldürecek

miyiz? Saul, Samuel Peygamber (eski bir tapınak uşağı) tarafından Amalika'yı kılıçtan geçirmekle görevlendirilmiş ve bir tanesinin canını bağışladığı için ülkeden kovulmuştur; İsa "Düşmanlarını sev" demiştir; ama aynı zamanda onlara "yılanlar... çıyan sürüsü... cehennemde yanmaya mahkûm yaratıklar" demiştir (Matta 23, 33); Hz. Muhammed Kutsal Savaş'ın erdemliliğini vaaz eder.

Denecektir ki yazılanların tamamına bakıldığında, doğrunun ve yanlışın değerlendirilmesinde bir ilerleme kaydedilmektedir: Belki; ama bu tarihsel bir sıra izlememektedir (örneğin, Eski Ahit'teki Hosea kitabı göründüğü kadarıyla ahlaki bakımdan Yeni Ahit'teki Vahiy'den daha gelişkindir ve yine Kuran'ın büyük bir bölümüne göre de aynı şey geçerlidir) ve herhalükârda belli bir davranış biçiminin ötekinden daha "yüce" olduğunu söylemek öznel bir yargıdır. (Bu üç kitabın her birindeki pasajları dikkatli bir gözle irdelediğimizde farklı düşüncelere karşı inanılmaz derecede yalın ve derin bir nefretin sergilenmekte olduğunu görürüz ve bu nefret her gece dini içerikli yayın yapan Amerikan TV kanallarında sergilenmektedir.)

İlahi iradenin giderek artan takdiri ile ilgili olan ahlakta ilerleme görüşünün karşılaştığı üçüncü sorun, basit bir dille ifade edecek olursak, bunun bizim anladığımız anlamda tarihsel olgularla uyum içinde olmamasıdır. Bizim gibi 20. yüzyılın sonunda yaşayanlar için, hem geçmişte atalarımızın zaaflarını hem de gelecekte bizi bekleyen daha asil şeyleri görebileceğimiz yüksek bir ahlaki düzeye ulaştığımızı hissetmek rahatlatıcı olabilir. Tecrübe, bunun aptalca bir yanılgı olduğunu öğretiyor. Örneğin, Hindistan, Çin, Yunanistan ve Roma'da olduğu gibi, geçmişin bazı uygarlıkları, belli aşamalarında, özellikle toplumun talihsiz fertlerine karşı tutumlarında, bizim bugün takındıklarımıza kıyasla daha iyi davranışlar ve biçimler sergilemişlerdir. Hardy 1924'te,

> Birlik yemeğinden iki bin yıl sonra
> Gele gele geldik zehirli gaza

diye yazıyordu. O tarihten beri, insanoğlunun kendi türünü maruz bıraktığı –çok sayıda ülke liderinin iddiasına göre, hepsi de Tanrı adına– inanılmaz acıların nasıl katlanarak arttığını düşünmek bile cü-

ret ister. Çevresel tahribat, kitlesel açlık ve din için verilen savaşların olduğu, hepsinden beteri de insanın her canlı varlığı yüz kere öldürme kapasitesine eriştiği bir dünyada, insan rasyonel olarak bir Tanrı inanışının etkisiyle ahlaki ilerleme sağlanmış olduğundan nasıl bahsedebilir?

O halde, birtakım insanlar için ahlaki bilincin kaynağı olan Tanrı fikri, bu bölümde tartışılan açmaza bir yanıt vermekle birlikte, vicdan kadar soyuttur. Analiz ilerledikçe akıl işe yaramaz hale geliyor. Tanrı'yı birtakım davranış biçimleriyle eşitlemek, bazı insanlar için, bu biçimlere aksi halde sahip olamayacakları bir kutsallık verilmesi anlamına gelebilir; ama bütün bu süreç yapay ve insanın irrasyonel yanının dürüst olmayan bir sömürüsüdür.

(f) Akıl

3. Bölüm'de, iki kişinin ahlaki bir meselede –örneğin, mahkûm edilen bir katile nasıl davranılacağı ya da medyada sansürün zorunluluğu– fikir ayrılığına düşmeleri durumunda, bir uzlaşıma ulaşmakta en umut verici çalışma tarzının, o duruma ilişkin olguları bulmak ve irdelemek, mümkün olduğu kadar duyguları, önyargıları ve hem bireylerin hem de emsal grupların meseleye bakışta izlediği alışılmış yolu bir kenara bırakmak olduğunu görmüştük. Başka bir ifadeyle, tek yolumuzun soruna aklın ışığında bakmak olduğu savunulmuştu. Böylelikle, idam cezasını savunan bir kişi suçlu can aldığından canını kaybetmesi de "akla uygundur" diyebilir. Benzer bir biçimde, ekranda gösterilen şiddetle gerçek hayattaki şiddete dayalı davranışlar arasında bilimsel olarak bir bağ kurulmuşsa, böylesi sahnelerin kamuya sergilenmesini yasaklayan bir yasanın kabul edilmesi akla uygun olacaktır ve böylesi sahnelerden muhtemelen etkilenmeyecek olanların seçme özgürlüğünden mahrum edilmeleri, akla uygun konuşacaksak, ödemek zorunda olduğumuz küçük bir bedeldir. Bütün boyutlarıyla ahlaki açmazlar aynı biçimde ele alınabilirler ve şu benzer sonuca varılır: Hangi biçim altında ifade edilmiş olursa olsun diğerkâmlık, sonuçta, alternatiflerinden –tamah, bencillik, açgözlülük, kötücüllük– akla daha uygundur. Bundan dolayı, bizi çeşitli türler içinde

yücelten hayat unsuru olan doğru ve yanlış bilgimizin tek değilse bile en önemli kaynağı olarak kabul edilmesi gereken, insan aklıdır. Bu ifadedeki "bilgi" sözcüğü bizzat bunu gösterir.

İlk bakışta bu kabul edilebilir bir görüş gibi görünmektedir. Herkese eşit muamele etmek, mantıklı ve tutarlı davranmak akla uygun olsa gerektir; irrasyonel davranış kötü görülse gerektir. Kuşkusuz, bu görüşe katılmayanlara yapılacak tek şey fikirlerinin ve yollarının yanlışlığının gösterilmesidir: O, hemfikir olmasa bile, hemfikir olmalıdır. Diğerkâmlığı, insan ve hayvan davranışı arasındaki benzerliklerden etkilenmiş olanlar, rasyonel bir hayvanda bilinçli hale gelenin sürü içgüdüsü olduğu ve başka herhangi bir görüş adına bu fikri reddetmenin doğuştan gelen haklarımızı reddetmek demek olduğu temelinde; insanı Tanrı'nın yarattığı olarak görenler ise Tanrı'nın aklına uygun olduğu temelinde destekleyebilir; ve insan doğasına ilişkin bütün teorilerde, benzeri başkalarını buluruz.

Akıl ve diğerkâmlık: Şimdi bütün bunlar doğru da olabilir; ama sorun bunun diğerkâmlık için bir görüş teşkil edip etmediğindedir. Bireylerin grup çıkarlarını bir biçimde gözettikleri doğru olabilir, ancak bu, o bireylerin böyle yapmaları gerektiğini kanıtlamaz. Bu, bir insanın başka her gruptan insanın çıkarlarını en az kendisininki kadar gözetmesi gerektiğini ise hiç kanıtlamaz. Makul olarak savunulabilecek tek şey, insanın hayvanlarla, ağırlıklı olarak başka varoluşlar pahasına bile olsa, bireysel varoluş için verilen uğraşı paylaştığıdır. Dünyanın, herkesin diğerkâmca davranması durumunda, herkes için daha iyi bir yer olacağı görüşü bile ilk bakışta göründüğü kadar geçerli değildir. Bir kadın bir kocanın herkesin refahını kendi refahıyla eşit olarak gözettiği bir dünyayı yaşamak için daha iyi bir yer bulamayabilir ve kendiliğindenliğin –hatta kendiliğinden bencilliğin– yerini rasyonel hesabın aldığı bir dünya, daha çok bazı bilimkurgu ve korku filmlerinde anlatılan bir karabasana benzer. Diğerkâmlığın, dünyayı herkes için daha iyi bir yer yapacağından dolayı akla yatkın olduğu tezi bir kısırdöngüdür; çünkü tartışılan mesele tam da dünyayı herkes için daha iyi bir yer yapmayı amaçlamanın akla uygun olup olmadığıdır.

Denebilir ki biz bunu sezgisel olarak biliriz; ama bu hem olgusal olarak yanlıştır hem de mantıksal olarak yersizdir. Karşılaştırma-

lı uygarlık araştırmaları, bütün insanları eşit haklara sahip varlıklar olarak görme idealinin, insanın düşünce coğrafyasında "hâkim bir dağ silsilesi olmaktan çok, sakil duran bir taş parçası" olduğunu göstermektedir. Kaldı ki olgular çok başka şeyler gösterir ve herkesin diğerkâmlığın doğru olduğunu gerçekten bildiği makul bir biçimde savunulabilir bile olsa, bir sezgi, ne kadar evrensel olursa olsun, rasyonel bir görüş değildir. Diğerkâmlığın avukatı, teoride, akla ya da her sezgiye ya da ikisine birden seslenebilir, yapamayacağı şey ise sezgiyi diğerkâmlığın akla uygun olduğunun kanıtı olarak almaktır.

Dolayısıyla, ahlaki meselelerin aklın ve rasyonalitenin huzurunda çözümlenebileceği görüşü, insanlık durumunun gerçeklikleri tarafından çürütülmektedir. İnsan davranışları tarihine baktığımızda, en asil eylemlerden bazılarının son derece irrasyonel olduklarını görmekteyiz. Britanya'nın verebileceği en büyük cesaret madalyasını –Viktorya Haçı– almış birisiyle konuşmuştum. Söz konusu kişi bana ödülü almasına yol açan olaylarla ilgili hiçbir şey hatırlamadığını çünkü metabolizmasının inanılmaz miktarda adrenalin salgılaması yüzünden olay sırasında zihninin faaliyetini durdurmuş olduğunu anlatmıştı. Akıl, kuşkusuz yapmaya gayret ettiği şeyin yanlış olduğunu çünkü yapılamayacağını söylemiş olsa gerekti. Yine savaş alanında, akıl esirlere en iyi muamele yolunun kuşkusuz onları öldürmek olduğunu gösterir. Bu yolla, onlara bakarak insan ve malzeme israf etmek zorunda kalmazsınız. İlk zamanlar, Amerikan yerlileri böyle akıl yürütmüşlerdi. Bir kabile diğerini mağlup ettiğinde bütün erkekleri öldürürdü, bu belki diğerkâmca bir tutum değildi; ama artık onlar tarafından rahatsız edilmemeyi sağlayacağı için akla uygun bir yoldu.

Akıl bana der ki, eğer ağır işler yaparak ve özveride bulunarak cebim para görüyorsa, benden bunların hiçbirini yapmamış beceriksizin teki için paramı çarçur etmem beklenmesin. Karınca ağustosböceğinden daha çok yaşar. Eğer, aklın gösterdiği gibi, herkes başkalarıyla aynı haklara sahipse, bunu yalnızca bankerlere, rahiplere ve duvarcı ustalarına değil, iflah olmaz ırz düşmanlarına, ölüseverlere, intihar etme eğilimi taşıyanlara ve cani manyaklara da tanımalıyız ve eğer eşit haklar fikri tek başına akla dayandırılırsa, normalin dışında olanları, bunamışları ve bebekleri değerlendirme dışında bırakmamız gerekir.

Yukarıda değinmediğimiz başka bazı iddialar öne sürmedikçe, görünen odur ki aklın bize neyin doğru neyin yanlış olduğunu öğreteceği tezi kanıtlanamaz. Akıl bize belli bir durumda tutumumuzun ne olması gerektiği konusunda nasıl yol alacağımızı söyleyebilir. Akıl bize ahlaki bir görüşü destekleyecek kanıt sağlayabilir, fakat bu, o görüşün "doğru" olduğunu kanıtlamayacaktır. Başka bir ifadeyle, akıl görüşlerin doğruluğunu değerlendirmede yararlı olabilir; ama göründüğü kadarıyla, başka türlü söylemlerde yeri yoktur. Kişi, elbette şiir, aşk ya da emirler hakkında akıl yürütebilir, ancak şiirin, aşkın ve emirlerin dili rasyonel eleştiriye konu olamaz. "Hakikat güzelliktir" ya da "Bedenimle sana tapıyorum" ya da "Zina yapmayacaksın" gibi ifadeleri önermeler olarak görmek, bunlar sözel olarak önermelerle aynı yapıda olsalar bile, dili yanlış anlamaktır.

Eğer akıl yürütmenin genel olarak uygun görüldüğü bağlamların türüne bakarsak, aklın belli maksatlar için yararlı bir araç olduğu ama tek başına ayakta duramayacağı ya da bütün akımları değerlendirme iddiasında bulunamayacağı açıktır. Bir tasımın biçimsel geçerliliği, onun olgusal doğruluğunu sağlamaz. ("Bütün insanların özgürlük hakkı vardır; katiller insandır; o halde..." biçimsel olarak geçerlidir; ama doğru mudur?) Bir kızı seven bir erkeğin onunla sevişmesi mi, önce evlenmesi mi yoksa onu terk etmesi mi gerektiğini tartışmak uygundur, ancak önce kızı sevmesi için rasyonel bir gerekçe aramak gülünç denecek kadar anlamsızdır. Moliéré'in *Le Misanthrope*'da belirttiği gibi: "Ce n'est pas la raison qui regle l'amour" [Fr.: Aşka karar veren akıl değildir]. Acıdan korkmanın, hayatta kalma mücadelesinin, şakalara gülmenin, acı çekenlerin acılarını paylaşmanın ya da ancak bir psikoloğun içgüdüsel diyeceği temel insani etkinliklerin rasyonel gerekçeye ihtiyacı yoktur ya da böyle bir gerekçe bulma ihtimali yoktur. Bir anne çocuğunu sever çünkü onu sever; aç insanın sorunu yemek yemesinin rasyonel gerekçesini bilmek değil, yiyecek bir şey bulmaktır.

Belki de aklın en önemli yararı, bireylere esenliklerinin yalnızca kendileriyle özdeş gördükleri yakın aile ve arkadaşların ya da grupların değil, bütün insan ırkının esenliğiyle ne kadar ayrılmaz bir biçimde bağlı olduğunun farkına varmalarında yardımcı olmaktır. Kahire'de Arap petrol şeyhlerinin yaptığı bir toplantı, 50.000 Britan-

yahyı bir çırpıda işsiz bırakabiliyorsa, dargörüşlülük, ister mecazi ister harfiyen yorumlansın, anlaşılır şey değildir. Buradan hareketle çok şey söylenebilir; ama buradan kalkıp aklın diğerkâmlık talep ettiğini söylemenin haklı bir gerekçesi bulunamaz görünüyor. Eğer durum böyleyse, ahlaki meselelerde özellikle filozoflar ve din adamları gibi aklın gücüne büyük önem veren ve insanları daha az bencil olma yönünde ikna etmeye çalışan insanlar arasında bir tür uzlaşımı sağlamayı ummak akla uygundur. Böylesi bir uzlaşının yokluğu, ahlak için üzerinde fikir birliğine varılmış rasyonel bir dayanağın henüz bulunamadığını çünkü böyle bir dayanağın olmadığını kanıtlamasa bile, akla getirir.

(g) Duygular

Eğer akıl ahlakiliğin bir aracı olmanın, bizi yola getirecek bir araç olmanın ötesine gitmeyecekse, hangi yolu tutacağımız sorusu olduğu yerde durmaktadır. Alternatif bir yanıt, bunun duygularımız ve duygulanımlarımız tarafından sağlandığı yolundadır. Ve iddia şöyle devam eder: İnsanların hayatlarını düzenleyen ve en azından ideal durumlarda onları en önemli kararları almaya sevk eden şey, duygulardır. Hayattaki işimize bizi yönlendiren şey duygulardır. Belki, bir mesleğe yakınlık duyulurken öteki ihtimalleri sıkıcı buluruz. Duygularımız kiminle yaşayacağımızı seçmekte ve seçimi veri aldığımızda nerede yaşayacağımızı belirlemekte önemli bir rol oynar. Duygular, arkadaşlarımızın kimler olacağını ve onlarla hangi etkinliklere öncelik vereceğimizi belirler. Ahlaki meselelerle karşılaştığımızda neyin doğru, neyin yanlış olduğunu biliriz çünkü yanıtı ta derinden duyarız. Bazı davranış biçimlerini neden yanlış olarak değerlendirdiğimize ilişkin başkalarına açıklamalar yapabiliriz; ama kararlarımız, nasıl başka halkları değerlendirmemiz –örneğin, onlara güvenip güvenemeyeceğimiz, onlardan hoşlanıp hoşlanmadığımız– genel olarak onlarla karşılaştığımızda neler hissettiğimize bağlıysa, temel olarak "içten" gelen bir tepki yoluyla ortaya çıkarlar.

Kuşkusuz, bu söylenenlerde gerçek payı vardır. İster aleyhinde ister lehinde olsun, hakkında ateşli bir biçimde konuştuğumuz

davranış biçimleri, muhtemelen duygulanımlarımızdan kaynaklanan tepkilerimizin en kuvvetli olduğu biçimler olacaktır. Bazı insanlar, aynı cinsiyetten olanlar arasındaki ilişkilere ilişkinin kendisinden endişe duydukları ya da kutsal kitapları öyle yazdığı için değil, böylesi ilişkilerde aşkın dışavurumunu iğrenç buldukları için karşı çıkarlar. Bazı insanlardaki ırkçı tutumlar, kendilerinden farklı renkteki insanlar hakkında öyle hissettikleri için gelişir. Başkaları işkenceye, böylesi canavarca bir eylemden, kelimenin gerçek anlamında hasta oldukları için muhaliftirler. Hayvanlarla duygudaşlık, birçok insanı vejetaryen ya da hayvanlar üzerinde yapılan deneylere ya da kanlı sporlara muhalif biri yapar; nükleer savaşın hem doğrudan etkileri hem de sonraki etkileri hakkında düşünerek varılan bir korku duygusu, normal olarak kabuğuna çekilmiş yurttaşları açık bir gösterişçi durumuna getirir. Çok az insan kuvvetli duygular taşımadığı konular hakkında ahlaki beyanlarda bulunur.

Bundan dolayı, duyguların, ahlaki karar verme sürecinde, bazı insanlarda az, bazılarında çok olmak üzere bir rol oynadığını söylemek yerindedir. Gelgelelim, buradan kalkarak bu bölümde ortaya konan sorunun yanıtını bulduğu sonucuna varan birinin karşısına birçok sorun çıkacaktır. Öncelikle bu kişi, kendini hayatın en iyi halde değişebilir, en kötü halde güvenilmez ve gelip geçici bir yönüne takılmış olacaktır. Kişinin başka birisi hakkındaki ilk izlenimini değiştirebildiği gibi, duygular da ruh halleri de değişebilir ve bu çok daha hızlı ve çarpıcı olur. Elbette, bazı insanlar duygularına diğerlerine oranla çok daha fazla kapılır; ama çok az insanın duyguları uzun bir zaman diliminde sabit kalır. İnsanların duyguları günün saatlerine göre değişir. Sonuç olarak, ahlaki tutumu tamamen o an ne hissettiğine bağlı olan bir kişi, sürekli bir bağlılık isteyen herhangi bir davanın muhtemelen güvenilmez bir yandaşı olacaktır. Eğer yazarlar, araştırmacılar, askerler ya da yenilikçiler yalnızca bir şeyden hoşlandıklarında harekete geçmiş olsalardı, çok az kitap yazılmış, çok az keşif yapılmış, çok az muharebe kazanılmış, çok az adaletsizlik düzeltilmiş olurdu.

Buradan çıkan sonuç, duyguların, indirgemeci bir akıl yürütmeyle önyargılara dönüşüp katılaşabileceğidir. Tıpkı bir kişinin başka birini ilk karşılaşmalarında hissettiği şeyler temelinde değerlendirebilmesi ve öteki kişiyle ilişkilerini bu değerlendirmeye (büyük bir ihtimalle

de uzun dönemde bütünüyle yanlış olacak bir değerlendirme) göre belirleyebilmesi gibi, insanlar insan davranışı açısından hayati önem taşıyan meseleler hakkında hayat boyu sürecek sonuçlara yalnızca onlarla ilk karşılaştıkları koşullara dayanarak ulaşabilirler. İnsanlar, bütün bir millet hakkında yalnızca o milletin temsilcilerinden biriyle talihsiz bir karşılaşma nedeniyle önyargı sahibi olabilirler. Başka renkten insanlara karşı tutumlar benzer bir biçimde oluşur. Davalar, bu davaların öteki öncüleriyle yalnızca mutlu ya da mutsuz bir ilk karşılaşma temelinde desteklenir ya da görmezden gelinir. Hatta bazı insanlar meseleleri bu biçimde değerlendirmekten gurur duyarlar. Böyle biri "Biliyorum, önyargılıyım; ama Fransızlardan hiç hoşlanmam, onlara güvenmem" diyecektir. Bu biçimde sonuca varanların artması uzun vadede inanılmaz sıkıntılara neden olabilir ve olur da.

Buradan çıkan sonuca göre, ahlaki kararlar verirken duyguların tek ya da en önemli rehber olmasına izin verilirse tehlike vardır. Kuşkusuz, bir katilin kurbanının akrabaları muhtemelen tutkulu bir biçimde suçlunun kurbanla aynı kaderi paylaşmasını isteyeceklerdir. Konuya yansız bakan bazı insanlar da pekâlâ aynı şeyi isteyebilirler. ancak kurbanın akrabaları, suçluya ne yapılacağına karar verme yetkisine sahip olması gereken son insanlardır; ülkedeki ceza sistemi. insanların suç karşısındaki ilk duygusal tepkilerine bakılarak oluşturulursa, çok sayıda haksızlık yapılacak ve yargı sisteminin yerini kitlelerin yasalarından pek farklı olmayan bir süreç alacaktır.

Kitlenin başkaldırdığı zamanki davranışı, doğru ve yanlış meselelerine bizzat duyguların yön vermesi gerektiği inancının mahkûm edilmesine uygun düşer. Bu durumlarda, Shakespeare'in Julius Caesar'da gösterdiği gibi, kitle konuşmacının belagatine göre oradan oraya sürüklendiğinde, duygular akıl işlevini yitirinceye ve genelde evlerine –ya da hücrelerine– çekildikleri zaman olayları yeniden hatırladıklarında, kendi yaptıkları şeylere zor inanan insanlar tarafından gerçekleştirilen büyük zulüm eylemleri noktasına varıncaya kadar genişler ve yoğunlaşırlar. Bütün insanların içinde, uygar bir toplulukta yeri olmayan şehvet, hainlik ve yok etme arzusu gibi duygular vardır. Kuşkusuz, bu duyguların kontrol altına alınması iyi olurdu; ama eğer ahlaki davranışta tek söz sahibinin duygular ve duygulanımlar oldukları kabul edilirse, bunu yapmanın gerekçesi de zayıflar.

Ahlak felsefesinin ilgilendiği kadarıyla, bir kişi bir şeyin yanlışlığına ya da doğruluğuna yalnızca bunu böyle hissettiği için karar verdiğinde yaşanan birinci güçlük, o kişiyle iletişim kurma ve tartışmanın neredeyse imkânsız olmasından gelmektedir. Benim için, 1. Bölüm'de sözünü ettiğim "İsa'nın bugün hayatta olduğunu biliyorum, bu sabah arabamda benimle konuştu" diyen adamla bir BBC programında Hıristiyanlık'ın doğruluğu hakkında tartışmak kadar, göğsüne vurarak "burada derinden" hissettiği için kürtajın yanlış olması gerektiğini ilan eden bir kişiyle tartışmak da anlamsızdır. Buna verilecek yanıt yoktur, o kadar.

Duygulanım, kendi haline bırakıldığında, aklın geçersiz olduğunu ilan edecektir. Ne ki gördüğümüz gibi, akıl kendi başına iyiyi ve kötüyü ortaya çıkarmayacaktır, fakat aklın, ahlaki sonuçlara ulaşmak için girilen insani süreçte, belli filozofların ya da diğerlerinin iddia etmekte oldukları kadar merkezi olmasa bile, bir rolü vardır. Belki, diyebiliriz ki akıl bize genelde ne yapılması gerektiğini söyler; duygulanım ise bizi güdüler. Amerikalı filozof Emerson'ın yazdığına göre, "Tutku, kötü bir düzenleyici olsa da güçlü bir pınardır". Ahlaki kararları irrasyonel olarak vermek insana yakışmayabilir; ama duygusuzca vermek insanlık dışıdır. Akıl olmadan, ahlak kördür; duygu olmadan, topal.

İnsan doğasını nasıl yorumlarsak yorumlayalım, duygulanımı ahlaki karar alma sürecinin dışına itersek, insan doğasını epey yanlış yorumlamış oluruz; ama bazı duygulanımları diğerlerine tercih edebilmemiz, bazılarını hiç istememiz, duygulanımlarımızı sürekli değerlendirmeye tabi tuttuğumuzu gösterir. O halde, böylesi değerlendirmeleri temellendirdiğimiz bilgimiz nereden kaynaklanır? Sorun yine çözülmeden durmaktadır.

(h) Evrim: Bir Doğal Ayıklama Süreci Olarak Ahlak[5]

Evrim sözcüğü bugün herkesin ağzında olmakla birlikte yüzyıl önce kibar çevrelerde kullanılmazdı. Bu sözcük, Amerika Bir-

5 Bu, ortaçağ filozofu Thomas Aquinas'ın ortaya attığı "tabii hukuk" fikriyle karıştırılmamalıdır.

leşik Devletleri'nin bazı bölgelerinde –yalnızca aydın geçinen Kaliforniya'da değil– bugün bile komünist, liberal gibi yalnızca yoz kimselerin kullandığı bir sözcük olarak görülür. Batılı modern bir öğrenciye birçok şeyi bilimsel olarak açıklar görünen bir teorinin böylesi bir husumetle karşılanması garip görünebilir, ancak durum öyledir ki en azından konuya kaçamak yanıtlar vermediğiniz takdirde, Amerika'nın birçok eyaletinde bir öğretmenlik işi alma şansınız, hiç yok değilse bile, çok düşüktür.

Teoriyi ilk olarak bilimsel dergilerde kamuoyuna sunan, Charles Darwin'in *Türlerin Kökeni* kitabı 1859'da basıldı ve ilk baskısı bir günde tükendi. Darwin bu kitapta, "değişmezlik" teorisine –tek bir yaratılış eylemi olduğu inancına– karşı çıkmış ve onun yerine gezegenimizdeki canlıların milyarlarca yıllık tarihinde sürekli bir yaratılışın gerçekleşmekte olduğu fikrini ortaya atmıştır. Birkaç nesil süresince, kendilerini çevrelerine uyduran bazı türler –karıncalar gibi– hayatta kalmıştır; uydurmayanlar ya da uyduramayanlar –dinozorlar gibi– ise yok olmuşlardır. Homo sapiens, çevrelerini kendi yararlarına kullanma yetisine sahip olduklarından evrilmiş ve hayatlarını sürdürmüşlerdir.

Bu süreçteki başlıca unsur, yeterli gıda maddesini elde etmektir. Her canlı bunu kendinden daha alt, daha küçük ya da daha zayıf canlı türlerini tüketerek başarmıştır. Bir sineği yutan peygamberdevesi, bir kertenkele tarafından yenir; onu da bir as avlar; ası da bir şahin kapar. Bu zincir, halkalardan birini zayıflatan ya da bütünüyle ortadan kaldıran çevresel bir değişime –örneğin, iklim koşullarındaki bir değişmeye– kadar kopmadan sürer. Zincirin kopması, alt halkadaki türlerin "doğal olmayan" çoğalması sonucunu doğurur ki bu da üsttekilerin hayatlarını tehdit eder. Bundan dolayı Darwin'in çizdiği tablo, örneğin, Cennet Bahçesi hikâyesinde anlatılan ve "Her şey parlak ve güzel... Ulu Tanrı yarattı hepsini" ilahisinde geçen doğa manzarasından çok farklıdır, bu nedenle kilisenin düşmanlığını çekmiştir. Darwin'e göre, bu sonsuz avlanma ve yok etme süreci olmasaydı, tek bir tür, yeryüzünü kaplayacak kadar çoğalabilecekti. Gezegenimizde türlerin yan yana var olmaları, ancak aynı türden canlılar arasında gözlenebilen işbirliğinin bile rekabetin aldığı biçimlerden biri olarak anlaşılmasını gerektiren, bu sürekli savaş hali nedeniyle mümkündür.

Darwin, teorisinin merkezi temasını şu sözcüklerle özetlemiştir:

> İnsanın yararına olan değişikliklerin meydana gelmiş olduğunu gördükten sonra, büyük ve karmaşık hayat kavgasında birbiri ardına gelen nesiller boyunca her varlığa bir biçimde yararı olan başka değişimlerin meydana gelmemiş olduğu düşünülebilir mi? Öyleyse, (yaşayabilecek olandan daha fazla sayıda insanın doğduğunu aklımızda tutarak) başkalarına göre az da olsa bir avantaja sahip bireylerin yaşayabilme ve türlerini sürdürebilme açısından daha büyük bir şansa sahip olduklarından kuşku duyabilir misiniz? Öte yandan, zerre kadar zararlı her değişikliğin şaşmaz bir biçimde yok edildiğinden emin olabiliriz. Ben fayda getiren bireysel farklılıkların ve değişimlerin korunması, zararlı olanların ise yok edilmesine "Doğal Ayıklanma" ya da "En Uygun Olanın Hayatta Kalması" adını veriyorum. (4. Bölüm)

Son cümlede büyük harflerin kullanılmasını bir parça iddialı bulabilirsiniz; ama bu ifadeler yüz yıl sonra "Allah'a şükürler olsun", "Yaşasın işçiler" ya da "Bira en iyidir"le kıyaslanabilen ve bütün bir hayat görüşünü anlatan toplanma çağrıları ya da sloganlar haline gelmiştir.

Darwin, daha sonraki ve çağdaşlarını ilgilendirdiği kadarıyla, en tartışmalı kitabı olan *İnsanın Dünyaya İnişi*'nde (1871) teorisini özel olarak homo sapienslerle ilişkilendirmiştir; maymundan evrimimiz ve bir bütün olarak bizi diğer tüm türlerden ayıran özelliklerin gelişmesidir bu. Darwin, dilin, müzikal ve öteki sanatsal yetilerin, aklın ve dinin gelişmesini tartışmış ve bunların insanın hayatta kalmasında oynadıkları rolü göstermiştir. Burada bizi ilgilendiren, doğru ve yanlış anlayışımızın gelişmesidir. Darwin'in teorisine göre, deneme yanılma yoluyla nasıl alet yapma gibi becerileri öğrenmişsek, aynı biçimde hangi davranış biçimlerinin yapısından gelen yaşayabilirlik diye tanımlayabileceğimiz bir özellik taşıyıp, hangilerinin taşımadığını da öğrenebiliriz. Bir grubun varoluşunu tehdit eden öldürme, soygun, ihanet ve benzer davranış biçimleri, genel olarak böylesi suçlara göz yuman hiçbir grup uzun süre ayakta kalamayacağı için, ölüm cezası verilerek yasaklanmıştır. Gelgelelim, genel olarak, aynı ihlallere, başka gruba ya da kabileye karşı işlendiğinde izin verilmiş, hatta bunlar onaylanmıştır. Kızılderililer yüzdükleri kafa derisi oranında şöhret sahibi olurlardı. (Ne ad altında olursa olsun, insanlık tarihi boyun-

ca kabileciliğin sürmesi, ahlak kuramcılarının karşısına, daha sonra, özellikle 6. Bölüm'de ele alınacak olan, ahlaki bir sorun çıkarır.)

Bu evrimci etik teorisi, eğer onu nasıl yaşadığımızı dikkatlice irdelersek, insanın ahlaki bilinçliliğiyle büyük bir uyum içinde görünmektedir. Elimizi ateşe tutmamayı nasıl öğreniyorsak, aynı biçimde, belli davranış biçimlerinin çevremizdeki insanlar tarafından onaylandığını, başka biçimlerin ise kabul edilmez görüldüğünü keşfederiz. Sonuçta, eğer sonrakileri değil de öncekileri izlersek, hayat büyük oranda kolaylaşır. Örneğin, hırsızlığın alıp başını gittiği bir toplulukta yaşayan herkes, bunun topluluğun bütün fertleri için ne kadar acı verici olduğunu bilir. Nerede karşılıklı güven ve işbirliği norm halini almışsa, orada kuşku ve kaygı kaybolmuştur. Aşırı örneklerde, bir toplulukta, insanların birbirlerinden nefret ettiği bir tutum da gelişebilir; ama bu, iyi niyete dayanan hayat anlayışıyla birlikte, o cemaatin yaşamını orijinal biçimiyle sürdürmesini tehlikeye atar. Kendimizi pekâlâ, deneme yanılma yöntemiyle nasıl davranacağını keşfeden Pavlov'un köpekleri olarak görebiliriz. Bu, insanlar arasında artan iletişim ile birlikte, kabileye bağlılık duygumuzun neden son derece yerel bir gruba aidiyet duygusundan oldukça büyük ve geniş bir aidiyete doğru değişmek zorunda olduğunu açıklayabilir. Bu, askerlerin teslim olan askerleri öldürmek yerine neden esir aldıklarını açıklayabilir. Bütün askerler savaş sonrasında da hayatta kalmayı umut ederler ve eğer esir alma denen bir şey olmazsa çok azı bu şansı yakalar. Bu, belli malların kıtlığının çekildiği zamanlarda, insanların açgözlülüğünü, doğal afet zamanlarında insanlar arasındaki işbirliğini ve artık yaşamını sürdürmek için erkeklerin kas gücüne bağlı olmayan topluluklarda eril ve dişil rollere ilişkin tutum değişiklikleri gibi, toplumsal tutumlardaki değişimleri açıklar.

Evrimci etik teorisi çok şeyi açıklayacaktır; ama sorun, bunun doğru açıklama olup olmadığıdır. Kullanılan bu örneklerin her biri için, daha erken döneme ait bir ya da daha fazla teori bulunabilir. Daha önemlisi, hayata ilişkin evrimci kalıba hiç uymayan belli olgular vardır. Darwin en uygun olanın hayatta kalmasından söz eder. Darwin'in bununla (popüler olarak yanlış yorumlandığı gibi) yürüyüş sporu yapanları, zayıf olanları ve erken yatıp erken kalkanları (elbette bunlar zorunlu olarak dışlanmıyorlar!) değil, çevrelerine en başarılı bir biçimde uyum sağlayan ya da en uygun olan insanları (daha erken dö-

nemlerde, türleri) kastettiğini kabul ederiz. İnsan türü açısından bu, el becerileri gibi özel maharetlerin kullanımı anlamına gelmiştir ve yüzyıllardır bu giderek daha fazla zekâ becerilerinin geliştirilmesi ve kullanılması anlamına gelmektedir. Bundan dolayı, eğer teori sağlamsa, böylesi maharetlerin babadan oğula geçmesinin garantisi olmamakla birlikte (parlak ana babaların kalın kafalı çocukları ya da tersi), bunlara sahip olmakla üretkenlik arasında belli bir bağıntı görmek isteriz. Ama işe bakınız ki Batı'da halen mevcut olan durum bunun tersidir. Düşüncesizler çok sayıda yavrularken, zeki insan ailenin büyüklüğünü güven ve sıkı kontrol altına almak eğilimi taşır. "Aptal sarışın", muhtemelen kariyer düşünen kadından çok daha kolay hamile kalacaktır, asıl meziyeti iki kulak arasından başka yerde yatan erkek de muhtemelen daha çok bunu yapacaktır. Eğer durum buysa, bütün gezegen aşırı nüfus tarafından tehdit ediliyor demektir, o zaman çok sayıda yavru besleyenler, sınırlı kaynaklara giderek artan talepler yarattıkları için, antisosyal olarak değerlendirilmelidir. Gelgelelim, insan türünün mevcut temsilcileri bu mesajı almış görünmemektedir. Evrim süreci kapsamlı bir harakiri biçimine mi bürünmektedir? Geçmişte, yavrular ekonomik değerleri yüzünden önemliydi. Bu, dünya çapındaki mekanikleşme ve bilgisayarlaşma ile birlikte genel olarak geçerliliğini yitirmiştir, ne var ki kişinin kendi türünü yeniden üretme dürtüsü neredeyse hiç dinmeden sürmektedir. Yalnızca, hükümet adına yürütülecek bir zorla kısırlaştırma politikası bu eğilimi durdurabilir. Ancak bu politika birçok gözlemci tarafından ahlaksız olarak değerlendirilecektir; çünkü doğaya aykırıdır. Evrim bizi içinden çıkılmaz bir muammanın içine sokmaktadır. (Örnek Olay 44'e bakınız, s. 401)

Şu andaki amacımız açısından bu durumun önemi, evrim sürecinden bağımsız olarak ahlaki bir yargıda bulunuyor görünmemizdir. Bu süreç küçümseyerek bakmayıp saygı gösterdiğimiz ahlaki niteliklerı koruma yetisinden, ne yazık ki yoksun görünmektedir. Savaş zamanında bulunduğu mevkiyi savunan kahraman, kaçan korkaktan çok daha fazla ölümle yüz yüzedir; ama her şeyden önce ilişkileri olan ve bu yüzden de hiç askere çağrılmamış zengin karakter evde oturur. İş dünyasının giderek acımasızlaşan savaş ortamında, zirveye tırmanma şansı, komşunun müşterisine göz dikmeme emrini ciddiye alan nazik, şefkatli insanın değil, zorba ve başkalarını sömüren insa-

nındır daha çok. Hatta bunu, "sosyal Darwinizm" adı altında, kesin bir politika ya da bir felsefe haline getirenler de vardır. Bu, hem ABD hem de Britanya'da (uzağa gitmeye gerek yok) ulusal bir erdem statüsüne yükseltilmiştir; kazananlar onurlandırılırken kaybedenlere başlarının çaresine bakmak kalmıştır. Darwin böylesi bir bakış açısıyla ilişki kurulmasını reddetmiş olabilir; ama doğrunun peşinden gidenlerin fikirleriyle, zamanımızda bencilliği bir erdem gören ve saldırgan rekabeti hayatın yasası olarak yorumlayan Ayn Rand tarafından felsefi olarak desteklenmiş monetarist para politikalarının açgözlülüğü arasında zalim bir mantıksal bağlantı vardır. (Bkz. Ayn Rand'in nesnellik felsefesini anlatan *Fountainhead* ve *Atlas Shrugged* romanları.)

Denebilir ki evrimin hedefi, şimdi açıklandığı gibi bireyin değil, grubun ya da türün ayakta kalmasıdır ve ilerlemenin anahtarı gruplar arasındaki güç mücadelesidir. Bunun anlamı, bir kişinin değerinin, kişinin tek başına sahip olabileceği nitelikten değil, sınıfa, devlete ya da ırka yaptığı katkısından geldiğidir. Bu teoriye felsefi bir destek arıyorsanız, Lenin ve Troçki'nin yaptığı düzeltmelerle birlikte Marx ve Engels'in diyalektik materyalizmi ile, haksız bir biçimde de olsa Nietzsche'nin varoluşçuluğundan (7. Bölüm'e bakınız) çıkarılan bir efendi ırk ve yükselen üstün insan öğretileri arasında bir tercih yapınız. Daha önce bahsettiğimiz sorun bu iki örneğin ikisinde de olduğu gibi kalır: Kişinin, bir adım geri çekilip bu teoriler hakkında değerlerini ya da değersizliklerini bağımsız bir kavrayış temelinde ahlaki bir değerlendirme yapabilme sorunu. Evrimin bir kişiyi, bu evrim sürecini eleştirmeye ve belki de reddetmeye götüreceğini söylemek neredeyse imkânsızdır.

Biz kültürlerin gelişmesini tarih sırasına göre araştırıyor olsak bile, ahlaki üstünlüğün yükselen bir düzen içinde olduğunu kanıtlamak imkânsızdır. Biz bu kültürleri genel olarak şöyle bir sıralamaya sokarız:

Zirvede yirminci yüzyıl insanları
(ahlaki bakımdan olgun)
|
Roma İmparatorluğu
(medeni ama çok değil)
|

Mağara adamları (ve kadınları)
(iğrenç)
|
Peki ya farklı bir örneklemeye ne dersiniz?
|
Nazi Almanyası
|
Rönesans
|
Klasik Çağ Atinası

Ahlaki evrim merdiveninde gerçekliğin, ne İspanyol fatihlerini İnkaların ne Vandalları ve Gotları yendikleri Romalıların üzerine yerleştirmek; ne de Mao'nun Çin'ine Konfiçyüs'ün Çin'inden fazla saygı göstermek akla yatkındır. Gerçek şudur ki eğer tarihte evrimin izleri sürülecekse, zaman sıralaması biyologların söz ettiği zaman sıralamasından oldukça farklı olmalıdır. Öte yandan, eğer insan evriminin öteki türlere, Darwin'in belirttiği gibi, "dünyadaki tüm zamanlarda" doğada mevcut türlere oranla daha yavaş olduğuna inanılıyorsa, o zaman ahlakın gelişmesine ilişkin bir sonuç çıkarmak mümkün değildir; çünkü yüz binlerce yıl önce yaşamış insanların ahlakları hakkında hiçbir bilgimiz olamaz.

Evrimi dinle bağlantılandıran oldukça mistik bir öğretiye, Peder Teilhard de Chardin'in yazılarında, özellikle de *The Phenomenon of Man*'de rastlarız. Peder de Chardin, evrimdeki süreksiz sıçramaların hayati önemini vurgulamış ve insan bilincinde, nihai olarak da bütün kozmosta, değerlerin yeni bir ahengini ve sentezini yaratacak inisiyatifler yönünde bir dönüşüm beklentisine girmiştir. Eğer insan başlangıçta, Teilhard'ın "en üst insansılaşma" dediği bir aşamadaysa, evrimin ahlaki bakımdan öneminin bariz olarak ancak belli bir gelecekteki bakış açısında ortaya çıkacağı söylenebilir. Eğer durum buysa, bu aşamada sonucun ne olacağına ilişkin fikir yürütmek nafiledir (ama fikir yürütmek muhakkak cazip bir şeydir. Nihayetinde, öyle olur ki evrimci teorinin, zamanın gerçek anlamına ilişkin bir yanlış anlaşılma temelinde, tesadüfi bir sapmadan başka bir şey olmadığı da söylenebilir; ama bu başka bir konudur).

Ne çeşit bir evrimci teori savunulursa savunulsun (seçmek için çeşit çoktur), görüldüğü kadarıyla, her ne kadar biyologlar bu teoriye bağlı kalabilseler de ahlaki kavrayışımızın nihai temelini arayanlar başka yere bakmalıdırlar. Geçmişte epey kabul görmüş olduğu için de olsa, ahlak felsefecileri tarafından tartışılması gereken bir teori daha vardır.

(i) Örnek Olgulardan Hareketle Doğal Bir İlerleme: "Gereken", "Olan"dan Türüyor.

Görünüşte bu yanıt, o yanıtı verenin de düşündüğü gibi, hepsinin içinde en doğal olanıdır. İnsanların, görünürde içgüdüsel de olsa, ahlaki bir meseleyle karşılaştıklarında ne yapmaları gerektiğini bilmeleri, onların ortak deneyimi değil midir? Bu bölümde sözü geçen alternatiflerin getirdiği bütün o acı verici deneyimler gerçekten çok lüzumsuz değil midir? Neden doğal davranmayalım?

Örnek olarak şu tasımları ele alalım:

(a) Kişinin zihinsel becerilerinin kontrolünü yitirmesi arzu edilir bir şey değildir.
Alkol bu alandaki kontrolün azalmasına neden olur.
Alkol içmekten kaçınmak gerekir.

(b) Herkes mümkün olduğu kadar sağlıklı olmak ister.
Sigara içmek, kişinin sağlığına zarar verebilir.
Kişi sigara içmekten sakınmalıdır.

(c) Dünyanın şiddet araçlarıyla meydana gelen ölümleri ortadan kaldırması gerekir.
Uluslararası silah satışı, böylesi ölümlerin devam edeceği anlamına gelir.
Silah ticareti yasadışı ilan edilmelidir.

Öyle görülüyor ki bütün bu kanıtlarda, olgu önermelerinden hareketle ahlaki bir yükümlülük önermesi türetiyoruz. (Denebilir ki yukarıdaki örneklerden her birindeki birinci önerme, bir olgu önermesinden çok, bir değer yargısıdır; ama bu tali bir konudur çünkü bu önermeler çok sayıda insan söz konusu olduğu müddetçe tartışmaya

gerek olmaksızın doğru kabul edilirler.) Ve çoğu insan, neyin iyi, neyin kötü olduğuna ve çeşitli ortamlarda nasıl davranması gerektiği hakkındaki sonuçlara, benzeri düşünce süreçleri yoluyla ulaşır. Eğer çocuğa aşı yapılmazsa, boğmacaya yakalanabilir; doğal olarak, siz çocuğun boğmacaya yakalanmasını istemezsiniz, o halde onu aşılatmanız gerekir. Çalışmamışsanız, sınavda başarısız olabilirsiniz; elbette, başarısız olmayı istemezsiniz, o halde çalışmalısınız.

Durumun ne olduğu ile o durumda ne yapılması gerektiği arasındaki bağlantıyı gösteren bu örneklerin yeterince çıplak bir biçimde gösterdiği gibi, sonuç yargılarının hiçbiri, 3. Bölüm'de tartışıldığı anlamda ahlaki olarak tanımlanamazlar. Bunların hepsi "gereken"in temkinlilik anlamında kullanımına örnektirler: Belli bir biçimde davranarak kişi kendisi için (sağlığı, güvenliği ya da cebi için) en iyisini yapıyor olabilir. Eğer X (fiziksel egzersiz, yağsız yiyecekler, günlük banyo, vitamin ilaçları, orgazm) sizin için, sizin kendi iyiliğiniz için doğruysa, bunların sizin günlük alışkanlıklarınızın parçaları olmalarını sağlamak için elinizden geleni yapmalısınız; ama böyle yapmanızın nedeni ahlaktan çok beklentide yatar (yeter ki siz, bütün bu şeyler sizi sağlıklı kıldığı için, hastalanıp başkalarına yük olmaktan kaçınmak için önlemler aldığınız iddiasında bulunmayın; genelde bu davranış biçimleri için öne sürülen neden bu değildir zaten).

Benim burada "gereken"in temkinlilik ve ahlaki kullanımları arasında yapmakta olduğum ayrım öylesine ince bir ayrımdır ki kişi önermesinin hangi kategoriye girdiğini belirlemekte muhtemelen zorluk çekecektir. Bu gerçekten de genel olarak karşılaşılan durumdur: Çoğu kere kişi, temelde kendi çıkarı için yaptığı bir davranışı ahlaki bir mesele haline getirmekte ve arkadaşlarının gözünde itibar kazanmaktadır. Firmalar, zaten vergi dairesinin el koyacağı paraları hayır kurumlarına bağışlamak suretiyle toplumsal vicdan sahibi bir firma unvanı kazanırlar. Oğlan ve kız yeğenler çekilmez George Amca'ya nazik ve cömert davranırlar; çünkü amca paralıdır, fazla ömrü kalmamıştır ve yeğenler en yakın akrabalardır. Gözlemci temel güdüden hiçbir zaman kesinlikle emin olamayacağından, bu ayrım genel olarak ince bir ayrım olsa bile, temkinlilik güdülenimli eylemle, neyin doğru neyin yanlış olduğuna ilişkin yalın bir ahlaki anlayışa dayalı davranış arasında bir ayrım vardır.

Bunu, önce bu bölümde daha önce verdiğim türden bir tasım yoluyla göstereceğim:

İdam cezasının katil için caydırıcı olduğu (olmadığı) doğrudur.
Hepimiz potansiyel katilleri caydırmak isteriz.
O halde, idam cezasını geri getirmeliyiz (getirmemeliyiz).

Cezacıların uzun süredir tartıştıkları ve ölüm cezasının bu durumlarda caydırıcı olup olmadığına ilişkin kafa karıştıran meseleyi bir kenara bırakabiliriz. Bu konunun şöyle ya da böyle, yadsınamaz bir biçimde çözülmüş olduğunu varsayacağız. O zaman konu tamamen çözülmüş müdür? İdamın ahlaki bakımdan doğru mu yanlış mı olduğu sorusunu nihai olarak çözdüğümüzü söyleyebilir miyiz? Böylesi bağlayıcı kanıtlama girişimlerine verilebilecek iki karşılıktan da anlayabileceğimiz gibi, sorun kesinlikle çözülmemiştir. Bir yanda diyebiliriz ki bir başka kişinin canını almak öylesine korkunç bir suçtur ki katile hayatını sürdürme hakkı tanınmamalıdır. İnfazın, başka muhtemel katilleri bunu yapmaktan caydıracak olup olmaması konunun dışındadır. O hayati bir hata yapmıştır ve sonuçlarına katlanmalıdır. Öte yandan, bir kişinin devlet kararnamesiyle acımasızca infazı, yargılanmakta olan suç kadar iğrenç, resmi bir cinayetten başka bir şey değildir denebilir. İki yanlış bir doğru etmez, dolayısıyla, istatistikler bunun caydırıcı etkisini ne kadar "kanıtlayabilir" olurlarsa olsunlar, suçlular asılmamalıdır. Birinci durumda, istatistikler böylesi cezaların aslında başkalarını cinayet işlemeye teşvik ettiğini gösterse bile, idam desteklenir; ikinci durumda, istatistikler tersini gösterse bile, idama karşı çıkılır. İki durumda da karar, olguların sonucu olarak değil, olgulara rağmen verilir. En azından örtük olarak, doğru ve yanlış kavrayışına bir gönderme yapılmıştır; ama bu, olgusal durumdan tamamen bağımsız işleyen bir süreçtir. "Gereken" yalnızca "olan"dan türetilmemiştir. Temkinlilikle ilgili olmayan değerlendirmeler öne çıkmıştır.

Yeni bir örnek, bu meseleyi daha iyi açığa çıkarabilir. Bu, olguların apaçık ortada olduğu ama sonuçta ne yapılması gerektiği yargısının, kararı veren insanların değerlerine göre değiştiği bir durumdan türetilen bir örnektir. Bazı çocukların ve bazı yetişkinlerin diğerlerinden daha yavaş öğrendikleri bir gerçektir. En azından bir anlamda,

hepimizin eşit olduğu doğru değildir ve aklı başında hiç kimse bunu tartışmayacaktır. Bu durumda ortaya çıkan soru, bu olgunun getirdiği buyruğun ne olduğudur. Yavaş öğrenen biri için eğitsel olarak neler yapılacaktır? Bu soruya, hepsi de durumun gerçeklerinden çıktığı iddiasında bulunan, bir dizi farklı yanıt verilebilir. Biri diyecektir ki eğitim sistemi muhtemelen tek tek her öğrencinin hızına göre ayarlanamayacağından, herkese eşit uzunlukta bir eğitim verilmelidir ve yavaş öğrenenler şanslarını hızlılarla birlikte kullanmalıdırlar. Başka birine göre de herkesin başkalarıyla aynı eğitim sonrası fırsatlara hakkı olduğundan, yavaş öğrenene diğerlerinden daha uzun resmi eğitim verilmelidir, aksi takdirde o ömrü boyunca seçecek bir şey bulamama açmazı içinde kıvranacaktır. Bir diğeri ise tamamen aynı olgular temelinde, şunu iddia edebilecektir: Yavaş öğrenen, içine girdiği herhangi bir öğrenme grubunda daima geri kalacağı için, söz konusu kişi için biraz tatsız bile olsa, ona temel okuma yazma ve hesap dışında bir şeyler öğretmeye kalkışmanın anlamı yoktur; dolayısıyla o diğerlerinden daha az eğitim görmelidir.

Yukarıdakilerden hangisinin "doğru" göründüğünün mevcut tartışmamız açısından anlamı yoktur. Önemli olan, tartışmaya katılan her kişinin, görüşünü doğal olarak olgulardan hareketle savunabilmesidir. Her biri "gereken"i "olan"dan türettiğini iddia edebilir. Gelgelelim, ikisi arasında mantıksal bir bağlantı kurulduğu iddiası ne kadar yüksek sesle yapılmış olursa olsun, açık olan, bu iddianın yanlış olduğudur. Bütün teori aslında felsefede *doğalcı hata* olarak bilinen şeydir. Bazı felsefeci yazarlar tersini kanıtlama gayretine girmişlerdir ve eğer eğiliminiz buysa bütün tartışmayı *Olan-Gereken* Sorunu konulu bir sempozyumda izleyebilirsiniz.[6] İnsanların, aslında bağlantıları, kendi kafalarında ve kendi ihtiyaçlarına göre kurdukları çoğu zaman inkâr edilmez. Gelgelelim, bariz olan, bağlantı açık görünüyorsa da ahlaki failin aslında ahlaki örneğini, adeta başka, oldukça bağımsız bir kaynaktan alıyor olmasıdır.

Kaynağın ne olduğu bir muamma olarak devam etmektedir. Yüzlerce yıldan beri verilmekte olan çok çeşitli yanıtların listesini çıkarıp tartışabiliriz ve bazıları size diğerlerinden daha gerçekçi gelecektir. Ne ki pek çok insan sanki durum bu değilmiş gibi ilerlemeyi uy-

[6] W. D. Hudson (der.), Macmillan, 1969.

gun bulsa da nihai çözüm mümkün değildir. Belki de bazı insanların, doğru ve yanlış bilinçliliklerinin kaynağı olarak tikel bir teoriye bağlandıklarında hissettikleri güvenliğe ihtiyacı vardır. Felsefeci böyle bir güvenlik sağlayamaz.

Örnek Olay 11:
NEDEN AHLAKLI OLMALI?

Bu bölümde, kesin bir sonucun olmadığından başka hiçbir sonuca erişmeksizin, ahlaki bilincimizin muhtemel kaynaklarını tartıştık. Aklımıza sonuçta şöyle bir soru takılabilir: Eğer ahlaki kavrayışımın nereden geldiğini bilmiyorsam, ahlakın ne anlamı kalır ki? Görülebildiği kadarıyla, hep bulanık kalacak bir sorunla neden canımı sıkayım? Bu örnek olay çalışması, bu soruyu sistematik bir biçimde düşünmenize ya da onu arkadaşlarınızla tartışmanıza yardımcı olacaktır. Örnek olay, halihazırda tartışmış olduğumuz meseleleri içerir ve bu kitabın bir sonraki bölümünde yanıtları verilecektir.

1. Yanıt "ahlaklı olmak"la ne kastettiğinize bağlıdır. Bu en çok insana en büyük iyiliği sağlayan şeyi yapmak (faydacılık); vicdanın sesini dinlemek; Tanrı'nın buyruklarına uymak; içinde yaşadığınız toplumun âdetlerine göre davranmak; işçi sınıfının zaferi için çabalamak ya da özellikle cinsel alanda, bilinçli bir özveri temelinde bir hayat sürmek anlamına gelebilir. Neyse, zorluklar ortadadır.
2. Eğer en çok insanın en büyük iyiliğini kastediyorsanız, ahlaki olmanın nedeni, türün varlığını sürdürmesi ve refahı için çalışmanın "doğal" olmasıdır.
   Ancak öyle midir acaba? Neyi "refah" olarak alacağız?
   Karşı iddiaları (örn. Yahudilerin ya da Filistinli Arapların) nasıl değerlendireceğiz?
3. Vicdanın sesini dinlemeyi kastediyorsanız, bunun nedeni, ister kabul edin ister etmeyin, pişmanlık ve mutsuzluk duymanız olabilir. Ancak, vicdanımızın sesini, Freud'un izniyle, bastırılmış fantazilerin, içselleştirilmiş ana baba emirlerinin, bilinçdışı arzuların sesinden ayırabileceğinizden emin misiniz?

Ve, vicdan akıldan, duygudan, gelenekten ya da alışkanlıktan daha mı güvenilirdir?

4. Tanrı'nın buyruklarına uymayı kastediyorsanız neden, (a) Tanrı'nın her şeye kadir olması ya da (b) Tanrı'nın buyruklarının sizin için iyi olması olabilir.
   Ancak, Tanrı'nın 57 çeşit buyruğu (Kuran, Talmut, Zend Avesta, Veda, İncil vb) arasından nasıl seçim yapacaksınız ve eğer İncil'i seçmişseniz, binlerce yorumdan hangisini kabul edeceksiniz?
   Ve eğer (a) ise kudret haklı mıdır?
   Eğer (b) ise nereden biliyorsunuz? Ve diyelim biliyorsunuz, Tanrı'ya neden ihtiyaç duyarsınız?
5. Toplumunuzun yolundan gitmeyi kastediyorsanız, neden (az ya da çok), bunu yapmamanız halinde, dayak yiyecek olmanız olmalıdır.
   Ancak, ya toplumsal anlaşmaları çiğnediğinizde dayak yemeyecek olursanız? Neden olmasın?
   Ve hangi toplum: Etnik grubunuz mu, millet, sınıf, meslek grubu, emsal grubu, aile, kilise, gönüllü dernek mi? Ya bunlar çatışmaya girerse?
6. Politik bir davaya (örn. sosyalizme, yurtseverliğe) hizmet etmeyi kastediyorsanız, bunun nedeni, insanlığın geleceği için hizmet ediyor olmanız olabilir.
   Ancak, baskı altındaki kitleler ya da ulusal onur ya da gelecek nesiller için neden kaygı duyasınız ki?
7. Eğer Atlantik'in iki yakasındaki püritenlerin (Amerika'daki ahlaki çoğunluk, Mary Whitehouse ve onun Britanya'daki yandaşları) kastettiğini kastediyorsanız, sizin ahlaklı olma nedeniniz temkinlilik olmalıdır (zührevi bir hastalık ya da AIDS kapabilirsiniz ve bu durumda komşularınıza ne söyleyeceksiniz?)
   Ancak, cinsel ahlak değişir. Seçiminizi nasıl yapacaksınız?
8. Bir yanıt da insanların kendi maksatlarına (mutlu olma, kendi istediklerini yapma) erişmek için ahlaki (ya da başka türden) kararlar verdikleridir. Eğer durum buysa, çoğumuzun ihtiyacı olan şey, kendimiz ve dünya hakkında daha iyi bilgi sahibi olmaktır, vaazlar ve düzenlemeler değil.
   Biri çıkıp şunu söyleyebilir: Ahlaklı olmayı bir kenara bırak, duyarlı olabiliyor musun?

Örnek Olay 12:
OTORİTE VE OTONOMİ

Bu bölümdeki tartışmalardan çıkan bir konu da ahlaktaki doğru ve yanlışlar hakkındaki bilgimizin/bilincimizin bizim dışımızdaki kişilerin gücüne ve bilgeliğine ne kadar bağlı olduğu ve ahlaki bilinçliliğin ne kadar kendimiz için ve kendi başımıza oluşturduğumuz bir meziyet olduğu konusudur. Ahlaki kanaatler dışsal otoriteye mi yoksa içsel otonomiye mi dayanır ve yanıt ne olursa olsun, *dayanmalı mıdırlar?* Birinci kategori şunları içerir: Ana babalar, yasalar, toplum ve Tanrı; ikincisi de vicdan, duygular, akıl ve (bütün insanların hayatta kalma isteğinin hükmüne tabi olduğu oranda) evrim. (141-145. sayfalarındaki gereken-olan sorunu bu meselede yansızdır.) Bireyler için ahlaki bakış açılarını kabul edilmiş otoriteye dayandırmanın yeterli olduğunu düşünüyor musunuz? Bireyler için meseleleri kendi başlarına özerk olarak çözmeleri, sizin açınızdan ne kadar vazgeçilmezdir? (Dikkat ediniz: Özerklik, kelimenin gerçek anlamında "kişinin kendi adı olması" demektir; yani başkalarının çizdiği yolları sorgusuz sualsiz izlemek yerine, kişinin kendi deneyimi temelinde kendi adına konuşması demektir.)

Zihindeki üç dışsal otorite örneğini izleyerek bu ikilem üzerinde düşününüz (Örnek olay 15'e bkz.).

1. *Kişinin ana babasından özerkliği*
   a) Her çocuğun özerkliğini sağlayabilmesi için, her çocuğun eninde sonunda ana babası tarafından kabul edilmiş ahlaki değerlerin dışavurumlarına kafa tutması ne kadar zorunludur? Eğer buna katılıyorsanız, çocukların ana babasının bakış açısına tamamen sempati duydukları için hiçbir zaman bu biçimde bir isyana gerek duymadıklarını söyleyen bir kişiye nasıl cevap vereceksiniz?
   b) Psikologlar Laing ve Janov, çoğu insanın yetişmelerinin ilk yıllarından gelen zorlayıcı dürtülerle kısıtlı olduğunu ileri sürdüler. Bu okulun (bkz. *Psychological Libertaryanism*) öğretilerini izleyenler, çoğu sağlıklı prosedürün, uzun bir zaman diliminde, müşterinin/hastanın kendini ana baba etkilerinden kurtar-

masına hizmet eden "içgörü" ya da "asal" terapi denilen yönteme başvurması gerektiğine inanırlar. Bu, arzu edilir bir süreç midir? Yanıtınız, söz konusu ana babanın etkisinin iyi mi kötü mü görüldüğüne bağlıdır? Yıllarca süren asal terapinin ardından, yaşlı ana babasına bir mektup yazarak onları kendini yetiştirme tarzları yüzünden eleştiren ve onlardan kendisini bir daha asla görmemelerini isteyen, ardından da bütün mektupları ve hediyeleri geri gönderen ve nihayet onların cenazelerine katılmayan orta yaşlı bir kadın hakkında ne düşünürsünüz?

2. *Toplum*

Herhangi bir Batılı toplumda, bir tür inzivaya çekilip adeta ortadan kaybolarak tamamen özerk olmak ne kadar (a) arzu edilir bir şeydir ve (b) ne kadar mümkündür? Bunu aşağıdaki bazı örnekler ışığında düşününüz?

(i) Takım elbise giymenin sinsice bir davranış ("güç kuşanma") olduğuna inanan birisi, her zaman sıradan şeyler giymeye karar verir. (Bu, neden Kaliforniya'da, diyelim bir İngiliz taşra şehrinde olduğundan daha az sorun olur?)

(ii) Sakinlerinin, açık olmasa bile, örtük bir biçimde ırkçı görüşler ("Siyahlar bir yerin kalitesini düşürür" vb) taşıdığı bir bölgede oturuyorsunuz ve bile bile siyah bir çifti kiracı olarak alıyorsunuz.

(iii) Bir komşunuz, sanki kanun kendisiymiş gibi yaşıyor. Geç saatlerde biten gürültülü partiler veriyor, gece gündüz motosikletiyle etrafı gürültüye boğuyor ve komşularının yaşam tarzına uyması gerektiği yolundaki her öneriye gülüp geçiyor.

(iv) Bir kişinin bahçesindeki bir ağaç, kendileri güneşlenebildikleri halde kapı komşusunun bahçesine gölge yapmaktadır. Komşu, bunun masrafını bile paylaşmayı önererek, ağacı kesmeyi teklif eder; ama söz konusu kişi ağacı sevmektedir ve teklifi reddeder.

(v) İki kadın fırsat buldukça kendi bahçelerinde üstsüz olarak güneş banyosu yapmaktadırlar. Komşuları bunun doğru olmadığını, iki tarafta da kolayca etkilenebilen çocukların olduğunu söyler ve onlardan daha fazla saygı göstermelerini ister.

(vi) İki erkek açıkça sevgili olarak birlikte yaşamaktadır.

3. *Tanrı*
   a) Bir Cizvit rahip "Bana 7 yaşından küçük bir çocuk verin, ömür boyu benimle kalsın" demişti. Bu erken dönem öğretinin gücünü bilen bir eski Katolik, çocuklara dinsel dogmaların aşılanmasının kötü olduğu gerekçesiyle, okullarda dini eğitimin yasaklanması için kampanya başlatır.
   b) Küfür –Tanrı'nın adını saygısızca ağza almak (yani, O'na inanmaktan gelen dinsel inançları inkâr etmek ya da küçük görmek)– cezayı gerektiren bir suç olmaktan çıkarılmalı mıdır? Başkan Roosevelt'in dördüncü özgürlüğü –ibadet özgürlüğü– uluorta (ve belki de edepsizce) dinsiz olma özgürlüğü anlamına gelir mi?
   c) Tanrı'nın adı, mahkemelerde "Yüce Tanrı" adına yemin etmek gibi, kamusal alanlarda ve olaylarda kullanılmalı mıdır?
   d) İngiltere Kilisesi (the Church of England) lağvedilmeli ve Britanya kendini Hıristiyan bir ülke değil, laik bir ülke olarak ilan etmeli midir?

Bu son dört öneri Britanya'ya oranla ABD'de daha mı çok yoksa daha mı az kabul edilebilir?

Bu konular üzerine düşündüğünüzde, kendi "özerklik katsayı"nızı bulabilir misiniz? Kafanızı siperden dışarı uzatmaya, yani, ailenizin, komşularınızın ya da emsallerinizin çoğunluğu tarafından şimdi (açıktan) savunulan ve ifade edilen herhangi bir fikir aleyhinde konuşmaya, ne oranda ve hangi konularda hazır olduğunuzu düşünüyorsunuz?

Örnek Olay 13:
ETİK VE HUKUK

Bu bölümde tartıştığımız doğru ve yanlış olana ait bilgimizin olası kaynaklarından olan "ülke hukuku"nun, çoğumuzun görüşünü en doğru biçimde yansıtan bir yanıt olması mümkündür. Ama gerçekte kendimizi neye adarız? Bunu aşağıdaki üç tür meseleyi aklınızda tutarak tartışın.

A. *"Hukuk bir saçmalıktır"*

Bay Bumble ile aynı fikirde olanların hukuka karşı tavırları, onu hor görmekten öteye gitmez. Aşağıdaki değerlendirmeler ışığında, şüphecilerin kanaatlerinde haklı olduklarını siz de düşünüyor musunuz?

1) "Adil olmayan bir biçimde cezalandırılacak olsa bile, birkaç masum insanın bir bütün olarak ülkenin sağlığı için mağdur edilmesi, hukuku temsil edenlerin mahkemelerin verdiği kararları geri çevirerek, hukukun yanılabileceğini akla getirmelerinden daha iyidir." (Lord Denning, Britanyalı kıdemli yargıç, 1989.) Bu fikre katılıyor musunuz; yoksa tersine, bir masumun suçlu görülmesindense, çok sayıda suçlunun serbest dolaşmasının mı daha iyi olduğunu düşüyorsunuz? Birçok ABD eyaletinde olduğu gibi, Britanya'da da ölüm cezası geri getirilirse görüşünüz ne kadar değişecektir?
2) Bazı zamanlar öyle olur ki belli bir toplumda bir suç yaygınlık derecesinde artar, sonucunda da bu suça verilen ceza çok şiddetli bir biçim alır: Örneğin, Britanya'daki "çalıntı araba gezintisi"nde olan budur. Belli bir suça uygun görülen "oyun hali" kavramıyla hukuk zedelenmiş midir yoksa sağlamlaştırılmış mıdır?
3) Farklı yargıçların önüne gelen aynı suça muhtemelen oldukça farklı cezalar verilmektedir. Irza geçme suçunda bu olmuştur; bu suçu bazı yargıçlar okul çocuklarının yaramazlıklarından biraz daha ağır bir suç olarak görürken (ve cezaları da buna göre verirken), bazıları da ırza geçmeyi cinayetten biraz daha hafif bir suç olarak görürler ve ona göre uzun hapis cezaları verirler. Bu farklılık hukuk hakkında ne anlatır?
4) Çok sık olarak, kişilere yönelik suçlar (şiddet içeren saldırılar, vb) mülke yönelik suçlardan daha hafif cezalara çarptırılır: Bir kişinin arabasını çalın, başınıza geleceklerin en şiddetlisiyle karşılaşırsınız; ama aynı adamı komaya sokuncaya kadar dövün, alacağınız ceza şartlı salıverilmenin ötesinde olmayacaktır. (Bunda abartma yoktur: "Büyük Tren Soygunu"na katılanlar 30 yıla kadar hapse mahkûm olurken, çok sayıda katil bunun üçte biri kadar hapiste yatarak tahliye oldu.) Bunun

altında ne tür bir mantık yattığını irdeleyebilir misiniz; yoksa bu sizi hukuk çıldırmış sonucuna mı götürüyor?

5) "Yargıç X'e düşersen, davayı kazanırsın; Y ya da Z'ye düşersen, şansın yok". Bunlar 1993'te bir medeni hukuk davasında avukatın müvekkiline söyledikleridir. Avukat, bu hükmünü üç yargıcın önyargılarıyla ilgili bilgisine dayandırıyordu. Bu, "hukuk" görüşünüzü ne kadar etkiler?
6) Britanya'daki pazar günü ticaretini düzenleyen yasalar örneğine (s. 118) yeniden bakalım. Bir katedral, mağazasının işletmecisini pazar günleri İncil satmamaya mecbur ederken, satranç takımı, bira kupası ve diğer "dünyevi" ıvır zıvır izin veren bir yasal sistemi ne kadar ciddiye alırsınız?
7) Britanya'da 18 yaşın altındaki gençlere alkol satışı yasaktır. Hollanda'da esrar ticareti yasaktır. Ne var ki her iki ülkede de bu yasalar açıkça ve düzenli olarak çiğnenirken, polis kafasını başka yöne çevirir. Eğer hukuk böyle uluorta hiçe sayılırsa, insanları hukuka karşı saygılı olmaya nasıl teşvik eder? Sizce bir ülke, bu nitelikteki yasalarını gözden geçirmeli ya da hangi koşulda olursa olsun bunları uygulamalı mıdır? Örneğin ABD'de, Kaliforniya Eyaleti'nde olduğu gibi, insanların yaş sınırının önemli (yani yasal) bir unsur olduğu bar ya da benzeri yerlere girerlerken kimlik kartı taşımalarını şart koşan bir yasanın uygulanmasını mı tercih edersiniz?

B. *Hukuku çiğnemek hiç ahlaki bakımdan doğru olur mu?*

Bu gibi bariz imkânsızlık ya da saçmalıkların, bir duruma adil bir karşılık oluşturduğu durumlar hakkında karar verip veremeyeceğinizi değerlendiriniz. Sizin kendi örnekleriniz de olabilir; ama işte size tartışma yürütebileceğiniz birkaç örnek:

1) Savaş zamanı ülkesinin savaş aygıtını desteklemeyi reddeden pasifist.
2) Ağır doğum sancıları içindeki karısını en yakın doğum kliniğine arabasıyla götürmekte olan bir adam, trafik kurallarını ihlal ederek ve arabasını kliniğin kapısındaki park yapılması yasak alana park ederek, birkaç değerli dakika kazanıyor.
3) 1991'de Körfez Savaşı'nın patlamasıyla, Britanya'yı dolaşarak, Britanya'nın bu operasyona katılmasına karşı çıkan bir er.

4) Savaş sırasında Cezayir'deki Fransız birliklerini ziyaret ederek, onları "daha büyük bir adalet" adına, o ülkenin bağımsızlığı için silahlarını bırakmaya ikna etmeye çalışan Jean-Paul Sartre.
5) Açlıktan kırılmakta olan ailesini doyurmak için bir somun ekmek çalan, Victor Hugo'nun *Sefiller*'indeki Jean Valjean.

C. *Hukuktaki değişiklikler*

Ülkenizin hukukunda, eğer olacaksa, nasıl değişikliklerin olmasını istersiniz? Yine, fikir vermesi açısından birkaç örnek.

1) Lezbiyenler ya da eşcinseller arası evliliklerin yasal hale getirilmesi.
2) Esrarın (ve öteki uyuşturucuların) yasallaştırılması.
3) Peruk ya da resmi giysiler kuşanılmasına son verilerek, daha az resmi konuşma tarzları geliştirerek, mahkemeleri insanı daha az ezen binalara taşıyarak, yargılama süreçlerinin "gizemli" olmaktan çıkarılması.
4) Ekolojik ya da çevresel ihlallere, yasayı çiğneyenlere verilecek ağır cezalarla birlikte, daha çok önem verilmesi. Kurşunlu benzinin, zehirli artıklar dökmenin yasaklanması, mezbahalarda acısız öldürme zorunluluğu getirilmesi, yani Çevre Sağlığı uzmanlarının yetkilerinin artırılması.

İkinci Kısım

Etik Teorisine Yaklaşımlar

V
Amaçlar ve Araçlar I: Kant

Kitabın bu orta bölümlerinde, genel konulardan etiğe ilişkin başlıca dört yaklaşıma döneceğiz. Bu yaklaşımlar, örneğin, Alasdair MacIntyre'ın *A Short History of Ethics* (Kısa Bir Etik Tarihi) kitabını okursak görebileceğimiz gibi, bu alanı hiçbir biçimde kuşatmıyor; ama bunlar etik teorisinin en önemli konularını temsil ediyorlar ve her ara eğilimi zorunlu olarak içermemekle birlikte, genel bir bakış sunacak bir çeşitlilik gösteriyorlar. Ayrıca, bu yaklaşımlar, bugün bile çok sayıda öğrenciye çekici gelen doğru ya da yanlış davranış teorileridir. Kapsamlı denebilecek herhangi bir etik çalışması, ayrıntılar ihmal edilecek olsa bile, burada işlediklerimizden daha fazlasına ihtiyaç duyacaktır; ama aynı oranda kesin olan şey, kimsenin bunlardan biri

bile ihmal edildiğinde, konuyu bütün derinliğine araştırdığını söyleyemeyeceğidir.

İnsan denen varlığın yüzleştiği merkezi sorulardan biri şudur: Amaç aracı haklı çıkarır mı? Kimileri bunun insanın hayatı boyunca karşısına çıkacak en önemli soru olduğunu söyler. Güçlü bir biçimde alkışladığımız ya da mahkûm ettiğimiz bazı davranış biçimleri, bu soruya vereceğimiz yanıtlar temelinde doğru ya da yanlış olarak sınıflandırılırlar. Bu, birçok filozof tarafından tartışılmıştır; ama özellikle ikisi sırasıyla olumsuz ve olumlu yanıtlar için tezler ileri sürmüşlerdir. Bu filozoflar bu ve bir sonraki bölümün konularını oluşturuyorlar.

Immanuel Kant (1724-1804)

Eğer büyük filozoflardan oluşan bir futbol takımı seçilecek olsaydı, Kant forvetin göbeğinde düşünülecek az sayıda filozoftan biri olurdu. Kant, genellikle felsefenin devlerinden biri olarak öne çıkar ve özel olarak ahlak felsefesi dendiğinde, etik tarihinin büyük köşe taşlarından biri olarak tanımlanır. Belki, bütün bunlar şaşırtıcı gelecektir size; çünkü Kant olağanüstü bir filozof olmasına rağmen sıradan bir hayat sürmüştür. Alman şair Heinrich Heine onun için şöyle yazmıştı:

> Ne hayatı ne tarihi vardı; zira Almanya'nın kuzey sınırında eski bir kasaba olan Koenigsberg'in sakin bir emekli mahallesinde kendi halinde, hüzünlü ve herkesten uzak bir bekâr hayatı sürmüştü. Oradaki katedralin büyük saatinin, günlük işini Immanuel Kant'tan daha düzenli ve yeknesak bir biçimde yaptığına inanmıyorum. Uyanma, kahve içme, yazma, seminer notları okuma, yemek, yürüyüş; bunların hepsinin sabit bir zamanı vardı ve komşular, Immanuel Kant... evinin kapısından çıkıp, şimdi hâlâ onun anısına Filozofun Yürüyüş Yolu adıyla bilinen, Lime Tree Avenue'ya gittiğinde saatin tam üç buçuk olduğunu bilirlerdi.

Entelektüel bir dev olmasına rağmen, Kant'ın boyu 1.50'nin biraz üstündeydi. Bedensel çarpıklığının yanı sıra hayatının büyük bir kısmını hastalık hastası olarak geçirmiş, bütün hayatı boyunca şarabı ağzına koymamış, kadınlardan ve şarkılardan uzak durmuştur. Ko-

enigsberg yöresini çok nadir olarak terk etmiş ve asla yöreden yüz kilometreden uzağa gitmemiştir. Kant'ın hayatı, bazı bakımlardan Hıristiyan Kilisesi'nin metodist branşına adını veren İngiliz çağdaşı John Wesley'inkine benziyordu. Kant'ın ana babası da benzer bir sofu gelenekten geliyordu.

Kant'ın bütün hayatı önce öğrenci, ardından öğretim görevlisi ve nihayet profesör olarak, yörenin üniversitesi etrafında dönmüştü. Kant, akademik hayatının büyük bir kısmında fizik bilimleri öğrenmiş ve öğretmiştir. İlk felsefi çalışması, *The Critique of Pure Reason* (Saf Aklın Eleştirisi) yaşı 57'ye geldiğinde ancak basılmıştır ve onu meşhur eden bütün eserlerini hayatının son döneminde yazmıştır. Kant'ın hayatını iki entelektüel deneyim değiştirmiştir. Birincisi, "Onun sayesinde insan doğasına saygıyı öğrendim, bu görüşün insanın haklarını savunmak için bütün diğer görüşlere değer kazandırabileceğine inanmasaydım, kendimi sıradan bir işçiden daha değersiz görürdüm" diye söz ettiği Fransız filozof Rousseau'yu okumasıdır. (Kant'ın çalışma odasındaki tek sanat eseri Rousseau'nun tablosuydu.)

Kant'ın düşünce çizgisini nihai olarak değiştiren ikinci deneyim, İskoç filozof Hume'ın eserlerini okumasıydı. Hume'dan bahsederken Kant, "Beni dogmatik uykumdan uyandıran adam" der. Görülüyor ki hayatta böyle bir şeyin olabilmesi için asla geç kalındığı söylenebilecek bir yaş yoktur. Kant'ın felsefi çalışmaları, temelinde yatan varsayımlarıyla, içinde yaşadığı çağı yansıtacaktı. Yani, Aydınlanma Çağı denilen çağı. Bu çağ, Descartes'ın "cogito, ergo sum"unu [düşünüyorum, o halde varım], Newton'un fiziğini ve Hume'ın ampirizmini (13. Bölüm'e bakınız) izleyerek, aklın bütün diğer melekelerin önüne konduğu bir çağdı. Kant, insanın boş bir levha, bir *tabula rasa* olmadığını, insanın hem deneyimin hem de a priori sezgilerin ve kavramların karmaşık bir bütünü olduğunu ve bu bütünün sıklıkla ortaya çıkardığı karmaşaları ve çatışmaları örgütlemenin aklın işi olduğunu iddia ederek bu temayı izlemiştir. Akıl, bu durumda, adeta bir hakem gibi iş görür. Kant'a göre, "algı olmaksızın kavramlar boştur; kavramlar olmaksızın algılar kördür".

İyi niyet: Kant'ın ahlak teorisi, insanın özgür olduğu ve ahlaki kanaatlerine dış güçlerin etkisiyle değil iç muhakeme ile ulaştığı inancından doğar. Kant, sonuç olarak, ahlakı, ahlaki bakımdan nötr oldu-

ğunu düşündüğü, yaşadığımız, çevremizdeki dünyadan bağımsız bir şey olarak görüyordu. O halde, herhangi bir ilkeyi ahlaki kılan nedir? Savunduğumuz böylesi ilkeleri birbirinden ayıran bir şey varsa, nedir o? Tereddütsüz bir biçimde "iyi" dediğimiz şey nedir? Kant'ın buna yanıtı, tek iyinin iyi niyet olduğu biçimindedir. İyi niyete, başkalarıyla girdiğimiz ilişkilerde belli bir biçimde davranmaya karar verdiğimizde, güdülerimize ve niyetimize bakarak karar verilebilir. Davranışımızın kendi başına "iyi" olup olmadığını söylemek, bu davranışın bu biçimde ne kadar güdülendiğine karar vermeden mümkün değildir. Rasgele bir gözlemcinin, hatta muhatabının gözüne övgüye layık görünen eylemler, bu norma göre değerlendirildiğinde pekâlâ mahkûm edilmeyi hak eden bir eylem olabilir. Bu biçimde, bir barda bir arkadaşım bana bir içki ısmarlamış olabilir ve takdir edilmesi gereken bir şekilde cömert davranmış görünebilir; ama bu davranışının öncesinde alaycı bir ifadeyle "Sanırım hayır demeyeceksin" demişse, aslında yaptığı fazladan harcamayla beni küçültmüştür ve bu sözleri sarf etmemiş bile olsa, eğer onun insanlara ancak karşılığında bir şey beklediğinde bir şeyler ısmarladığı biliniyorsa, görünüşteki cömertliği buhar olup uçmuştur.

Ahlaki iyiliğin tek belirleyicisi olarak iyi niyete yaptığı bu mutlak vurgu, Kant'ı tartışmasız bir biçimde sonuçlardan çok ilkeler üzerinde duran düşünürler arasına yerleştirir. O teleolog (erekselci) değil, bir deontolog (kuralcı) idi. Kant'a göre, ahlaki bir davranışın iyi olup olmadığı, sonuçlara bakılarak değerlendirilemezdi. Başka bir ifadeyle, bu bölümün merkezi konusu açısından söylersek, amaç aracı haklı çıkaramazdı. Bardaki olayın fiili sonucu benim bedava içki içmem olmuştur; ama bu sonuç, bir anlamda arzu edilen bir şey olsa da eylemin değerini ölçebileceğimiz kriter olamazdı. Eğer böyle olsaydı insanları, sonuçta bir amaca, bu örnekte ısmarlayanın cömert olarak tanınması ya da içkiyi kabul edenden "üstün" biri olması amacına hizmet eden araçlar olmanın ötesine geçemeyen varlıklar olarak görmek zorunda kalırdık. Kant başka insanların bu biçimde kötüye kullanılmasına hoşgörü göstermemek konusunda duyarlıydı.

> Herkese kendi başına mutlak bir amaç olarak saygı gösterilmelidir ve bir insanı yalnızca belli bazı dışsal maksatların aracı olarak kullanmak, onun bir insan olarak sahip olduğu onurun çiğnenmesidir.

Bundan dolayı, insanların ne biçim altında olursa olsun sömürülmesi, özerk varlıklar olarak tanınmaması lanetlenmelidir. İster tecavüz ve fiziksel saldırı gibi evrensel olarak mahkûm edilmiş yollarla ister sahtekârlıkla dolandırmak ya da başkasının size cinsel ilgisinden faydalanmak biçimindeki daha incelikli yollarla olsun, insanlardan kendi tatminlerimiz için yararlanmak, onları bir makinenin civatalarından öte varlıklar olarak görmemek ve onların özgür kişiler olmalarına izin vermemektir.

İyi niyete böylesi bir vurgu yapan Kant, yaptığı insani öncelikler listesinde, insanların hayatta evvelden beri büyük değer verdiği sağlık, servet ya da zekâ gibi birçok niteliği alt sıralara düşürmüştür. Bu niteliklerin hiçbiri önemsiz değildir. Kant, zamanını çoğu insandan daha çok kendi sağlığı hakkında kaygılara kapılarak geçirmiştir, hiç de yoksulluğun pençesinde kıvranmıyordu ve zekâsı dünyanın şahit olduğu en büyük zekâlar arasındaydı. Ama, ona göre, bütün bunlar ahlaki hiyerarşide iyi niyetin altında yer almalıydılar. Ancak ve ancak iyi niyet, zıtlaşmanın ve karşıtlığın üstesinden gelebilir. İyi niyet dünyayı fethedebilir.

Bu haliyle temel iddiaya kimsenin karşı çıkması düşünülemez. Başkalarına karşı beslediği iyi niyetin güdülenimi ile hareket eden her kimse muhtemelen alkışlanacaktır; aynı biçimde, başkalarına karşı davranışının kaynağında kötücüllük yatan hiç kimsenin, yalnızlığa mahkûm olması karşısında şaşırmaması gerekir. Şimdiye kadar anlatılanlar ışığında, denebilir ki amaç muhtemelen aracı haklı çıkaramaz; çünkü bu, insanların özbilince sahip varlıklar olmak yerine nesneler, şeyler olarak görülmelerine neden olur. İyi niyetten yana olmak dışında bir şey düşünülemez. Sorun, iyi niyetin aslında benim davranışımdaki güdü olduğundan nasıl emin olabileceğimdir. Bazı durumlarda zorluklarla karşılaşsam bile, kendimi ve başkalarını iyi niyetimden dolayı böyle davrandığım konusunda ikna etmem son derece kolaydır. Ama bir kişinin kendi güdülerini irdelemesi hayli çetin bir iştir; çünkü güdüler çoğu zaman karışık bir tablo çizerler. Gerçek niyetim, kişiyi özel bir talepte bulunmak için iyi bir ruh haline sokmak olduğu halde, alışılmadık bir nezaket göstererek o kişiye fazladan bir yardım yapmış olduğum konusunda kendimi kandırabilirim. Köklü bencillik, kendimin bile ayrımında olmadığım bir biçimde,

ortalıkta diğerkâmlık maskesi altında caka satabilir. Bırakınız başkalarını yanıltmayı, böylesi kendini aldatmalar nasıl önlenebilir?

Görev: Kant'ın bu çok zor soruya yanıtı basit ve dolaysızdır. Görevin anlamını öğrendiğimizde iyi niyetin ne olduğunu da öğreniriz. Görev duygusuyla yapılan eylemlerin iyi niyetle güdülenmiş eylemler olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Bu duyguyla hareket eden bir kişi, gizli güdüler, kötü niyetler taşımaktan ya da insanlara kötü davranmaktan (itham edilse bile) suçlu bulunamaz. Bu insan, kendine ve başkalarına karşı dürüsttür. O, özçıkarının peşinde koşmayacak ve başka insanlarla girdiği ahlaki ilişkilerde taraf olmaktan kaçınacaktır. Şayet güdülerimizin gerçek doğasından emin olmak istiyorsak, aklımızdan çıkarmamamız gereken kavram, "görev aşkına görev" olmalıdır. Kişinin görevini yapmasının sonuçları ne olursa olsun, görev ister suçlamayla ister övgüyle karşılansın, doğru davranış budur. Görev, yalnızca kendi keyfimiz için ya da başkalarına ayrıcalık tanımak amacıyla hareket etme huyundan vazgeçmemizde bize yardımcı olur. Görev, bize bütün o çatışan duyguların ortasında açık bir hat, güdüler karmaşası karşısında bir tutarlılık verecektir. ("Deon"un "görev" olduğunu ve buradan "deontoloji"nin türediğini unutmayın.)

Kant'a göre, herhangi bir eylemin ahlaki değeri söz konusu olduğunda, kişisel eğilim önemli değildir. Davranma biçimimiz hakkında ne hissettiğimiz konusunda tercih hakkımız yoktur. Duygular ahlaki bakımdan yansızdır. Eğilimlerimizle görev arasında bir tercih hakkımız vardır ancak. Başkan Lincoln bir keresinde Güney Carolina'dan gelen bir heyeti kabul etmişti. Kendisine sunulan tekliflere yakınlık duymakla birlikte, onlara "Başkan olarak, anayasal gözlerden başka gözüm maalesef yok, sizi göremiyorum" demişti. Böylelikle o, görev anlayışını ifade etmişti ve böylesi duygular, korkmasına rağmen ülkesi yararına dövüşmek için gönüllü yazılan insanların, büyük bir ihtimalle yakalanmayacağını bile bile çalma eğilimini bastıran kişilerin, çocuklarına özel bir tutkunluğu olmasa bile onlar için işini feda eden annelerin davranışında yansımaktadır. Hatta Kant, eylemlerin, eğilimlerimizi göz ardı edip yalnızca görev duygusuna boyun eğerek yapıldığında daha değerli olduklarını iddia edecek kadar ileri gitmiştir. Bundan dolayı, dövüşmekten hoşlanan asker, düzeni korumak-

tan içsel bir tatmin duyan yurttaş, işe gitmektense çocuk yetiştirmeyi tercih eden anne, ahlaki değerler sıralamasında bu işleri gönülsüzce yapanların altında kalır. Eğer bize paranın üstü fazla verilmişse, parayı geri vermek övgüye değer bir davranıştır; çünkü böyle yapmak görevimizdir; şayet bu işten zevk alıyorsak davranış aynı biçimde övgüye değer değildir.

Görevin getirdiği sorunlar: Kant'ın ahlak felsefesindeki merkezi temaya geçmeden önce, onun göreve düzdüğü övgülerin genel kabul görmediğini belirtelim. En baştan, görevlerin çatışması sorunu vardır. Aileye, ülkeye, işverene, hatta Tanrı'ya karşı görevlerimiz çatışır (Wordsworth'ün "Ode to Duty" (Görev Kasidesi), "Tanrı'nın sesinin haşin kızı" sözcükleriyle başlar). Görev çağrısı karşısında insanlar, bir görev için diğerini feda etmek zorunda kalırlar; aile için iş ya da tersi, ülke için iş vb. Buda bile yeni öğretisini yaymak için ailesini feda etmişti. Kant, kuşkusuz böylesi açmazlar düşünmüyordu; ama birçok insan için sorun, olduğu yerde durmaktadır. Belki de başka insanlara bu konudaki basit yaklaşımı Kant'ın kendi hayat tarzını yansıtır. Onun işi ve hayatı birdir; onun için evin ve işin, kitaplara zaman ayırmanın, politik ya da sosyal reformlar için mücadele etmenin çatışan talepleri söz konusu değildir. Onun hayatı sabit bir rutini izler; öğleden sonra yaptığı yürüyüşünü ihmal ettiği gün (12. Bölüm'de açıklığa kavuşacak nedenler yüzünden) birçok komşusu, dünyanın sonunun yakın olduğu korkusu içinde (anlaşılacağı üzere, yanılarak) mahalli kiliseye koşmuştu. Görev çağrısı Kant için sorun yaratmıyordu.

İkinci eleştiri, belki de Hobbes'a, Kant'ta bulabileceğimizden daha pozitif bir yanıt niteliğindedir: Ahlaki davranışımızın değeri şayet bir tatmin sağlıyorsa, o davranıştan hiçbir biçimde haz almadığımızdaki değerinden daha az mıdır gerçekten? Herhalde sevmediğimiz birisine karşı şefkat göstermek, sevdiğimiz birisine karşı şefkat göstermekten daha zordur; peki ama bu temel olarak daha mı iyidir? Kant'ın belirttiği gibi, eğilimlerimizi seçemeyiz. O halde, üzerinde hiçbir kontrol gücümün olmadığı bir unsur yüzünden, neden hoşlanmadığım birine karşı gösterdiğim şefkat daha değerli olsun ki? Nihayetinde, birinden hoşlanmam ya da hoşlanmamam benim hatam değildir. Bertrand

Russel bu sıkıntıyı kendine özgü kestirme üslubuyla dile getiriyordu: "Eğer o (Kant) inandığını düşündüğü şeye gerçekten inanmış ise cenneti iyilerin mutlu olduğu bir yer değil de iyilerin hoşlanmadıkları insanlara şefkat göstermek için sonu gelmez fırsatlar yakaladığı bir yer olarak düşünüyor olsa gerek."[7]

Görev kavramına getirilen üçüncü eleştiri, bu anlayışın, normal olarak üzerimizde otorite kurmuş olanların koyduğu kurallar anlamına gelen otoriteyi kabullenme, ona boyun eğme sonucunu doğurduğudur. Bu muhtemelen Kant'ın zamanında, yaşadığımız daha özerk (en azından, Batı için daha özerk) 20. yüzyıla kıyasla pek az sorun yaratıyordu. Yurtseverlik, hukuk düzeninin kollayıcısı olarak polise saygı ve aslında yüksek mevkilerdeki insanlara hürmet, iyi ya da kötü, "sıradan insanın çağı" öncesinde olduğundan daha az rastlanan şeylerdir. Bugün iki yüzyıl öncesine kıyasla kişisel yaratıma çok daha fazla vurgu yapılmaktadır; öyle ki artık kişinin görevini yapması kuralı, atalarımızda olduğu gibi algılanmamaktadır. Her yerden fışkıran kişisel hak iddialarının alıp başını gittiği bir devirde, görev nosyonunun rafa kaldırılmış görünmesinden kime ne! (Bu yalnızca geçici bir olgu olabilir elbette ve gelecek kuşaklar bizi pekâlâ idealleri olmayan bir kuşak olarak değerlendirebilir. Eğer insanlar çok az kişiye güvenebilecekleri bir toplumda yaşamaktan bıkmışlarsa, belki insanların sözlerinin çok daha fazla bağlayıcı olduğu, Kantçı bir hayata karşı özlem duyulacaktır ama sorun yine de çözülmüş olmayacaktır.)

Görev duygusunu her şeyin üzerinde tutan bir kişi, bazen başkaları için sıkıntı kaynağı olabilir. Eski bir meslektaşım, hep Paskalya orucu için bir zevkinden vazgeçmek gibi bir görevinin olduğunu düşünürdü. Yılın birinde bu düşüncesini haftada bir öğleden sonra çayı ve kekleri için gittiği mahalli lokanta ziyaretlerine son vererek gerçekleştirdi. Elbette, övgüyle karşılanması gereken bir tutumdur bu; ama bu ziyaretlerde onunla ahbaplık etmekten büyük zevk alan kişi de bendim. Kuşkusuz Kant günlük rutinlerine gösterdiği vefayı hoş karşılamayanları bazen sinirlendiriyordu ve öğrenme sürecine verdiği önem, çalışmalarını akademik açıdan yeterince özenli bulmadığı öğrencilerine karşı acımasız olması sonucunu doğuruyordu, ancak bu açıdan filozoflar arasında yalnız değildir. Wittgenstein, her

7 *Human Society in Ethics and Politics.*

açıdan daha da katıydı. Kişisel deneyimlerime göre, Heidegger'in ve hatta Russell'ın Kant'tan öğrenecekleri bir şey yoktur ve eğer çağdaş yorumculara inanacak olursak, öğrencileri korku yanında coşku da duyuyorlardı.

Koşulsuz Buyruk

Şimdi Kant'ın ahlak felsefesine yaptığı en önemli katkıya ve dünyanın en bilinen önermelerinden birine geliyoruz. Davranışı gerçekten iyi kılan tek şeyin iyi niyet olduğunu ve bunu kavramamızın görev bilincimizle gerçekleştiğini biliyoruz. Peki, bir şeyin görevimiz olduğundan nasıl emin olabiliriz? Özel olarak, her birimizin güdülerimiz konusunda kendimizi nasıl kolaylıkla kandırabildiğimiz düşünüldüğünde, girmeye niyet ettiğimiz davranışın, gerçekte kendi duygularımızı ya da eğilimlerimizi tatmin etme arzusuna değil, bir görev duygusuna dayandığını kendimize nasıl kanıtlayabiliriz? Bencil bir arzuyu bir görevin ifadesi kılığına sokmak sorun değildir: "Çocukların sağlığı için onları erkenden yatırırız". "Hükümet kamu sağlığını korumak için tütün mamüllerinden aldığı vergiyi artırır". "Çalışkanlığı ödüllendirmek için bu öğrenciye A veriyorum". Bu ifadeler çok daha kestirme yazılabilirdi: "Akşamları kendimize ayırmak istiyoruz". "Gelire ihtiyacımız var". "Sınav kâğıdını dikkatle okuyamayacak kadar tembelim". O halde, davranışımızı sürekli olarak böyle akla uydurmadığımızdan nasıl emin olabiliriz?

Kant'ın yanıtı, yapmaya niyet ettiğimiz şeyi evrenselleştirmemiz gerektiği yolundadır. Bu ilke, çirkin ama o ölçüde de aydınlatıcı bir sözcük olan evrenselleştirilebilirlik olarak bilinir. Kant'ın kastettiği, eğer kendimize o basit ve temel soruyu sorarsak, görevimizin ne olduğunu bileceğimizdir: Bu koşullarda herkesin şimdi benim niyet ettiğim gibi davranmasını istiyor muyum? Kant'ın bu ilkeyi ifade edişi, koşulsuz buyruğu olarak bilinir. Şöyle der Kant:

> Yalnızca, aynı zamanda evrensel bir yasa olmasını da isteyebileceğin bir düstura göre davran.

Bu noktada bir nefes alıp bu ifadenin ne anlama geldiğine kafa yormak gerekir.

Bazı dil sorunlarını açıklığa kavuşturarak başlamak daha iyi olacaktır. Bu ilke, "varsayımsal" değil, "koşulsuz" olarak nitelenmiştir ve yukarıdaki ifadede benzer olan ama farklı anlamlar taşıyan "düstur" ve "yasa" sözcükleri vardır.

Varsayımsal buyruk, belli koşullarda ya da belli sonuçlar arzulanıyorsa yapılması gerekeni gösterir. Tipik olarak, böylesi ifadeler "eğer" sözcüğüyle başlar ve birçoğu, daha önce tartıştığımız, temkinlilik niteliğindeki tavsiyeler sınıfına girer. "Eğer baş ağrın için bir şeyler yapılmasını istiyorsan, azıcık paraya kıyıp bir osteopata görün." "Eğer kilo kaybetmek istiyorsan, yediklerine dikkat etmelisin." Ya da yalnızca mekanik bir temelde, "Eğer el fenerinin çalışmasını istiyorsan, pilini değiştirmelisin". Bu ve benzeri bütün tavsiyeler karşısında, neden sorusuna yanıt olarak doğrudan bir gerekçe söylenebilir; "çünkü beslenme kişinin kilosunu belirleyen ana unsurdur" vb.

Koşulsuz buyruk ise böyle değildir; çünkü o koşulsuz olarak vardır. Kategorik (koşulsuz) olarak "şöyle şöyle yapmalısın" dediğimde ve sen neden öyle yapman gerektiğini sorduğunda, vereceğim yanıt –gerçekten de verebileceğim tek yanıt– "çünkü öyle yapmalısın, o kadar"dır. Başka bir gerekçe zorunlu değildir; çünkü kabul edilmeden önce muhakeme edilmeye gerek duyan temkinlilikle ilgili tavsiyeler dünyasında değil, kendiliklerinden doğru ya da yanlış olan meseleler dünyasındayız. *İlk bakışta* doğru olan, daha fazla rasyonelleştirmeye gerek duyulmadan doğrudur. Kant'a göre böylesi buyruklar, ayan beyan doğru olarak kabul edilmelidir; öyle ki onların neden doğru olduklarını sormak, iki kere ikinin neden dört ettiğini ya da bir nesnenin neden aynı zamanda hem var hem de yok olamayacağını sormak kadar saçmadır. Almanya'da Nazi yönetiminin uyguladığı soykırım yanlıştı, nedeni de muhtemelen yalnızca koşulsuz buyruğa uyamamasıydı.

Kant, başka yerde olduğu gibi koşulsuz buyruk söz konusu olduğunda da düstur sözcüğünü "öznel bir eylem ilkesi" anlamında kullanır. Bununla kastettiği, herhangi bir tikel kişinin kabul ettiği ama başkasının zorunlu olarak kabul etmesi gerekmeyen kural ya da uygulamadır. Dolayısıyla, düsturlar insanlara göre değişebilir, değişir

de. Bazıları evlenmeyi seçerken, başka bazıları da bekâr bir hayat sürebilir; bazıları gelirlerinin belli bir oranını yardım kurumlarına bağışlarken, diğerleri parasını çocukları için bir şirket fonuna aktarabilir. Hiç kimsenin, bir başkasının düşünü onunkinden farklı diye kahrolmasına gerek yoktur (ancak yine de kendi normlarını bulmaya çalışan birçok çocuğun, ana babalarına saygı göstermeyi kabul etmeleri örneğinde olduğu gibi, insanlar böylesi konularda bazen altüst olurlar).

Bir yasa ise herkes için geçerlidir. Kişisel düşünü bir yasa yerine koyan kişi, her zaman ve her durumda bu biçimde davranacağına karar veriyor demektir. Kant'ın söylediği, hayatlarımızdaki yasaları belirlemenin yolunun, başka herkesin de bunlara uymasını isteyip istemediğimize karar verme sürecinden geçtiğidir. Bunlar, hiçbir istisna, hiçbir bireysel durum, hiçbir özel mazeret tanımayan davranış biçimleridir. Kant böylesi yasalara, fiili değilse bile, neredeyse dini bir şevkle bağlanılacak, metafizik bir nitelik atfetmiştir. Kant şöyle yazar:

> İki şey durmaksızın artan bir hayret ve korkuyla zihnimi meşgul ediyor, zihnim yoğunluğu artan bir biçimde onlara kayıyor: Başımın üzerindeki yıldızlı gökyüzü ve içimdeki ahlak yasası.[8]

Kant, yasaları kendimize ve başkalarına karşı görevlerimiz olarak ayrıştırdıktan sonra, uzun uzun ve çok sayıda örnek vererek bu temayı işler. Bu ikisi daha sonra mükemmel ve mükemmel olmayan görevler olarak altbaşlıklara bölünürler. Göründüğü kadarıyla, Kant bununla, doğruyu söylemek gibi bazı özgün eylemler gerektiren davranış biçimlerini, bir kişinin komşusuna iyi davranması gibi her durum için gereken eylemi özellikle belirtmeyen davranış biçimlerinden ayırır. Bu kitabın tamamını kolaylıkla doldurabilecek böylesi geniş bir tartışmayı aşırı basitleştirmek pahasına, Kant'ın kendisinin de kullandığı *başkalarına karşı mükemmel bir görev örneğini* ele almak suretiyle, Kant'ın felsefesindeki merkezi meseleye bir bakalım: *Verilen bir sözü tutmak.*

Sözünü tutmak: Kant'ın iddiası, bunun evrensel bir yasa olması gerektiğidir. Sözünde durmak, insanlar arasındaki güvenin temelidir.

8 *Saf aklın eleştirisi* (Sonuç).

Eğer verilen sözler evrensel değil de yalnızca kişinin düsturları olarak alınırsa, sözün özü anlamsız hale gelir. Eğer mahalledeki bir marangoz belli bir tarihte evimin kapısını onarmaya söz vermiş ve o gün ortada görünmemişse, gelecek sefere büyük bir ihtimalle ne onun ne de başka bir marangozun sözünü ciddiye alırım. Öte yandan, eğer marangoz sadece "Başka bir şey (örneğin, berbat bir hava, daha paralı bir iş) çıkmazsa şu tarihte geleceğim" demişse, sözleri kesin sonuç açısından aslında anlamsızdır. Bu bağlamdaki "olabildiğince erken" ya da "işleri yoluna koyduğumda" gibi ifadeler, genelde "siz zahmet etmeyin, biz sizi ararız" demek kadar güven verir ancak.

Elbette, bize verilen bütün sözler yerine getirilirse, belli bir kişinin sözüne ne olursa olsun güvenilebileceğini bilirsek, hayat bizim için daha kolay olacaktır. Sorun, söz veren açısından hayatın her zaman bu durumun gerektirdiği kadar pürüzsüz geçmemesinden kaynaklanır. Hasta bir arkadaşımı ziyaret etmeye söz veriyorum; ama yolda bir kişinin yaralandığı bir trafik kazasına tanık oluyorum. İyi Samiriyeli söylencesindeki Ferisi gibi, öncelikli bir uğraşım olduğundan "başımı çevirip geçecek miyim?" Elbette hayır ve Kant sözlerin karşımıza daha acil ihtiyaçlar çıkmadıkça tutulacağını belirtecek biçimde koşullu verilmesi gerektiğini kabul etmektedir. O zaman da varsayımsal bir buyruğa geri dönmüş oluyoruz; çünkü bu bağlamda "daha acil ihtiyacın" ne olduğu üzerinde anlaşabilecek iki insan zor bulunur. Bu durumu "her zaman belli bir zamanda karşımıza çıkan başkalarının en acil ihtiyacına göre davranacağız" diyerek evrenselleştirebiliriz; ama bu buyruk izlenecek hiçbir özgün yol göstermediğinden, Kant'ın mükemmel olmayan görevler kategorisine girer.

Koşulsuz buyruğu uygulamaya kalktığımızda karşımıza dikilen açmaz şudur: Belli bir yasaya öylesine özgün koşullar getirir ki istisnalar için dayanak bulmamak zordur ya da öylesine özgün olmayan koşullar içerir ki özel olarak her keresinde neyin yapılacağını bilmemiz açısından bize yardımcı olamaz. "Sonuçları ne olursa olsun, daima doğruyu söyle" emri kulağa hoş gelmektedir; ama eğer bu emir evrensel olarak uygulansaydı, dünya mahşer yerine dönerdi. Belli durumlarda (belki diplomatlar ya da işadamları arasında) böylesi bir felaketin başkaları için çok hayırlı olabileceği zannedilebilir; ama evimin tavanarasında sakladığım bir toplama kampı kaçağının, peşindeki

kişilere doğruyu söylemem karşısında tepkisi ne olurdu? Eğer yasayı "İnsanlara zarar vermedikçe, daima doğruyu söyle" biçimine sokacak olursak, mükemmel olmayan göreve geri dönmüş oluruz. Aynı şekilde, "Daima başkalarının çıkarlarını en iyi gözetecek şekilde davran" gibi kulağa hoş gelen yasalar da failin o başkasının en iyi çıkarının ne olduğuna ilişkin anlayışına bağlı olarak, geniş bir yelpazeye yayılan eylemler çeşidine yol açacaktır.

Dolayısıyla, görülüyor ki teoride oldukça açık seçik görünebilen koşulsuz buyruğun pratikte uygulanması bir biçimde güçlüklerle karşılaşır. "Sana bir şey söylenmedikçe konuşma", "Kapıdan girerken daima yanındakine öncelik tanı", "Başka birileri yemeğe başlamadan sen başlama" gibi ifadeler hep kafa karıştıran durumlar için hazırlanmış reçeteler olmuştur. Bununla birlikte, bu buyrukta –"Başkalarına başkalarının sana yapmasını istediğin şeyi yap"– güçlü bir yankı bulan altın kural, hepimizin farklı ihtiyaçlarının olduğu temel gerçeğini atlar ve benim istediğim, zorunlu olarak başkalarının da istediği değildir. Örneğin, başkalarının bana yapmalarını istediğim şey olduğundan hareketle, herkese Condor marka uzun kesilmiş tütün mü dağıtmam gerekir?

Her şeye rağmen, hatırı sayılır sayıda insan, evrenselleştirilebilirlik fikrini ahlaki bir ikilem karşısında faydalı bir ölçü olarak görmektedir. Benim tahminim, bir biçimde sıkıntıya düşmüş birilerine durup yardım edenlerin büyük bir kısmının, bilinçli ya da bilinçdışı, kendilerinin de bir gün yardıma muhtaç durumda düşebilecekleri ve onlara da birilerinin yardım edebileceğini düşündüklerinden bu yardımı yapmakta olduklarıdır. Hatta daha da ileri bakıp hiç kimse sıkıntıya düşmüş birilerine yardım etmek için kılını kıpırdatmaz ya da rahatını bozmazsa, dünyanın hali nice olurdu diye düşünmektedirler. Fazladan ödenmiş paranın üstünü geri veren, kayıp bir cüzdanı içindeki bütün paralarla, hem de zarfa koyup üzerine pulunu yapıştırıp postayla sahibine geri veren insanların kafasında da benzer türden düşünceler yok mudur? (Kant'ın sadık bir müridi denebilecek bir kişi olan babam, bunu "görev yerine getirilmiştir" temelinde yapardı.)

Kantçı etik herkesin kendi ahlak otoritesi olmasına izin verir ve varoluşçuların iki yüzyıl sonra öne çıkardıkları, bu vurgudur (7. Bölüm'e bakınız). İnsan, Kant'ın yaklaşımına göre, bu niteliğini sü-

rekli bir rasyonel muhakeme süreci yoluyla ifade etme yetisine sahip, özerk bir varlık olarak görülür. Böylelikle, Kant ahlaki karar alma sürecini tek başına kişisel arzunun tatmini ("Bunu yapacağım çünkü böyle hissediyorum") ya da haz peşinde koşma süreçlerinin önüne koyar. Felsefesinin canlı bir örneği olan kendi hayat tarzı –bu filozoflarda her zaman rastlanan bir durum değildir– bir katılık ve titizliğin ifadesi olabilir ki bunlar bugün gözde nitelikler değildir; ama en azından belli açılardan, aşırı özgürlükçü yaklaşımlarda (sözcüğün popüler anlamında, Kant felsefi anlamda bir özgürlükçüydü) rastlanan niteliklere oranla insan türünün övgüye değer, hatta arzu edilir bir imgesini sunarlar.

Ayrıca, Kant'ın insanın rasyonel özerkliğine yaptığı vurgu ahlakilik açısından herhangi bir dışsal otoriteyi, özel olarak, ilahi otoriteyi reddetmesini getirmiştir. İnsan özgür olarak nasıl davranacağına karar verir; insan (kutsallık mertebesinde olsa bile) kutsal hükümlere tabi değildir; çünkü bu onun kendi dışındaki yasalara tabi olması ve böylece olgun bir ahlaki fail haline gelememesi anlamına gelir. Bu vurgu da daha sonra varoluşçular tarafından tekrarlanacaktır (aslında bu mesele o kadar önemlidir ki 8. ve 10. Bölümlerde de ele alınacaktır). Kant, bundan dolayı, bir kişiye ya o sırf emirlere uyan biri olduğundan yalnızca yasa-koyucuya kulak verilmesi gerektiği temelinde (Aziz Paul "Ben; ama yine de ben değil, İsa" der) iyi davranmasını ya da aldığı emirlerin yanlış olduğu ya da onları yanlış anlamış olabileceği temelinde kötü davranmasını tavsiye edenlerle aynı çizgide ilerlemeyi reddetmiştir.

Kısaca tartışmış olduklarımız dışında, Kant'ın teorisinin temel zaafı, asıl olarak bize ne yapmamız gerektiğini değil, ne yapmamamız gerektiğini anlatmaya ağırlık vermesinde yatar. Mac-Intyre'ın yazdığı gibi, "(Koşulsuz buyruk tarafından sunulan) ahlak, hayatlarımızı sürdürdüğümüz yollara ve araçlara sınırlamalar getirir, ancak onlara yön vermez".[9] Ahlak bize kâğıt çalmamamız, sınavda kopya çekmememiz ya da düşene bir tekme daha vurmamamız gerektiğini anlatır; ama neyin arzu edilir olduğunu, hangi amaçları aklımızda tutmamız gerektiğini, hangi tür davranışın evrenselleştirilmesini istememiz gerektiğini anlatmakta pek yardımcı olmaz. Bu konuda Kant'ın ken-

9 a.g.y., s. 197.

di hayat tarzı bize rehber olamaz. Bu tarzın bir unsurunun, yani müzmin bekârlığının insan soyunun yok olmasını getireceği bariz gerçeği dışında bu, hepimiz özerk ve rasyonel insan olduğumuz için başka kişilerin bunu nasıl yaptığını taklit etmeye çalışmak yerine, koşulsuz buyruğu kendi hayatlarımıza uygulamaya çalışmamız gerektiğine ilişkin Kant'ın öğretisindeki temel bir doğrunun inkârı anlamına gelecektir.

Buradan çıkan başka bir sorun da şudur: Şu ya da bu düstura evrensel olarak uyulmasıyla ortaya çıkacak olan dünyanın, olası dünyalar içinde en iyisi olacağı temelinde herhangi bir düsturu evrenselleştirme hakkına sahip olduğumuzdan emin olabilir miyiz? Bu "ben" hüküm verebilirim der demez ortaya çıkan bir durum olabilir; ama kendimin haklı olduğundan, koşulsuz buyruğa verdiği yanıt benimkinden kökten farklı olan yanı başımdaki arkadaşımın ise haksız olduğundan nasıl emin olabilirim? Zengin ve başarılı olanların yoksul ve başarısızlara bakmak üzere vergilendirildiği kayırıcı bir toplum görme arzumun, açıktan bazılarının –ister sıkı çalışarak ister şansın yardımıyla– başarılı olurken diğerlerinin başarısız olacağı ve başarısız olanlar arasında siz de olursanız bu durumu kabullenmeye hazır olduğunuz sürece hayatın adil olmadığına ilişkin kaygıya yer olmadığı kabul edilmiş bir toplum ideali peşinde koşan bir kişinin arzusuna göre tercih edilebilir bir evrensellik olduğunda neden ısrarlı olmalıyım ki? Ya da başka türlü bakalım; neden Tao'nun yolunu izleyip dünyevi kaygıları bir kenara bırakmayayım ya da neden Kant'ın da olumladığı gibi, (Kant kadar uzun yaşandığında bile gelip geçici olan) bu dünyadaki birçok insan yaşantısının temelinde yatan adaletsizlikle uzlaşıp böylesi eşitsizliklerin düzeltileceği ölümden sonraki hayat için çalışmayayım? 2. Bölüm'de ortaya çıkan soruya geri döndük: İki mutlağın çatıştığı yerde, eğer bunlardan birisi doğruysa, hangisinin doğru olduğundan nasıl emin olacağız?

Yanıtsız bıraktığı sorulara rağmen, Kant'ın ahlak felsefesi alanındaki etkisi, ölümünden beri azalmadan sürmektedir. Onunla aynı fikirde olmayabilirsiniz; ama onu hesaba katmadan yapamazsınız. 70 yaşındayken, en son yazdığı kitabı "Sadece Aklın Sınırları İçinde Kalan Din", Prusya Kralı Friedrich Wilhelm II tarafından sansür edilmiş ve bu konunun tartışılması yasaklanmıştı; ama eser, kralın ölümünün

ardından basıldı ve bu ölü doğmuş sansür girişimi, bir fikrin gücüne direnmenin nafile olduğunu gösterdi. Koşulsuz buyruk, Kant için hayatının sonuna kadar çok önemliydi. Ölümünden 10 gün önce, zihinsel huzursuzluk ve uykusuzluğun pençesinde kıvranmakta iken doktoru ziyaretine gelir ve Kant ayağa kalkmaya çabalar. Doktoru bu nezaket gösterisi karşısında sitem ettiğinde şöyle yanıt verir: "İnsan olma duygusu henüz beni terk etmedi". Kant'ın komşularının onu "sevgili filozof" olarak tanımlamalarında şaşılacak bir şey yokmuş demek.

Örnek Olay 14:
KİM YAŞAYACAK?

İşte size tıp dünyasının bugün yüz yüze olduğu bir açmaz: Kaynakların yetersiz olduğu bir ortamda öncelikler oluşturulması. Bu örnek, bir hastanedeki diyaliz makinesi kıtlığıdır. Bu yetersizlik, yıllar önce, böbrek koğuşunda bulunan tek makine için dört kişinin birden başvurması ile (elbette, bunun farkında olmayarak) bir sorunu su yüzüne çıkarmıştı. Kuşkusuz, dört kişiden yalnızca biri kabul edilecekti. Ötekiler evlerini diyaliz makinesinin kurulması için uygun hale getirebilirlerdi ve böbrek nakli ihtimali, hepsi için değilse bile, çoğu için vardı; ama bu işlem için zamana ihtiyaç vardı ve bu zaman zarfında içlerinden biri ya da birkaçı ölebilirdi. Herhangi birinin başına böyle bir şey gelmemesini sağlamanın tek yolu, kişiyi eldeki makineye *hemen* (ve düzenli olarak) bağlamaktı.

Bu kararı nasıl verirsiniz? Düşününüz ki dört hasta arasında seçim yapmak zorunda olan hastane ekibinde çalışan birisiniz. Ekte, sosyal tıp görevlilerinin dört hastaya ilişkin kaleme aldığı hasta hikâyelerini bulacaksınız. Yalnızca isimler değiştirilmiştir. Ekibin elinde hastaların tıbbi raporları da vardır. Bu raporlardan hastaların başka ne gibi ciddi rahatsızlıklarının olduğunu öğrenebileceksiniz. Eğer böylesi rahatsızlıklar varsa, o hasta acımasız görünse de diyaliz makinesine bağlanmayabilecektir; çünkü seçilen kişi bu arada böbrek yetmezliğinden değil, kalp ya da ciğer yetmezliği gibi başka bir nedenle ölebilecekken, makineye bağlanmayan hasta çok geçmeden böbrek yetmezliğinden

ölürse ona ve yakınlarına haksızlık yapılmış olur. Biz, elimizde başka bilgi olmadığından, hastaların başka ciddi bir rahatsızlıklarının olmadığını düşünebiliriz. Ekipte, sosyal tıp görevlisinin yanı sıra, muhtemelen uzman hekimler, sicil memuru, doktorlar, hemşireler, yardımcı hemşireler ve işi, hastanın evinin bir makine kurulmasına uygun olup olmadığını değerlendirmek olan ev diyaliz uzmanı gibi böbrek ünitesine bağlı başka çalışanlar da olabilecektir.

Demek ki işiniz basittir: Kim yaşayacak ya da konuyu daha az acıklı hale getirerek soracak olursak, bu dört kişiden hangisi seçilerek, diyaliz makinesine bağlanmadığı için böbrek yetmezliğinden ölmemesi sağlanacaktır? Daha önemlisi, kararınıza hangi temelde, hangi ölçütleri kullanarak varacaksınız? Bu olayda koşulsuz buyruk söz konusu mudur ve uygulanabilir mi? Böylesine talihsiz ama insani açıdan zorunlu (ki gerçekler böyledir) kararlar alan kişilerin yükünü hafifletecek evrensel bir yasa ya da ilke koyabilir misiniz?

Bu çalışmayı yapmanın en uygun yolu, bunu bir grup arkadaş ve meslektaşla birlikte yapmaktır. Şöyle bir yol izleyebilirsiniz:

1. Raporları dikkatle okuyun.
2. Herhangi bir tartışmaya girmeden önce, hangi kişiyi seçeceğinize ilişkin bir yoklama yapın.
3. Kişi seçiminin yapılacağı temelleri tartışın ve herhangi bir öncelik ölçütünde (yaş, aile sorumluluğu ve desteği, toplum için faydası vb) uzlaşma sağlayıp sağlayamadığınıza bakın.
4. Son bir oylama yapın ve ikinci safhadan sonra bir değişme olup olmadığına bakın. En fazla sayıda insanın uzlaşmasıyla alınmış bir karara erişmek üzere, her keresinde listedeki son kişiyi devredışı bırakmak suretiyle, bir dizi oylama yapmak zorunda kalabilirsiniz.

Birinci hasta: John White
Yaş: 26
İş: Yarım gün üniversitede ders veriyor, yarım gün psikoloji doktorası için araştırma yapıyor.
Aile durumu: John daha okula gitme yaşındayken ailesi ülkeye göçmen olarak gelmiş. Baba ölmüş, anne ise Barbados'a geri dönmüş.

Konut durumu: Çeşitli renkten insanların yaşadığı bir sokakta, kiralık bir odada kalıyor. Odadaki eşyalar yetersiz, sobayla ısınıyor; tuvaleti sekiz kişi ortak kullanıyor; banyo yok vb. Bir yıl sonra, Bay White üniversite lojmanında oturma hakkı kazanacak.

Sosyal tıp görevlisinin raporu:

Bay White'ı odasında ziyaret ettim. Bay White çok titiz bir genç olmasına ve odasını oturulabilir hale getirmek için elinden geleni yapmasına rağmen, evin koşulları o kadar kötü ki, çabaları çoğu kez boşa gidiyor. Göründüğü kadarıyla ev sahibinin o sokakta çok sayıda evi var ve odalarını kiraya veriyor ve bu onun tek geçim kaynağı. Ev sahibi, defalarca başvurulmasına rağmen evleri tamir etmeye yanaşmıyor. Tavan akıyor, su tesisatı yetersiz ve merdivenler çürümüş halde. İnsanı altüst eden bu çevre koşullarına rağmen, Bay White neşeli bir genç. Kafasını sokacak bir yer bulduğu için kendini şanslı görüyor. Onunla annesi hakkında sohbet ettim; annesi, babasının ölümünün ardından vatan hasretine dayanamayıp yurduna dönmüş. Bay White her ay ona para gönderiyor. Bay White ciddi hastalık gerçeğine kolay alışmış. Üniversite ile ilişkisinden dolayı, bir böbrek makinesinin rutin kullanımı hakkında oldukça bilgi edinmiş durumda ve beni hastane takvimi ile kendi çalışma saatlerini ayarlayabileceği konusunda ikna etti. Yaşı genç olduğundan, gelecekte bir böbrek nakli ameliyatı uygun olabilir. Sorunlardan biri, kalıcı bir evinin olmaması. Ev sahibinin, kiracılarına karşı genel davranışına bakarak, evde kurulacak bir böbrek makinesi için gerekebilecek değişikliklere pek izin vermeyeceğini söyleyebiliriz; her halükârda bu, bütün evin kablo sisteminin değişmesi ve yeni su tesisatı döşenmesi anlamına gelecektir. Ne yazık ki Bay White'ın kendisine bir ev almak için emlak kredisi alabilecek düzeyde bir geliri yok; ama yine de üniversite bu noktada yardım edebilir. Aldığım bilgilere göre üniversitede durumuna ilgi gösterilmekte ve hastalanmadan önce kısa bir süre önce terfi etmesi beklenmekteydi.

İmza: Amy Collins

İkinci hasta: William Johnston
Yaş: 52
İş: Vinç operatörü, vardiyalı, bir hafta 06.00-14.00, ardından 0.2-10.00 saatleri arasında çalışıyor.
Aile durumu: Karısı 49 yaşında, yalnızca sabahları olmak üzere, temizlikçi olarak çalışıyor. Dört çocukları var; iki evli kızından biri yakın bir semtte oturuyor; iki oğlandan biri 13, diğeri 15 yaşında; büyük oğlan yazın okuldan ayrılmayı düşünüyor; küçük, akademik eğitime ilgi duyuyor, koleje gitme ihtimali var. Büyükanne de (Bay Johnston'un annesi) 83 yaşında, artritten mustarip, yakınlarda katarakt ameliyatı geçirmiş.
Konut durumu: Dökülen terasıyla kiralık bir evde oturuyor. Dıştan çok kötü görünüyor, duvarların boyası dökülüyor, vb. Aile on beş yıldır konut listesinde.

Sosyal tıp görevlisinin raporu:

Bayan Johnston kendini ailesine adamış, evine bağlı, şişman bir kadın. Ev, kendi işini kendin gör anlayışının izleriyle dolu. Örneğin, Bay Johnston hasta olduğunda oturma odasının tabanına yeni tahtalar döşemekle uğraşıyordu ve mutfağı yeniden dekore etmek üzereydi. Bayan Johnston, bana duvar sürekli rutubetli olduğu için kocasının bunu yılda bir kez yapmak zorunda kaldığını anlattı ve köşedeki boyalar üzerindeki küflenmeyi gösterdi. Ben uğradığımda çocuklar okuldaydı; ama mutlu aile havası beni çok etkiledi. Bayan Johnston halim selim bir kadındı ve şahane bir mizah anlayışı vardı. Bayan Johnston'ın annesi zaman zaman çok güçlük çıkarabiliyor; ama onun bundan etkilenmemeyi başarmasına hayran oldum. Yaşlı kadına bir ev bulmayı düşünüp düşünmediğini sorduğumda şiddetle karşı çıktı; çünkü hasta kocasına bakmak onun için fazladan bir zahmet getirmeyecekti. Ancak bu aşamada parasal sorunlar başgöstermiş; çünkü Bay Johnston'ın firması onun hastalık masraflarını karşılamamış, bu da haftalık gelirlerinin üçte bire inmesine neden olmuş. Bayan John-

ston, paradan çok, hastaneden çıktığında kocasının iş bulup bulamayacağı konusunda endişe duyuyor. Ona göre kocası, asla erken emekliliği kabul etmezdi ve kendisi de kocasından daha az beden işi talep eden bir firma düşünemiyordu. Bu konuda yardımcı olacağıma dair kendisine söz verdim. O da bir böbrek nakli ihtimalini sordu. Ben mümkün olduğunca nazik bir biçimde, kocasının her ne kadar güçlü bir insan olsa da ameliyat için biraz yaşlı olduğunu söyledim.

İmza: Amy Collins

Üçüncü hasta: Sue Gibson
Yaş: 37
İş: Memur; ekonomik istatistik bölümünde yönetici konumunda.
Aile durumu: Bekâr. 79 yaşındaki annesi ve 30 yaşındaki doğuştan zekâ özürlü kız kardeşiyle birlikte yaşamakta ve onlara bakmaktadır.
Konut durumu: Biraz karanlık iki yatak odası bulunan bir dairede oturuyor. Kız kardeşler aynı yatak odasını paylaşıyor. Daire Bayan Gibson ve annesine ait. Yurtdışında yaşayan ve çalışan evli bir erkek kardeş dışında akrabaları yok.

Sosyal tıp görevlisinin raporu:

Bayan Gibson ve küçük kızını sabahın erken saatlerinde ziyaret ettim. Bayan Gibson, Sue olmayınca eli kolu bağlı kalıyor; özürlü kız baş edilmesi çok güç biri ve Bayan Gibson'ın kontrol edemeyeceği kadar kuvvetli. Bayan Gibson'ın onu giyinmeye ikna etmeye çalışırken aralarında geçen bir mücadeleye tanık oldum. Bayan Gibson zayıf, sırım gibi bir kadın, utangaç bir doğası var, sorularıma fısıltıyla yanıt veriyor. Bayan Gibson'ın şanssız bir evlilik yapmış olduğunu düşündüğünü sanıyorum. Kocası çocuklar daha küçük yaştayken öldürülmüş, küçük kız her zaman bir sorunmuş ve Sue karşı çıkmasaymış yıllar önce bir kliniğe yatırılmış olacakmış. Şimdi Sue'nun da sağlığı bozulduğundan, Bayan Gibson dünya üstüne geliyor hissine kapılmış görünüyor. Sue, aileye güçlü bir duygusal destek olmanın yanı sıra 20 yıldır onun geçimini de sağlıyor. Bayan Gibson'la eve diyaliz maki-

nesinin bağlanmasının mümkün olup olmadığı hakkında konuştuk. Bu asıl olarak Sue'nun ayrı bir odası olması ve su tankının kapasitesinin artırılması anlamına geliyor. Bayan Gibson, küçük kızıyla odasını paylaşmaya hazır olduğunu söyledi ama kızın bu konudan endişeye kapılacağını hissediyordu; nihayetinde, artık yaşlı bir kadındı ve küçük kızının gürültülü tarzını çok yorucu buluyordu. Bana öyle geliyor ki tek umut, Sue'nun, kendi sağlığı için olmazsa annesinin sağlığı için, küçük kızın aile evinden uzaklaştırılması gerektiğine ikna edilmesi.

İmza: Amy Collins

Dördüncü Hasta: Jim Spencer
Yaş: 17
İş: Fırıncı yamağı, 06.00-14.00 arasında çalışıyor.
Aile durumu: Ana babasıyla birlikte yaşıyor. Baba (47) sigortacı. Anne yarım gün bir çocuk yuvasında çalışıyormuş ama sinirsel sorunlar yüzünden işi bırakmış durumda; şu sıralar hâlâ dışardan tedavi görüyor. Jim'in kendinden iki yaş küçük bir kız kardeşi varmış, ancak iki yıl önce bir trafik kazasında ölmüş.
Konut durumu: Kent dışında üç yatak odalı, bahçeli bir banliyö evinde oturuyorlar. Kredi borçları neredeyse bitmek üzere. Bahçe ve ev bakımlı.

Sosyal tıp görevlisinin raporu:

Spencer'ları akşam saatlerinde ziyaret ettim. Bay Spencer dost canlısı bir adam ve kapıdan ayağını içeri atar atmaz bir şeyler içip içmeyeceğimi sordu. Bayan Spencer'ın gerilim dolu hali, kuş gibi çabuk ve kısa hareketler yapması, yanıt beklemeksizin ve soluk almadan konuşması beni sarstı. Bay Spencer, Jim'in hastalığına bir parça felsefi yaklaşıyor gibi; ama Bayan Spencer güçlü acı ve öfke duygularını –sanki neredeyse Jim onun yüzünden hasta olmuş– gizleme gayreti bile göstermiyor. Ev rahat döşeli, Bayan Spencer'ın bulaşık makinesi ve inanılmaz sayıda mutfak aleti var. Jim'in yatak odasına bir böbrek makinesi bağlanması konusunu çıtlattım; ama Bayan Spencer'ın bu fikre gösterdiği düşmanlık karşısında şoke olduğumu belirtmeliyim.

Gündelik rutinlerine büyük önem veren bir kadın. Kızının ölüm tarihinden itibaren sinirsel sorunlar yaşamaya başlamasıyla, kendi ilişkileri de dahil, ne tür olursa olsun misafir kabul etmekten hoşlanmıyor. Bay Spencer, karısının bir an için odadan ayrılmasını fırsat bilerek, bana karısı hastanedeyken bahçeyi yapan ihtiyar gibi her zaman eve gelmesi için birilerini ayarladığı sırrını verdi. Bu evle ilgili olarak ne önereceğimi şaşırdım. Annenin nevrozu dışında, bu ev böbrek makinesi için biçilmiş kaftan. Bence, bu delikanlı bir an önce bir böbrek nakli ameliyatını ciddi olarak düşünmeli.

İmza: Amy Collins

Bu tür kararların hastane çalışanlarından çok, kurum dışı kişilerden oluşmuş bir kurulda alınması gerektiği önerilmektedir. Bu tür bir kurula sizce nasıl insanlar seçilmeli, seçimi kim yapmalıdır?

Kitabın sonunda örnek olayda özetlenen açmaza ilişkin acı kararı verecek ekip tarafından uygulanan ölçütle birlikte, bu öneriyle ilgili bir hekimin yorumu da yer almaktadır. Ölçüte katılmayabilirsiniz; ama uygulandığında dördünden hangisinin seçileceğine karar verebilirsiniz, bu yüzden siz ve arkadaşlarınız soruna ilişkin uzun bir açıklama yapmadan sayfayı çevirmeyiniz. (Ek 1.)

Örnek Olay 15:
GÖREVİNİ Mİ YAPIYORSUN?

Kant, ahlaki davranışın en güvenilir rehberi olan görevin hem havarisi hem de başpiskoposu olarak tanınır. Ne var ki s. 173'te belirtildiği gibi, kendi tekdüze hayat tarzı ışığında bu fikrini özel olarak uygulayabileceğine inanmak güçtür. Onun görevi tamamen işine karşıdır ve hayatta hiçbir şeyin (belki, hastalık hastalığı hariç) bunu engellemesine izin vermez. Gelgelelim çoğumuz, görev açısından bizden farklı istemleri olan çeşitli etkinliklere ve sosyal gruplara gireriz. Yazdıklarına baktığımızda Kant, eğer görevlerin çatışması ile karşılaşırsak, yalnızca koşulsuz buyrukları (s. 175) izleyerek neyin öncelik taşıdığını bulabileceğimizi iddia eder; ama bu gerçekten böyle midir? Aşağıdaki ikilemlerin bazılarını muhakeme edip tartışınız.

a. İnsanların sizi dinlemek için uzaklardan geldiği bir toplantıya katılmak üzere yola çıktınız. Yolda bir yayanın, vurup kaçan bir sürücü tarafından ciddi olarak yaralandığı bir trafik kazasına tanık oldunuz (belki, İyi Samiryeli söylencesindeki Ferisi'nin açmazı).
b. Çalıştığınız büroda herkes harcamalarını fazla göstererek çıkar sağlıyor ve bunun aynısını yapmayan bir kişi, bunu üst makamlara gammazlayacak bir tehdit anlamına gelecektir; ama yine de vicdanınız bu işe bulaşmamanızı söylüyor.
c. Acil olarak yetiştirmeniz gereken bir işiniz var, ancak taşındığından beri çok nadir olarak gördüğünüz yakın bir arkadaşınız başka bir yere giderken iki saatliğine size beklenmedik bir ziyarette bulunuyor.
d. "Eğer vatanıma ihanet ile arkadaşıma ihanet arasında bir tercih yapmak zorunda kalırsam, dilerim vatanıma ihanet edecek cesareti bulurum." (E. M. Forster.) Bu görüşe katılıyor musunuz?
e. Evli bir çift ayrılmak istemektedir; ama etkilenebilecek yaşta çocukları vardır.
f. Borcunuz, öğrenciliği bırakıp sıkıcı ve nitelik gerektirmeyen bir işe girmeden ödeyemeyeceğiniz kadar birikir. (Geçmiş günlerde bu duruma düşmüş insanların intihar etmesi beklenirdi; ama siz bunun görev fikrini bir biçimde çok ciddiye almak olduğunu düşünebilirsiniz.)
g. Hayatın kutsallığına kalpten inanmış bir hemşiresiniz. Size son derece özürlü doğmuş bir bebeğe "yalnızca refakat" (yani, bebeğin mümkün olduğunca rahat ölmesini sağlamak) görevi verilmiştir.
h. Aynı biçimde, ölmekte olan bir hastanın akrabaları hastaya hastalığının ölümcül olduğunu söylememenizi isterler, fakat hasta sürekli olarak kendisine ne teşhis konduğunu sormaktadır.
i. Kendisini aldattığınızda bunu fark etmeyeceğinden emin olduğunuz sevgilinizden başka birisi sizi cinsel olarak cezp ediyor.

Örnek Olay 16:
YALAN SÖYLEYEN BAKAN ÖRNEĞİ

1949 yılının Eylül ayında, pound ABD doları karşısında devalüe edilmişti. O günlerde, bugün olduğu gibi pound "dalgalanmaya bırakılmamış" ya da "piyasa değerini bulmamıştı"; faiz oranları sabitti ve ancak maliye bakanının kararıyla değiştirilebilirdi (ve bu seyrek olurdu). 1949'da bakan, İşçi Partisi'nin önde gelen isimlerinden biri olan ve o zamana kadar Avam Kamarası'na girmiş en parlak entelektüeller arasında sayılan Sir Stafford Cripps'di. O, aynı zamanda çok dindar, sade, püriten ve hatta insanlarla mesafeli biriydi. (Winston Churchill'in onun için alaycı bir dille "Tanrı'ya şükür, Tanrı değil" dediği söylenir.)

Devalüasyon kararından haftalarca önce devalüasyonun olacağı söylentileri çıkmıştı. Bu süre zarfında Cripps, tutarlı bir biçimde böyle bir planlarının olmadığını söyledi. Kamuoyuna ve basına yapılan açıklamalar hep aynıydı: "Devalüasyon olmayacak". Bu tutumunu Avam Kamarası'ndaki yayın kabinine girip tarihi açıklamasını yapana kadar sürdürdü. Bu olayın getirdiği tartışma, parlamento tarihinin en unutulmaz tartışmalarından biriydi; ama meselenin politik boyutları bizim ilgi alanımıza girmiyor. (Eğer ilginizi çekiyorsa, Aneurin Bevin'in kaleme aldığı Michael Foot biyografisinin II. cildindeki 266-273'üncü sayfalara bakabilirsiniz.)

O zaman birçok insan açısından duyurunun yol açtığı üzüntünün ana nedeni, ceplerindeki poundun değer kaybetmesi değil, saygın bir insanın şöhretini kaybetmesiydi (ve bugün bile böyle düşünen çok insan var). Cripps, bütün dünyada onurlu ve şerefli bir insan olarak bilinirdi; o "yalan söylemeyenler" sıralamasında George Washington ile birlikte anılırdı. Ne var ki yaptığı kısa bir konuşmada, haftalardır açıkça, bilerek ve ısrarla, hem de yalnızca arkadaşlarına ve meslektaşlarına değil, ülkeye ve dünyaya yalan söylemekte olduğunu ifşa etmişti. Bu, doğru sözlülük gibi konuların insani ilişkilerin her boyutunda daima geçerli olması gerektiğini (ve dolayısıyla olabileceğini: "Gereken mümkün olandır" diyenin Kant olduğu söylenir) savunan her idealist için acı bir darbe olmuştu. Bu yaklaşımın en saygın örneklerinden biri tarafından vurulmuş olması, darbeyi bu kadar öldü-

rücü kılıyordu. Immanuel Kant, yalnızca komşularının bahçelerine çöpünü dökmekle kalmamış, aynı zamanda onları çöplerini çalmakla da suçlamaya başlamış gibi bir şeydi bu.

Gelgelelim, aynı dönemde, başka bazı insanlar bu tepkiyi, bakanın yüz yüze kaldığı çaresiz ikilemi hesaba katmayan, tamamen gerçeklikten uzak bir tepki olarak değerlendirdi. Gerçekçi düşünürsek, Cripps ne yapabilirdi diye soruyordu onlar. Eğer basından gelen sorular karşısında "Evet, şu tarihte poundu şu oranda devalüe edeceğiz" demiş olsaydı, ülkedeki herkes ellerindeki poundlarını dolara (ya da bu, en inanmış kapitalistin bile sahip olmadığı türden sihirli hüner-ler anlamına geldiğinden, birini ötekine) çevireceklerdi ve ekonomik sonuçlar ülke için felaket olabilecekti. Eğer "Yorum yok" demiş olsaydı, insanlar kendi sonuçlarına hemen ulaşacaklar ve aynı sonuçlar doğacaktı. Eğer "Bilmiyorum" demiş olsaydı, yine, en azından son aşamalarında yalan söylüyor olacaktı, hiç kimse ona inanmayacaktı ve hemen hemen aynı oranda söylenti çıkacaktı. Yalan söylemektense çekilebilirdi; ama yine insanlar böyle bir tavırdan kendi sonuçlarını çıkaracaklardı; nihayetinde, bütün yaz boyunca devalüasyon lafları ortada dolanmıştı ve bu önemde bir istifa o zaman basit bir tesadüf olarak yorumlanmayacaktı. Bundan dolayı, bakanın önündeki seçenekler ya ülkenin ekonomik felaketi ya da vicdanının sesi hakkında uyduracağı bir yalandı. Bu açmazdan tek çıkış yolu her şeyden önce o mevkide olmamaktı.

Siz ne düşünüyorsunuz? Bazen insanların en yüce ve evrensel olarak kabul edilmiş ilkelerden taviz vermek zorunda olduklarını düşünüyor musunuz? Eğer düşünüyorsanız, böylesi bir tavizin bir koşulda doğru ve arzu edilirken, başka bir koşulda doğru ve arzu edilir olmadığına hangi temelde karar verirsiniz? Eğer düşünmüyorsanız, yani insanların sonuçları ne olursa olsun her koşulda doğruyu söylemeleri gerektiğini düşünüyorsanız, bunun insanların birbirleriyle girdiği günlük ilişkiler açısından ne anlama gelebileceğini hiç düşündünüz mü? Diyelim, çok sevdiğiniz yaşlı bir kadın size iğrenç bulduğunuz bir kek pişiriyor ve sonra sizi memnun etmek için yanıp tutuşan bu bayan kekten hoşlanıp hoşlanmadığınızı soruyor. Ne yanıt verirsiniz? Ölmek üzere olan hastasının geleceği ile ilgili sorularını yanıtlarken, hastanın gerçekle yüz yüze gelmeye zihinsel olarak dayanamayaca-

ğından korktuğundan, yalan söyleyen bir doktor yanlış mı davranmaktadır? Eğer anneniz ya da babanız size pahalı bir takım elbise almış ve siz elbiseyi hiç sevmemişseniz, fikriniz sorulduğunda onlara gerçeği –ama bütün gerçeği– söyler misiniz?

Doğru sözlülüğü, hiç kimsenin zorunlu olmadıkça acı çekmesine neden olmayacak bir biçimde –şöyle bir şey örneğin; gereksiz yere başka bir insanı incitmeyecekse, her zaman doğru neyse söylenmelidir– evrenselleştirebilip evrenselleştiremeyeceğiniz üzerine düşünün. Eğer bu bir koşulsuz buyruk olsaydı, başkalarının sizi kayırdıkları için yalan söylemediklerinden emin olabilir miydiniz? Başkalarının sizinle ilgili olarak size söylediği ve sizin inandığınız herhangi bir şey hiç olmuş mudur; şayet bu, size acı veren bir şey değil idiyse? (Bu bağlamda, "gereksiz yere" koşulunu nasıl nitelersiniz ya da ölçersiniz?)

Herhangi bir koşulsuz buyruğu "...dışında, X'i yapma" (örneğin, "Çalmanın bir hayat kurtaracağı zamanlar dışında, hırsızlık yapma") biçiminden farklı olarak ifade edebilir misiniz? Sonuçta buyruk denen şey ne ölçüde koşulsuzdur? Kant, mantıksal olarak hatalı mıdır?

VI
Amaçlar ve Araçlar II: Mill ve Faydacılık

Amacın hiçbir zaman araçları haklılaştırmayacağını savunanlarla aksini savunanlar arasındaki farkı sözcüklerle ifade etmenin bir yolunun, birinci grubu (Yunanca "görev anlayışı" anlamına gelen "deon" ve "logos" sözcüklerinden türetilmiş) deontologlar, ikinci grubu da ("amaç" ya da "niyet" anlamına gelen "telos"tan türetilmiş) teleologlar olarak adlandırmak olduğunu görmüştük. Bu ayrımı ifade etmenin başka bir yolu da şudur. Birinci grup açısından, belli davranış biçimleri içkin olarak doğru ya da yanlış iken, ikinci gruba göre bu biçimler ancak *dışsal olarak* ya da *araçsal olarak* doğru ya da yanlış olabilir. Kant, tartışmasız birinci kampta yer alır (bazıları bu kampı kurmakta büyük rol oynadığını söyler). Kant'a göre, ahlaki davranış kendi buyruğunu içinde taşır; kendiliğinden doğru ya da yanlıştır ve

ahlaki davranışı, sonuçları ya da yol açabileceği muhtemel sonuçları temelinde eleştirmek ya da savunmak nafiledir. İyi davranış kendi kendini haklı çıkarır, kötü davranış da kendi kendini mahkûm eder; destekleyici başka kanıta gerek yoktur.

Ahlakta araççı bir tutum benimsemiş biri, bu konuda taban tabana zıt bir görüş savunur. Ona göre, her türden davranışın altında yatan ilke ya da güdü, o davranışın meziyetini ya da kusurunu anlamada anahtar değildir. Davranış, ilgili ahlaki failden bağımsız olarak değerlendirilmelidir; onu öyle davranmaya sevk eden şey, bir psikoloğun ilgisini çeken bir konu olabilir; ama o davranışın ahlaki değerini ölçmeye çalışan biri için anlamsızdır. Bu ancak o davranışın sonuçları ele alınarak başarılabilir. Teknik bir ifadeyle, bu normatif bir yargı değil, ampirik bir yargıda bulunmak anlamına gelir ve felsefede bu "sonuççu" yaklaşımı savunan birçok okul (örneğin, hazzın peşinden gidilmesi gerektiğini savunan hedonizm [hazcılık] gibi) olmakla birlikte, bunun en tanınmış ifadesi, tercihen, faydacılar olarak bilinen bir grup filozof tarafından kaleme alınmıştır.

Faydacılık, çirkin bir sözcüktür; ama adını verdiği öğretiyi tamı tamına anlatmaktadır. Bir şeyin faydası, onun pratikteki yararlılığıdır. Bu felsefe okulu bunu ahlaki davranış fikrine uygular ve herkes tarafından "en büyük mutluluk ilkesi" ya da "en çok kişinin en büyük mutluluğu" ilkesi olarak bilinirler. Büyük faydacılardan biri olan Jeremy Bentham (1748-1832) faydacılığı şu terimlerle tanımlar:

> Faydacılık, ister birey ister topluluk için olsun, üretme, yarar sağlama ya da hazzı, iyiliği ya da mutluluğu artırma eğilimindedir. En çok kişi için iyilik, doğru ya da yanlışın ölçüsüdür.

Bentham'ın, bizim bu teoriyi özetlememize temel teşkil edecek Faydacılık kitabını yazan manevi oğlu John Stuart Mill (1806-1873), faydacılığı benzer terimlerle açıklamıştır:

> Ahlakın temeli olarak faydacılığı ya da "en büyük mutluluk" ilkesini kabul eden bir öğreti, eylemlerin mutluluk getirmeleri oranında doğru olduklarını savunur; eylemler mutluluğun tersi sonuçlar üretiyorlarsa yanlıştır. Mutlulukla kastedilen, hazzın varlığı ve acının olmamasıdır; mutsuzluk ise acının varlığı ve hazdan yoksun olmaktır.

Mill yalnızca sözcük yeni olduğundan, felsefi bir düşüncenin öncüsü olmak sıfatını kabul etmemiştir. Mill'e göre faydacılık, ikisi de insan davranışının doğruluğunu ya da yanlışlığını iyi ya da kötü sonuçlarının belirlediğini savunan Sokrat ve Aristo'ya kadar uzanan eski bir düşünce biçimine takılmış yeni bir addır. Gelgelelim, eski Yunan'daki iki filozofun özetlediği öğreti ile 19. yüzyıl İngilizininki arasında önemli bir fark vardı. Yunan görüşünde, Mill ya da ondan önce Bentham'da hiç olmayan metafizik bir öğe vardı. "İyi" ya da "kötü", izlenmesi ya da sakınılması gereken kavramlardı ve bunların birini ya da öbürünü yapma süreci, bütün herkes için, pragmatik nedenlerle değil, "eşyanın doğası" gereği zorunluydu. Eşya böyle olduğu içindi bu. Mill açısından teorinin doğruluğunu pratikte, örneğin sosyal ve politik reformlarda göstermek esastı.

Önemli bir modern unsur olarak ilk faydacı etik görüşünü Mill'in kitabından yüz sene önce *Essay Concerning the Principles of Morals* (Ahlak İlkeleri Üzerine Deneme) ile David Hume (1711-1776) ortaya koymuştu. Bu denemede Hume, iyi ya da kötü yargılarımızın, eylemler ve olaylar hakkında onaylama ya da onaylamama biçimindeki duygulanımlarımızın yansımaları olduklarını ileri sürmüştür. Kendimiz ya da başkaları için, zevk verdiklerini ve yararlı olduklarını hissettiğimiz şeyleri onaylarız. Temel ahlaki duygularımız Hume'ın iyilik ve adalet "sosyal erdemleri" adını verdiği, insan ırkının genel refahına ya da "kamu yararına" yol açan erdemler tarafından yönlendirilir. Kamu yararı ya da başkalarının mutluluğu, bireysel ahlaki fail için arzu ve kabul edilir bir şeydir ve haz, insan eyleminin nihai amacıdır.

Hume teorisini bugün seçkinci bir yönelim diye adlandırdığınız biçimde uygulamıştır: Onun sözünü ettiği haz, halk güruhunun aldığı haz değil, işi gücü olan, eğitimli, uygar insanın hazzıydı. Bentham, faydacılık ilkesini radikal sosyal ve politik reformun bir aracı olarak geliştirmiştir (o ve yandaşları radikal olarak bilinirdi). Bentham'a göre, bırakınız seçkinci olmayı, faydacılık evrensel, eşitlikçi bir teoriydi. Bentham'a göre "Mutluluk", "haz", "neşe", "tatmin" ve "memnuniyet" gibi kavramların hepsi, ne zaman yaşansalar hep kıyaslanabilir olan türden bariz bir "duygu" anlamında, hep aynıdır. Bentham, "Çocuğun raptiye oyunu şiir kadar iyidir" diye

yazar; ona göre, başka şeyler yanında, yoğunluğu, süresi, elde etme şansı, yakınlığı ya da uzaklığına göre mutluluğu ya da hazzı ölçmek mümkündü. Davranış hakkında bu ayrıntılı analizi izlemesi gereken bir değerlendirme yaparken, gözetilen bir şey olmamalı ve hiç kimse küçümsenmemelidir; bu, Bentham'ın sözcükleriyle, "herkesin bir sayıldığı; kimsenin birden fazla sayılmadığı", tümüyle tarafsız bir süreç olmalıdır. Bentham, belli bir hareket tarzının sonucunda ne kadar haz ve ne kadar acı duyacağına ilişkin hayati sorunla karşılaşanlara "saadet hesabı" adını verdiği bir yöntemle, bir kılavuz hazırladı ve insanların bunun ne anlama geldiğini kolayca anlamaları için bir tekerleme kaleme aldı:

Yoğun, uzun, kesin, katkısız, verimli, hızlı
Böyle izler hazlarda ve acılarda kalıcı.
Böyle hazlar bakar senin tarafın *özel* mi diye:
Tarafın *ortaksa* eğer, bırak *yayılsınlar* alabildiğine.
Görüşün ne olursa olsun, böyle acılardan sakın:
Gelmek *zorundaysa* acılar, bırak azınlığa kadar yayılsın.

Bentham'ın temel tutkusu sosyal reformdu ve bu tutkusunu hayat boyu dostu olan James Mill'le (küçük Mill, fark etmeyenler için) paylaşmıştır. James Mill filozof olarak adını, aslında *Encyclopaedia Britannica* için kaleme alınmış ama bütün insan illetlerinin çaresini temsili hükümette gören, o zamanın politik reformcularının başlıca ilham kaynağı olan *On Government* (Hükümet Üzerine) denemesiyle duyurmuştu. Babası, John Stuart doğduğunda, Bentham'la birlikte, onun bir "fazilet düşünürü" olarak eğitilmesine karar vermişti, öyle ki o, amaçları ülkeyi bu illetlerden kurtarmak olanların lideri olabilirdi. Sonuçta, oğlanın özel ve yoğun bir eğitime tabi tutulmasına karar verilmişti. Mill (şimdi J. S. kastediliyor), *Otobiyografi*'sinde onun inanılmaz denebilecek çocukluğunun ilginç hikâyesini anlatır. 3 yaşından itibaren ne oyun oynamasına ne de oyun arkadaşlarına izin vardır: günleri yalnızca çalışmayla geçmekte ve bu çalışmalar ancak o gün öğrendiklerini babasına özetlediği ortak yürüyüşleriyle kesilmektedir.

Bu hayat tarzına göre Mill'in gelişmesi kısaca belki bir dehşet duygusuyla özetlenebilir. 3 yaşında Yunanca'ya, 8 yaşında Latince'ye

başladı; 12 yaşına geldiğinde neredeyse bütün klasik yazarları orijinallerinden okumuştu ve tarihte, matematik ve bilim alanlarında yetkinleşmişti. 12 ile 14 yaşları arasında ekonomi ve felsefe okudu. Üniversite çağlarına eriştiğinde, babası ne Oxford'un ne de Cambridge'in ona bir şey öğretebileceğine karar verdi (ve kilisenin kontrolünde olduğundan bu okullar her halükârda kuşkuyla karşılanırdı). Genç Mill, 18'inde Bentham'ın eserlerini yayıma hazırlıyordu; ama çok geçmeden, onun "zihinsel hayatımda bir bunalım" dediği, bizim muhtemelen –ve pek de önemsemeksizin– bir ruhsal çöküntü diyeceğimiz deneyimi yaşadı. Bu durumdan kısmen Wordsworth'ün şiirlerini okuyarak, kısmen de daha sonra evlendiği Harriet Taylor'ın özenli bakımı sayesinde kurtuldu. Böylelikle, zekâ yönünden gelişmesi yanında duygu hayatını da geliştirdi ve zamanının ve bütün zamanların, en "eksiksiz" insanlarından biri haline geldi. Filozof A. N. Whitehead onun yetiştirilme tarzı ve bunun sonuçları hakkında şöyle yazar:

> Ona verilen eğitim, bir nevrotik, bir canavar ya da yalnızca "belli havaları üflemeye kurulmuş bir entelektüel makine" de yaratabilirdi. Ama aksine, yeniden kurulan dengenin bir tür mucizesi sayesinde, bu eğitim kuşağının en parlak örneklerinden birinin ortaya çıkmasına yardımcı oldu.

Mill hayatını dolu dolu ve çokyönlü yaşıyordu. Immanuel Kant'ın hayatıyla ancak bu kadar büyük karşıtlık olabilirdi. O, ülke ve dünya çapında bir sosyal reformcu, yazar, filozof ve parlamenter olarak tanınmıştı. O, Avam Kamarası'nda kadınların oy hakkını savunan ve kadın ya da erkek bütün diğer insanlardan daha çok, genel olarak kadın haklarına öncülük eden ilk kişiydi. *On Liberty* (Özgürlük Üzerine), düzene ve insan özgürlüğünün korunmasına zerre kadar ilgi duyan herkesin zorunlu olarak okuması gereken bir kitap olma özelliğini sürdürüyor. (11. Bölüm'e bakınız.)

Mill'in ahlakın faydacı teorisini savunusu asıl olarak, bu teoriye yönelik çoğu kilise çevrelerinden gelen eleştirilere bir yanıt olarak yazılmıştı. Mutluluğun insan davranışının amacı olması gerektiği fikri, o zamanlar inanıldığı şekliyle, başkası için çekilen acılar yoluyla kazanılacak zafer kavrayışına dayanan bir inanca meydan okuyuştu.

Kitabının adı *Utilitarianism*'di (Faydacılık) ve bir okuyuşta bitirilebilecek kadar kısaydı (benim elimdeki baskısı 60 sayfa); ama yine de kitabı tam olarak sindirmek uzun zaman alır. Teoriyi enine boyuna tartışmaya geçmeden önce, Mill'in ne söylediğine bir bakalım şimdi.

Mill'in Faydacılığı

Mill giriş bölümünde, faydacılığın yalnızca doğru ve yanlış davranışın nihai ölçüsü olduğunu ve mutluluğun gözetilmesinin bütün tutarlı ahlak felsefelerine temel oluşturduğunu ileri sürer ve ardından, teori hakkında o zamanki bazı –kendisine göre– yanlış anlamaları düzeltmeye girişir. Teori, özellikle bayağı tensel arzuların tatminini yüreklendirdiği temelinde mahkûm edilmişti. Bentham, mutluluk biçimleri arasında hiçbir ayrım yapılamayacağı ya da yapılmaması gerektiğini savunarak kendisini bu suçlamaya maruz bırakmıştı. Ona göre, tombala ya da Bach, pembe dizi ya da opera fark etmez; insanlara mutluluk veren her ne olursa olsun, eşit değer taşıyordu. Mill, hazların niteliklerine göre sıralanması ve "yüksek" düzeydeki hazların –entelektüel, estetik, yaratıcı vb– sırf hayvani içgüdülerin tatminine tercih edilmesi gerektiğini savunarak, bu konuda Bentham'dan ayrılmıştı. Öyle olur ki bu "aşağı" hazlar pekâlâ yüksek dediğimiz hazlardan belirgin biçimde daha doyurucu olabilir; ama entelektüel insanın şöyle ya da böyle doyurulması bir kuş beyinlinin güvenli mutluluğuna tercih edilebilir. Mill'e göre insan mutluluğu, bir "fazilet duygusu" olmaksızın gerçek anlamda mümkün değildir. Mill burada meşhur bir vecize haline gelen sözlerini sözler:

> Karnı doymuş bir domuz olmaktansa aç bir insan olmak; doyurulmuş bir aptal olmaktansa doyumsuz bir Sokrat olmak iyidir.

Peki, bundan nasıl emin olunabilir? Çünkü der Mill, ikisini de yaşamış akıllı ve iyi bir insan muhakeme edebilir çünkü o bilir; yalnızca aşağı hazları yaşamış domuz ya da aptal bilmez.

Ama diyecektir eleştirmen, mutluluğun peşinde koşmak bencil ve dolayısıyla diğer ulvi amaçlar arasına girmeyi hak etmeyen bir et-

kinlik değil midir? Mill'in buna yanıtı, faydacının ahlaki failin kendi kişisel mutluluğuyla değil, hep birlikte en büyük mutlulukla ilgili olduğunu tekrarlamak olacaktı. Asil bir karaktere sahip olmanın bedeli, mutsuzluk ve doyumsuzluk yaşamak bile olsa, bu asalet muhtemelen başkalarının mutluluğunu artıracaktır. Faydacılık, kimi mutlu ettiğine bakmaz.

Mükemmel mutluluğa, en azından bu dünyada erişilemeyeceği itirazına karşılık Mill'in yanıtı, durum böyle olmakla birlikte, mümkün olan mutluluk neyse onu yaşamamamız gerektiği şeklindedir. Mill, kişinin daimi bir zindeliği değil, mutsuzluk karşısında mutluluğu hâkim kılmayı amaçlamasını önermektedir. Belli illetler –hastalık, yoksulluk, kabalık, şefkat yoksunluğu– aslında mutluluğu engeller; ama çoğu dışsal bela bireysel çaba ve sosyal ilerleme ile ortadan kaldırılabilir. Mill şöyle yazar: "İnsanların çektiği acıların bellibaşlı bütün kaynakları, büyük oranda, birçoğu neredeyse tamamen, insan ilgi ve gayretiyle zaptedilebilir."

Faydacılığı eleştirenler –bu konuda kilise önde gelenleri özellikle başı çekiyorlardı– feragatin mutluluktan daha değerli bir ideal olduğunu ve yeryüzündeki eksik mutluluk peşinde koşmak yerine cennetteki neşeyi aramamız gerektiğini savunuyorlardı. (Mill'in çağdaşı Marx'ın dini "halkın afyonu" olarak nitelemesine neden olan, bu türden vaazlardı.) Mill buna, nüfusun %95'inin hiçbir ayrıcalığının olmadığı bu dünyada iradedışı feragatin evrensel olarak yürürlükte olduğu yanıtını verir. İradi özveri, ancak ve ancak böyle yapmak fiili olarak dünyadaki toplam mutlulukta bir artışa yol açacaksa arzu edilir bir şeydir; yoksa hastalıklı mazoşist bir çilecilikten öteye gitmez. Başka bir deyişle, bu iddia saçmadır.

Soruna felsefi bir temelde yaklaşan eleştirmenler, faydacılığın bir kişinin davranışının sonuçlarına ağırlık verip, güdülerini hesaba katmadığından iyi ve kötü davranış için yetersiz bir rehber olduğu şeklindeki Kantçı yolu izlemişlerdir. Bireysel eylemler, her zaman genel iyi tarafından güdülensin istenmez mi? Eğer bir insan yaptığı şeylerde "iyiyi amaçlıyorsa", arzu edilmeyen sonuçları olsa bile, yaptığı şeyin meziyetleri düşünüldüğünde mutluluğa bir katkı yapmış olmaz mı? Mill bu fikre katılmaz. Ona göre ölçü, kişisel güdülenim değil, nesnel sonuçlardır. Kurtarıcının güdülenimi ne olursa olsun, boğulan bir

adamı kurtarmak her zaman iyidir. Doğal olarak, bir kişinin hareketinin güdüsü ile sonuçları arasında normal olarak ayırt edilir bir paralellik olacaktır; ama bu her zaman geçerli değildir ve her halükârda, "güdü failin değeriyle çok ilgili olsa bile eylemin ahlakiliğiyle hiçbir ilgisi yoktur". Zaten, "genel iyi" güdüsü tartışmaya açıktır; çünkü çoğu durumda o –faydacılığın ilgilendiği– bütün insan türünün iyiliği değil, o durumla ilgili sınırlı bir çevrenin iyiliği anlamına gelir.

Pekâlâ, der eleştirmen, biz bütün insan türünün mutluluğuyla ilgiliyiz; ama tek tek her ahlaki fail bütün bunları her verdiği ahlaki kararda nasıl aklında tutabilecektir? O failin, bunun zaman ve mekân içinde sınırsızca uzanan dallarını düşünmeye zamanı ve tahayyül etmeye gücü yeter mi? Mill bunun bir sorun teşkil ettiğini inkâr edecek kadar ayakları havada biri değildi. Onun buna yanıtı, ahlaki failin verdiği her ahlaki kararda sıfırdan başlamadığı şeklindedir. O kendisine neyin iyi ve yararlı olduğuna karar vermede yardım edecek çağların deneyimine sahiptir; bunun sonucu, ahlaki fail her keresinde o özel durumla ilişkin genel ilkeleri tartışarak zaman ve enerji harcamaz. İstisnalar olmakla birlikte, yalan söyleme, çalma ya da öldürme gibi davranış biçimlerine göz yumulmayacaktır. Burada asıl mesele, bu ve benzeri istenmeyen davranış biçimlerine itirazlar, görev kavramı gibi her derde deva bazı hayali çarelerden çok, faydacılık temelinde yapılmalıdır; ama Mill, yakın gelecekte arzu edilir sonuçlar veren davranışın, uzun vadede getireceklerine bakılarak pekâlâ değiştirilebileceğini kabul eder. Mill'in derdi, faydacılığın, eleştirmenlerinin sandığı gibi, ne pahasına olursa olsun bir çıkar gözetme biçimi olmadığını vurgulamaktı; o da eleştirmenleri kadar, örneğin, kendi kişisel tatminini temsil ettiği kitlenin ihtiyaçlarının önüne koyan bir politikacıya ya da doğrudan çıkarı için yalan söyleyen bir kişiye karşıydı. Böylesi davranışlar, onun da katıldığı gibi, toplumsal bağlılığı, bütün insani iletişimi ve nihai olarak insan mutluluğunun kendisini ayakta tutan sadakat, asalet ve doğruluk duyusunu tahrip ederdi.

Bu yansızlık vurgusu, Mill'in faydacılığı adalet fikri ve pratiğine uyguladığı kitabının geri kalan bölümünün temel temasıydı. Ona göre, "herkese hak ettiğini vermek" şeklindeki yasal adalet formülasyonu, bize "bizimle aynı oranda iyiliği hak eden herkese eşit olarak iyi davran" çağrısı yapan faydacılığın ifade ettiği yansızlığa yakındır.

Kitabın bu son bölümü Mill'in, sonucunda daha çok insanın mevcut koşullarda mümkün olandan daha büyük mutluluk yaratmasını sağlayabilecek sosyal reforma duyduğu ilginin ne kadar büyük olduğunu gösterir. A. N. Whitehead'in reform yandaşları hakkındaki aşağıdaki sözleri sarf etmesine neden olan, faydacı ilkelerin kamusal ahlak alanında doğrudan doğruya uygulanmasıydı:

> Ahlakta, dinde ya da siyaset teorisinde pratik olarak geçerli şeylerin çoğu, o zamandan bugüne, gücünü bu insanların birinden ya da ötekinden almıştır. Onların öğretileri teorik temeller olarak ve genel olarak reddedilmiştir; ama bu öğretiler, pratikte işleyen ilkeler olarak dünyaya hâkimdirler.[10]

Bu, hem pozitif hem de negatif olarak, cüretli bir iddiadır: Bunun sağlam bir görüş olup olmadığını kendimiz görelim.

Faydacılığın Eleştirisi

Sanırım, bu teoriyi birçok insanın neden hem anlaşılır hem de cazip bulduğunu ve onun neden son derece etkili olduğunu kolayca anlayabiliriz. Göründüğü kadarıyla (çoğu insan için elbette), ahlakın insanların mutluluğu ile yakından ilgili olması gerektiği, tartışma götürmez. Dahası, "mutluluk" anlamsız değildir; mutlu olduklarını söylediklerinde birilerinin ne demek istedikleri karşısında saatlerce düşünmeyiz ve bizi ve öteki insanları ne tür eylemlerin mutlu edeceğini ya da edebileceğini biliriz –bazen, en azından– ve ona göre davranırız. Şöyle şeyler söyleriz, örneğin: "A eylemini yapmak Y'yi öylesine mutlu edecektir ki, X'den vazgeçmeye değer" ve kendi kendimize de şöyle deriz: "Şimdi eskisinden daha mutluyum" ya da tersi.

Ayrıca, mutluluğun en güvenli biçimde sağlanmasına yarayan kurallara ilişkin faydacı görüş, bütünüyle övgüyü hak eder görünmektedir. Yansızlığa, bencil olmamaya, diğerkâmlığa yapılan vurgu, göründüğü kadarıyla özçıkarı aşarak ilgili tüm kişilerin çıkarlarını hesaba katar. Çoğumuzun böyle bir kurallar dizisine arka çıkması işten bile

10. *Adventures of Ideas*, s. 46.

değildir. Yaptığımız her şeyi ölçmemize yarayan temel kriterin –en büyük sayıda insanın, en büyük mutluluğu– açık ve rasyonel olduğunu bir bakışta görürüz ve bu, felsefede nadir olan bir şeydir: Sadelik erdemi. Kafa yoracağımız yalnızca tek bir ölçü vardır. Bundan daha açık, daha yalın ne olabilir?

Faydacılık, göründüğü kadarıyla, esnektir de: Kutsal ya da karşı gelinmez ne bir yasa ne bir ilke ne de bir kurum vardır. Eşyayı ya da fikirleri, yalnızca otorite ya da gelenek temelinde savunamayız; onları "yarar ilkesi"ne göre haklılaştırmak zorundayız. Bu yüzden, eğer faydacılığı eleştirecekseniz bunu, mutluluğun ve ahlakın birbirleriyle ilgisiz şeyler olduğu, bu yüzden de ahlaki kararlar alırken mutluluğu asla hesaba katmadığımız ve katmamamız gerektiği temelinde yapmamanız gerekir. Soru, mutluluğun bu süreçte yer alan ya da alması gereken bir unsur olup olmadığı değil, mutluluğun hesaba katmamız gereken tek şey olup olmadığı ya da her zaman mutluluğu hesaba katmamızın gerekip gerekmediğidir.

Mutluluğun anlamı: Bu noktada sorun başlar. Öncelikle (ki mutluluk, ahlaki yargılarda bulunurken göz önünde bulundurulan birkaç faktörden yalnızca biri olsa bile, bir sorundur) mutlulukla tam olarak neyi kastederiz ve onu yakaladığımızdan nasıl emin oluruz? Yerine "doyum" ya da "tatmin" gibi sözcükleri koyduğumuzda bile anlamlar hâlâ belirsizdir. Mutluluğu "kişinin arzusuna kavuşma durumu" olarak tanımlayabiliriz; ama o zaman da bizi, arzu ettiğimiz şeyin o olduğunu nasıl biliriz sorusu beklemektedir. Yanıt belki şöyledir: Çünkü o (arzu nesnesi) arzulanan şeydir. Böylelikle, arzulanır şeyleri arzu ettiğimiz yolunda son derece açık ve seçik bir önermeye ulaşırız ki bu, görüldüğü kadarıyla hiçbir filozofu "Buldum" diye bağırarak hamamdan dışarı fırlayan Arşimet gibi heyecana sürüklemeyecektir. "Arzulanan" sözcüğünün yerine "arzu edilen vasıflara sahip" ibaresini koyduğumuzda da bir adım ileri gitmiş olmayız.

İfadede kastedildiği kadar derinlere inmeksizin, "kişinin arzusuna kavuşması durumunda" kaldığımızı düşünelim. Bu sefer de arzuladığımız şeyin içeriği ile arzularımızın sabitliği gibi çifte sorunla karşılaşırız. Bizi mutlu kılan şey nedir? Hangi durumda mutlu oluruz? Yukarıda, bazen "Şimdi daha mutluyum" dediğimizden söz etmiştim:

ama bundan emin olabilir miyiz? Bir toplama kampından kurtulmak, yıllarca aradığınız bir işe kavuşmak ya da ailenizin bir ferdinin ciddi bir hastalıktan kurtulup aranıza dönmesi gibi, mutlu olduğunuzu kuşku taşımadan söyleyebileceğiniz belli bazı bariz durumlar vardır; ama bunun dışında böylesi olumlu önermelerde bulunamaz mıyız? Tıpkı "eğer..." koşullarında ne hissediyor olabileceğimi bilmediğim için "eğer..., daha mutlu olurdum" diyemeyeceğim gibi, şimdiki mutluluk ve doyum anlayışımı hayatımın daha erken bir dönemindeki anlayışımla kıyaslamam mümkün değildir. Aslında, insan böyle kıyaslamalar yaparak kendini tamamen kandırabilir. Yıllar önce İskoçya'da çalışmıştım ve şimdi o yıllara özlemle bakıyorum. Şimdi o zamanlar mutluydum diyorum. Gelgelelim, son günlerde o dönemde tuttuğum (hayli uzun) günlüğümü yeniden okumaktayım ve orada bol miktarda acı ve huzursuzluk ifadelerine, "Ne işim var benim burada?", "Bu işi niye kabul ettim?" gibi tipik ifadelere rastlıyorum. Bu, Mill'in kendi kendine söylediği şeyi doğrular görünüyor: "Kendine mutlu olup olmadığını sor, artık öyle olmadığını göreceksin".

İkinci sorun, amacı mutluluk olanlar ve bunu arzuya kavuşma olarak tanımlayanlar için daha kaygı verici olsa gerek: Arzular değişir ya da daha beteri değiştirilebilir veya güdümlenebilir. Mill, (daha sonra ele alacağımız) yüksek ve düşük hazları tartışırken, toplumun bir eğitim ve örnek gösterme süreciyle fertlerini yüksek hazları arzulamaya yöneltmesi gerektiğini savunur ki bu, insanları onların istediğini ister hale sokan pederşahi tavırdan pek farklı değildir. Gelinen bu son safhanın tanımı, kuşkusuz, yöneltilenlerden çok yöneltenler tarafından yapılır. Lord Reith bu felsefeyi kendi rolüne BBC'nin ilk genel müdürü olduğunda uygulamıştı. Kurumun "Teyze" lakabı da buradan kalmıştır. Reklam dünyası, her gün daha doğrudan ve giderek daha az ince bir biçimde, satmaya çalıştıkları mala sahip olmadığımızda düşündüğümüz kadar mutlu da olamayacağımızı öne sürerek arzularımızı değiştirmeye çalışıyor. Kapitalist dünyanın bütün amacı, insanlara ihtiyaçları olmayan şeyler arzulatmak ve böylece sahip olduklarıyla yetinmemelerine (ve dolayısıyla mutsuz olmalarına) neden olmaktır; ama bu sonu gelmez bir süreçtir; çünkü bu biçimde elde edilen bir mutluluk yalnızca yeni bir model ya da yeni bir mal piyasaya çıkarılana kadar sürer. (Kaliforniya'da oturan varlıklı bir ta-

nıdığım, şaka olsun diye, evinde müzikli tuvalet kâğıdı dışında her şeyinin olduğunu söylemem üzerine korkunç bir üzüntüye kapıldı. Bu dediğim yok diye bütün gece boyunca yakındı.)

Mutluluk tek amaç mıdır? Bu bizi, hangi eylemin toplam mutluluğu artıracağından gerçekten emin olduğumuzda bile, daima mutluluğu aramamız gerekip gerekmediğine ilişkin temel meseleye getirir. İlk bakışta bu, şayet şehitlik kompleksine kapılmamışsak, tartışmasız doğru görünmektedir; ama Kaliforniya Eyalet Üniversitesi'nde hocalık yaparken karşılaştığım bu durumun da gösterebileceği gibi, bunun hiç de tartışmasız olmadığını gösteren koşullar vardır. Oradaki öğrenciler sınavlarda en yüksek notları almaları yönünde, genel olarak toplumdan ve özel olarak da ailelerinden gelen, muazzam bir baskının altındadırlar. B'den düşük bir not kabul edilemez ve çoğu öğrenci açısından ailenin gazabından sakınmak için (ve belki de para desteğini kaybetmemek için) not A olmalıdır. Bir diğer faktör de hiçbir ödevin ikinci bir değerlendirmeye tabi tutulmuyor olmasıydı. Notlar, üniversitenin merkezi bilgisayarına giriliyor ve yalnızca hoca ve ilgili öğrenci bundan haberdar olabiliyordu. Birçok öğrenci bundan dolayı, uzun tartışmalar ve daha da uzun resmi başvuru işlemleri anlamına gelen C ve D notlarını A ve B'ye yükselttirmek için ellerinden gelen her şeyi yapacaktır. Faydacı bir bakış açısından, hocanın üstünkörü bakarak yüksek notlar dağıtması gerektiği görüşünden daha kesin ne olabilir ki? Böyle yaparak hem zaman hem de enerji tasarrufu sağlayacak, öğrenci de aileler de mutlu olacaktı. Öğrencilerin sonraki dönemlerde başka krediye ihtiyaçlarının olmaması, bu dersteki başarı düzeylerine bağlı olduğundan, bütün üniversite, daha çok mutlu olmasa bile, kesinlikle daha az mutlu olmayacaktır. Bütün ilgililer neşeyle çantalarını toplayıp planlanandan erken bir tatilin tadını çıkarabilirler. Neden öyleyse ben ve meslektaşlarım, o kadar gürültü patırtı çıkarmalarına rağmen, bazı öğrencilere düşük notlar vermekte ısrar ediyorduk? Bu meselenin altında mutluluktan daha önemli bir şey yatmıyor mu?

Mill bu konuda çok serttir:

> Tek tek her kişinin, ona erişilebileceğine inandığı sürece, kendi mutlu-

luğunu arzulaması dışında, genel mutluluğun neden arzulanır olduğu sorusunun yanıtı yoktur. Ama yine de bu bir gerçektir ve biz mutluluğun iyi olduğuna ilişkin hem yeterli kanıta hem de bulunabilecek bütün kanıtlara sahibiz: Her kişinin mutluluğu o kişi için iyidir ve genel mutluluk bütün insanların toplamı için iyidir.

Bu, ilginç bir lojistik mesele doğurur. Bu olgudan (durumun bu olduğunu varsaydığımızda) mantıksal olarak insanların bireysel mutluluk arzuladığı ve bu gerçekleştiğinde genel mutluluğun artacağı sonucu çıkmaz mı? Birinden diğerini çıkarmak meşru değil midir? Bunun üzerinde dikkatlice düşünürseniz göreceksiniz ki (nasıl olursa olsun) bütünün bir parçası bazıları tarafından arzulanır olsa bile, buradan bütünün zorunlu olarak herkes tarafından arzulandığı sonucu çıkmaz. Abraham Lincoln'ün dediğine göre, her hükümetten beklenen, halkın tamamını bazen memnun etmesidir (buna karşın Robert Kennedy, üstüne basa basa hiçbir zaman memnun edilemeyecek insanların olduğunu söylemiştir). Kesin olmayan, Lincoln'ün söylediklerinin ikinci yarısının doğru olup olmadığı, yani bazı insanların her zaman memnun edilip edilemeyeceğidir. Bu, politikada tesadüfen doğru olabilir; ama söylenenlerin ilk yarısından çıkmaz.

Yüksek ve düşük hazlar: Şimdi Mill'in yazdıkları içinde en ısrarlı eleştirilere konu olan unsura geliyoruz: Yüksek ve düşük hazlar arasındaki ayrım. İnsanların haz alma yolları arasında bir tür ayrıma gidilebileceğini veri alabiliriz; bu, tartışmasız doğrudur. Doğrulanmaya uygun sözcüklerden sakınmak ve zihinsel hazlar, estetik hazlar, fiziksel hazlar gibi kanıtlanmaya daha açık terimleri kullanmak tercih edilebilir olsa bile, gerekiyorsa, bazı hazları "yüksek", diğerlerini de "düşük" olarak sınıflandıracağız. Soru ne bu ayrımların mevcut olup olmadığı ne de hazların hiçbirinin ötekinden daha saygın bir yere konup konamayacağıdır; *soru bir şeyden elde edilen mutluluğun başka şeylerden elde edilen mutluluktan daha büyük olduğunu ileri sürmenin meşru olup olmadığıdır.* İnsanın bunu nasıl kanıtlayabileceğini bilmesi zordur. Komşum tombaladan hoşlanır, ben Brecht'ten; o Cesaret Ana'yı seyretmek zorunda kalmaktan nefret ederken, ben gözümü oyundan ayıramadım. Hangimizin bize denk düşen faaliyetlerden daha büyük mutluluk

aldığına kim karar verecektir? Bu alan boydan boya tuzaklarla doludur. Birçok dâhi (Beethoven bunlardan biridir), bildiğimiz kadarıyla mutsuz bir hayat sürerken, sıcak yuvalarında oturup çocuklarına ve torunlarına bakmaktan haz duyan, birçok "sade" insan, belli ki duru bir mutluluk yaşamaktadır. Sadece üstün zekâsı yüzünden bir dâhinin sokaktaki adamdan (her kimse; hep bu aptal sözcüğün dişil halini merak etmişimdir) daha mutlu olduğunu, estetik bilinci yüzünden bir sanatçının sanatsal zevki oturma odasının duvarına plastik ördek yapıştırmanın ötesine geçmeyen bir kişiden daha doyumlu olduğunu göstermenin bir yolunu düşünemiyorum. Michelangelo'nun David'i ile bahçelerdeki süs heykelcikleri arasında sanatsal bir ayrım yapabiliriz; ama birinin ötekinden daha büyük mutluluk verdiğini söyleyemeyiz ya da söylesek bile, kanıtlayamayız.

Yansızlık: Kaygı verici başka bir konu, faydacıların ısrarlı olduğu eşitlikçi insan görüşüdür. İlk bakışta her şey güzel. Bentham "Herkes bir sayılır, kimse birden çok sayılmaz" diye yazar. Mill, bunu biraz değiştirmiştir; ama sonuç yine aynıdır: "Her insanın eşit mutluluk isteme hakkı vardır". Bu, halkı ilgilendiren meseleler söz konusu olduğu müddetçe övgüye değer bir amaçtır (ve Bentham ve Mill için, doğruyu söylemek gerekirse, asıl ilgi alanlarının sosyal ve politik reform olduğunu hatırlamalıyız). Ülke yasaları yansız olarak düzenlenmelidir. Bir Rolls-Royce sahibi ile tıpkı kapıyı çarpıp çıktığınız türden bir mini sahibine de arabalarını yasak yere park etmeleri halinde eşit ceza kesilmelidir. Maliye bakanları bütçeyi hazırlarken, yalnızca ayrıcalıklı bir azınlığı değil, bütün ülkeyi düşünmelidirler. Tıbbi imkânlar zenginler kadar yoksullara da açık olmalıdır. Mesele, bu faydacı ilkenin kamusal hayatta geçerli olup olmadığı değildir, mesele bunun insanların bireyler olarak birbirlerine bakışlarını ve davranışlarını doğru bir biçimde yansıtıp yansıtmadığıdır. Görünen odur ki yansıtmaz. Hepimizin hayatında, özellikle aile ve yakın arkadaş çevremizde, başkalarından değerli saydığınız bazı insanların olduğu bir gerçektir. Kan bağı, eninde sonunda kendini gösterir. Herhangi bir anneye ya da babaya bir felaket anında çocuğunu mu yoksa bir dâhiyi mi kurtaracağını sorunuz, yanıtları çocuk olacaktır; başka türlü davranan bir ana baba, ötekiler tarafından canavar muamelesi görür. Eğer böyle

bir davranış evrensel olarak izleniyor olsaydı, toplam insan mutluluğu diye bir şeyden söz edilmezdi. Aynı şeyin tersi de doğrudur: Bazı insanlar bizim hesabımıza göre birden az sayılırlar; çünkü davranışlarıyla mutluluk isteme haklarını yitirmişlerdir. Eğer bir kadın katilinin hayatını kurtarmakla, yazımı yazarken penceremin kenarına konmuş ardıçkuşunun (belli ki bu bir insangözleyen kuş; zira masamda yazarken saatler boyu beni seyretti) hayatını kurtarmak arasında bir seçim yapmak zorunda kalsaydım, tereddütsüz ikinciyi seçerdim. Bildiğim kadarıyla, faydacılar insan ırkı için ideal olan bir şeyi ifade etmekte ve nihai olarak yeryüzünün öbür ucundaki yoksul köylülerin mutluluğunu hısım akrabamız kadar gözetmemiz gerektiği savunmaktadırlar. Bu belki doğrudur; ama insanoğlu şimdiki zamanda yaşamaktadır, dolayısıyla böylesi bir idealizm gerçekçi değildir.

Sonuçlar ne kadar bellidir? Geriye birbiriyle bağlantılı bazı sorunlar kalmıştır. Faydacılığa göre, insan davranışının doğruluğunun ya da yanlışlığının asıl sınandığı yer, o hareketin dürtüleri ve maksatlarından çok sonuçlarıdır. Belli ki bu durumda, "iyiyi amaçlayan" ama davranışı talihsiz sonuçlara yol açan kişi, faydacıların takdir edilen ahlaki failler sıralamasında alt basamaklarda kalacaktır. Gelgelelim, sorulacak soru herhangi bir kimsenin ahlaki bir karara varırken "iyiyi amaçlamaktan" başka bir şey yapıp yapamayacağıdır. *Davranışımızın sonucunun ne olacağını mutlak bir kesinlikle söylemek mümkün müdür?* Mill bu konuda belli kuşkuların olabileceğini kabul ediyordu; ama insanların çeşitli türden davranışlara muhtemel tepkilerin ne olduğunu kendilerinin ve başkalarının deneyimlerinden öğrenebileceğini de ileri sürüyordu. Ama "muhtemel olan" "kesin olan" değildir ve hepimiz kararlarımızın sonuçlarını değerlendirirken ne kadar yanılabildiğimizi biliriz. İnsanoğlu huy ve karakter olarak o kadar çeşitlilik gösterir ki başkalarının davranışlarına nasıl tepki verecekleri hakkında faydacıların yaptığı gibi genellemeler yapmak imkânsızdır. Mill, bir kişinin genellikle insanların farklı koşullarda nasıl tepki vereceklerini rasyonel olarak çözebileceğini yazar ve bunu yaparken belki de son derece entelektüel olan kendi yetişme tarzını yansıtır. Ama insanlar, sıkıntılı birçok âşığın iyi bileceği gibi, bilim yasaları ya da mantık kurallarından çok daha kestirilemez yaratıklardır.

Bu, ahlaki bir kararla örülen ağın nereye kadar uzandığı ve ne kadar geniş olduğuna ilişkin yeni bir soruya yol açar. Doğrudan sonuçlar, sıklıkla tam olarak önceden görülebilir ve kararın en yakından etkilediği kişinin nasıl tepki vereceğini aşağı yukarı kestirmek de mümkün olabilir; ama tıpkı satranç oyununda bir sonraki hamlenin olasılıkları katladığı ve oyun boyunca bir sonuçlar dizisinin daha fazla yeni sonuçlar dizisine açıldığı gibi, bir kişinin tepkisi doğrudan ilgili olmayan başkalarını da etkileyecektir. Ne kadar uzağa, ne kadar geniş bir alana bakmalıyız ya da bakabiliriz? Bir arkadaşa verilen tavsiye bir nesil ötesi ya da daha ilerisi için bir sonuç doğurmayabilir. İki kişinin kısa bir süreliğine gönül eğlendirmek niyetiyle girdiği bir ilişki, başka bir sürü insanı, iyi ya da kötü, uzun yıllar boyunca ve farklı farklı yerlerde etkileyen yönlerde dallanıp budaklanabilir.

Bir kere insan davranışının getirdiği inanılmaz karmaşalar üzerinde kafa yormaya başladıktan sonra, çeşitliliği belli bir doğruluk oranında çözümleme derdinden yılgınlığa düşmüş bazı insanların neden koşulsuz buyruk ya da Tanrı'nın takdiri gibi fikirlerin peşine takıldıklarını anlamak kolaylaşır. Bu kişiler böylelikle, en azından kendi sınırlı deneyimlerine ve yetersiz muhakeme güçlerine güvenmek yerine, elle tutulmaz bile olsa dayanabilecekleri belli bir kesinliğe kavuşabilirler. Faydacı yaklaşım da gelecek bölümde ele alacağımız varoluşçuluk gibi çoğu insanın kapasitelerini aşan şeyler talep etmektedir. Ne var ki insan Mill'in Faydacılık kitabından alınan şuna benzer sözlere nasıl tamamen kulaklarını kapayabilir?

> "Gereken" ve "kural koyan", "içten gelen bir gerekliliğe" dönüşür ve kabul edilmiş vazgeçilmezlik, ahlaki bir zorunluluk haline gelir; tıpkı fiziksel olana benzer ve genelde bağlayıcı bir güç olarak ondan daha aşağı değildir...
>
> Adalet, mutlak yükümlülük anlayışına yol açarak, insanın refaha ermesinin temelleriyle ilgilenen belli ahlak kuralları sınıfına verilen bir addır. Bunlar, "insanların birbirlerini incitmesini yasaklayan kurallardır" ve toplumsal ahenk için vazgeçilmezdir. Herkesin başkalarından zarar görmeyeceğinden emin olmaya ihtiyacı vardır: Bu ortak çıkar, asli ahlak kurallarını çiğneyenler karşısında misilleme yapmak için, kötülüğe kötülük, iyiliğe iyilik yükümlülüğünü getirir.

Eğer faydacılık bize insanlara saygıdan başka bir şey öğretmiyor bile olsa, ahlak felsefesinin bir okulu olarak varoluşu haklı bir gerekçeye kavuşmuş olacaktır.

Kural Faydacılığı

Yukarıda anlattığımız yaklaşım, eylem faydacılığı olarak bilinir: Her eylem kendi sonuçlarına bakılarak değerlendirilmelidir. Bentham ve Mill'in takipçileri, bu teoride kural faydacılığı olarak bilinmekte olan bir değişiklik önermişlerdir. Bu öğretinin yandaşlarının sorduğu soru, tek başına herhangi bir tikel eylemin, toplam insan mutluluğunu artıracak olması temelinde haklı görülüp görülemeyeceği değil, eylem genel bir pratik –bir kural– haline gelirse toplamda artış olup olmayacağıdır. Bu temelde, eylem faydacılığı ilkesine göre genel kabul görebilen birçok davranış biçimi pekâlâ reddedilebilir. Bu ilkelere dayanarak, örneğin hırsızlığın haklı görülebileceği durumlar olabilir. Bunun olası bir örneği olarak, akla hemen *Sefiller*'deki Jean Valjean hikâyesi geliyor. Faydacı kural, bütün meselelere genişletilecektir. O tekil çalma eylemi için tutarlı görüşlerin sunulabileceğini inkâr etmeksizin sorulan soru "Muhtaç durumdaki herkesin, muhtaç olmayanlardan çalmaya ahlaki bakımdan hakları olduğunu düşündüklerini farz edin" ya da "Bir bütün olarak toplumun yağma dışında hırsızlığı, akşamları yapılan meşru bir araç olarak görüp buna göz yumduğunu farz edin; bir bütün olarak daha mutlu olmaz mıyız?" çizgisinde olacaktır. Bölüm sonundaki örnek olayların ilkinde verilecek benzer bir dizi açmazda olduğu gibi, konu tartışılmaya değer.

Kural faydacılığı ile Kant'ın evrenselleştirilebilirlik teorisi arasında bariz benzerlikler vardır. Farkları, amaçlarında yatar. Kant insanların eylemlerine yön veren ilkeleri evrenselleştirme peşindeyken, kural faydacılığı, aynen eylem faydacılığı gibi, mutluluğu artırmakla ilgilenir. Faydacılar açısından ne kadar sevimsiz olsa da amaç, bazen aracı haklı çıkarabilir; Kant için ise sonuçlar ne kadar sevimsiz olursa olsun, bu hiçbir zaman gerçekleşemez. Basit bir örnek, okulların yaptığı vurguları ayrıştırmakta yardımcı olabilir. Harap bir apartman

dairesinde oturan bir kişinin kamuya ait bir parktan bir demet nergis koparması haklı görülebilir mi? Eylem faydacısı, bu soruya o kişinin daha mutlu olacağı ve birçok çiçeğin yetiştiği parktan birkaç çiçeğin eksildiğini kimsenin fark etmeyeceği temelinde "evet" diyebilir; ama Kant, eğer herkes farz edilen bu kişinin yaptığını yaparsa, parkta nergis kalmayacağı ve parkta yürüyüş yapmanın vereceği mutluluğun azalacağı temelinde "hayır" diyecektir.

Amaçlar ve araçlar ebedi sorununu tartışırken, her zaman olduğu gibi bir açmaza gelmiş bulunuyoruz. İki tarafın da sözcüleri herhangi bir itirazı geçersiz kılacakmış görünen bir inançla konuşuyor olsalar da bu itirazlar bir kenara atılamaz. Belki biz (Hobbes'unki gibi kuşkuyla karşılanabilecek) basit bir mantık yürüterek ilerleyebiliriz. Çoğu eylem, göründüğü gibi, doğrudan doğruya isteneni elde etme ya da istenmeyenden sakınma çabasıdır. Eğer bu, insanların bencil oldukları anlamına geliyorsa, karşı çıkmanın anlamı yoktur: Bu, zorunlu olarak onların (bizim) başkalarını dikkate almadıkları anlamına gelmez. İnsan, her şeyden önce, sosyal bir hayvandır, dolayısıyla bir kişinin mutluluğu başkalarının (en azından bir kısmının) mutluluğunu getirir. Eğer karım ve çocuklarım hastaysa ya da eğer bir adam gözlerimin önünde kan kaybından ölüyorsa, ben mutlu *olamam*. Bu bencil olmamak değil, biyolojik doğanın bir ifadesidir. Öyle olur ki bütün insanların eylemi, özveri ya da intihar gibi çelişkili durumlarda bile, bireyin kendi mutluluğuna yönelir; ama buradaki "mutluluk" kesinlikle haz değildir. Bundan dolayı, insanların çocukları "önce başkalarını düşünmeye" ya da bencil olmaktan suçluluk duymaya sevk etmeleri zorunlu değildir ve bu mutsuzluk getirir. Onun yerine, başkaları pahasına mutlu olmaya çalışmanın neredeyse kesin olarak kendi mutluluğunu baltalamak olacağını öğretmek tercih edilebilir. ("Mutlu" olmak, bir anlamda, daima kendi mutluluğunu engellemektir.)

Örnek Olay 17:
AÇMAZLARLA BAŞA ÇIKMAK
(GERÇEK YA DA HAYALİ/FANTEZİ)

İşte size düşünmeniz için bir dizi örnek. Kendi kendinize Kant'ın ve eylem/kural faydacılarının bunlara ne yanıt verebileceklerini sorunuz ve tercihlerinizde fikirlerinizin okullardan biriyle uyuşup uyuşmadığını düşününüz. Herhangi bir yanıtı saçma bularak göz ardı etmekten korkmayınız.

a. İçinde 200 yolcusu bulunan bir uçak teröristler tarafından kaçırılmışnr. Uçak, hava korsanlarının belli sayıdaki arkadaşlarının o ülkede ve başka ülkelerde acımasızca işledikleri cinayetler nedeniyle hapiste bulundukları bir ülkeye indirilmiştir. Korsanlar bütün bu mahkûmların serbest bırakılmasını istemişler, aksi halde bütün yolcuları havaya uçuracaklarını duyurmuşlardır. Korsanlar, ciddi olduklarını göstermek için, 6 yaşındaki en genç yolcuyu başına bir kurşun sıkarak öldürüp piste atmışlardır. Yetkililer ne yapacaklardır? Korsanların uçağı havaya uçuracak sayıda silahlarının olduğu bilinmektedir. 200 masum insan ölebilir; ama yetkililer bu taleplere boyun eğerlerse, bütün dünyada benzer potansiyel korsanlara yolu açmış olurlar. Çözüm hangi ilkeler temelinde belirlenmelidir?
b. Temmuz 1944'te, birkaç yüksek rütbeli Alman subayı Führer Adolf Hitler'e suikast girişiminde bulunmuştur. Suikaste girişilmişti; çünkü Müttefikler'in Normandiya Çıkarması'nın ardından Almanya'nın yenilgisi kaçınılmaz görünüyordu. Dolayısıyla, savaşa devam etmektense vakit geçirmeden teslim olmak daha iyiydi; çünkü savaşa devam etmek kaçınılmaz olanı geciktirmekten ve iki taraftan da sayısız can kaybından başka bir anlama gelmeyecekti. Hitler, son Alman ölene kadar savaşacağını söyleyerek yenilgiyi reddediyordu. Yalnızca onun ölümü, çok sayıda insanın cephede boş yere kaybedilmesinin önüne geçebilirdi; ama bu soğukkanlı bir cinayet anlamına geliyordu. Bu durumda, özellikle Kant'ın nasıl bir tutum alacağını düşünüyorsunuz?
c. Biri kalp hastası, ikincisi böbrek hastası ve üçüncüsü karaciğer hastası olmak üzere, aynı hastanede ölümle pençeleşen üç hasta vardır. Dördüncü bir kişi yarım litre kan vermek üzere hastanenin kan

nakil ünitesine gelir. Bu kişinin her bakımdan sağlıklı olduğu bilinmektedir; akrabaları ya da yakın arkadaşı yoktur. Hematolog dört kişinin de durumlarını bilmektedir ve dördüncü kişinin kan testini yaparken ona öldürücü bir iğne yapar. Bu kişinin sağlıklı organları artık ailelerinin geçimlerini sağlayan öteki üç kişinin hastalıklı organlarıyla değiştirilebilecektir. Hematolog mahkemede yaptığı savunmada kendisinin, yokluğunu çok az insanın hissedeceği bir kişiyi feda ederek, çok ihtiyaç duyulan üç insanın hayatını kurtaran bir insansever olduğunu söyler. Böylelikle, net insan kazancı ikidir ve toplam mutluluk artışı, hesap edilemeyecek kadar fazladır.

d. O zamana kadar çaresi olmayan bir hastalığı tedavi edebilecek bir ilaç geliştirilmiştir; ama ilacın, tedavisi için kullanıldığı hastalıktan daha kötü yan etkileri olabilecektir. Bundan emin olmanın tek yolu, canlı bir, tercihen iki ya da üç insanda bu ilacı denemektir. Eğer ilaç denendiğinde yan etkilerinin olduğu görülürse, yüzlerce insanın hayatı kurtulacaktır. Hapishanelerdeki mahkûmlar arasında öyle korkunç suçlar işlemiş insanlar vardır ki bunlar, yalnızca diğer mahkûmları öldürmelerini engellemek için hücrelerde tutulmaktadır. İlacı geliştiren doktor bu mahkûmlardan üçünü deneyinde kullanmak ister.

e. Çocuklar için düzenlenmiş bir partide kek servisi yapılmaktadır. Evin çocuğu ile servisi yapan annesi henüz kek almamıştır ve tabakta biri kremalı, diğeri sade olmak üzere iki parça kek kalmıştır. Tabak eline verildiğinde çocuk hemen kremalı parçayı kapar. Annesi, iyi parçayı karşındakine vermen gerekir diyerek çocuğu azarlar. Çocuk annesine eğer tabak önce onun eline verilseydi almak isteyeceği parçayı sorar. "Elbette, sade parçayı" der anne. Çocuk "İyi öyleyse, istediğini aldın" der.

f. Bir mazoşistle bir sadist birlikte neşeli bir akşam geçirirler. Kim kime ne yapar?

g. (Open University dersinden bir örnek): Büyük bir Amerikan şehrinin polis şefi, yıllardır yerel mafyanın başı, birçok cinayetin, şiddet eyleminin sorumlusu, kanun kaçaklarını barındıran ve çoğu yurttaşın başına bela kesilmiş bir adamı kıstırmaya çalışmaktadır. Bu adam yıllardır polisin elinden kurtulmaktadır; çünkü kendisi yörenin iş çevresi içinde itibar gören birisi olarak ortada dola-

şırken, kirli işlerini yaptıracak adamları vardır. Yakın dönemde bir cinayet işlenmiştir ve ipuçları bu adamı göstermektedir. Polis şefi, mahkemeden suçlu kararı çıkacağından emin olarak böyle bir kişiyi hayatın akışı dışına çıkarmakla hayattaki arzusuna kavuştuğu ve toplumun kanayan bir yarasını sardığı hissiyle adamı tutuklar; ama mahkeme daha başlamadan önce, başka bir adamdan bir mektup alır. Adam, mektupta mafya babasının yargılanmayı beklediği cinayeti kendisinin işlediğini yazmaktadır. Bu itirafın ayrıntıları öylesine doğrudur ki gerçeği söylediği açıktır. Adam mektubun sonunda, artık bu vicdan yüküyle yaşayamayacağı için, mektubu postaladıktan sonra intihar etmeye karar verdiğini yazmaktadır. Şef araştırma yaptırır ve adam gerçekten ölü bulunur ve intihar kesindir. Hedefteki adamın neredeyse kesinlikle suçlu bulunacağı o suçu işlemediği açıktır. Öte yandan, bu adam yasaların kendisine dokunamadığı bir dizi başka adi suçtan dolayı gerçekten suçludur. Polis şefi elindeki mektubu ne yapmalıdır?

h. Bölgesel bir hastanenin yönetim kuruluna bağlı olarak çalışan kaynaklardan sorumlu bir alt komitenin üyesisiniz. Muhasebe bürosu mali yılın bitmesine bir ay kala, harcanabilecek birkaç bin pound kaldığını, bu para harcanmazsa muhtemelen gelecek yılın bütçesine devredileceğinden kaybedilmiş olacağını bildirir. Komite, hastanenin çeşitli ünitelerinden parayı harcama konusunda çeşitli teklifler almıştır. Sizin göreviniz, rakip teklifler arasında bir tercih yapmaktır ve siz bir grup olarak faydacı bir anlayışla hareket etmeyi ve hastanenin hizmet ettiği topluluğun doğrudan ihtiyacını karşılayacak bir teklifi seçmeyi kararlaştırmış bulunuyorsunuz. Hangisini seçeceksiniz? Önünüzdeki liste şu önerileri içermektedir:

1) Çok sıkışık durumdaki böbrek ünitesi için ek bir diyaliz makinesi.
2) Hasta girişini hızlandırmak için, her koğuşa ek bir yatak yerleştirmek.
3) Perdeler ve halılar da dahil olmak üzere, psikiyatri kliniğini yeniden döşemek ve eskimiş ve her gireni bunaltan bu kliniği yeniden dekore etmek.
4) Halihazırda hizmet vermeyen, uyuşturucu bağımlıları için bir rehabilitasyon ünitesi kurmak.

5) Beyin hastalıklarını mevcut ekipmanla olduğundan daha erken teşhis edecek bir beyin tarayıcı.
6) Parayı, önleyici hekimlik konusunda yürütülecek bir araştırmaya ve sağlıklı kalmanın yolları konusundaki yoğun bir reklam kampanyasına ayırmak.

i. Ağustos 1945'te, ABD Hava Kuvvetleri, Japon şehirleri Hiroşima ve Nagazaki'ye atom bombası atarak tarihe geçti. Bu iki bomba iki şehirde yaklaşık 100.000 sivilin ölümüne ve iki şehrin de harabeye dönmesine yol açtı. Çok geniş bir alana yayılan radyasyonun etkisi, onlarca yıl sürdü. Bu eylemle ilgili müttefik savunusu, nedenin genelkurmayları kanalıyla ya son müttefik askeri ya da son Japon kalıncaya kadar savaşa devam etme niyetinde olduklarını duyurmuş olan Japonya'nın teslimini sağlamak olduğu yönündeydi. Japonların yaptığı açıklama, 100.000'in birkaç misli insanın ölebileceği anlamına gelecekti. Bildiğimiz gibi, Japonya bu bombaların yol açtığı inanılmaz felaketi görerek hemen teslim oldu ve ayrıca, binlerce müttefik savaş esirinin canlı canlı gömüldükleri cehennemden kurtulmaları sağlandı. Amaç (Asya'da düşmanlıkların vakit geçirmeden sona erdirilmesi) aracı haklı çıkarmakta mıdır? Yalnızca muazzam insan kaybı açısından değil, savaşa o günden sonra uluslararası ilişkilere (ve insan psişesine) hâkim olan yeni bir boyutun eklenmesi, yani nükleer savaş tehdidi açısından da tartışınız.

Örnek Olay 18:
AĞIR ÖZÜRLÜ BEBEKLERİN TEDAVİSİ

Batı dünyasındaki çoğu ülkede, "ağır özürlü" bebeklerin tedavisi söz konusu olduğunda, kanuna boyun eğmekle kanunu çiğnemek arasında son derece ince bir ayrım vardır. Bu koşulun kendisi de kolaylıkla kategorilere ayrılamıyor; ama genel olarak yaşamsal organların –beyin, kalp, karaciğer, akciğerler, böbrekler vb– işlevlerini büyük ölçüde yerine getirememesi ve bunun sonucunda bebeğin, insan kabul edilse bile, hiçbir zaman insani etkinliklere –örneğin, başka kişilerle iletişime– girememesi olarak anlaşılabilir. Bu varlıkların tedavisine ilişkin olası üç yol vardır:

1. Maliyetine bakılmadan hayatta kalmaları sağlanmalıdır.
2. Doğal nedenlerle ölmelerine izin verilmelidir.
3. Istırapları çabucak dindirilmelidir.

Şimdiki yasalar ikinci seçenekten yanadır; ama birinci ve üçüncü seçeneklerin destekçileri bunu sık sık ve açıkça protesto etmektedir. 1981'de İngiltere'de, çocuk hastalıkları uzmanı Dr. Leonard Arthur aleyhine, ana babası tarafından reddedilen böylesi bir bebek için "yalnızca refakat" direktifi verdiğinden dolayı cinayet suçlamasında bulunan, birinci seçeneğin destekçisi (tek başına olmasa bile, ağırlıklı olarak Roma Katoliklerinin kurduğu) Life örgütüydü. Dr. Arthur suçsuz bulundu; ama örgüt, başkanları Bayan Nuala Scarisbrick aracılığıyla, çalışmalarında birinci seçeneği açıkça ve ikircimsiz olarak izlemeyen doktorlara karşı kampanyalarını sürdürmeye yemin ediyordu.

Öte yandan üçüncü seçeneğin yandaşları, çocuğu ölüme terk etmedeki gecikmenin gereksiz bir kötülük olduğunu düşünüyorlardı. Örneğin, komedyen Spike Milligan Guardian'da okurlara çocuğun sergilediği aşırı acı ve sıkıntının belirtilerini hatırlatıyor ve "Niyeti insani buluyorum; ama uygulama inanılmaz derecede korkunç. Bir veteriner bir köpeği birkaç dakika içinde uyutabiliyor. Bu bebek niye daha fazla acı içinde kıvransın?" diye soruyordu. Emekli bir gazeteci olan Malcolm Muggeridge, başka bir gazetede buna yanıt olarak, Dr. Arthur'un, verdiği direktifle kendisini Nazi Almanya'sının toplama kamplarında insanlar üzerinde o bildiğimiz korkunç deneyleri yapan doktorlarla aynı kefeye koyduğunu belirtiyordu. Birçok insanın kafasında, mevcut haliyle ("öldürme" yerine "ölüme terk etme") yasadaki belirsizliğin, şu ya da bu biçimde giderilmesi gerektiğine dair güçlü bir inanç olduğu açıktır. Bir ana baba olarak bu açmazla hiçbir zaman karşılaşmayacağınız umuduyla, aşağıdaki sorular üzerine düşüncelerinizi belirtebilirsiniz.

1. Bir kişi, organları ne kadar işlevini yerine getirmese de ağır özürlü bir bebeğin mutlu olamayacağına ve bunun sonucu olarak ölümün onun için daha makul bir alternatif olacağına ne oranda karar verebilir?
2. "Yaşam kalitesi" deyimi bu bağlamda sık sık gündeme getirilir. Sizce bunun konuyla ilgisi var mıdır? Başka bir insanın yaşam kalitesini nasıl ölçersiniz?

3. Yasalar değişse ve bu durumdaki tüm çocuklar, ana babaları tarafından reddedilse ve (ki normal olarak böyle olur) hayatta tutulsaydı, onlara ilelebet bakmanın toplumun görevi olduğunu düşünür müsünüz? Siz bu bakıma yardımcı olur muydunuz?
4. Etkin olarak öldürmekle edilgen olarak ölüme terk etmek arasında ayrım yapabilir misiniz? ("Öldürmeyeceksin; ama resmen hayatta tutmaya çalışmana gerek yok"). Yapmıyorsanız, bu sizi belki faydacı bir temelde Milligan çizgisine mi yoksa bütün öldürmelerin yanlış olduğunu savunan Kant temelinde Scarisbrick çizgisine mi götürür?
5. Bu durumda kimin çıkarı önde gelir? Çocuğun mu, ana babaların mı, (kaçınılmaz olmasa da çakıştığını varsayarak) doktor ve hemşirelerin mi yoksa toplumun mu? Toplumun fertleri bu ve benzeri koşullarda neyin doğru, neyin yanlış olduğuna dair fikirbirliği içinde olmadığından, ne yapılması gerektiğine ilişkin uzlaşma nasıl sağlanacaktır?

Örnek Olay 19:
ÖLÜM CEZASI

Avam Kamarası'nda yaptığı meşhur bir konuşmayla J. S. Mill ölüm cezasını uygulanmasının insanoğlunun toplam mutluluğuna katkı yapacağı temelinde savunmuştu. Suçlunun infazı (vicdanının ölümün tesellisinden başka bir şeyi kabul etmeyeceğini varsayarak) onun mutluluğuna hiçbir şey katmayacaktır; ancak a) insanların bu kişinin hiçbir zaman kaçamayacak, serbest bırakılmayacak ve belki tekrar öldürmeyecek oluşunu bilerek kendilerini daha güvende hissedeceği; ve daha da önemlisi b) kesinlikle aşırı olmakla birlikte bu ceza biçiminin potansiyel katiller için caydırıcı olacağı gerçeği bunun telafisi olacaktır.

Kant da aynı sonuca varmıştır ancak tamamen farklı bir nedenle. Ona göre, insana saygı ahlaki davranışın temeli (bak. 6. Bölüm) olduğundan, bir insanın yaşama hakkını elinden alan her kişi doğal hukuk gereği (yani açıkça sağduyunun ve adaletin gereği olarak) kendi yaşama hakkından feragat etmesi anlamına gelen haince bir cürüm işlemiş sayılır.

Örnek Olay 25'te (s. 262) sayılan dört cezalandırma amacına bakarak, Mill açıkça b ve c şıklarına vurgu yapıyor, Kant da 1'e. İkisi de d şıkkını dikkate almıyor; yani ölüm cezası söz konusuysa, mahkumun (en azından bu dünyada) iyi bir insan olma yönündeki bütün umutları elinden alınmış oluyor. (Bir yargıç bir katili ölüme mahkum edip herhalde şöyle bir yorum yapmayacaktır: "Umarım bu sana bir ders olur.")

Aşağıda özetlenen argümanlar üzerine fikir yürütün (her iki yönde de kendi argümanlarınızı ekleyebilirsiniz). Sonra da bu tartışmalı konuda durduğunuz yerden emin olup olmadığınızı düşünün.

Ölüm Cezasından Yana Görüşler:	Karşı Görüşler:
"Göze göz" anlayışı mantıki olarak bu tür bir cezayı hak eder.	Tecavüz, gasp ya da sahtekârlık gibi suçlarda göze göz kuralı nasıl işleyecek?
Böylesi korkunç bir suç en ağır cezayı gerektirir.	Kurban ölü olarak kalacak: Yeni bir mutsuzluk niye?
Bu toplumda derinden hissedilen ihtiyaca karşılıktır: Adalet yerini buldu.	Bu ceza, intikamı ve her türlü vahşeti cesaretlendirir.
İnsanlar kendilerini daha güvende hissedecektir: Katil kaçamaz ve serbest kalıp yine cinayet işleyemez.	Masum insanlar suçlu bulunup infaz edilmiştir. Bu riske girmemeliyiz.
Bu ceza öldürmeden önce iki kere düşünecek olan muhtemel katilleri caydırır.	Caydırıcılık kanıtlanmış değildir: Cinayet oranları ceza ne olursa olsan sabit duruyor.
Onların yaşamlarının artık değeri yoktur, dolayısıyla bu dünyadan da kaldırılmaları iyi olur.	Suçluları topluma kazanmaya çalışmayacak mıyız?
İnfaz, katilleri hapishanede beslemekten daha ucuza gelir.	Katillerin yarısı cinsel partnerdir aynı zamanda; muhtemelen tekrarlanmayacak umutsuzluk halleri söz konusudur.

VII
Varoluşçuluk ve Etik

Şimdi, BBC'de gösterilen bir TV dizisindeki ifadeyle, tamamen farklı bir şeye geliyoruz. Eğer İkinci Dünya Savaşı öncesinde yazılmış ve hâlâ popülerliğini koruyan *Batı Felsefesi Tarihi*'ni okuyacak olursanız, varoluşçuluk olarak bilinen bir felsefe dalından söz edilmediğini fark edeceksiniz. Bunun nedeni, göreceğimiz gibi, söz konusu akımın. 19. yüzyılda temsilcileri olsa bile, Avrupa anakarasında ancak 1940'larda, İngilizce konuşulan dünyada ise daha da sonra öne çıkmasıdır. Bu bölümde, yaşadıkları dönem bizimkilerle örtüşen (Sartre 1980 gibi yakın bir dönemde öldü ve ben kişi olarak sözü edilecek olan başka birçoğuyla –çoğu durumda arada saygılı bir mesafe de olsa– tanışmış bulunuyorum) insanların fikirlerine göz atacağız. Dolayısıyla, bu çağımızın bir felsefesidir; böyle olması, bilim adamları için de söylenebile-

ceği gibi, felsefi sıralamada onu kendinden önceki düşünce okullarının üzerine yerleştirmek için tek başına yeterli bir kriter sayılmaz.

Aslında, önemli sayıda Britanyalı felsefeci, varoluşçuluğun bir felsefe olmadığı gibi basit bir nedenden dolayı, felsefe okulları arasında yerinin olmadığı inancını taşımaktadır. Varoluşçuluk bir felsefe olmaktan çok, bir ruh hali, muhtemelen olgun insanlar çıkarması beklenen bir ilerleme anlamında, bir gelişim aşaması olarak tanımlanmaktadır. Önde gelen bir Oxford filozofu, varoluşçuların yazılarını, şişkin haliyle çarpıcı görünen ama iğne batırıldığında buruşuk bir lastik haline gelen, şişirilmiş bir balona benzetmiştir. Varoluşçuluk, Britanya ya da başka yerlerdeki üniversitelerde, öğrencileri felsefenin sorunlarıyla tanıştırmak amacıyla derslerde şöyle bir değinilen bir konu olmanın ötesine geçmez. Felsefenin bu ihmali, ismiyle kapsamlılığı çağrıştıran Open University tarafından öğretilen haliyle bile çarpıcıdır.

Bu kişilerin yaptığı değerlendirmenin tutarlı olup olmadığına, girmek üzere olduğunuz bu alandaki okumalarınız temelinde kendiniz karar vereceksiniz. Aslında bu zorlu bir uğraş olacaktır; zira ister birincil ister tali kaynaklar olsunlar, konuyla ilgili literatürün çoğu tumturaklı bir dille yazılmıştır ve okuyanlarda zaman zaman kâğıt yapımına harcanmış ağaçlara karşı bir sempati duygusu uyandıran bir laf kalabalığına boğulmuştur. Bunun nedeni, yalnızca çoğu metnin, İngilizce konuşan okurlara yabancı olan, yazarlarının anadillerinde yazılmış olması ve görüldüğü kadarıyla, orijinallerindeki parıltıyı o çeviride kaybetmiş olması değildir. Sartre'ın söylediği gibi, cehennem başkaları olabilir; ama bazen insan kendini cehennemin başkalarının kitapları olduğunu söylemekten de alamıyor.

Varoluşçuluk için bir şey açıktır (ve bazı akademik filozofların tehlikeli buldukları da belki bu özelliktir): Varoluşçuluk, her felsefe okulu kadar ve çoğundan hatırı sayılır bir ölçüde daha fazla meydandadır ve inzivaya çekilmiş bir okul değildir. Yandaşlarını başkalarıyla ilişkileri, onların öncelik anlayışları, kişisel sorumlulukları hakkında düşünmeye sevk eder varoluşçuluk. Başka bir ifadeyle varoluşçuluk, basit bir gerçek olarak, kendilerini hiçbir zaman felsefeye yakın hissetmemiş çok sayıda insanı son zamanlarda etkilemiş, somut yaşam koşullarından ve çatışmalarından doğmuş ve onlarla ilgilenen bir felsefedir (ve en azından bu unvanı hak ettiklerini gösterebilmeyi umuyorum).

Kierkegaard

Varoluşçuluk hakkında tereddütsüz tavsiye edilebilecek bir kitap William Barret'in Irrational Man (İrrasyonel İnsan) kitabıdır. Yazar, varoluşçu düşüncenin ilk ifadelerini bulmak için ta Eski Ahit'e kadar uzanır; ama biz kendimizi sınırlayarak 19. yüzyılda yaşamış olan Danimarkalı ilahiyatçı ve filozof, sıklıkla "varoluşçuluğun babası" olarak nitelenen Soren Kierkegaard'dan (1813-1855) başlayalım. Sartre'ı okuyanlar sonradan Kierkegaard'ın varoluşçu düşüncesinde merkezi yer tutacak olan belli ifadelerin kaynağını bulacaklardır. Kierkegaard, insandan mekanik bir evrenin kölesi olarak değil, verdiği kararlarla kendi geleceğini ve sonuçta kendi "özünü" tayin etme kapasitesine sahip, özgür iradeli bir kişilik olarak bahsetmiştir. Kierkegaard, "Gerçek olan rasyoneldir ve rasyonel olan da gerçek" diyen Alman filozof Hegel'in görüşlerine şiddetle karşıydı. *Either/*Or (Ya/Ya Da) kitabında Kierkegaard, varoluşun, sükûnetle saf düşünce alanını işgal eden soyut bir şey olmadığını, aksine "varlığımızın temeline" erişen, verdiğiniz ya/ya da kararlarıyla günbegün yeniden keşfedilen ve yeniden ifade edilen bir şey olduğunu savunur. Bu kararlar, kararı vereni korkuya ve sıkıntıya sokabilir; ama "benliklerimizi" onlar aracılığıyla, onlar bilinmeyene doğru yapılan bir hamle anlamına geldikleri için yaratırız.

Kierkegaard Tanrı'ya inanmış biriydi ve aslında Danimarka'da Presbiteryan kilisesinin yöneticilerinden biri olmakla birlikte, inancı, alışılagelen bir biçimde, "dışımızda", O'na inandıklarını beyan edenlere güç, teselli ve destek vermek için orada olan bir Tanrı'yı kabullenme değildi. İnanç, Kierkegaard için, doğru karar verildiğine dair hiçbir kesinlik olmaksızın karanlığa dalmaktır. Onun için, ne gözleri kör eden ışık ne de mucizevi vahiy vardı. O, kurumsallaşmış dogmaların ya da dini yapıların kuyruğuna takılmadan, kendi cesaretinin verdiği güce dayanarak ilerlemek zorundaydı. Kierkegaard, "olan" (İng. being) kişi adını verdiği şeyin getirdiği rahatlığı ve kendinden hoşnutluğu reddederek "oluş halindeki" (İng. becoming) kişinin (temel öneme sahip bu iki sözcük yüz yıl sonra Sartre tarafından öne çıkarılacak ve irdelenecektir) dinamik ama bazen acılı, bazen korkulu çabasından yana olmuştur. Bundan dolayı Kierkegaard, bireysel sorumluluğun kabullenilmesini savunmuştur ve hayatı körü körüne ve

bilinçsizce, halinden memnun koyunlar gibi geçirmenin karşısında olmuştur. Böylesi bir sorumluluğun ateşten gömleği ne kadar acı verirse versin, giymeli, özgürlüğümüzü yakalamalı ve onu durmaksızın ifade etmeliyiz.

Kierkegaard'a felsefeye yeni bir yaklaşımın öncüsü damgasını vuran, soyut düşüncenin hayal dünyasına kaçmak yerine insanların bütün çeşitliliğiyle hayata bağlanmalarına gösterilen bu ilgidir. Kierkegaard, son kitabı Concluding Unscientific Postscript'de (Bilimsel Olmayan Son Bir Dipnot) şunları yazar:

> Var olmakla, üstünkörü bir özne olmak dediğimiz şeye benzer bir biçimde, üstünkörü varolan dediğimiz şeyi anlamıyorsak, var olmak yerine soyut düşüncelere dalmak kolaydır. Var olmak normal olarak çok karmaşık olmayan bir şey olarak görülür, hele bir sanat olarak hiç görülmez çünkü hepimiz varız; ama burada soyut düşünceye bir başarı payesi verilmiştir. Gerçekte var olmak demek, kişinin varoluşunu bilinçle donatmak, aynı zamanda varoluştan çok uzakmış gibi ebedi ve yine de varoluşta ve oluş süreci içinde mevcut olmaktır. Gerçekten zor olan da budur.
>
> Zamanımızda düşünür, günün belli saatlerinde çok takdir edilen meziyetlerini sergileyen ama onun dışında bir insanla ortak hiçbir şeyi olmayan tuhaf bir yaratıktır.

Söylenen bu son sözlerden sonra, bugün birçok felsefecinin varoluşçuluğu felsefe müfredatına katmayı reddetmesi karşısında şaşkınlığa düşmekten kurtuluruz.

Nietzsche

Kierkegaard'ın varoluşçu dinsel üslubu 20. yüzyılda Karl Barth, Reinhold Niebuhr, Paul Tillich ve Martin Buber gibi önde gelen birçok teolog tarafından izlenmiştir; ama onun en tanınmış takipçileri, varoluşçu fikirleri estetik bir çerçevede sunmuşlardır, dolayısıyla bu fikirler (bütünüyle olmasa bile) ağırlıklı olarak böyle yorumlanmıştır. İsmi varoluşçu felsefeden epey bağımsız olarak birçok kişiye tanıdık gelen bir takipçi, Friedrich Nietzsche'dir (1844-1900). Nietzsche, ya-

şamanın getirdiği ıstırap hakkında Kierkegaard'ın görüşlerini paylaşır; ama insanlık halinin Danimarkalının kabul etmeye istekli olduğundan bile daha çıplak olduğunu vurgular. Kendini "her taraftan kuşatılmış bir kader"in eline bırakan Kierkegaard inançlı bir kişiydi; inancı ayakta tutmak için kilisenin sağladığı bildik yardımların hepsini reddetmiş ama yine de varoluşunun temelinde Tanrı'nın olduğunu savunmuştu; sonuçta körü körüne, o zaman sadece bir adım bile olsa, inancının peşinden gidebilmişti. Nietzsche bu adımı bile atmamış ve "Tanrı'nın ölümü"nün teorisini yapmıştır. Nietzsche, en tanınmış eseri *Böyle Buyurdu Zerdüşt*'te, meydanda bağıran bir çılgını anlatır:

> Nereye gitti Tanrı? Soruyorum sana! Biz O'nu öldürdük; Sen ve Ben! Biz hepimiz O'nun katilleriyiz!...Tanrı öldü! Tanrı hâlâ ölü! Ve O'nu biz öldürdük... Bu fiilin azameti bizim için çok büyük değil mi? Şimdi biz, yaptığımız işe layık olalım diye bir tek, Tanrı olmak zorunda kalmayacak mıyız? Böyle büyük bir olaya kimse tanık olmadı ve ne derseniz deyin, bizden sonra doğanların hepsi şimdiye dek yaşanmış bütün tarihlerden daha üstün bir tarihe ait.

Nietzsche burada "Tanrı" sözcüğünü din filozoflarının sorgulaması gereken bir biçimde kullanıyor; çünkü bu fikir ölümün mantıken doğrulanabilirliğine ilişkin değildir. İfadenin ardındaki anlam açıktır ve yalnızca Kierkegaard'ın düşüncesini bir adım daha ileri götürmektedir. İnsan, rehberlik, huzur ve kuvvet bulmak için yüzünü dönebileceği yüce, herkesi gözeten bir Varlık olduğuna dair tektanrıcı anlayışı tümden terk etmelidir. Özel olarak insan, değerlerin kaynağı ve vücut bulmuş hali olarak Tanrı fikrini reddetmelidir. İnsan bunları, Nietzsche'nin bütün insanlarda var olduğuna inandığı ve kendi haline bırakıldığında hayvanileşen ve yıkıcı olabilen ham haldeki güç istencini bir yaratma istencine yücelterek, kendi hayatının özünde bulmalıdır. İnsan kendini aşmalı ve böylelikle yaratıcı bir varlık, *Übermensch* haline gelmelidir. Bu sözcük normal olarak İngilizce'ye "süperman" olarak çevrilmektedir ve Nietzsche, genellikle Hitler ve onun ırkçı görüşleri bağlamında, üstün insan yorumunun arkasındaki eminence grise* olarak suçlanmaktadır. Nietzsche,

* Fr.: Akıl hocası. (ç.n.)

insan doğasına ilişkin eşitlikçi teorileri hor görüyordu: Demokrasiye, sosyalizme ve herkesin eşit haklara sahip olduğuna ilişkin her türlü görüşe lanetler yağdırıyordu; ama onun fikirleri bir tür "efendi ırk" yaratılmasına hizmet etmekten çok, Übermensch'in doğru çevirisi olması gereken, "üstün insan"ın geliştirilmesine yönelikti.

İnsanın kendisini aşmasının başlıca yolu, ahlak için kendi dışına ve ötesine bakmayı bırakmasıdır. Nietzsche, eski İranlı filozof Zerdüşt'ü ilk ahlakçı olarak görüyordu; çünkü o, ahlakın metafizik doğası –bu ahlakın insanların almak zorunda oldukları kararlardan bağımsız bir kavram olarak var olduğu fikri– hakkındaki bütün inanışları reddetmişti. Nietzsche, hayattaki amaçları bir ahret olanlara "ötedünya insanları" adını takmıştı; değerleri, ona göre, "hayatı inkâr eden" değerlerdi, ahlakı da "artık istemeyi istemeyen, yoksul bir cahil zayıflığı" üstüne kurulmuştu. Nietzsche, insanlar için acil ihtiyacın, insanlar için yılgınlığın ve nihilizmin kucağına düşmeden önce yeni değerler bulmak olduğuna inanıyordu. Kierkegaard gibi o da bunun rahat, sürü gibi bir varoluşa alışmış insanların zihinlerinde yol açacak korkunun bilincindeydi. Şöyle yazıyordu Nietzsche: "İnsan dans eden bir yıldız doğurmak için kendi içinde fırtınalar koparmalıdır. Soruyorum size: Bu fırtınayı hâlâ koparmadınız mı?" Nietzsche bu temayı sonraki kitaplarında, özellikle de *Ahlakın Soykütüğüne Doğru* ile *İyinin ve Kötünün Ötesinde* kitaplarında geliştirmiştir. Nietzsche son yıllarında çıldırmıştır, yazılarına da güçlü bir egoist hava hâkim olmuştur; ama buna rağmen 20. yüzyıldaki takipçilerine yolu açacak kadar yazmıştır. Takipçileri ise onun görüşlerini gizli amaçları için çarpıtan Naziler arasından değil, Fransız Albert Camus gibi liberal hümanistler arasından çıkmıştır. Camus ve öteki varoluşçu filozoflar onun gerçek vârisleriydi.

Heidegger

Varoluşçu okulun (kendisi bu okula ait olduğunu reddetse de) en büyük düşünürü Alman profesör Martin Heidegger'di (1889-1976). Heidegger, ateist olmamakla birlikte, yazılarında "Tanrısız insanın" insanlık hali için ne sonuçlar doğuracağını ele almıştır. İnanılmaz derecedeki zor kitabı *Sein und Zeit*'da (Varlık ve Zaman) hayatın "ilahi bo-

yutunu" yitirmenin bir sonucu olarak kendimizi kavrayışımızda ortaya çıkan önemli bir değişime dikkat çekerek öncellerinin izlediği yolda devam etmiştir. Hayatın Tanrı ile bir planı, bir anlamı, ağır basan bir amacı olduğuna, hepimizin "bütün yaratılanların yöneldiği o tek çok uzak ilahi olay"ın parçası olduğumuza inanmak mümkündü (alıntı 1. Bölüm'den). Durumu ne kadar düşkün olursa olsun ya da hayatın nimetlerinden –sağlık, zekâ, mutluluk vb– nasiplenmekte ne kadar şanssız olursa olsun, herkes gelecek bir varoluşta gelişmesini sürdürecek bir maksatla dünyaya getirildiği inancından cesaret alabilir. Heidegger, bu perspektifin artık yitirildiğini söyler. Peki geriye ne kalmıştır?

Atılmışlık: Temelde, Heidegger'in "*Geworfenheit*" ya da "atılmışlık" (bu, Heidegger uydurduğu için, çoğu Alman'ın duymadığı bir sözcüktür, bu yüzden daha önce duymamış olanlar endişelenmesinler) olarak adlandırdığı trajedi vardır. Heidegger burada doğum olayına gönderme yapmaktadır. Biz dünyaya tesadüfi olarak "atılmış" varlıklarızdır, bu nedenle, neden doğduğumuzu, nerede doğduğumuzu, ne zaman doğduğumuzu ve her şeyden önce kim olduğumuzu hiçbir biçimde rasyonel hale getiremeyiz. Biz bunların hiçbirini seçmeyiz; onlar her insanın hayatını yapabilir ya da yıkabilir; biz ya başarı ve neşe dolu bir yaşam sürdürebiliriz ya da çevremizi öylesine yıkılmaz engeller sarar ki bu nimetler, aramızda hapishane duvarları varmış gibi bizden uzaklaşırlar. Heidegger, her şeyin bu atılmışlık tarafından mutlak olarak belirlendiğini ileri sürmez; ama gerçekçi olarak bunun çoğu insanın hayatındaki etkilerinin ne kadar derinlere işlediğini anlatır.

Varlık alanı: Heidegger'e göre ikinci sonuç, *bireysel bilincimizin dünyasıyla sınırlı* olduğumuzdur. Alanımız, çevremizde algıladığımız bir alandır; tanıdığımız insanlar, karşılaştığımız fikirler, izlediğimiz yollar, tesadüfen bize sunulmuş fırsatlardır. Bu sınırlılık, Heidegger açısından, varoluşumuzun yüce trajedisidir. (Çoğu zaman) bizim hatamız olmaksızın ve şans yüzümüze gülmedikçe biçare, zavallı bir hayat sürmek durumunda kalabiliriz. (Kaç insan, kendini başkasının yerine koyarak bir başarı yaşamak, ilişkiye girmek ve ilişkiye girdikleri insanlarla karşılaşmak hayali yüzünden pembe dizi seyretmekten hoşlanır?) Çağdaş varoluşçulardan biri "Hayatın bitip tükenmez acizliğiyle

yüzleşmeye bakın" diye yazıyordu. Sinema oyuncusu Kirk Douglas ise göründüğü kadarıyla sahnede heyecan içinde geçen bir hayatın ardından, "Hayat sıradan bir filme benzer, bayağı olan da budur" demiştir. Buna rağmen, benim hayata verdiğim anlam, benim kararımdır; ana babamın, rahibimin ya da siyasi liderimin kararı değildir. İlk bakışta anlamsız görünebilen şeye anlam verilmesi bizim omuzlarımıza yüklenmiştir. Benim algı dünyam benimkidir, başkasınınki değil ve hiç kimse onu benden alamaz. Bu bir piyango değil midir?

Zihindeki imgeler: Heidegger, bu düşüncenin doğurabileceği iyimserlik karşısında, bize hayatın acı bir gerçeğini daha hatırlatır. Bu dünyaya ilişkin algımız, alanımız, kesinlikle bizimdir. Hangi düzeyde olursa olsun, bir biçimde iletişimde bulunduğumuz bütün insanlar, her birimizin zihinlerinin bir imgesidir; ama bir insanın benim kafamdaki imgesi senin kafandaki imgeden ve o kişinin kafasındaki kendi imgesinden farklı olacaktır. *Ve aynı şey onun ve başkalarının kafalarındaki bana ait imge için de geçerlidir.* Onların beni algılamaları zamana göre değişir; ama bir an, bir tikel iletişim eylemi sürerken, benim hakkımda oluşturdukları bir imge zihinlerinde sabitlenir: Ben onların alanlarında bir nesneyimdir ve benim kendimi algılayışımdan ne kadar farklı olursa olsun, onlar beni algılamaları temelinde benimle ilişkilerine devam edeceklerdir.

Bu karmaşık görünebilir, ancak bundan çıkan basit sonuç, hepimizin başka insanların zihinlerindeki nesneler olduğumuzdur ve onlar bize bu nesneyi nasıl kavrıyorlarsa öyle davranırlar. Eğer buna inanmıyorsanız, büyük bir futbol yıldızı ya da komedyenle tesadüfen karşılaştığınızda nasıl davranacağınız üzerinde düşünün. Böyle bir karşılaşmada, onlar hakkında bir şeyler okumanız ya da onları seyretmeniz sonucu kafanızda oluşan imge hâkimdir. Onların trenle yaptıkları bir yolculuk esnasında böylesi sıradan şeylerden söz etmeleri, havadan sudan konuşmaları ya da tuvalete gitmeleri sizi şaşırtabilir. Tenis yıldızı John McEnroe meşhur olmanın tecavüze uğramak gibi olduğunu söylemiştir. O kendini nasıl algılıyorsa öyle olmak istiyordu; ama basın ve genel olarak kamuoyu kendisine böyle davranmıyordu. Onların kafasında o büyük bir yıldızdı ya da süper bir velet ya da her neyse ve o bundan kaçamıyordu.

Bu tam da Heidegger'in tanımladığı durumun aşırı bir örneğidir; ama hepimizin hayatında, hakkımızda yanlış bir imaj edinmiş olduklarını düşündüğümüz insanlar ve bu konuda elimizden hiçbir şey gelinemesinin çaresizliğini yaşadığımız anlar vardır. Benim inancıma göre, hakkımda kötü şeyler düşünen meslektaşlarım var ve biliyorum ki bunu değiştirmek için ne yaparsam yapayım, en azından bazıları için, asla başarılı olamayacağım (zaten, belki de onların imgesi, benim düşünmekten hoşlandığımdan daha geçerli bir tablodur). Hayatın merdivenlerini ne kadar tırmanmış olursanız olun, korkarım, ana babalarınızın gözünde her zaman besleyip büyüttükleri çocuk olarak kalacaksınız. (söylendiğine göre Harry Truman, Franklin Roosevelt'in ölümünün ardından ABD başkanı olduğunda, yaşlı annesinin tek yorumu "Yaramazlık yapma, Harry" olmuştu.) Bu imge oluşturma kuşkusuz her kesimden insanla –tikel bir ulusun, rengin, sınıfın fertleriyle– ilişkili hale geldiğinde en ciddi aşamasına erişmiştir. Bu konuda şakalar yaparız; dünyanın en kısa kitabının hangisi olduğu sorusuna İtalyan Savaş Kahramanları Albümü, Alman Mizah Antolojisi, Avustralya Kültür Kitabı ya da Amerikan Feragat Kitabı gibi yanıtlar verdiğimizde bunlar güzel şakalardır, fakat nükleer bir savaşın yol açtığı ölümlerin sayısı hakkında konuşurken ya da başka bir kişinin siyah ya da serseri olduğundan adam sayılmayacağını söylediğimizde, ortada şaka yoktur; belli ki başkaları hakkında bu biçimde düşünmenin şakaya gelir tarafı yoktur.

Bu açmazdan, Heidegger'in düşündüğü biçimiyle bu trajik durumdan çıkışın tek yolu, "otantik" bir kişi olmak, olabildiğince etiketsiz ve maskesiz yaşamak ve anladığımız haliyle benliği başkalarına olabildiğince tutarlı olarak ifşa etmektir. Her halükârda, Heidegger'den daha otantik bir hayat süren (hatırladığım kadarıyla, hiçbir tereddüt göstermeden profesör maskesini çıkarıp atmıştı) Sartre'ın görüşlerini ele alırken bu fikre döneceğiz.

Ölüm: Şu halde, insan hayatı için hiçbir umut yok mudur; hayatın bir anlamı yok mudur? Vardır, diye yanıtlar Heidegger: *Mutlak ölüm gerçeği* vardır ve bu gerçek, hayatta yaşanacak en değerli şeyin tek ilham kaynağı ve bu şeye erişmenin yüce güdülenimi olmuştur ve hâlâ da öyledir. Birçok insan için bu önerme tamamen çelişkilidir. He-

pimizin özlemini duyduğumuz şey unutuş iken, hayatın bir anlamı nasıl olabilir? Durum buysa, insan başkalarının ihtiyaçlarına nasıl ilgi gösterebilir, nasıl kendini feda edebilir ya da nasıl "ahlaklı" olmaya çalışabilir? Tennyson'un dediği gibi, şayet "ölüm her şeyin sonu" ise yiyebildiğimiz kadar yiyelim, içelim, keyfimize bakalım; zira ne dürüstlük ne adalet ne de yetenek ve fırsat eşitliği vardır. Russel'ın belirttiği gibi, "insan dehasının gündüz görülen bütün parlaklığı güneş sisteminin büyük ölümünde yok olmaya mahkûm" ise, deha olmuş olmamış ne fark eder? Eğer insan ırkının bütün yaratıcı ve entelektüel yaratımları eninde sonunda varlıklarını tümden yitirecekse, çabalamak niye? Eğer "geriye kalan sükûnetse", önceki şamataların ne anlamı var? Kant'ın ileri sürdüğü gibi, doğru ya da yanlışın bedenin ölümünden sonra süregidecek bir tür bilinçlilik olduğuna inanmıyorsak eğer, görülen odur ki kabul etmemiz gereken tek şey, "ahlaklı hayat" denen şeyin anlamsız olduğudur; çünkü deneyim, bu dünyada iyilikle mutluluğun ya da başarının her zaman kesinlikle bağdaşmadığını gösterir. Hepimizin doğru yolu bulacağı bir gelecek dünya umudunun olmadığı durumda, rastlantıyla başlayıp rastlantıyla sona erecek bir hayatın saçma olduğunu kabul etmekten başka yolumuz kalmaz ve hayatın başlangıcı ve intihar dışında, sonu üzerinde hiçbir seçim şansımızın olmadığı düşünüldüğünde, boş oldukları için bizimle sonsuza kadar alay edecek, hiçbir zaman ele geçirilemeyecekleri için de sık sık karşımıza çıkacak hayalleri ve düşleri gören aldanmış yaratıklar olarak kalırız.

İster dile getirilmiş ister bilinçsiz bir biçimde inanılmış olsun, ben bunun insan ırkının çoğunluğunun inancı olduğunu ve tarih boyunca da süregeldiğini sanıyorum. Bence bu, bütün dini inanışların en yüce güdüsüdür. Gelgelelim Heidegger, bize yukarıda özetlediğimiz tutumun tersi bir ölüm tezi sunar. O ölümü ve ölümün kaçınılmazlığı yüzünden zihinlerimizdeki endişeyi, yaratıcı olsun olmasın, bütün yaptıklarımızın asli güdüleyici unsuru olarak görüyordu. Ona göre, "Endişe olmadan yaratıcılık olmaz". Bizi bir şey yapma gayretine sokan tek şey, var olma süremizin kısa olduğu bilgisidir. Bu bilinç yoksa, varoluşumuz sonu gelmez bir erteleme süreci olurdu. Eğer bundan kuşku duyuyorsanız, kendinize şu soruyu sorun. İlelebet yaşayacağımız ve ölüm diye bir şeyin olmadığı gibi kesin bir bilgiye

sahip olsaydık, kendimizi *herhangi bir şey* yaratmak için zorlar mıydık? Düşününüz ki sizin ve benim önümüzde uzanan sonsuz bir hayat var. Bu kitabı yazar mıydım şimdi? Siz onu şimdi okuma zahmetine katlanır mıydınız? *Belli ki* önümüzde bir sonsuzluk uzandığı sürece, böylesi uğraşları yarına, gelecek yıla ya da bir milyon yıl sonrasına erteleriz. O zaman, bilinen bir atasözünü yeniden şöyle yazabilirdik: "Yarına bırakabileceğin bir işi asla bugün yapma". Bu her şeyi içine almıyorsa, böyle bir tavsiyede bulunmanın anlamı kalmayacaktır. Ebediyet elimizde oldukça hiçbir şeyin, kesinlikle hiçbir şeyin önemi yoktur. Her türden eylemimize, fikrimize ve ilişkimize aciliyet duygusu ve anlam veren şey, yalnızca mutlak ölüm gerçeği ve hayatın görece kısalığıdır. Eğer hayat ilelebet devam edecek olsaydı, ne yaratım ne de gelişme olurdu. Everest çıkılmadan kalacak ve Bitmeyen Senfoni'ye hiç başlanmayacaktı. İnsanlar bu terimden anladığımız anlamda artık insan olmayacak, biz de muhallebi kadar hayati, kum tanesi kadar canlı nesnelerden, şeylerden başka bir şey olmayacaktık.

Heidegger'in uyarısına göre birlikte yaşamamız gereken trajedi, ölüm tek tek her insanın en önemli gerçeği iken hiç kimsenin kendi ölümünü yaşayamayacak olmasıdır. Bu deneyimi, göçüp giden değil, başkaları paylaşacaktır. Ölen artık yoktur. Ölümün getirdiği acı, ölünün değil yaşayanın acısıdır. Çocuk, bunu haksızlık eden ana babasına bir ders vermek için ölmeyi düşündüğünde öğrenir ve o zaman bunun anlamsız olduğunu hatırlar; çünkü onların üzüntüleriyle neşelenmesi mümkün olmayacaktır. Geworfenheit, başlangıçta olduğu gibi, sonda da iş görür. Hayattaki en önemli iki olay –dünyaya gelişimiz ve dünyadan göçüşümüz– hiçbir biçimde elimizde olan şeyler değildir. (Bu temayla ilgili başka bazı düşünceler için, *Varoluşçuluğun Doğuşu* adlı kitabıma bakınız, Bölüm 5.)

Sartre

Şimdi, görüşlerini sadece kalın felsefe kitaplarıyla (bu tür kitaplar da yazmış olmasına rağmen) değil de daha popüler kanallar aracılığıyla ifade ettiği için, varoluşçuluğu İngilizce konuşan coğrafyaya sokan Fransız'a, *Jean-Paul Sartre*'a (1905-1980) geliyoruz. Sartre'ın

temel felsefi eseri *L'Etre et le néant* (Varlık ve Hiçlik) idi; ama bu, Heidegger'in *Varlık ve Zaman*'ı gibi, okunması zor bir eserdir. Bana sorarsanız, en iyisi onun daha kısa ve daha anlaşılır *Varoluşçuluk ve Hümanizm*'inden başlayın. Zaten belki de onun *Özgürlük Yolları* adını taşıyan üçlemesi ile bütün dünya sahnelerinde ve televizyonlarında gösterilmiş olan *Çıkış Yok* oyunu gibi eserlerini biliyorsunuzdur.

İngiliz çağdaşı Bertrand Russel gibi, Sartre da bir entelektüel olduğu kadar bir eylem adamıydı. 1940-1945 arası, Alman işgali döneminde Fransız direniş hareketinde etkin bir rol oynamış ve bu yüzden Almanlar tarafından dokuz ay hapis cezasına çarptırılmıştır. Çevresinde gelişen olaylara olan ilgisi savaştan sonra da sürmüştür. Cezayir'in bağımsızlık davasını destekleyen Sartre'ın evi Cezayir krizi boyunca Fransız gençlerini Cezayirli isyancılar karşısındaki orduya katılmamaya teşvik ettiği için sağcı teröristler tarafından iki kere bombalanmıştır. Bu süre zarfında Sartre'ı hapse girmekten kurtaran, "Sartre Fransa'dır" diyen Fransa Cumhurbaşkanı General de Gaulle olmuştur. 1965'te ABD'de bir konuşma yapma teklifini, bu ülke halkının Vietnam'da askeri eylemler yürüten hükümetlerine karşı çıkmadıkları gerekçesiyle reddetmiş ve bu koşullarda anlamlı bir diyalog yürütülemeyeceğini söylemiştir. 1968'de, demokratik hakları için Paris sokaklarında gösteri yapan –hem Britanya'da hem de Amerika ve genel olarak Batı dünyasında önemli yankılar bulan gösterilerdi bunlar– binlerce öğrencinin ve sendikacının da başındaydı.

Varoluş ve öz: Sartre'ın tezi "Varoluş özden önce gelir" önermesiyle başlar. Bu, bulanık bir ifade gibi görünebilir; ama Sartre bunun ne anlama geldiğini gayet açık bir biçimde ortaya koyar. İnsanı önce cansız nesnelerle karşılaştıran Sartre, bir zarf açacağı örneğini kullanır, ancak ben kendi gözde aletimi –pipomu– kullanmayı tercih ederim. Yazarken ağzımda tuttuğum piponun belli bir şekli (kıvrımlı) ve hacmi (büyük) vardır, belli tür bir ağaçtan (gül ağacından) yapılmıştır ve plastik bir sapı vardır. Bütün bu ayrıntıların anlamı, bu boyutların ve yapıcı öğelerin hepsinin yapılmadan önce pipoyu yapan kişi için bilinir olmasıdır. Pipo daha çizim masasındayken, yapan onu neden yapacağını, yaparken ne kullanacağını, neye benzeyeceğini ve eline

nasıl geleceğini tam olarak bilir. (İşin doğrusu, o saksı olarak kullanılabilecek kadar büyüktür; ama ben böylesi değerli bir nesneyi bu biçimde kötüye kullanan kimseyi görmedim.) Başka bir deyişle, pıponun *özü* –ne *olduğu, ne için* olduğu ve ne haline geleceği– fiilen varlık buluşundan önce gelir. Onun özü, varoluşunu önceler ve bu varoluş süresince, değişmeden, değiştirilmeden ve durağan olarak kalır. Bir pipo, bir pipodur ve daha fazla tartışmaya gerek yoktur. Yıllar geçtikçe benim gözde pipom halıne gelmesiyle ona tutkun hale gelebilirim, hatta *Three Men on Bummel*'de Jerome K. Jerome gibi, ona atfedilmiş bir kitap yazmaya bile cüret edebilirim; ama bu yalnızca benim onu öznel olarak değerlendirdiğimi gösterir. Pipo, ölü bir odun parçası olarak kalır ve ilelebet öyle kalacaktır.

O halde, diye sorar Sartre, insan varlığının özü nedir? Dindar birisi bu özün, kişinin doğumundan ya da yaratılışından önce Tanrı'nın zihninde olduğu yanıtını verecektir. Böyle bir yanıt, Tanrı'nın, Allah'ın her insanın sonsuza kadar sürecek kaderini önceden takdir ettiğine inanan Müslümanlar ve kaderci Hıristiyanlar gibi dindar insanlar için tatmin edici olabilir, fakat irade özgürlüğüne ve onun getirdiği seçme kabiliyetine inanan başka dindarları kesinlikle tatmin etmeyecektir: Sartre gibi ateistler için, Tanrı elbette gereksiz bir kavramdır. Bu soruya Sartre'ın verdiği yanıt, sabit ya da yerleşik insan özü diye bir şeyin olmadığıdır. Bu, yaşamımızın amacının doğumumuzdan önce belirlenmiş olduğunu ve bundan kaçamayacağımızı akla getirebilir. Sartre'ın tezi ise doğumla varlık bulduğumuz ve o andan itibaren kendi özlerimizi yaratmaya koyulduğumuz biçimindeydi. Biz bunu yaptığımız seçimlerle gerçekleştiririz. Yaptığımız iş aracılığıyla insanlarla iletişim kurarız, zamanımızı kullanırken öncelikler belirleriz, ilişkiler geliştirir bağlantılara gireriz, ahlaki kararlar alır, kurallara uyarız. Her birimizin özü, rasyonel olarak ve bir sınırlamaya tabi olmadan yaptığımız özgür seçimlerimiz aracılığıyla kendimizi yaptığımız şeydir. Kendimizi dilediğimiz şey yaparız. Bazıları diğerlerine oranla daha büyük bir avantaja, daha iyi bir başlangıç şansına sahiptir; ama Sartre'a göre hiç kimse, hayatını hayal kırıklıkları ve başarısızlıklarına kendini acındıracak bahaneler bularak geçirmemelidir. Herkes, nesnel ölçüler içinde, başkaları kadar iş başaramayabilir (Sartre hepimizin eşit yetilere sahip olduğunu savunmaz), ancak herkesin, sözünü etti-

gimiz türden seçimler yapmakta istekli ise kendi özünü yaratma yetisi vardır. Herkes başkan ya da başbakan, TV yapımcısı ya da bir üniversitede profesör olamayabilir; ama hiç kimsenin, derinliği dışında her bakımdan bir mezardan farksız olan alışkanlıklara bağlanıp kalmasına gerek yoktur. Sartre'a göre her insan, düşünce taşıyarak, irade gücünü kullanarak ve özgürlüğünü ifade ederek, kendini geliştirmeye ve böylece kendi özünü yaratmaya muktedirdir. Sınırlar tek tek her bireyin "Bu kadar yeter" dediğinde kendine getirdiği sınırlardır. Alman oyun yazarı ve varoluşçu Bertold Brecht'in dediği gibi, "İnsan ne yapmışsa odur".

Poursoi ve ensoi: Böylelikle bize, nesnel bir dünyayla –biyolojinin, politikanın, ekonominin, kültürün dünyasıyla– kuşatılmış, öznel, özbilinçli bir varlık olarak insan portresi sunulmaktadır. İnsan kendini bütün bu dünyayla ilişkilendirebilirken, bu kitabın konusu açısından asıl önemlisi, toplumsal bir düzlemde Heidegger'in bir kişinin "alanı"na ait olarak tanımladığı insanlarla ilişkiye geçebilmesidir. Bu tür bir ilişki, göreceğimiz gibi, Sartre'ın etik görüşünün ve kişisel ahlak anlayışının temelini oluşturur. Sartre, insanın bilinçliliğini *etre-pour-soi* (kendi için varlık) olarak, bilinçliliğin nesnesini de *etre-en-soi* (kendi içinde varlık) olarak nitelemektedir. Bu, insan varlıklarına ilişkin dualist bir görüş olarak nitelenmektedir; ama bu sözcük kafa karıştırıcıdır çünkü insan doğasına ilişkin Platoncu belli dinsel teorileri hatırlatır. Bu durumu bir ikilem ya da basitçe varlığın iki tarzı olarak tanımlamak daha uygun olacaktır ve Sartre için insanın amacı bu ikilemin üstesinden gelmek olmalıdır. İnsan, gayet doğal olarak, nesnel dünyası üzerinde düşünerek onu kendi bilincinin parçası haline getirir. En-soi, pour-soi haline gelir ve insan, bu süreci böylesi tüm düşünümleri birleşik bir bütünün içine katmak için bu süreci evrenselleştirerek özsel insanı yaratacaktır. (Burada, 13. Bölüm'de göreceğimiz, Taoist düşünceden çok iz vardır.) Bu düşünüm etkinliğine girmeyi reddeden, kendini bilincinin dünyasına vermemeyi tercih eden insan, sabit, değişmeyen bir etre-en-soi haline gelerek, kendini yalnızca başka insanların bilinçliliklerinin bir nesnesi kılma tehlikesine sokar. Sartre bu gibi insanlara karşı duyduğu küçümsemeyi gizleme gayretine girmez.

Böylelikle, Sartre açısından, kendi o çok bilinen ifadesiyle, insan bizzat kendi tasarısıdır. Şayet şöyle bir alıştırmaya kalkışmışsanız, onun neden böyle dediğini anlayacaksınızdır. Potansiyel araştırma ve keşif alanlarının listesini çıkararak başlarsınız ama süreç içinde neredeyse kesin olarak, ilk başta önemli ve muhtemelen böyle olduklarından verimli bir çalışma sahası olarak görünen belli alanların öyle olmadıklarını görürsünüz; başlangıçta tali ya da tümden önemsiz gördüğünüz başka alanlar ise değişmiş ve uyarlanmış olsalar bile, araştırma kendi gelişim seyrinde ilerlerken daha çok anlam kazanırlar. Sonuçta ortaya çıkan bitmiş ürün, başlangıçtaki planınızdan çok farklı olacaktır. Eğer öyle olmamışsa, ya inanılmaz bir biçimde şanslısınızdır ya da daha büyük bir ihtimalle, keşfetmiş olduğunuz yeni araştırma alanlarına yönelmekte tembel davranıyorsunuzdur. Sartre'a göre, kendi için varlık olmak şöyle bir şeydir: Sürekli gelişmek, ortaya çıktıklarında kendini yeni durumlara ve direniş biçimlerine alıştırmak, zorunlu olduğu yerde yön değiştirmek ve her zaman tehlikeye atılmaya hazır olmak.

Sartre için, insan doğası diye bir şeyden söz edilemez. Bu sıfat, hepimizin az ya da çok boyun eğdiğimiz, ağır basan bir tür kalıbın –örneklerinden biri, Platon'un, bir suret olarak gerçeklik anlayışı ile birlikte, bir ideal olarak "biçimler"i– olduğunu akla getirir. Sartre, bunun doğru olmadığını söyler. Hepimizin, yaratım süreciyle kendimiz olduğumuz doğalarımız vardır. O halde, insanın doğası gereği bencil olduğunu söylemek, temel olarak diğerkâm olduğumuzu söylemek kadar saçmadır. Bazı insanlar bir yol tuttururlar, başkaları başka bir yol. Seçim her durumda onlarındır. "Lider doğmuş" ya da "talihsiz doğmuş" kişi yoktur, olamaz da. Kimse bir şey olarak "doğmuş" değildir. Bir kişi "liderlik vasıfları" denen şeyi önce davranmaya istekli olarak ve bunu seçerek, sonra tehlikeli, şaşırtıcı, zor koşullarda ve durumlarda riski göze alarak kazanır. Kaybeden akılsız ya da çekingen tercihler yaptığı için ya da belki de eleştirel istemler karşısında geri çekildiği için kaybeder.

Özgür irade: Son paragraftaki "seçim" sözcüğü, varoluşçuluğun merkezi fikirlerinden biriyle tanıştırır bizi: İnsan seçmekte, olmakta özgürdür; ister psikolojik, sosyolojik, çevresel ister dinsel bakış açı-

sından olsun, belirlenimcilik kokan her şey, kararlı bir biçimde reddedilmiştir. Varoluşçuluk, özgürlükçü bir felsefedir. Özgür irade ile ilgili genel tartışma 10. Bölüm'de yapılacak olmakla birlikte, bu aşamada irade özgürlüğüne duyulan inanca bağlılıkla ortaya çıkan ahlak felsefesi için bunun ne anlama geldiğini vurgulamak önemlidir. Özgür olmak, ilk başta, "...den özgür olmak" anlamına gelir. Fail, ahlaki bir karar verirken kendisinin failidir, bir kurum yararına iş yürüten bir fail değildir. Onun hiçbir öncel değerle kendini bağlı hissetmesine gerek yoktur; onu belli bir doğrultuya sokacak ideal bir Biçim yoktur; ister Sina'da kayalara kazınmış ister memleketin her kürsüsünden yüzüne karşı haykırılmış olsunlar, hiçbir ilahi emir karşısında sorumlu değildir. O, ister kilisesinin bağlı olduğu Papa ister TV istasyonlarındaki köktendinciler ister camilerinden verdikleri vaazlarda İslam mollaları tarafından yapılmış olsun, Kıyamet ve Hüküm günündeki kaderi konusunda anlatılanlara gülüp geçebilir.

Varoluşçu etikte, bireyin uyması gereken hiçbir doğaüstü ya da doğaötesi davranış kodu yoktur. Yaşam kurallarımız, kendimiz için kararlaştırdığımız kurallardır ve eğer sonunda belli konularda yüzyıllar öncesinin ahlak kurallarını koyanların haklı olduklarına karar verirsek, bunlar bizim kurallarımız olmaktan çıkmazlar; çünkü onları kendimiz için deneyip sınamış olacağız ve bireysel deneyimlerimiz temelinde kabul edilir bulacağız. Dolayısıyla, bizim için "gibi görünmek", "gösterişçilik", "uzlaşımın tiranlığı" söz konusu değil; her şeyden önce, kendimizi diğer insanların gözünde takdir ya da kabul edilebilir kılmak için taktığımız türden maskeler takma zorunluluğumuz yok. Onlar bizi olduğumuz gibi kabul etmelidirler, başka bir şey olarak değil.

Bu kulağa hoş gelebilir; ama Sartre durumun böyle olmayabileceğini ileri sürer. "İnsanlar özgürlükten korkarlar, bu yüzden de ondan uzak dururlar" diye yazan İrlandalı oyun yazarı G. B. Shaw'dır. Bunun nedeni, bu özgürlüğün ve yol açtığı seçimlerin sorumluluk getirmesidir. Öncel değerler olmayabilir, ancak değerler vardır; bunlar yaptığı seçimler ve giriştiği eylemlerle her bireyin kendi için belirlediği değerlerdir. Tek iyi, insanın kendi yarattığı iyiliktir ve bu yalnızca bireysel karakter için değil, bütün toplum için de doğrudur. "Gerçekte eşya, insanlar onlar olacak diye ka-

rar verdiği için öyle olacaktır." Böylelikle –ve burada bir kere daha Kierkegaard'ın "ya/ya da" sancısına ve Nietzsche'nin meydana fırlayan delisine geliyoruz– ahlaki fail birey olarak yalnızca kendinden değil, bütün insanlardan sorumludur, "zira kendisini olmayı istediği gibi yaratmak için bir insanın gerçekleştirebileceği bütün eylemler içinde, yaratıcı olmayan hiçbir eylem olmadığı gibi, insanın olması gerektiğine inandığı türden insan imgesine yer vermeyen bir eylem de yoktur. İki şey arasında seçim yapmak, aynı zamanda seçilenin değerini olumlamaktır."

Bu sonucun mantıksal olarak öncüllerden çıktığı bellidir. İnsanın her zaman özgür seçimler yapmaya muktedir olduğu, dolayısıyla bu seçimlerin rasyonel olduğu, karar veren kişi üzerinde herhangi bir kaynaktan gelen bir zorlamanın olmadığı, dolayısıyla önyargı, cehalet ya da aptallık denen bir unsurun olmadığı doğruysa, seçimler, bütün insanlar için neyin doğru olduğunun göstergesi olmak durumundadır. 1960'larda İngilizce konuşulan dünyada genellikle "Ne istiyorsan onu yap" anlamına gelen varoluşçuluk görüşü, Sartre'ın bazı sözleri bu görüşe güven sağlasa da felsefenin kabaca yanlış anlaşılmasından başka bir şey değildi. Sartre aslında büyük saygı duyduğu Kant'ın evrenselleştirilebilirlik yaklaşımına çok yakındı. Nihayetinde, insanın rasyonel süreçlerinde tutarlılık öğesi yoksa, akıl güçlerini kullananlar arasında bilimsel olsun, felsefi olsun, herhangi bir alanda fikir birliği varsa, bundan kuşku duyulmalıdır.

Boğuntu, terk edilmişlik, çaresizlik: Seçme özgürlüğünün ardından gelen sorumluluk yükü, Sartre tarafından boğuntunun nedeni olarak nitelenir. İnsan özgür olmaya "mahkûmdur"; kendi özünü belirleme sürecinde herkes yalnızdır, kimseden yardım dileyemez. Boğuntu, bütün ve kaçınılmaz sorumluluğun getirdiği bunaltıdır. İnsan kendi sorumluluğunu yüklenir. İnsan, ABD Başkanı Harry Truman'ın meşhur deyişiyle, "Artık bu yükü çekemem" demesini bilmelidir. Sartre bu deyiş üzerine bir yorum yaparak şöyle yazar:

> Her birey taahhütte bulunmalı ve bu taahhütlerine göre davranmalıdır. İnsan neyin olacağını bilemez; tek bildiği, eşyayı öyle yapmak için neyin kendi elinde olduğudur; bunun ötesinde hiçbir şeye güvenemez.

Seçme eylemi bir taahhütte bulunmak ve ona göre davranmaktan öte bir şeydir. 2. Bölüm'de belirtildiği gibi, seçim yapmayı reddetmek –bu örnekte, çekimser kalmak– bile bir seçimdir. İyi insanlar hiçbir şey yapmadığı zaman, kötü insanlar semirirler. Tarih, kafalarını kuma gömen ve ardından da bir şeye karışmamayı seçerken meydana gelen felaketin kendi suçları olmadığı savunması yapan insan örnekleriyle doludur. Sartre, en büyük özgürlük ifadesinin, insanın "hayır" deme becerisinde yattığını ileri sürmüş ve bundan dolayı hatalı bir biçimde olumsuz olmakla suçlanmıştır; ama Sartre'ın, ülkesini işgalleri süresince Almanlarla işbirliğini reddetmiş olmasında hiçbir olumsuzluk yoktur ve –bir an için varoluşçulardan ayrılırsak– Nükleer Silahsızlanma Kampanyası'ndaki faaliyetlerine karşı politik temelli eleştiriler ne olursa olsun, Bertrand Russell'ın Britanya'nın nükleer silahlarına karşı muhalefetini "olumsuzluk" olarak nitelemek saçmadır. Bir partide alkollü içkiye "hayır" demekte olumsuzluk yoktur. Hitler'e karşı çıkarak hayatlarını tehlikeye atan Almanlar olumsuz olmadıkları gibi, ülkelerinin Vietnam'a müdahalesine "hayır" diyen Amerikalılara da olumsuz denemez. "Hayır" sözcüğü bir birey, bir cemaat ya da bütün bir ulus için bir şeylerin değişmiş olduğuna işaret edebilir; ama bu sonuçta sıkıntıya da neden olabilir.

Bu boğuntu, Sartre'ın terk edilmişlik olarak nitelediği duygu nedeniyle yoğunlaşmıştır. Bu, birincil olarak, insanlar O'nu kabullendikçe çağlar boyu milyonlarca insana güç ve huzur vermiş Tanrı tarafından terk edilmişlik anlamına gelir. Eski zamanların peygamberi, "Suları yarıp geçerken, benimle olacaksınız ve ateşler sizi yutmayacak" demiştir. Sartre'a göre, artık o destek kalmamıştır. "Tanrı aşktır" der dinsel afişler; ama Sartre için, "aşkı amaçlayan eylemler dışında aşk yoktur; sevmekle açığa çıkanın dışında aşk potansiyeli yoktur".

Bu *terk edilmişlik* durumu, yalnızca herhangi bir ilahi teselliden değil, insani teselliden de mahrum bırakılmak anlamına gelir. Bu, zaman zaman dostlarımızın tavsiyelerine kulak vermediğimiz ya da vermememiz gerektiği anlamına gelmez; çoğumuz için bu, tereddütte olduğumuz zaman doğal ve arzulanır bir yoldur. Ne var ki burada önemli olan, hangi arkadaşların ya da başka danışmanların bizi teselli edeceğinin bizim tercihimize kalmış olmasıdır. Bir rahibe ya da bir psikiyatra, bir yardımsevere ya da bir aile sorunları danışmanına

başvursak bile, bu eylem *bizim* kendi adımıza yaptığımız bir seçim eylemidir. *Hangi* rahibe, hangi uzmana başvuracağımız, bize kalmıştır ve onların tavsiyesini dinledikten sonra (onların her şeyi söylediğini varsayınız; onları yalnızca sesli düşünmenin ve içinde bulunduğumuz tikel açmazı tasnif etmenin bir aracı olarak kullanıyor olabiliriz) ona uyup uymamak bizim tercihimizdir. Bu yüzden, terk edilmişliğimiz, kendi kaderimizden sorumluluğumuz sürmektedir. Artık, "onlar" ister siyasi liderler, din adamları, doktorlar, öğretmenler ister kim olursa olsunlar, "bu konuda bırakalım onlar bir şeyler yapsın" diyebilecek bir konumda değilizdir. Her durumda gerekli yanıtlar, kendi özgür seçimimizin sonucu olarak vermeye hazır olmamız gereken yanıtlardır ve bu muazzam bir yalnızlık duygusu yaratabilir.

Sartre'ın bu duyguyu ifade etmek için kullandığı sözcük, *çaresizliktir*. Bununla anlatmak istediği şey, kendinde olanlar dışında başka kaynakları olmadığını fark eden her bireyin çaresizlik duygusuna kapıldığıdır. Birey, kendi iradesinin gücüyle sınırlıdır artık. Bizi her an ayakta tutan güç, hayatın karşımıza çıkardığı tehditler ve karmaşık durumlarla yüzleşme (ya da onlardan kaçınma) biçimimiz aracılığıyla kendi başımıza yaratabileceğimiz irade gücüdür. Bu (varoluşçuluğun, belki de Sartre'ın kafasından geçen örneğiyle, akla getirdiği gibi), başkalarına karşı daima saldırgan bir tutum içinde olmamız gerektiği anlamına gelmez. Kişi saldırgan olmadan kendini ortaya koyabilir, bir zorba haline gelmeden de bir tutum takınabilir. Gereken şey, çevremizdekiler bizden farklı düşündüklerinde bile, neyin doğru olduğunu düşünüyorsak, onu ifade edebilecek kadar cesaret göstermektir. Sartre'a göre, karşı çıkarak kendini açığa çıkarma korkusu yüzünden uysalca ve ister istemez çoğunluk çizgisinde gitmek, çaresizliğin bir kişinin içten gelen harekete geçme arzusunu nasıl bastırdığını gösterir; ama bu çaresizlikle birlikte yaşamayı öğrenmeli ve ona rağmen "otantik" davranmalıyız.

Otantiklik: "Otantik" sözcüğü Heidegger'in vurgularından birini yankılar ve varoluşçuluğun amaçlarını bizim seçebileceğimiz başka bir şeyden daha iyi özetler. Sartre'ın tanımladığı biçimiyle otantik bir kişi, kendisinin ve özel olarak ahlaki kararlarının sorumluluğunu bilen kişidir. O, "doğası" ne olursa olsun, kendi seçiminin sonucu

olacağını kabul ederek, yalnızca başka insanların bilinçli eylemlerinin bir nesnesi haline gelmekten, *etre-en-soi* olmaktan kaçınır ya da kaçınmaya çalışır. O, ne yapmak istiyorsa onu yapacak, *etre-pour-soi* olacaktır. Eğer bu, doyurulan, sulanan ve makul aralıklarla temizlenen bunalımlardan habersiz ve karar almakten men edilmiş çiftlik hayvanlarının kolay memnuniyetini terk etmek ya da reddetmek demekse, bırakınız öyle olsun. Otantik bir kişi olmak, getirdiği bütün travmalarla birlikte, "samimiyetsiz" bir hayata sonsuza kadar tercih edilecektir. Sartre bununla, belli bir görüşün ifade edilmesine ihtiyaç duyulduğu bir zamanda sessiz kalanlara, belli bir doğrultuda bir adım atılmasına gerek duyulduğunda geri duran herkese, gerçeklikten uzak duran ve türlü maskeyi takarak gerçekdışını azdıran bütün insanlara gönderme yapıyordu. Sartre, işyerinden uzaktayken kendi kararlarını alan bir insan gibi davranan ama çalıştığı restoranda çevresindekilerin yönetimine girmiş, yaltaklanan bir dalkavuk kılığına giren bir garsonu eleştirmiştir. Çıkarları nedeniyle –ister bakkallar, sigortacılar, emlakçiler ister seyyar satıcılar (ya da bazen çağrıldıkları şekliyle temsilciler) tarafından kabul edilmiş olsun– "Müşteri her zaman haklıdır" görüşünü savunanların sürekli destek verdiği bu dalkavukça tutuma karşı Sartre'ın yaklaşımı son derece küçümseyiciydi. Kişinin kendisini işlevine göre tanımlaması ve öyle davranması, kendine karşı dürüst olmamak ya da otantik olmamak anlamını yüklediği "samimiyetsizliğin" olası en kötü ifadesiydi.

Sartre, 1965 yılında, kendisine prestij ve para sağlayacak Nobel Edebiyat Ödülü'nü almayı reddetmişti. Ret mektubu, savunduğu şeyleri nasıl tutarlılıkla hayata geçirdiğini gösteren bir insanın tipik özelliklerini sergiliyordu: "Bir yazar, kendisinin bir kuruma dönüştürülmesine, bu kurum en şerefli kurumlardan biri bile olsa izin vermemelidir... Jean-Paul Sartre olarak imza atmakla Nobel Ödülü sahibi Jean-Paul Sartre olarak imza atmak aynı şey değildir." Sartre, 1945 yılında Fransız direnişi içinde çalıştığı yıllar anısına kendisine teklif edilen Fransız Legion d'Honneur nişanını da aynı gerekçelerle reddetmişti. Sartre, onu nereye giderse gitsin izleyeceğini söyleyen hayranı bir öğrenciye Nietzsche'den alıntı yaparak, "Adam ol, beni izleme, kendi yoluna git" der. Böylelikle Sartre, doğrudan Nietzsche'in yolundan gitmiş oluyor ve aslında insana, geleneksel olarak aşkın bir

kudrete ve her şeyi bilen bir Varlık'a atfedilen tanrısallık payesini veriyordu. Varoluşçuluk ve Hümanizm'de Sartre, "Tanrı varsa bile fark etmez" diye yazıyordu. Yeryüzünde bireysel ya da sosyal anlamda gerçeklenmeyi bekliyorsak, bunu yaratmak bize kalmıştır. Eğer başarısız olursak, gerçeklenme olmayacaktır.

Varoluşçuluğun Eleştirisi

Düşünülürse, bu otantiklik idealini evrenselleştirmenin ne kadar mümkün olduğu merak konusudur. Müşterisine, yazar, yayıncı, profesör Sartre'ın hiçbir zaman duymak zorunda kalmadığı bir minnettarlık duyması gibi temel bir nedenle öyle davranmak zorunda kalan garsona biraz haksızlık olmuyor mu? Dahası, belli ki John Stuart Mill'in, kendisininkinden daha kısa bir akademik ve kültürel geçmişi olan insanlar hakkındaki gerçekçi olmayan görüşünü kısmen Sartre da paylaşmaktadır. Sartre, bazı insanların hayatta başkalarından daha şanslı bir başlangıç yaptıklarını kabul eder; ama sosyal bakımdan özürlü bir kişiye takılan atgözlüklerinin ne kadar koyu olabileceğini değerlendirmekten de bütünüyle uzaktır. Etiyopyalı bir mülteciyle, yurtsuz bir Filistinliyle ya da en temel niteliklerden yoksun, okulu terk etmiş bir işsizle otantikliği nasıl tartışırsınız? Dünya yüzündeki milyonlarca insanın, Sartre'ı da hayatının sonraki yıllarında Komünist Parti'ye katılmaya itmiş olan denetimleri dışındaki koşullar tarafından dar bir varoluşa mahkûm edildikleri Sartre'ın kendi tespitleridir. Sartre yaptıkları karşısında şaşıranlara, bunun yapmak istediği şey olduğunu anlatmaktadır; ama parti tercihini kuşkusuz partinin sosyal devrime ve sınıf ayrımlarının getirdiği geniş fırsat farklılaşmalarını bir hizaya getirmeye olan özel taahhüdüne bakarak yapmıştı. Yürürlükteki kurallara böylesine karşı çıkan birinin, baştan tarihsel zorunluluğa hüküm vermiş, sıkı kurallarla yönetilen böyle bir örgüte kendini vakfetmesi, yine de garip görünmektedir. Şayet İncil insanların hayatında denetleyici bir unsur olduğundan dolayı reddedilecekse, *Komünist Manifesto* ve Mao Tse Tung'un *Küçük Kızıl Kitap*'ı da öyledir.

Varoluşçuluğa yöneltilen başka bir eleştiri de asıl olarak yalnızca kahraman denebilecek insanların başa çıkabilecekleri bunalım ve fe-

laket durumlarına özgü bir felsefe olduğu yolundadır. Heidegger ve Sartre söz konusu olduğunda, onların böylesi zamanlarda yazdıkları ve ikisinin de karşılaştıkları tehditlere olumlu yönden karşılık verecek zekâ ve karakter gücüne sahip oldukları biçiminde bir açıklama getirilmektedir. Dikkatle bakarsak, bugün hepimiz benzer tehditler görebiliriz ve onların üstesinden gelme sürecine katkıda bulunmayı seçebiliriz; ama çok azımız, yalnızca ekonomik nedenlerle, Sartre'ın yapabildiği kadar kendimizi bu sürece bütünüyle adayabiliriz. Herkesin politik ve sosyal başkaldırılarla ilgili faaliyetlere katılmak konusunda kendini ne kadar yükümlü hissedeceği, değerlendirme sonucu varılacak bir yargıdır. Kendini değerli bulunan her davaya adamak imkânsızdır ve birçok insan açısından özel bir ilişkiye girmek ve onu sürdürmek, yeterince zaman ve enerji gerektirir. Sartre, "Hayır" deme eyleminin insan özgürlüğünün yüksek bir ifadesi olduğunu söylerken kesinlikle haklı olmakla birlikte, bu "Hayır"ın övgüye değer bir cesaret ve dayanıklılık eylemi oluşturmak için kamusal alanda ifade edilmesi zorunlu değildir. Birçok tiryaki, alkolik ya da uyuşturucu bağımlısının, bağımlısı oldukları şeye "Hayır" deme kararına vardıklarında verdiği kavga, Luther'in Roma Katolik kilisesine ya da Sartre'ın Nazizm'e "Hayır" demesi kadar sarsıcı ve kalıcı olabilir.

Varoluşçuluğun bu "Athanasius contra mundum" [Dünyaya meydan okuyan Aziz Athanasios] tavrı (ve belki, onun yer yer akla getirdiği "apres moi, le deluge" [Fr.: Benden sonra tufan] yaklaşımı, felsefeye her zaman çekici ya da arzu edilir bir şey olmayabilen bir bireycilik havası verir. D. H. Lawrence bu bireyciliği *Studies in Classical American Literature*'de (Klasik Amerikan Edebiyatı Çalışmaları) çarpıcı ve özlü olarak anlatmıştır:

> Her ruh yalnızdır ve her ruhun bu yalnızlığı iki varlık arasındaki mükemmel ilişkilere ikili bir engeldir. Her ruh yalnız olmalıdır. Ve sonuçta mükemmel bir ilişki arzusu insanların can attığı tam bir beladır... Her ilişkinin, her kişideki ruhun tekliği için elzem, kendi mutlak sınırları, kendi mutlak sakınımları olmalıdır.

Lawrence haklı olabilir; ama sorun, bunun başkalarına ihtiyacımızı ve onlara çeşitli yollarla ve çeşitli düzeylerde bağımlılığımızı ya ihmal eden ya da gereksiz kılmayı isteyen bir etre-pour-soi olmaya

bağlanmamıza izin verip vermeyeceğidir. Karıma, aileme, meslektaşlarıma ve arkadaşlarıma ihtiyacım var. Onlar, farklı yönlerimi keşfetmeme ve farklı özellikleri gerçekleştirmeme yardımcı olurlar. Benim özüm, bundan dolayı kısmen onların ellerindedir. Bunu kabullenerek, bir kişi olarak otantikliğimin hiçbir parçasını feda etmediğimi biliyorum.

Varoluşçuluğun etkisi çok geniştir ve yandaşları ağırlık verdikleri konulara göre büyük bir çeşitlilik gösterirler. Aşağıdaki alıntıların bazılarından da görüleceği gibi, varoluşçuluk ilahiyatçılar ve filozoflar dışında, fikir adamları, ressamlar ve şairler kadar yazın adamları arasında da yankı bulmuştur. Bunun sonucu, varoluşçular hakkında genellemeler yapmanın zorluğu olmuştur. Onlar, mantıksal pozitivistlerin Vıyana Çevresi ya da Ayn Rand'in objektivizm okulu gibi, kendilerine bir okul ya da bir çevre oluşturmamışlardır; varoluşçu bir yayın yoktur. Gevşekçe bile olsa, varoluşçu şemsiyenin altında yer almış bulunan herkesin ortak düşünme tarzı, tüm düşünce ve deneyimi öne çıkmış tek bir kavram ya da görüş içinde birleştiren her türden metafizik dünya görüşünü reddetmektir. Ne yolun sonunda görünen bir ışık ne de eninde sonunda hayatın bütün gizlerini açıklayacak her şeyi bilen bir Varlık vardır. Her şey açığa çıkmayacaktır. Hatta dindar varoluşçular, bilgi ya da güvenlik yerine inanç ve umut tarafından güdülenen bir hayatı savunurlar. "Hayatın anlamı nedir?" sorusunun yanıtı yoktur; çünkü sorunun kendisi sorun teşkil eder. Hayat, 1960'lı yılların meşhur komedyeni Al Read'in tekrarladığı gibi, yaptığın şeydir. Eğer bu soru saçma görünüyorsa, varoluşçuluğun merkezi temalarından birini kavramışız demektir; dünyaya ister istemez fırlatılmış her kişinin görevi, bütün "nihai gerçeklik" kavramlarını reddederek sahip olduğu özgürlükle yapabileceğini yapmak ve kendi değerlerine dayanarak doğru ya da yanlış tutuma, insan ilişkilerinde gerekli öncelikler kavrayışına göre kendi doğasını yaratmaktır. William Barret (a.g.y. s. 80) bu görüşü şu sözcüklerle ifade etmiştir:

> "İnsanın fani oluşuna ilişkin bu kavrayış, Batı felsefe tarihinde geleneksel olarak akla bütün öteki insan işlevleri üzerinde tanınan üstünlüğü tartışmalı kılar. Teorik bilgi gerçekten de kişisel bir tutku olarak aradığımız bir şey olabilir ya da bulguları pratikte uygulanıyor olabilir; ama

(sanat ya da din gibi) bütün öteki insani girişimlerin üstündeki değeri, aklın Mutlak'a erişeceğine dair herhangi bir iddiayla artırılamaz. Örneğin, bir yol olduğunu farz ediniz ve size bu yolda yürümeniz gerektiği söylensin; 'Neden' sorumuza karşılık bize yürümemiz gerektiği çünkü tek başına yürümenin hoş ve faydalı (sağlığımız için iyi) olacağı söylensin; ama eğer bize yolun sonunda paha biçilmez bir hazine olduğu söylenmiş olsaydı, o zaman yürüme buyruğu bizim için ölçülemeyecek kadar önemli olurdu. Yolun sonu diye bir şeyin yok olması gibi basit bir nedenden dolayı, modern ufukta gözden kaybolmuş olan, yolun sonundaki bu hazinedir."

EK:
VAROLUŞÇU FİKİRLERE İLİŞKİN İFADELER

"Türümüzün insanlarını halinden memnun hayvanlar olmaktan çıkarıp acı çeken bir dünyanın bilincinde olan, acı çeken Tanrı haline getirmeliyiz"

L. Mumford

"İnsanın özü... kişinin sonunda, başka bireylere aşkla bağlanmasının kaçınılmaz bedeli olarak hayat tarafından yenilgiye uğratılmaya ve dağıtılmaya hazır olmasıdır."

G. Orwell

"Vurdumduymazlık ruhun çökmesi, erken ölümdür."

Çehov

"Öyle ki birbirimizin korkusu haline gelebiliriz ve insanlar bomboş odalarında belki de hiç hayal bile etmedikleri başkaları yüzünden aşağılanmanın ve hatta incitilmenin acısını duyarlar. Eidola'lılar akıllarından kendilerine ait bir hayat sürmeyi geçiriyorlardı; kurbanlarını bulmak ve onları acılarla ve korkularla deliye çevirmek için gezeceklerdi; ama bu gezmelerin esas kaynağı acı vermekten suçlu bulunamazdı ve aslında bunu duyduğunda şaşırabilirdi bile." (*Eidola: Phantoms*)

Irish Murdoch

"Toplumumuzda, annesinin cenazesinde ağlamayan birinin ölüme mahkûm edilme tehlikesi vardır... O, içinde yaşadığı toplumun yabancısıdır, bir kıyıda, özel, münzevi, tensel hayatın kenarlarında dolanır ve bu nedenle okurlar ona toplumsal bir enkazın parçası olarak tepeden bakmaktadırlar."

A. Camus

"En büyük entelektüel tasarruf, dünyanın akıl yoluyla kavranamayacağını kabul etmek ve ilgiyi insana yöneltmektir."

A. Camus

"Eğer dünyanın anlamı yoksa, totaliterlik haklıdır. Bu haklılığı kabul edemem."

A. Camus

"Onu yenmek için hiçbir şey yapmadan çaresizliği kabul edecek miyiz?"

A. Camus

"Hiçbir şeyin ama hiçbir şeyin en ufak bir önemi yok ve neden olduğunu pekâlâ biliyorum... Geleceğimin karanlık ufkundan, yumuşak ama inatçı bir esinti, üzerime gelmekteydi... ve o esinti, yolunun üzerinde yaşamış olduğum, aynı derecede gerçekdışı yıllarda insanların bana zorla kabul ettirmeye çalıştığı bütün fikirleri... bir gün ölmeye mahkûm tüm benzerleriyle birlikte... yerle bir etmişti; ötekiler gibi onun da sırası gelecekti. Cinayetle suçlandıktan sonra, herkesin sonu aynı olacağından annesinin cenazesinde ağlamadığı için idam edilse bile ne fark ederdi."

A. Camus

"Tanrı'ya şükür, hayat iğrenç!"

Dylan Thomas

"Kitlelere, eşitliğin tiranlığına karşı, sırıtan sığlığa, anlamsızlığa, adiliğe ve canavarlığa karşı savaş vermekle kıyaslandığında, prenslere ve papalara karşı savaş vermek kolaydır."

Kierkegaard

"...insan olmak tam da her zaman insan olmamak noktasında olmak, yaşayan bir sorun, gerçek ve tehlikeli bir macera olmak... özünde, bir dram olmak demektir. Çünkü ne olacağını bilmediğimizde olan tek şey dramdır, öyle ki her an yalın bir dehşet ve tüyler ürperten bir tehlikedir. Kaplan, kaplan olmaktan kurtulamaz, kaplanlıktan çıkamazken, insan sürekli insan olmaktan çıkma tehlikesiyle yaşar."

José Ortega y Gasset

"Bugün, filozofun ilk ve belki de tek görevi insanı kendisine karşı korumaktır; bugün bu kadar çok insanın, neredeyse hiç farkında olmaksızın, teslim olduğu insanlıkdışılığa duyduğu olağanüstü eğilime karşı insanı korumaktır."

Gabriel Marcel

"Bilmediğim ve beni bilmeyen, uçsuz bucaksız büyüklükteki uzayın içinde, doldurduğum ve hatta görebildiğim küçük uzayın öncesi ve sonrasıyla sonsuzluğun yuttuğu kısa ömrümü düşündüğümde, korkuya kapıldım. Orada değil de burada olduğuma şaşırdım. O zaman değil de neden şimdi?"

Pascal

"Birey kendi başına insan olamaz. Özbenlik ancak başka bir özbenlikle iletişim içinde gerçek olur. Tek başıma ben korkutucu bir yalnızlığa gömülürüm, ancak başkalarıyla iletişim kurduğumda ortaya serilebilirim."

Karl Jaspers

"İntihar, açlıktan ölmekten korktuğu için kendini öldüren bir milyoner gibi, insan varoluşunun nihai saçmalığıdır."

Sartre

"İnsanın dünya deneyimi, temelde bir kısıtlama deneyimidir."

Sartre

"Tarihte ilk defa, insanlar kendi insanlıklarıyla boğulduklarını düşünmeye başlıyorlar."

Sartre

"...bir özgürlük çölünde var olmak. Aynı şeyi uzun bir tatile çıkan okul çocuğunda da gözleyebilirsiniz: Çocuk bir süre sonra bütün amaç duygusunu yitirir. Özgürlük onu sıkar; bu kadar özgürlüğü ne yapacağını bilemez. Bu ona sınırlılığını, değersizliğini öğretir."

Sartre

"Nihai kötülük, somut olanı soyut yapma yetisidir."

Sartre

Örnek Olay 20:
YÜKÜ SIRTINDAN ATMAK YA DA BÜTÜN YÜKÜ SIRTLAMAK

Başkan Truman'ın meşhur "Artık bu yükü çekemem" (bkz. s. 220) sözü kişisel sorumluluğun klasik bir ifadesidir. Bazıları kritik bir durumda harekete geçmeyi reddedebilir; ama sonuçları ne kadar acılı olursa olsun, bu kişi harekete geçecektir. (Onun en önemli iki kararı Hiroşima ve Nagazaki'ye atom bombası atılması (bu konuda s. 199-200'deki en son alıştırmaya bakınız) ve 1949 yılında komünist Kuzey işgal ettiğinde Güney Kore'yi savunmak için asker (çoğunlukla Amerikalı) gönderilmesi idi. (Bu konudaki çeşitli görüşler için *MASH* adlı TV dizisine bakınız).) Bu örnek olay, sizin bir bütün olarak sorumluluğu sırtından atan bir kişi mi yoksa bütün sorumluluğu yüklenen bir kişi mi olduğunuzu; kafanızı siperden çıkarma riskine giren bir kişi mi yoksa sinip saklanan bir kişi mi olduğunuzu sınamak için tasarlanmıştır.

a. Trafiğin yoğun olduğu bir yolda kırılmış cam parçaları gördünüz.
b. Yakın bir arkadaşınız bir yakınını kaybetti; ama o bunu bilmiyor. Siz bunu bilen bir grubun içindesiniz ve kimin söyleyeceğini tartışıyorsunuz.
c. Patronunuzun yasadışı işlere bulaştığını keşfettiniz.
d. Bir süpermarkette bir malı sessizce cebine indiren birini gördünüz.
e. Hep yakınınızda olan bir meslektaşınızın ağzı kokuyor.
f. Okulunuzdaki/oturduğunuz yerdeki büyük salonda telefon çalar. Size gelme şansı yirmide birdir.
g. Hükümetin bir yasa önerisine temelden karşısınız. Buna karşı kitlesel bir protesto gösterisi hazırlanıyor.

Yanıtlarınızda samimi olun ve kendinize sorumluluk puanı verin.

Örnek Olay 21:
SUÇLU KİM?

Aşağıdaki alıntı, Arnold Wesker'in Kökler adlı oyununun üçüncü perdesindendir. Bryant ailesi çay içmek için oturmuş, gelişmeleri tartışmaktadır. Beatie'nin sunduğu açınaz, bir bakıma, bariz olarak hayal ürünüdür; başka bir açıdan ise ahlaki tercihler ve sorumluluklarla ilgili bazı temel meseleleri açığa çıkarır. Beatie'nin nihai sorusuna yanıt verip veremeyeceğinizi tartışınız; bunu bir grup insanla birlikte yaparsanız daha iyi olur. Hikâyedeki karakterlerin hiçbirinin güven vermediğini pekâlâ düşünebilirsiniz ama Wesker'in kendisi ya da Beatie, zaten beş kişiden birinin kişisel sorumluluk bakımından, herkesin en büyük ahlaki açmazı ile ilgili nedenler yüzünden, apayrı bir sınıftan olduğuna inanmıştır. Sizin sonucunuzun oyundaki sonuçla aynı olup olmadığına bakınız. Kitabın bir kopyasına sahip olmayanlar için, bu kitabın sonunda kısa bir not vardır; ama bir kopya edinmek ve süregiden konuşmayı kendi başınıza okumak ilginç olabilir. (Soruyu enine boyuna tartıştıktan sonra, Ek 2'ye bakınız.)

Beatie: Onu beklerken, size ahlaki bir soru yönelteceğim. Ahlaki bir sorunun ne olduğunu biliyorsunuz, değil mi? Doğru ya da yanlış hakkında bir soru. Hiçbir işe yaramasa bile, saksınızı işletmiş olursunuz, fena mı? Şimdi dinleyin. Dört kulübe var...

Frank: Ne?

Beatie: Kulübe. Bilirsiniz, şu içinde yaşadığınız küçük şeyler işte. Şimdi, iki kulübe ırmağın bir kenarında, iki kulübe de diğer tarafındadır. Bir kenardaki kulübede bir kız ve bilge bir adam yaşar. Öteki taraftaki kulübede Tom, ötekinde ise Archie yaşar. Bir de karşıdan karşıya kayıkla insan taşıyan adam vardır. Şimdi, iyi dinleyin bunu, kız Archie'yi sevmekte ama Archie kızı sevmemektedir. Tom kızı sevmektedir ama kızın gönlü Tom'da değildir.

Jimmy: Zavallı çocuk.

Beatie: Bir gün kız, Archie'nin, hatırlayın kızı sevmiyordu, Amerika'ya gideceğini duyar ve bir kere daha onu da götürmesi için Archie'i ikna etmeye karar verir. Şimdi kızın başına gelenlere bakın. Kayıkçıya gider ve onu karşıya geçirmesini ister. Kayıkçı, olur ama üstündekilerin tümünü çıkarırsan, der.

Bayan Bryant: İyi de kayıkçı neden böyle bir şey istesin ki?

Beatie: Bırak şimdi neden istediğini, istiyor işte! Kız ne yapacağını bilemez ve bilge kişiden akıl almak ister. Bilge kişi de en iyi olduğunu düşündüğü şeyi yapması gerektiğini söyler.

Frank: Bu pek akıl vermeye benzemedi, değil mi?

Beatie: Önemli değil, öyle diyor işte. Kız konuyu düşünür; öylesine âşıktır ki soyunmaya karar verir.

Pearl: Bak şu işe, ee?

Bay Bryant: Söyle bakalım, bu bayatlamış bir eski hikâye, değil mi?

Beatie: Kapa çeneni baba ve dinle. Şimdi, ımm, nerde kalmıştım?

Bay Bryant: Kız soyunuyordu.

Beatie: Ha evet! Kız soyunur, kayıkçı giysileri alır; ama kıza elini sürmez, yalnızca giysilerini alır ve kız onu da götürmesi için yalvarmak ve aşkını bir kere daha ilan etmek için Archie'nin kulübesine koşar. Bu defa Archie, onu da götüreceğine söz verir ve bu yüzden kız o gece onunla yatar; ama sabah kalktığında Archie gitmiştir. Kız tek başına oracıkta kalakalmıştır. Ardından, kız Tom'a gider ve içine düştüğü durumu anlatarak ondan yardım ister. Tom kızın ne yaptığını fark eder etmez onu kapı dışarı eder. Gördünüz kızın başına gelenı? Zavallı küçük kız. Terk edilmiş; ne giysileri ne arkadaşları ne de hayatta kalma umudu vardır. Şimdi soru şu, düşünün, hemen yanıt vermeyin: Kızın düştüğü kötü durumdan en fazla sorumlu olan kimdir?

Jimmy: İyi de kız geri dönemez mi?

Beatie: Hayır, hiçbir şey yapamaz. Onun işi bitmiştir, bu kadarı ona fazla gelmiştir.

(Bir an için genel bir düşünme havası odaya hâkim olur ve Beatie etrafa muzaffer bir edayla bakarken mutludur.)

Bayan Bryant: Çaylarınızı içmeyi unutmayın, bakalım. Çıplak kızlardan başka şey düşünmez misiniz siz? Kızlar soğumaz ama çay soğur.

Örneğin bir varoluşçu, bir faydacı ya da bir Kantçı'nın bakış açısından ele alınsalardı, Beatie'nin sorusunun yanıtı farklı olur muydu?

Örnek Olay 22:
VAROLUŞÇU AÇMAZLAR

Araç-amaç tartışmasını (5. ve 6. Bölümler) izleyen örnek olaylarda her açmazın yanıtları, asıl olarak ahlaki failin ahlaki kararlar verirken ilkeleri mi yoksa sonuçları mı öne çıkaracağına bağlıydı. Böylelikle, yöntem seçimi her zaman yapılabilirken yanıt, ne kadar tatsız olursa olsun, bir kere yöntem seçilmişse, açık ve kesindi. Ama, ahlaki tercihler yaparken sonuçların asıl unsur olmaları gerektiğine karar verdikten sonra, çok çeşitli olası sonuçlarla karşı karşıya kalan kişi ne yapacaktır? Eğer rehberimizin görev olduğu tespitini yaparsak, görevler çatıştığında ne yapılmalıdır? İşte size, ne hazır yanıtı ne de belirgin bir yöntemi olan, farklı durumlar. Bunlar, varoluşçu açmazlar olarak adlandırılabilecek durumlardır. Siz olsaydınız, bunlarla nasıl başa çıkardınız?

a. Baba Kuzey İngiltere'de bir firmada yönetici, anne ise yerel bir ilkokulda öğretmendir. 11 ve 13 yaşlarındaki iki çocuk, okullarında ve oturdukları semtte mutludurlar. Babanın kariyerindeki bir sonraki adım Londra'ya taşınmaktır; bir teklif almıştır ve şayet kabul etmezse meslekte daha fazla ilerleyemeyeceği ikazı yapılmıştır. Eğer aile olduğu haliyle korunacak olursa, günübirlik gidip gelmek imkânsızdır. Taşınmalı mıdırlar? Hangi temelde bir karar vereceklerdir? Annenin ve babanın rolleri tersine çevrilmiş olsaydı, durumda bir değişiklik olur muydu?

b. Uzun süredir beklenen ve dikkatlice planlanmış düğün günü gelip çatmıştır. Düğünden bir gece önce, gelinin (ya da damadın) çok sevdiği babası ölür. Düğün planlandığı gibi yapılmalı mıdır?

c. (Sartre'ın kendi örneği.) İşgal altındaki Paris'te bir Fransız de Gaulle ve özgür Fransa için savaşmak üzere Londra'ya kaçması gerektiğini düşünür. Evde yaşı geçkin hasta annesi vardır; baba Almanya hesabına çalışan bir haindir ve anne artık onu ölü kabul etmektedir. Tek yakını olan erkek kardeşi, Alman işgali sırasında ölmüştür. Hayatta kalan oğul, yaşlı kadını hayata bağlayan tek bağdır; onun gitmesi kadın için ölüm anlamına gelebilecektir. Adam gitmeli midir?

d. Bir doktorun/sosyal görevlinin çocuklarına ayıracak çok az zamanı vardır; ama belli bir akşamını tamamen onlara ayıracağına dair

söz verir. Daha o akşamın ilk anlarında kapı çalınır ve kapıdaki, belli ki bütün bir akşamı alacak titiz bir muayene ihtiyacı duyan bir kişidir. Ana baba ne yapmalıdır?

e. Emrinde çalıştığınız kişiye karşı aşırı bir küçümseme duygusuna kapıldınız, ne var ki işinizi korumak için karşılaştığınız her yerde ona karşı son derece itaatkâr olmak zorundasınız. Ayrılabilirsiniz; ama bu, referans alamayacağınız anlamına gelir ve sizinki gibi bir işi bulmak da zordur. Elinize bakan iki kişi vardır, ancak bu kişinin parmağında oyuncak olarak kalmakla kendinizi giderek daha fazla aşağılık bir duruma düşürdüğünüz duygusuna kapılıyorsunuz.

f. 17 yaşındaki bir kız iştahsızlıktan mustariptir. 35 kiloya kadar düşmüştür ve hastaneye yatar. Doktorlar ona ve ana babasına yemezse kesinlikle öleceğini bildirirler. Kız, ölmeyi tercih ettiğini söyleyerek, yemeyi bir türlü kabul etmez. Ana babası tıbbi yetkililerin zorla beslemelerine izin vermeyi kararlaştırır. Kızın işleme şiddetle ve küfürler savurarak karşı çıkmasına rağmen, besleme işi gerçekleştirilir. O günden sonra, kız özerk ölme hakkını reddettiklerini söyleyerek, ana babasıyla konuşmayı, hatta onları görmeyi reddeder. Bu işlem konusunda sizin görüşünüz nedir, ana babanın böyle bir yönteme izin vermekte haklı olduklarını düşünür müsünüz? Koşullar ne olursa olsun, siz de muhtemel bir intihar hakkında aynı şeyi mi düşünürdünüz?

g. Genç bir işadamı, Ayn Rand'in objektivist ilkelerine (s. 139) göre yaşamaya karar verir. Enerjisini ve yetisini tamamen kendi mali çıkarı için kullanır, bu onlar için iflas demek olsa bile (hatta bu durumda özellikle) iş hayatındaki zayıf ve daha yeteneksiz rakiplerine karşı acımasızca davranır. Başbakan Margaret Thatcher'in monetarizm politikasından ilham alarak, yaptığı işlerin insani sonuçlarına ilgi duymayarak katı davranır. Zayıfların doğal olarak iflas edecekleri temelinde, muhtaçlara devletin yaptığı her türlü yardıma karşı çıkar. Sevmediği halde varlıklı bir kadınla evlenir ve ülkenin en güçlü insanlarından biri haline gelir. Varoluşçu düşünce ışığında bu senaryoyu yorumlayınız.

h. Afrika'da bir kabile savaşı sürerken, bir grup Kızıl Haç görevlisi yaralılara yardım etmek amacıyla düşman askerlerin işgalindeki bir köye girer. Hemşireler, köyün ortasında, infaz mangasının karşısı-

na dizilmiş on insan görür. Başhemşire infazdan sorumlu subaya yaklaşır ve infazın nedenini sorar. Subay bir gece önce askerlerinden birinin bir köylü tarafından öldürüldüğünü söyler. Zanlının suçunu itiraf etmesi istenir ancak nafile; bunun üzerine subay bütün köyü toplar ve suçlu suçunu itiraf etmezse on kişi seçip infaz edeceğini duyurur. Zaman geçer; kimse ortaya çıkmaz ve subay da şimdi sözünü yerine getirecektir.

Büyük bir üzüntüye kapılan hemşire bu insanlardan dokuzunun kesinlikle, onuncunun da muhtemelen, masum olduğunu ve bu insanlardan birini seçerek adaleti yerine getirebileceğini ileri sürer. Subay bir an düşünür ve silahını hemşirenin eline tutuşturur. "Haklısın" der, "bir kişiyi infaz edelim. Ama kimin öldürüleceğine sen karar vereceksin ve tetiği de sen çekeceksin."

Hemşirenin yerinde olsaydınız ne yapardınız?

VIII
Özgür İrade ve Belirlenimcilik

Yengeç (22 Haziran-23 Temmuz): Sabah 10:44'te, burcunuz üzerinde güneş parlar ve böylece yaz başlar ve gündönümü sizin için maharetlerinizi sergiler ve içinizdeki bir güvenin taşma zamanının geldiğini duyurur.

Günlük bir gazete

Bir sabahki yıldız falından yapılan bu tipik alıntı, biraz aşırı bir biçimde birçok insanın yaşama yaklaşımı hakkında önemli bir gerçeği ortaya koyar. Belki açıkça ifade edilmeyen ama bilincimizin tam arkasında hazır bekleyen, genel olarak hayatı ve özel olarak kendi hayatımızı sürdüğü zaman boyunca altın bir kordon gibi saran

bir düzen, bir kalıp ya da plan içinde görme yönünde güçlü bir arzu vardır. Yazarlar, çağlar boyunca "insan kaderi", "karşı konulmaz kader", "hayatın anlamı" gibi kavramları tartışmışlardır. Bütün bu kavramların altında yatan şey, hepimizin kaçınılmaz bir biçimde bireyler ve belki de bir ırk olarak nihai bir denetimimiz olmayan bir sürece girdiğimize dair –ve yine genelde örtük– varsayımdır.

Bu görüşün insan davranışı üzerindeki etkisi kişiden kişiye değişir. Karşı konulmaz kader inancı birçok tiran tarafından tiranlığını haklı çıkarmak için, birçok korkak tarafından ise harekete geçmemesine bahane olarak dile getirilmiştir; bu inanç, payına düşene razı olmayan ve kaderini alt eden Prometheus söylencesinde ya da insanlar âleminde, Browning'in "Benimle birlikte yaşlan, en iyi daha olmadı" çağrısında ifade bulan iyimser bir ruh hali üretmiştir; ama aynı zamanda el etek çekme ve acizlik ruhu da yaratmıştır. Stoacıların "felsefi" tavrı ya da "ye iç eğlen yarın öleceğiz" okulunun hedonizmi gibi. Hiçbir yerde, 12. yüzyıl başlarında İran'da yazılmış, Ömer Hayyam'ın *Rubailer*'i kadar "Ne olacak, ne olacak" sorusunun yanıtı durmaksızın aranmamıştır. Şu dörtlükler tipiktir:

Kımıldayan Parmak yazar ve yazdıkça da,
Hareketini sürdürür: Ne bütün Dindarlığın ne de Aklınla
Geri alıp yazılmamışa döndürebilirsin yarım Satırı,
Ne de tek Sözcük silebilirsin bütün Gözyaşlarınla.

Ve Gök adını vermişiz bu ters çevrili Çanağa,
Sıkışmışız, sürünerek yaşayıp ölürüz onun altında,
Yardım dilemek için ellerini *Ona* kaldırma... O da çünkü
Tıpkı Senin ve Benim gibi güçsüz, dönüp durmada.

Şu halde, hayata yaklaşımda oldukça fazla sayıda insan tarafından dile getirilmiş belirlenimci bir unsur vardır. Bu bölümün amacı, bu tutumun hayatın karşımıza çıkardıklarını ve onların ahlaki açmazlarını yaşarken ne kadar geçerli olduğunu keşfetmektir. Varoluşçuluğu tartışırken gördüğümüz gibi, "Her şey olacağına varır" görüşünü benimsemek daha kolaydır ve daha az hırpalayıcıdır; hatta bazen buna inanmak –Birinci Dünya Savaşı'nda siperlerdeki sayısız insanın

inandığı gibi, eğer ismin merminin üzerine kazınmışsa ölürsün; yoksa ölmezsin– psikolojik olarak destek bile sağlar. Bizim ilgilendiğimiz konu belirlenimci bir tutumun etkileri değil (bu tutum kendi başına yanlış ya da doğaya aykırı olabilse de bir modus vivendi olarak alkolle bulutlanmış bir kafayı saran fanteziler ve takıntılardan daha geçerli değildir), felsefi açıdan söyleyecek olursak, bunun geçerli bir tutum olup olmadığıdır. Meseleyi en doğrudan biçimde ifade edecek olursak: Ne kadar özgürüz? Bu soruya her kişinin verdiği yanıt, sahibi hakkında oldukça fazla ipucu verir. Aslında bu, felsefenin en önemli sorularından biridir (ki belki de eğer kütüphanelerin –benimki gibi olmayanların, benimkinin felsefe raflarında sadece duyuötesi algı ile ilgili kitaplar var– felsefe raflarına şöyle bir göz gezdirecek olursanız keşfedeceğiniz gibi, konuyla ilgili o kadar çok kitap yazılmasının nedeni budur).

"Özgürlüğün" anlamı: "Özgür" sözcüğü karmaşalar ve belirsizliklerle doludur. Çoğu insan açısından sorun ya "Nasıl özgür olurum?" (hapishaneden, eşimden, borcumdan nasıl kurtulurum?) ya da "Sahip olduğum özgürlükle ne yaparım?" (Tatilimi, boş zamanımı, paramı nasıl harcayayım ya da mesleğimi, partnerimi, dinimi ya da partimi nasıl seçeyim?) şeklindedir. İnsanlar, hiçbir felsefi ima taşımaksızın, "Bu akşam özgür müsün?", "Benimle evlenecek özgürlüğün var mı?", "Bağlılıklarından ne zaman özgür kalacaksın?" diye sorarlar. Ciddi olarak kendimize pek "Ben özgür müyüm?" diye sormayız (ben sayısız arkadaşa bu soruyu yönelttim ve değişmez bir biçimde soruyu ülke yasalarına gönderme yaparak yanıtladılar). İyi de olsa kötü de felsefecilerin ayırıcı rollerinden biri, "İnsan özgür müdür?" sorusunu sormaktır.

Özgürlüğün ne anlama geldiğini bulmanın tek yolu, insanların özgürlükten söz etme biçimlerine bakmaktır. Burada Batılı felsefecilerin Platon'dan beri düştüğü bir tuzak vardır ve ileriye adım atmadan önce bunu olabildiğince açık bir biçimde belirtmek zorunludur. Bu, bir yerlerde insanların sözcüğü fiilen kullanımının ötesinde ve üzerinde başka bir zamandışı "ideal" ya da anlam varmış gibi konuşmaktır. Modern çağın İngilizce konuşan felsefecileri, bundan anlamı olan "kavram" diye bahsederler.

"Kavram" Hatası

"Kavram" sözcüğünü duymak ya da okumak, daha önce birkaç kez uyardığım ve gerçekten de bunu kastettiğim üzere, tetikte duran her öğrencinin kulaklarında bir alarm işareti gibi çınlar. Bu her zaman tehlike ve çoğu zaman da bir felaket bölgesine girildiği anlamına gelir. "Kavram" bazen yalnızca "sözcük" ya da "tanım" demektir; diğer zamanlarda "fikir" anlamına gelebilir. Tehlike bir anlamda ötekine kaymaktan gelir, öyle ki tikel ve çoğu zaman yanlı bir fikir sanki tanım gereği doğruymuş gibi sunulur. Örneğin, eğitim hakkındaki bir fikir temelinde, geçerli birçok anlamdan biri tek başına onaylanır, diğerleri ise hükümsüz kılınır (12. Bölüm'e bakınız). Bu kaygan yolda, okullarda neyin öğretileceğine ilişkin somut sonuçlar artık bir sözcüğün keyfi güdümlenmesinden öte bir anlam taşımayan şeyden "çıkarılır". (Başka bir uğursuz güdümleme, geçtiğimiz yıllarda ABD'de "liberal" sözcüğünün başına gelmiştir.) Görev, eşitlik, yalınlık, cesaret, mükemmellik gibi değer yüklü sözcüklerimizin çoğu, yeri geldiğinde kavramlar olarak tanımlamaktadır. Özgürlük söz konusu olduğunda bazı filozoflar –yalnızca Platon değil, Descartes, Hobbes, Leibniz ve diğerleri de– izlenebilir ve "özgürlük sorunu", "özgürlük kavramı" adı verilen bir özgürlük fikrinden yola çıkılarak çözülür. Bu "kavram"ın altında yatan varsayım şöyle özetlenebilir:

(i) Özgürlük adı verilen, keşfedilebilir, temel bir gerçeklik vardır.
(ii) Keşfedilebilir olsa da gizlenmiştir ya da temelde yatar.
(iii) Eşyanın dış görünüşünden, ilişkili olsa da, farklıdır.
(iv) Onun keşfi bizim insan doğasını açıklamamızı ve özgür irade sahibi olup olmadığımızı tespit etmemizi sağlar.
(v) Gerçeklik hakkındaki doğrular, kimin söylediğine bağlı olarak değişir ve bizden bağımsızdır.

Bütün bunlar felsefi düşünce süreçlerinde marifetli olmayan birine hava atmaya benzer; önemli olan filozofların fikirlerinin hakikate ermek için farklı bir açıdan tasarlanmış ve sunulmuş fikirlerden daha ayrıcalıklı olmadığının ayrımında olmaktır. Filozofun sözcükleri kullanımı başka birinin kullanımından daha az ya da daha çok geçerli

değildir ve özgürlük "kavramı" ile ilgili bu varsayımlar buna istisna teşkil etmezler. Kabaca söyleyecek olursak, "özgürlük kavramı" aramanın anlamı yoktur; çünkü böyle bir yaratığın var olduğunu düşünmenin nedeni yoktur. Bir sözcük, değiştirilemez bir metafizik "idea"nın göstergesi olamaz. Aslında, Wittgenstein'ın işaret ettiği gibi, hiçbir sözcük kendi başına, bir boşlukta ya da bir üstün zihinde var olmaz; hatta bir sözlük de anlamı ancak ya benzer sözcükler kullanarak ya da örnekler vererek açıklayabilir. Gerçek hayatta sözcükler, iki ya da daha fazla insan arasındaki iletişimin bir parçası olarak, kümeler halinde –tümceler, deyimler vb– bulunurlar. Bir sözcüğün anlamı, o kümedeki yerine ve onu kullananların arasındaki ilişkinin doğasına bağlıdır.

Şu halde, felsefecinin "Ben tikel bir konuşma ya da metindeki özgürlüğün anlamını bilmek istemiyorum, ben özgürlüğün anlamını istiyorum" diye ısrarı, tıpkı "Ben astımın, böbrekteki taşın ya da sarılığın nedenini bilmek istemiyorum, benim istediğim hastalığın nedeni" ya da "Ben bu uçağın neden düştüğünü veya bu geminin battığını değil, genel olarak kazaların nedenini öğrenmek istiyorum" diyen birininki kadar kuşkuyla karşılanmalıdır. Genel olarak hastalığın ve kazaların bir nedeni olmadığı gibi, "özgür" sözcüğünün de bir anlamı yoktur. Farklı insanlar farklı zamanlarda farklı şeyler kastederler.

Bu yüzden "Özgürlük nedir?" sorusuna kapsamlı bir yanıt vermek, insanların bu sözcüğü kullandığı bütün zamanlara bakmak anlamına gelecektir. Bu bile tikel örneklerin ötesinde ve üzerinde, genel olarak "dünya" ya da "gerçeklik" hakkında hiç kimseye hiçbir şey anlatmaz. Sorun, İngilizce'nin –İngiliz felsefeciler de dahil– kültürel kabileciliği göz önünde bulundurulduğunda, akla hayale sığmayacak kadar karmaşık görünür. İngiliz felsefeciler (ve bu kitap da muhtemelen çoğu kadar suça ortaklık ediyor), göründüğü kadarıyla, örneğin, İngilizce "iyi" sözcüğünün anlanım analiz etmenin, Arapça, Japonca ya da Sanskritçe'deki sözcüklere bakma zahmetine katlanmadan, onlara iyilik hakkında kayda değer ne varsa anlattığını düşünürler. Özgürlük için de benzer şeyler söyleyebiliriz. Duygusal ve edebi çağrışımlarıyla birlikte, İngilizce "özgürlük" sözcüğünün kapsamı ve anlamları, hiçbir biçimde, üç örnek verecek olursak, Galce "rhyddid", Fransızca "liberte" ya da Rusça "svoboda" sözcüklerininki ile aynı

değildir. (Rusça sözcük, kullanım açısından İngilizce sözcükten o kadar farklıdır ki bu yüzden Başkan Reagan –dil felsefesinden ne anladığına ilişkin bir şey söylemiyorum– açıktan Rusların özgürlük diye bir sözcüklerinin olmadığını söyleyebilmiştir; bu aynı nedenle Eskimoların "kum" ya da Arapların "kar" gibi sözcüklerinin olmadığı anlamına gelir.)

Kimin ya da neyin özgür olduğuna ilişkin sorunların çoğu, olgulardan gelen pratik sorunlardır. Bu "beleş mal"* gerçekten beleş midir? Bunu yanıtlamanın tek yolu, küçük harflerle yazılmış rakamı okumak ve o "beleş mal"ı almak için başka şeye ne kadar ödediğinizi görmektir. Rousseau'nun özgürlük kavramı (dikkat kavram var!) da sorunu çözmez. *Toplum Sözleşmesi*, şu meşhur ifadeyle başlar: "İnsan özgür doğar ama her yerde zincire vurulur." Bununla Rousseau, yeniden vücut bulma inancına dayanan teorisine gönderme yapmaktadır. Bu teoriye göre, bir çocuk dünyaya her türlü günahtan, bencillikten ya da kötülükten arınmış olarak gelir. Ancak bütün açgözlülüğü, kıskançlığı ve husumetiyle toplumun nefessiz bırakan bağcıkları ("mapus damının gölgeleri" -Wordsworth) giderek büyümekte olan çocuğu pençesine aldıkça, başlangıçtaki bu özgürlük kaybolur gider. Gelgelelim, bu teori mantıksal olarak tutarlı değildir. Eğer herkes bu dünyaya özgür, arı bir birey olarak ayak basıyorsa, insanlar bu özgürlüğü ve arılığı ağırlıklı olarak hangi noktada yitirir. Bu teoriye göre bütün, parçalarının toplamından çoktur (ya da azdır ya da farklıdır); bu da yapısında olanlar arasına yeni bir unsurun katıldığı anlamına gelir. Nedir bu unsur? Rousseau bu soruyu yanıtsız bırakır.

Sözcüğün kullanımının diğer örneklerini bulmak da zor değildir. "Özgür toplupazarlık" ne anlama gelir? Grev gözcülerinden özgür mü, işverenlerin lokavtından özgür mü, hükümetin müdahalesinden özgür mü; yoksa Sendikalar Konfederasyonu'nun başı çekmesinden özgür mü? Bunların her biri olabileceği gibi, hiçbiri de olmayabilir. Bunu anlamanın tek yolu, mitik bir "özgürlük" kavramını izlemek değil, ifadeyi kullanan insanların fiilen neyi kastettiğine bakmaktır. Bir mahkûma "suçsuz" kararının ardından "Sen artık özgür bir insansın" diyen yargıç, onun iki ya da daha çok eylem arasında seçim

* İngilizce'de "free" hem özgür hem de para ödenmeden alınabilir anlamına gelir. (ç.n.)

yapacak psikolojik yetkinlikte olduğunu bildirmemektedir. Bildirdiği yalnızca şudur: "Artık hapishaneye dönmen gerekmiyor". Bu ve benzeri birçok örnekte, insanların doğruyu mu söyledikleri ya da gerçekten kastettikleri şeyi mi düşündüklerini bulmak her zaman kolay olmayabilir; ama anlamlara ilişkin özel bir sorun yoktur.

En azından kısmen, "özgürlük"ün ne anlama geldiğine ilişkin görüş ayrılıklarının bulunduğu bir alan politikadır. Batılı parlamenter sistemin yandaşları ABD, Britanya ve Batı Almanya gibi ülkelerin "özgür" ama Rusya (1989 sonrası bile), Çin ve Küba'nın ise özgür olmadığını söylerler. Komünistler ise komünist ülkelerin "özgür", kapitalist ülkelerin özgür olmadığını söyler. Anarşistler, bütün yönetimlerin, halklarının özgürlüğünü elinden aldığını söyler. Bu iddialar, "özgür" sözcüğünün farklı kullanımları sorununa indirgenebilir. Batılı politikacılar, ülkelerinin özgür olduğunu söylerken, seçmenlerinin iki ya da daha çok partinin adayları arasından seçim yapabildiklerini ve yurttaşlarının keyfi tutuklama (günümüzde, özgürlüklerin kısıtlanması duygusu) korkusu içinde olmadıklarını kastederler. Komünist politikacılar, ülkelerinin özgür olduğunu söylerken işçilerinin işsizlik korkusu çekmediğini ve devletin sağlık hizmetleri ile diğer yardımlarından parasız faydalandığını kastederler. Anarşistler, komünizme ve kapitalizme saldırırken, polis ve silahlı güçlerin uyguladığı baskıları ve yasaların mevcudiyetinin bireyin istediğini yapma özgürlüğünün bir inkârı olduğuna işaret ederler. Güçlük, inceliklere dikkat etmeyen insanların kastedilen farklı anlamların ayrımında olmayabilecek ve dilin duygu yüklü cazibesine kapılıp gidebilecek olmasından kaynaklanır.

Yasalara boyun eğmek söz konusu olduğunda, istediğimi yapmakta özgür olduğum ve olmadığım alanlar vardır. Bahçemden topladığım çöpleri nereye istersem oraya dökerim; ama belli yerlere döktüğüm görülürse ve bu ilgili mercilere bildirilirse, benden gereken cezayı ödemem istenebilir (yakınlarda, ben 10 pound ödedim!). Oturduğum köyde, bir bölgeden diğerine kestirme bir yol olarak yüzlerce yıldır kullanılmakta olan bir köprü var. Yörenin çevre koruma örgütünden gelen baskılar yüzünden bu köprü yakınlarda trafiğe kapandı; çünkü tamir edilmeden trafik akışına izin verilemezdi, bu da köprünün yapısının değişmesi ve tarihsel değerini kaybetmesi anlamına gelecekti. Köprü hâlâ orada durmaktadır ve fiziksel bir engel de

konmamıştır; sadece taşıt trafiğine kapalı olduğuna dair bir ikaz işareti bulunmaktadır. Arabamla köprüden geçmekte özgür müyüm? *Geçebilirim*; ama geçmesem iyi olur (bu durum Almanca'da daha çarpıcı bir biçimde anlatılabilir: "Ich kann, aber darf nicht").

Geçtiğimiz yüzyıl boyunca, suç işleyenlerin başka türlü davranmakta özgür oldukları ve bu varsayım temelinde cezalandırılmaları gerektiği inancı sosyoloji, psikoloji, kriminoloji ve daha az bir oranda da adli tıbbın ortaya çıkmasıyla zayıflamıştır. Bu çalışma alanlarının hiçbiri, suç işleyenlerin özgür olmadıklarını kanıtlayamamıştır; ama onlar az ya da çok makul bir biçimde suç olaylarının yerleşim koşulları, aile durumu ve çeşitli genetik ve çevre koşulları bilgisinden kestirilebileceğini göstermişlerdir. Dolayısıyla, mahkemeler değilse bile sosyal bilimciler ve psikiyatrlar tarafından, suç işlerken yakalananların, özgür olmadıkları ve bu yüzden cezalandırmaya değil tedaviye ihtiyaçları olduğu savunulmuştur. Görüldüğü kadarıyla, eğer gerçekler sosyal bilimcilerin ve psikiyatrların ortaya attıkları gibiyse, suç oranlarının düşürülmesi, suçluları cezalandırmak yerine toplumsal koşulları değiştirerek (ve belki de bazı potansiyel ana babaları kısırlaştırarak) daha etkin bir biçimde sağlanabilecekti. (Örnek olay 33'e bakınız.)

Ahlaki Özgürlük

Çok az konu, felsefecileri ahlaki kararlar vermekte insanın özgürlüğü konusu kadar çekmiştir ve çok az konunun çözümü bu kadar zordur. Bu, elinizdeki kitabın önceki bölümlerinde birkaç defa değindiğimiz gibi, felsefenin merkezi özelliğine ışık tutan bir tartışma alanıdır: Özgür irade aleyhine ya da lehine nihai bir kanıt gösterilemez. Sonuçta, hayatlarımızı –ima ettiği bütün anlamlarıyla– özgürmüşüz ya da değilmişiz gibi yaşamaktan başka yapabileceğimiz bir şey yoktur ve bu ikinci sonucun getirdiklerini çeşitli yönleriyle ele almamız gerekir. Yardımcı olması için konuyla ilgili olarak benim tutumumu gösterecek bir tespitten hareket edelim. Eğer insan özgür değilse ahlaki özgürlük gibi bir sorunla karşılaşmayız. Bununla, eğer insan eylemlerinde tamamen özgür olmasaydı, kendini özgür hissetmesi ve bu konuyu tartışmak zahmetine girmesi çok garip olurdu demek istemiyorum.

Aynı şekilde, bizzat özgürlüğün aleyhinde ya da lehinde fikir belirtme eyleminin tartışmaya girenlerin kanıtları kabul etme ya da reddetme özgürlüklerinin olduğunu baştan varsaydığı görüşünde de değilim. Kastedilen şey sadece şudur: *Özgürlüğün aleyhinde ya da lehinde fikir beyan eden insanlar ancak ve ancak özgürlüğü yaşadıkları için hakkında fikir beyan ettikleri şeyi bilirler.* Belirlenmiş ya da sabit bir dünyada özgürlük hakkında fikir ileri sürmek, herkesin kör doğduğu bir dünyada renkler hakkında fikir ileri sürmenin imkânsız olmasıyla aynı nedenden dolayı imkânsızdır. İnsanların ahlaki özgürlüklerinin olup olmadığı hakkında iddialar ortaya atmak, hiç kimsenin kör olmadığı bir dünyada görmenin olabilirliğine ilişkin görüşler ileri sürmek kadar anlamsızdır.

Ancak Batı felsefesinde insanın ahlaki özgürlüğünü sorgulayan insanlara rastlanır. Bu, örneğin, Hindistanlının karma öğretisi ışığında saçma bir önerme gibi görünebilir; ama 8. Bölüm'de gördüğümüz gibi, bu öğreti bireyin statüsüne, hayattaki rolüne ve ahlak basamaklarında doğuştan gelen yerine işaret eder. Elbette, karma fikrine göre, bunların hiçbiri değiştirilemez, ancak öğretiye göre, karşımıza çıkan ahlaki seçimler, karşı konulmaz bir biçimde geçmiş olayların sonsuz zinciri tarafından yaratılırken, bu zincir geçmişteki özgür seçimleri içine alır ve geçmişte bıraktığımız bütün bu seçimlerle birlikte, şu anda da iki ya da daha çok alternatif arasında seçim yapmakta özgür oluruz. Unutmamak gerekir ki insanlar, nasıl yaşadıklarını ya da aç olduklarını ya da acı duyduklarını ya da âşık olduklarını kanıtlama gereği duymazlarsa, özgür olduklarını kanıtlama gereği de duymazlar. Size bir robot olmadığımı ya da evrenin hayal gücümün bir ürününden başka bir şey olmadığını da kanıtlayamam (zaten bu durumda, size bir şey kanıtlamaya çalışmak siz de o ürünün bir parçası olacağınızdan kuşkusuz anlamsız olurdu); aynı biçimde, aslında daha uzun süreden beri yaşamakta olduğumu ileri süren bir hafızam olsa da beş dakika önce yaratılmadığımı, dünyaya gelmediğimi de kanıtlayamam. Bunların hiçbiri kanıtlanamaz; ama hayatta her kararı bunların tartışmalı sorunlar olduğu (belli türden felsefe seminerlerine katıldığı zamanlar dışında) temelinde anlayan birisi, haklı olarak, bana göre, beyin sulanmasından mustaripler için yapılmış bir kliniğe yatırılabilir. (Bu kitabı dikkatle okuduğundan dolayı, bunun oldukça kalabalık bir klinik olabileceğinizi düşündüğünüz için bağışlanabilirsiniz!)

Dolayısıyla, insanın ahlaki özgürlüğünün olup olmadığı sorusunun yanıtı yoktur; çünkü böyle bir sorun yoktur ve bu konuda genel bir fikir birliği sağlanabilseydi, bu tartışmaya bir son verip başka konulara geçebilirdik. Böyle yapmamanız, meselenin daha fazla irdelenmesini zorunlu kılacak kadar çok insanın bu sonuca yeteri kadar ayrıntılı bir biçimde itiraz etmiş olması nedeniyledir. Özel olarak sorunu ortaya koyarsak: Alternatif, belirlenimci görüşün savunduğu gerekçeler nelerdir?

Belirlenimcilik

Belirlenimcilik, ahlaki kararlar verirken yaptığım seçimin, kısmen ya da tamamen, geçmişteki olaylar, kararlar ya da koşullar tarafından belirlendiği görüşüdür; karar ancak geçmişte olanlar farklıysa farklı olabilir. Bu tutumun savunulduğu bazı farklı alanları ele almadan önce, hemen hayatta bu önermeyi destekleyen birçok olgunun var olduğunu söylemeliyim. Örneğin, ben doğa yasalarına tabiyim. Eğer bir uçaktan atlayacak olursam, yukarı değil, aşağı düşerim; elime iğne batırırsam kan akar; eğer Costa Brava'da denize çıplak girersem, o zamana kadar güneş yüzü görmemiş vücudumun bazı parçaları acı vererek onlara fazla güvenmemem gerektiğini bana hatırlatacaktır. Aynı şekilde, kısmen insanların hayatında alışkanlıkların oynadığı rol yüzünden, insan davranışlarının genel olarak belli bir kesinlik oranında kestirilebileceğini sorgulamak saçmadır. Örneğin, bir yıllık maaşıma bahse girerim ki komşum bahçeyle uğraşırken, bunaltıcı bir sıcakta bile çizmelerini giyecektir; oğlum gelecek pazar ben 5 toplantısından döndüğümde Dilmece tahtasını hazırlamış olacak ve annem bu akşam saat 19:15'te, TV'deki "Şükür Duası"nın ardından bana telefon edecek.

Hatta kaygan ahlaki kararlar zemininde bile iyi tanıdığımız ya da haklarında çok şey bildiğimiz insanların çoğu zaman ne kararlar vereceklerini kestirmek mümkündür. Bir pasifist, kuvvetle muhtemeldir ki hiçbir koşulda şiddet politikasından, Ku Klux Klan üyesi bir kişi ırkların eşitliğinden yana olmayacaktır. Çoğu Katolik'in istek üzerine kürtajdan, kadın hakları hareketi üyesinin ise güzellik yarışmalarından yana olduklarını göremeyeceksiniz. Hepimiz kendimize bir tür ahlaki kalıp

yaratınız ve başkaları hakkımızda ne kadar çok şey bilirse, herhangi bir durumda davranışımızı o kadar doğru bir biçimde kestirebileceklerdir.

Gelgelelim, bu tavizler hakiki belirlenimciyi tatmin etmeyecektir. O evrensel bir açıklama getirebilecek eksiksiz bir oluşum peşindedir ve onun bu yaklaşımı çeşitli alanlarda ifade bulmaktadır. Bunları ayrıntılarıyla görmek için yerimiz uygun olmamakla birlikte bazılarına, kısalık nedeniyle çarpıtma tehlikesini göze alarak, kısaca değinebiliriz.

Teolojik belirlenimcilik, ilk dönem ortodoks İslam ve (özellikle Calvin tarafından izlenen) Hıristiyanlık'taki Augustinci gelenekte rastlanan, Tanrı her şeye gücü yeten ve her şeyi bilen olduğundan, olan bitenin önceden O'nun tarafından buyurulmuş ve O'nun bilgisinde olması gerektiği öğretisidir. O halde, eğer Tanrı benim ne yapacağımı ben daha onu yapmadan biliyorsa ve aslında benim ne yapacağımı buyurmuşsa, özgür seçim yaptığımı söylememin pek anlamı kalmaz. Az sayıda Müslüman ve başka hiçbir Hıristiyan ilahiyatçı bu sonucu kabul etmeye yanaşmaz; çünkü bu, Tanrı'nın yasalarına itaat etme ya da etmeme durumunda olacakları öğreten dinlerinin diğer öğretileriyle çelişir. Bunun yerine, verilen yanıt genellikle Tanrı'nın bilgisinin gelecekte olacak bir şey hakkında insanın dışında bir bilgiye benzemediği, ezel ve ebed olduğu, Tanrı'nın bütün zamanı bir ve aynı anda gördüğü ve Tanrı'nın iradesinin insana ne yapacağını dayatmadığı ve onun özgür seçim yapmasına izin verdiği biçimindedir.

Yazılarında teolojik belirlenimciliğin bir biçimini ifade eden bir filozof, Alman *Gottfried* Leibniz'di (1646-1716). Leibniz'e göre, dünyadaki bütün olgular, görüldükleri haliyle eşya, "monad"lar adını verdiği basit, görülmez öğelere indirgenebilirler. Bu monadlar, bütün öteki monadların etkinliklerini yansıtan ama onlarla rasgele etkileşime girmeyen, her biri kendi içinde bir dünya olan, öz olarak güç ya da enerji olarak anlaşılmalıdırlar: Bunlar "İlk Monad" olan Tanrı tarafından kurulan, "önceden kurulmuş bir ahenk" yoluyla kendi mükemmelliklerini ararlar. Leibniz'in açıklaması şöyledir:

> "Önceden kurulmuş ahenk" ifadesi, itiraf etmeliyim ki bir sanat terimidir; ama bu, içerikten yoksun bir ifade değildir çünkü akıl yoluyla pekâlâ açıklanabilir. Her basit tözün, ruhun ya da gerçek monadın doğası öyle-

dir ki birbirini izleyen her durum bir önceki durumun sonucudur; işte ahengin nedeni burada yatar. Tanrı'nın başlangıçta kendi bakışına göre evrenin bir temsilcisi olarak basit bir töz yaratması yeter; tek başına buradan daimi bir hareket doğar ve bütün basit tözlerin kendi aralarında daima bir ahenk olacaktır çünkü onlar daima aynı evreni temsil ederler... Tekil bir töz kavramı bir kerede ve tamamen olabileceği her şeyi içinde barındırır ve... bu kavramı ele alarak kişi tekil birey hakkında gerçekten söylenebilecek her şeyi söyleyebilir.

Böylelikle, her töz, ruh ya da monad, başından beri kendi varoluşunda olabileceği her şeyi barındırdığı için, meşeyi barındıran tohum, kartalı barındıran yumurta gibidir. Leibniz'e göre, evrendeki ahenk, kör şansın bir sonucu değil, Tanrı'nın içinde monadların, özlerin en iyi ve bütünlüklü oluşumları sergilenen bir dünya yaratma seçimidir. Bu, "bütün olası dünyaların en iyisidir"; çünkü Tanrı en mükemmeli, farazi olarak basit ama fenomenolojik olarak zengin olanı seçmiştir. (Bu iyimserlik Voltaire tarafından Candide'de alaya alınmıştır ve yukarıdaki alıntıdaki "kavram" sözcüğüne dikkat ediniz (s. 316-317'yle karşılaştırın).) Buradan, monadların toplamından oluşan insanın kendi gelişmesinde seçim hakkının olmadığı sonucu çıkar. Leibniz, felsefede belirlenimci görünmemeye hevesliydi; ama Metafizik Üzerine Söylem'den alınan bu paragrafı başka türlü yorumlamak zordur:

> Tanrı, en ufak biçimde zorunlu kılmadan, en iyi görüneni seçme irademizi belirler. İrademizin farklı davranma ya da eylemini bütünüyle beklemeye alma gücü vardır; iki seçim de mümkündür. Buna rağmen, belli ruhların bu gücü şu ya da şu durumlarda kullanamayacağı doğrudur ve hatta bütün sonsuzluk tarafından temin edilmiştir. Ve var olduğum günden bu yana benim için doğru bir biçimde şunların ya da bunların başıma geleceğini söylemek mümkün olduğundan, bu sıfatların Ben diye çağrılan şeyi yapan, benim bütün farklı durumlarımın bağlantısallığının temeli olan ve Tanrı tarafından ezeli ve ebedi olarak bilinen tam bir ben nosyonunda içerilmiş yasalar olduğu kabul edilmelidir.

Leibniz için, karşı konulmaz açınım sürecindeki kişi bir gizdir; yaptığı her seçim bu gizi biraz daha aralar. Bununla, her kişinin "gün ışığında bir giz" olduğunu, her seçimin öyle olmasının hiçbir "nede-

ni" olmadığı için "saçma" olması yüzünden, sayısız seçim yaptıktan sonra bile bir giz kaldığını savunan Sartre'ın görüşlerinden daha çıplak bir zıtlık olamaz.

(Leibnitz'in Tanrı'nın Kendi evreninde bütün olayların akışını önceden kurduğu görüşü, Tanrı'nın bu evrendeki bütün iyilikler kadar, bütün kötülüklerden de sorumlu olduğu sonucuna götürür. Bunu 8. Bölüm'de kötülük sorunu hakkındaki örnek olayla ilişkili olarak da düşünebilirsiniz.)

Psikolojik belirlenimcilik, hepimizin hayatlarımıza yön veren belli zihinsel niteliklerimizin –nevroz, psikoz, fobiler vb– olduğu görüşüdür. Freud gibi, psikolojik belirlenimci de bilinçli kavrayışımızı aşan zihinsel faktörlerin merhametine kalmış olduğumuzu varsayar. Bu öğretiye iki şekilde itiraz edilebilir. Birincisi, bu belirleyici faktörler adı verilen şeylerin de bilincinde olmadığımız için, bırakımız etkilerini, onların bizzat varoluşu, tanım gereği, sadece beyin jimnastiğine konudur. Psikolojik belirlenimciliğin iddiaları, onları pratiğe geçiren psikanalistlerin iddiaları kadar, doğrulanabilirlikten uzaktır. Böylesi bir doğrulanamazlıkta takılıp kalmak, Sir Karl Popper'ın "yalancı bilim" dediği şeyin alanına girmelidir. Özgür irade-belirlenimcilik tartışmasıyla ilgili meselelerin ne şekilde olursa olsun kanıtlanmaya açık olmadığını kabul ederim; ama bana göre en azından, psişe yoluyla bilinçdışı bir kontrol kavramına (sözcüğe dikkat!) dayanan herhangi bir belirlenimcilik iddiası, iddialar içinde en içi boş ve asılsız olanı gibi görünüyor.

İkincisi, bilinçdışı faktörler nedeniyle olsun ya da olmasın, psikolojik yapımızın (bazı insanlarda böyle görünse bile) sonsuza kadar "sabit" bir şey olarak görülmesine gerek olmayan, aksine değişebilen bir durum olduğu, ortak insan yaşantısının bir gerçeğidir. Bir insan tıpkı (örneğin, zeytinyağlılardan bir tat alarak ya da tatlılardan hoşlanmayarak) damak zevkini kontrol edebildiği gibi, özellikle bunların kendisindeki fiziksel ya da kimyasal değişmelerle nasıl etkilenebileceğini daha fazla kavradıkça, psikolojik özelliklerini de kontrol etmeyi öğrenebilir. Utangaç bir kişi kabuğundan çıkarak kendini ortaya koymayı öğrenebilir; kendini beğenmiş bir kişi, iddialı olma yönündeki kibirli isteklerini kontrol etmeyi öğrenebilir ve daha az küstah olabilir; hissettiğimiz "fobiler" irade gücünün bilinçli kullanımı

yoluyla alt edilebilir; karanlıktan, açık alanlardan, kapalı yerlerden, örümceklerden, arılardan, farelerden, sıçanlardan, gulyabanilerden ve aptal arkadaşlardan korkmak; bunların hepsi söz konusu olduğunda, "Bu korkunun üstesinden gelmeye kararlıyım" demek ve sonuçta başarılı olmak mümkündür.

Tarihsel belirlenimcilik, tarihin, belli gelişmeleri kaçınılmaz kılan ekonomik ya da başka güçler tarafından yönlendirildiği inancıdır. Bu teori tarihte, sadece rastlantısal olayların dizisi yerine, bir yapı ve maksat görme isteğinin sonucu olarak ortaya çıkmış görünmektedir ve bu istek, tarihi bilimsel olarak irdelemek arzusu ile denk düşüyor görünmektedir. İlk bölümde, tarihçilerin geçmişteki aynı olaylar dizisini ele alıp ondan baştan sona farklı yapılar ya da resimler yarattıklarını görmüştük; bu bize en azından tarih yazmanın bilimsel keşif çabalarından çok kurmaca bir eser yazmak olduğu izlenimi bırakır. (Bu, tarihi küçük görmek değil, bunun tam tersidir.) Herhangi bir tarihçi ne zaman gelecekle ilgili kehanette bulunmaya kalksa, bu sorun karşısına çıkar. Eğer tarihsel belirlenimcilikte bir parça gerçek payı varsa, bizi başımıza geleceklere hazırlıyor olmasını beklediğimiz tarihçilerden biraz uzak görüşlülük bekleyebiliriz ama bu tür belirlenimciliğin ana temsilcisi olan Marksist teori bile, neler olacağını kestirmeye ilişkin kayda değer bir başarı kazananamıştır. Daha önemlisi, tarihsel sürecin kaçınılmazlığını iddia edenler, eğer Marksist liderliği kabul etmekte ya da reddetmekte özgür değilseler hiçbir anlamı olmayacak olan, (özellikle) temel varsayımlarla sözde işçi sınıfından insanlara seslenmişlerdir. Eğer Marksist tarih yorumu doğruysa, insanları bunun böyle olduğuna ikna etmek için vakit kaybetmenin anlamı var mıdır? Eğer öyle olsaydı, iknaya gerek kalmazdı çünkü onun öyle olduğu görülürdü. İkna çabası, belirlenimciliğin tersini işaret eden, eşyayı iradi olarak mümkün kılma eylemidir. Marksistlerin bu bariz çelişkileri kendi başlarına nasıl giderebildikleri tartışma konusudur; ama önemli olan, belirlenimcilerin aslında kendi belirlenimciliklerini sistematik olarak izlemedikleridir.

Çevresel belirlenimcilik, insan eylemlerinin ilkesel olarak sosyal bilimin varsayılan "yasaları"nın bilgisi aracılığıyla kestirilebilir olduklarını düşünme eğilimidir. Genel olarak sunulduğu biçimiyle bu, hiçbir kararın bir eğilim olarak pratikte özgürlük ihtimalini göz ardı edecek

kadar özgür olmadığını savunan bir öğreti değildir. Çevremizin şu ya da bu biçimde hayatlarımızı etkilediğini ve etkilemeye devam ettiğini inkâr etmek saçma olurdu. Özgürlükçülüğün en büyük savunucusu Sartre bile bazı insanların, seçim özgürlüklerini ifade edecek herhangi bir fırsat yaratmalarını umutsuz denecek kadar zorlaştıran bir yoksulluğun ve koşulların içine doğduğunu kabul etmişti. Eğer enerjinin her zerresi yalnızca hayatı sürdürme peşinde harcanmak zorundaysa, fiilen ahlaki özgürlüğün ifadesi için yer kalmamış demektir; ama bu, birçok insanın meydana gelmesine izin verilmemesi gerektiğine inandığı sosyal koşullar üzerine yapılan bir yorumdur; aslında, bu koşulların mahkûm edilmesidir. Nedeni de bunun insanların ifade özgürlüklerini inkâr etmesidir.

Bu belirlenimcilik biçiminin de tarihsel belirlenimcilik gibi yapısal zaafları vardır. İnsanların eylemlerini kestirmede çok az başarılıdır ve kuşkusuz özgür iradeyi savunmak isteyen herhangi bir kişinin ihtiyaç duyduğu türden bir başarı değildir bu. Sosyologların gelecek yılki intihar olaylarının sayısı üzerine kaba bir tahmin yürütebilir olmaları, kimsenin Bay Bridge'den aşağı atlamasına neden olmaz. Pratik sorun, her insan eyleminin özgür olup olmadığı değil, sağduyunun özgürlük ihtimaline inancı veri alındığında, tikel örneklerde bu özgürlüğün zedelenip zedelenmediğidir. Bu bir biçimde belirlenimci bir felsefeyi desteklemeden de kabul edilebilir.

Mekanik ya da bilimsel belirlenimcilik, evrende bütün olan bitenin ilke olarak bilimsel yöntemlerle bilinebilir yasalara göre meydana geldiği iddiasıdır. Bu, ilk defa Kopernik devriminin ardından 17. yüzyılda rağbet görmüş bir görüştür ve "Aydınlanma Çağı"nın merkezi temalarından biridir. Maddi dünyayı belli mekanik yasalara göre işleyen bir şey olarak tanımlamak, aşırı belirlenimci bir felsefe gibi görülmeyebilir; çünkü biz insan davranışlarıyla ilgileniyoruz, "ölü" maddenin hareketleriyle değil. Ama buradan bir felsefe okulu doğmuş ve gerçekliğin sadece hareket halindeki madde olmadığını, insan türünün de bunun bir parçası ve her şey gibi aynı mekanik yasalara tabi olduğunu ileri sürmüştür. 17. yüzyılda yaşayan Hobbes, bu tezi *Özgürlük ve Zorunluluk Üzerine* kitabında ileri sürmüş ve insan iradesinin özgür olmadığını kuvvetle savunmuştur:

> Muhakeme yaparken bir insanın her yönelimi kadar iradesi de her şey gibi zorunluluğa tabi olduğu sürece, ben yalnızca etki yapmakla kalmam, aynı zamanda o tikel etkinin zorunlu kıldığı seçimi de yaparım... Canının çektiğini seçmek ya da tercihini ve istencini seçmek insanın iradesine bağlı değildir.

Böylelikle, Platon ve Hobbes'un çağdaşı Descartes'ın söylediği gibi, insanların maddi varlıklar olduğu kadar zihinsel varlıklar da oldukları ve zihinsel olanın mekanik yasalara tabi olmadığı için ve irade kişinin maddi değil zihinsel özelliklerinden olduğundan, insan iradesinin özgür *olması gerektiği* söylenemez. Hobbes, insanların, onları maddenin yasalarından bağışık tutan, düşünce süreçleri de içinde olmak üzere, hiçbir özel niteliğinin olmadığını savunan bir maddeci, bir monistti.

Hobbes'un sonraki yüzyıllar boyunca çok sayıda bilim adamı ve felsefeci tarafından desteklenmiş olan bu aykırı iddiası, sahip olduğu güvenilirliğini, bilimcilerin olguları ortaya çıkarmada, tahminler yapmada ve teknoloji yoluyla olayların doğal akışını değiştirmede gösterdikleri başarılardan almıştı. Bu, yöntemsel bir ilkenin, her olayın bir nedeni olduğu ilkesinin dogma statüsüne yükseltilmesidir. Bilim insanları, olayların olaydan önce gelen sabit nedenler tarafından belirlenmiş olarak meydana geldiklerini varsayarlar ve bilim insanları olarak, bunun ahlaki kararlar için de geçerli olduğunu savunurlar ve günlük hayatta da herkes gibi, birçok şeyin insanların özgür olarak başka türlü olmasını seçecekken öyle olmasına özgürce karar verdikleri için olduğunu tartışmasız kabul ederler.

Eğer özgür irade ile bilim arasında doğrudan doğruya bir uyuşmazlık olsaydı, kuşkusuz terk edilmesi gerekecek olan bilim (ya da en azından bilimin doğru olduğu iddiası) olurdu; çünkü özgür irade, bilimsel bulguların iyi mi yoksa kötü mü olduğunu ölçmeye yarayan insan yaşantısının temel gerçeklerinden biridir. Aslında, karşıtlık, özgür irade ile bilim arasında değil, özgür irade ile bilimsel bir varsayımın keyfi bir biçimde ait olmadığı bir alana uzatılması arasındadır.

Son paragraflarda, "nedensel" sözcüğü yorumsuz bir biçimde sunulmuş bulunuyor; ama şimdi bu önemli "kavramı" irdelememiz gerekiyor.

Nedensellik ve Belirlenimcilik

Mekanik dünyada daima birbirleriyle bağlantı içinde meydana gelen olaylar dizisini gözleriz; bu, A olayının olmasının ardından değişmez bir biçimde B olayının geleceği anlamına gelir. Gece gündüzü izler, gündüz de geceyi; günler kısalırken yapraklar sararır; bir elmayı ısırırım ve damaklarımda özel bir tat duyarım; kıvrımlı bir dağın tepesinde bağırırım ve bir ya da iki saniye sonra sesimin yankısını duyarım; bir bilardo topunun sağ tarafına vururum ve top sol yana gider vb. Bu "daimi bağlantı" deneyimimiz, iki soru doğurur: (a) Biri (başka bir şeye neden olan ve yeni bir nedensel etki doğuran) ötekinin nedeni midir? (b) Nedensellik olgusu, eğer kabul edilmişse, evrendeki her şeyin belirlenmiş olduğu, öyle ki şimdiki durumla ilgili bütün olguların bir bilgisinin veri olduğunu kabul ederek, sınırsız gelecekte evrende olacak her şeyi önceden tam olarak söyleyebileceğimiz anlamına mı gelir? Bu iki soruyla birlikte ortaya çıkan bir mesele, mekanik evren için durum ne olursa olsun, Hobbes'un işaret ettiği gibi, bunun insan davranışı (özellikle ahlaki davranışı) için de doğru olup olmadığıdır.

(a) Nedensellik konusunda Hume: Filozof Hume'a göre, olayların daimi bağlantısı nedensellik anlamına gelmez. Deneyim –bizim olayları algılayışımız– bizi böyle olduğu sonucuna götürebilir; ama muhakeme ya da düşünüm böyle bir sonuca atlamakla hata yaptığımız konusunda bizi temin edebilir. Örneğin, gecenin her zaman gündüzü, gündüzün de geceyi izlemesi yüzünden birinin diğerinin nedeni olduğu sanılabilir; ama akıl ikisini de dünyanın dönmesi nedeniyle meydana gelen olaylar olarak açıklayabilir. Aksi bir sonuca çıkmak *post hoc ergo propter hoc* (X nedeniyle olduğu için X) hatasına –ya da iki ile ikiyi toplayıp beş bulmak hatasına– düşmek olurdu.

Bu, insan ilişkilerinin çeşitli yönleri üzerine yorumlar yapan uzman gruplarının –politikacılar, sosyologlar, kriminologlar, gazeteciler vb– sürekli düştükleri bir hatadır. "Bu hükümet iktidara geldiği için..." dedikten sonra bir politikacıdan kendi partisini yücelten, karşıt partiyi ise alçaltan durumları yapay bir biçimde yan yana getirmesi beklenebilir. Suç istatistiklerinden endişe duyan insanlar, belli suçla-

nın neden arttığı ya da azaldığını "kanıtlamak" için kendi seçtikleri önceki bir olayı aktaracaktır. ("Ölüm cezası kaldırıldığı için, Britanya Adaları'nda terör suçları dört kat arttı") Blackburn pazarında bir kadın (burası insanların "post hoc ergo propter hoc"tan başka bir şekilde konuşmadıkları bir yerdir) beni İngiltere'nin Olimpiyat Oyunları'ndaki performansının insanların kiliseye gidişlerine oranla düştüğü konusunda temin etti ve Scotland'daki yaşlı halam samimi olarak ne zaman çatalını düşürse misafir geleceğine inanıyor (çok sık ziyaretçisi olduğundan. bu tahmini genel olarak doğrulanır).

Bu türden safsatalar ("Reagan ABD Başkanı olmadan önce AIDS'in adı bile duyulmamıştı") insanı çok eğlendirebilir; ama buna ciddi ciddi inananlar da vardır. Amerika'da yaşayan Hopi yerlileri her sabah güneşin doğmasına yakın bir ayin yaparlar; çünkü aksi halde güneşin doğmayacağı inancındadırlar. Ayinlerini hiçbir zaman aksatmadıklarından ve güneş de her sabah doğduğundan inançlarının doğrulandığını düşünürler. Bu saflık, Hume'ın iddasını en açık biçimde gösterir, fakat Hume algıların evrensel olduğu alanlarda bile, olayların tikel bir bileşimi her zaman ortaya çıkmakla birlikte, bu durumun gelecek sefer ya da belirsiz bir gelecekte de ortaya çıkacağını kesin bir biçimde kanıtlamadığını ileri sürmüştür.

> Her olgunun aksi hâlâ mümkündür... Güneş yarın doğmayacak önermesi bir önerme olarak hiç de akla aykırı değildir ve doğacağı önermesinden daha fazla çelişki taşımaz. Bu nedenle, boş yere bunun yanlışlığını göstermeye zahmetine girmeyelim.
> Bundan önce yediğim ekmek beni besledi... ama bundan, başka bir ekmeğin de başka bir zaman beni besleyeceği anlamı çıkar mı?
>
> (Enquiry, IV I)

Bertrand Russel, *Batı Felsefesi Tarihi*'nde (s. 643) Hume'ın bu soruya olumsuz yanıt vermesi gerektiğini ileri sürer:

> Hume, nedensel bir bağlantı kanıtının sık sık yinelenen bağlaşıklık deneyimine indirgenmesine karşı çıkar; o böylesi deneyimin gelecekte benzer bağlaşıklıklar beklentisini haklı çıkarmadığını öne sürer. Örneğin... bir elma gördüğümde, geçmiş deneyimim beni onun biftek değil, bir elma tadında olacağı beklentisine sokar; ama bu beklentinin rasyonel bir haklılık gerekçesi yoktur.

Bütün bu tartışma, felsefecilerin kılı kırk yarmalarının tipik bir örneği olarak görünebilir ve bir bakıma insan bu yargıya yakınlık duyar; ama Hume'ın işaret ettiği konu çok önemli bir konudur: Neden-sonuç ilişkisi kurmamız, değerlerimizi oluşturmamızı sağlayan ve zamanla başka insanlara karşı davranış biçimimizi etkileyecek olan bir süreçte oldukça önemli bir rol oynar. Zihin kaos yerine düzen, rastlantı yerine tasarım arzular göründüğü için, gerçekte pekâlâ ayrıksı görünen ama yine de birbirleriyle sık sık tekrarlanan bir bağlaşıklık içine giren şeyleri bir kalıba sokma eğilimi taşır. Tümevarımcı bir akıl yürütme (bir dizi tekil örnekten genel bir sonuca varma) olan bu süreç, belli durumlarda, zorunlu olmasa bile istenen bir yöntem olabilir (piyasa araştırmacıları ve kamuoyu yoklaması yapanlar bunu sürekli kullanırlar). Eğer hayatımızı güneşin yarın doğmayabileceği üzerine kurarsak, ileriye yönelik çok az plan yapılabilir. Hume bize, örneğin yalnızca hareketin yasaları değişebileceği ya da galaksiler arası "felaket" yüzünden, "yarın"ın olmayabileceğini hatırlatır. Hume, etkili bir biçimde Hobbes ve yandaşlarının mekanik görüşlerine karşı koyar ve böylece bizi beklenmeyene hazırlar. Her sabah yemlenmeyi bekleyerek çiftlik sahibine koşan tavuk, bir sabah muhtemelen kafasının koptuğunu görerek (en hafif deyişle) şaşırabilir.

(b) Her neden kaçınılmaz mıdır? Hume'ın yazdığı hiçbir şey, her olayın belli bir nedeni olduğuna dair bariz doğruya karşı çıkmak amacıyla kaleme alınmamıştır. Belli bazı teolojik iddialarda ifadesini bulan "nedensiz ilk neden" fikri mantıksızdır; bu aynı şekilde kapının açılmasına, bir kişinin yanılmasına ya da Marie Celeste'nin tayfalarını kaybetmesine "hiçbir şeyin" neden olmadığını söylemek olurdu. Önemli sorun, her olayın bir nedeninin olup olmadığı ya da herhangi bir tikel nedenin doğasını doğru olarak değerlendirip değerlendirmediğimiz, hatta neden-sonuç sendromunun koşulların çeşitli tertiplerinin daimi bir özelliği olup olmadığı da değildir; belirlenimciliğin ortaya çıkardığı sorun, bir olayın herhangi bir tikel nedeninin kaçınılmaz olup olmadığıdır.

Mekanik evren söz konusu olduğu sürece, pekâlâ bunun böyle olduğu sonucuna varabiliriz. Kapının aniden açılmasının nedeni hava cereyanıdır; meteorolojik koşulların araştırılması cereyanın nedenini

ortaya çıkarabilir ve eğer bir anlamı olacaksa, geriye dönük olarak hava koşullarını izleriz ve sürekliliği olan nedensel bir bağlantı buluruz. Bu bağlantı hiçbir biçimde, 1980'lerin başlarında Washington'da meydana gelen ve ardından Kuzey Yarımküre'nin iklimini etkileyen volkanik patlama gibi, "rastlantıları" kabul etmeyi engellemez. Evrenin içbağlantılı nedenler ve sonuçların karmaşasından oluşmuş devasa, sonsuz bir makine olduğu fikriyle gayet uyum içinde yaşamak mümkündür; çünkü bütün bunlar o kadar çok ve karmaşıktır ki süreç, genel olarak bir giz olma özelliğini korur ve muhtemelen de daima koruyacaktır. (Çok sayıda kuantum fizikçisi doğa yasalarının nedensel olarak belirlendiğine karşı çıkarlar ve yalnızca atomaltı düzeyde meydana gelen olayların tek başına istatiksel olasılığa dayanarak açıklanabileceğini savunurlar.)

Geniş düşünceli bir kişinin bir bütün olarak evrenin doğasında olduğu biçimiyle nedenselliği kabul etmekten azap duymasına gerek yoktur; onun belirlenimciden koptuğu yer, insanın karar alma sorunudur. İnsanın karar alması bir "olay" mıdır? Daha özgün bir ifadeyle, karar almaya sevk eden düşünce bir olay mıdır? Eğer öyleyse bu olay, içinde kararların alındığı mekanik evren olarak aynı engellenemez neden ve sonuç yasalarına mı tabidir? Belirlenimci, aslında durumun bu olduğunu ve eğer insan zihninin çalışmasını yeteri kadar kavrayacak olursak, tikel bir fikrin ortaya çıkış nedenini, nedenin nedenini vb. bulabileceğimizi söyleyecektir; öyle ki bütün düşünce ve davranışların bilardo topunun hareketi kadar kaçınılmaz olduğu sonucuna varmak mecburiyetinde kalırız.

Eğer bu doğru olsaydı acaba insan davranışı hakkında bir biçimde evrensel kabul görmüş kaç unsur savunulmaya devam edilebilirdi? Eğer her karar önüne geçilmez bir nedene bağlıysa, faili (kendi dışındaki çoğunluğun onaylamadığı karar anlamında) "yanlış" karar verdiği için suçlamak ya da (genel kabul gören) "doğru" kararından dolayı alkışlamak yersiz kaçar. Belirlenimciler aksi yönde ne söylerse söylesinler, şayet tutarlı ve samimi bir biçimde savunulursa, bu yaklaşım insanları genel olarak hayata bakışlarında ve özel olarak da kendi rolleri konusunda –tamamen değilse bile– bir biçimde kaderciliğe sürüklüyor olmalıdır. Bu yaklaşım, toplumsal koşulları ve bireysel durumları iyileştirmeye yönelik her türden sıkıştırmayı ortadan

kaldıracak ya da en azından etkisini azaltacaktır. Belirlenimci, haklı olarak diyebilir ki bunların onun felsefesini kabul etmenin sonuçları olduğu ya da olacağını veri alsak bile, ortada tezin geçerliliğine karşı bir görüş yoktur. Davranışçı (bilimsel belirlenimci) B. F. Skinner, küçük insan topluluklarından hareketle bunu şiddetle reddediyor olsa bile, belki doğal yaşam biçimi "olayları olduğu gibi kabul etmekten" geçmektedir.

Bunlar, daha fazla ileri götürmek için ne zamanımın ne de (dürüst olmak gerekirse) niyetimin olduğu derin konulardır. Ayrıca bu konularda her öğrenciyi (yetişkinler kadar genç öğrencileri de kastediyorum) hayatının sonuna kadar meşgul etmeye yetecek bir literatür vardır. Belirlenimciliğe yöneltilen asıl itiraz zaten belirtilmişti: Vereceğim bir karar üzerine dikkatle kafa yorarken, seçmekte özgür olduğumun bilincindeyim. Bilardo topunun şayet sağına vurursam sol tarafa yönelmesi gerekir; ama sağına mı yoksa soluna mı vurmaya karar verecek olan benim. Topu köşedeki deliğe mi yoksa yandaki deliğe mi nişanlayacağıma karar verecek olan benim. Bir izleyici oyunu kazanmam için alternatif bir vuruşun daha iyi sonuç verebileceği temelinde benim kararımı eleştirebilir; ama karar benimdir ve ben diğer türlü bir vuruşu tercih etmiş olabilirim. Aldığım her kararı bu kadar özgürce aldığımı ya da örneğin, suç işleyen bir adamın, o tikel suçu işlediği durumda, başka türlü davranmakta özgür olduğunu iddia etmiyorum. Söylediğim, yalnızca kendi deneyimlerimin hayatım boyunca bütün davranışlarımın belirlenmiş olmadığı ve belirlenimci tezin geçerli olmadığı konusunda beni ikna etmiş olmasıdır. Bunun, varoluşçular gibi bütün diğer aydın insanlar adına olduğu gibi kendi adıma da bir parça kendini kandırma olduğu yolundaki belirlenimci görüşe gelince, nasıl başkalarına dişimin ağrıdığını ya da âşık olduğumu kanıtlayamazsam, bu argümanı da çürütemem.

Sonuç: Görmüş olduğumuz gibi, "özgür" ya da "özgürlük" gibi sözcüklerin tek bir anlamı yoktur, "özgürlük sorunu"nun da tek bir anlamı yoktur. Bu bölümde sıralanan zorluklar, bunlardan yalnızca öne çıkan birkaç tanesidir; ama özgürlük hakkındaki güçlüklerin iki türde toplandığı sonucuna varabilmemiz için yeterli sayıda örnek vardır. *Sözel* güçlükler vardır. Aynı sözcük birden çok anlamda

kullanılmaktadır ya da dil müphem, karmaşık ve tutarsızdır. Teoride bunlar sabırlı analizlerle kolayca seçilebilirler; pratikte ise bazı insanların çarpıtmada ya da bulanıklıkta çıkarı vardır. Sonra, *bilgi eksikliğinin neden olduğu güçlükler* vardır. Bunların bazıları, en azından teoride açıklığa kavuşturulabilir; ama bazıları muhtemelen bilginin içsel sınırlılıklarından kaynaklanmaktadır. Bu son sınıfın önemli bir örneği, tikel durumlarda bir kişinin davrandığından başka türlü davranmakta özgür olup olmadığını bilmemekteki güçlüktür ve bu çok önemli bir meseledir.

Bana öyle geliyor ki seçme özgürlüğü, ahlaki seçim özgürlüğü de dahil olmak üzere, herkesin kullanabileceği bir özgürlüktür, ancak birçok insan erken bir yaştan itibaren gerçekten kontrollerini aşan baskılara maruz kalırlar ki bu onları kurtulmaları zor olan bir tür ahlaki alışkanlığa iter; yine aynı şekilde, evinde rahat oturan birçok yaşlı insanın yaptığı gibi, bazı insanlar kişisel sorumluluk riskini kurumsal kısıtlamalara tercih ederek alışkanlıkları içinde bir güvenlik duygusuyla yaşarlar; ama daha fazla özgürlük ihtimali, eğer almaya istekliyseler onlar için de vardır.

Belirlenimcinin sunduğu insan imgesi, tekerlekleri bir ray düzeneğine sabitlenmiş ve ancak rayların ve tepesindeki enerji hattının götürdüğü doğrultuda hareket edebilen bir tramvay imgesidir. Bunun alternatifi olan geniş düşünceye dayanan imge ise aldığı benzinle sınırlı ve doğal aşınma yasalarına tabi olan ama her yönde hareket edebilen, U dönüşü yapabilen, ister anayoldan ister yan yollardan gidebilen bir otobüs imgesidir. Belki de insanın durumuna en çok uyan imge, troleybüs imgesidir: Özgürdür çünkü yol boyunca diğer taşıtlar gibi gider, belli sınırlar içinde sağa sola hareket eder; ama yöneleceği ana doğrultu açısından tepesindeki kabloyla sınırlıdır. Böylelikle, ben elbette hiçbir zaman Britanya'yı yönetmeyeceğim, güzellik kraliçesi ya da ABD Başkanı olmayacağım; muhtemelen başbakan da olmayacağım, tek başıma sandalla Atlantik'i geçmeyeceğim ya da bir milyon poundum olmayacak (ama yine de bunlar ilk örneklerdekiler gibi imkânsız şeyler değildir); bir film yıldızı, bir okul müdürü olmam ya da bir bestseller yazacak olmam mümkündür, fakat hâlâ beklenmedik bir şeydir ve çıtayı aşağı çektikçe fırsatların ufku genişler. Sonunda, belli sınırlamalar içinde, bir şeyi yapmakta ilk bakışta göründüğünden

daha fazla özgür olduğumu fark ediyorum. Sanıyorum aynı şey, fırsatlar ufkundaki farklılıklarıyla, herkes için geçerlidir. İnsan, oldukça akıllı bir hayvan olmanın da ötesinde bir şeydir. Onu böyle yapan, özerkliğidir.

EK:
OKULLARIN BİR TASNİFİ

Bilginiz olsun diye ve özgür irade söz konusu olduğunda vurgulardaki farklılığın boyutlarını görebilmeniz için, aşağıda belirlenimcilik ve özgürlükçülük okullarının çeşitleri verilmiştir (buna başka isimler de eklenebilir).

1. *Rasyonel özgürlükçülük* (R. M. Hare):
   Gerçek özgürlük aydınlanmış akla uygun davranmayı seçmektir (diğerkâmlık).
2. *Numenal özgürlükçülük* (Kant):
   Olgular (bilimin konusu olan günlük hayattaki görünümler), mekanik nedenselliğin hükmüne tabidir.
   Numenler (kendinde şeyler) bilime geçit vermezler. Onlar insanın özgür iradesini içerirler; iyi bir niyet kendinde iyi olan tek şeydir.
3. *İrrasyonel özgürlükçülük* (Camus):
   Bireysel dünyaya üstün gelen her maksat, bireyin özgürlüğünü sınırlar, bu yüzden özgür insan özgürlüğünü keyfi yaşar, kendiliğinden eylemler ne yasaya ne de sınırlamaya tabidir (bkz. *The Dice Man* [Zar Adam]* romanı).
4. *Psikolojik özgürlükçülük* (Laing, Janov):
   Çoğu insan toplumdan ya da bebeklikteki travmalardan gelen zorlanmalarla sınırlanır; ama özgürlük psikolojik bir kopuşla (içgörü/asal terapi) yaratılabilir.
5. *Politik özgürlükçülük* (Ayn Rand):

---

* *Zar Adam*, Luke Rhinehart, Çev: Enver Günsel, Pegasus Yay., 2011

İçten gelen ahlaki özgürlük inisiyatifi boğan ve kendine güveni zayıflatan politik yönelimlerin (örn. refah devleti, sosyalizm) tehdidi altındadır. Gerçek özgürlük bencil olma özgürlüğüdür ve özgür bir kapitalist toplum talep eder.

6. *Ahlakdışı özgürlükçülük* (Calvin):
İnsan Tanrı'ya hizmet etmekte özgür yaratılmıştı; ama cennetten kovulmasından sonra tamamen günahkâr hale geldi; öyle ki artık insan iyilik yapmakta değil, kötülük yapmakta özgürdür.
7. *Belirlenimci özgürlükçülük* (G. Ryle):
Yaptığımız her şey insan organizmasının ilksel durumları tarafından belirlenmiştir; ama biz özgürce belirlenmiş şeyi yapmayı seçeriz.
8. *Şartlı özgürlükçülük* (Shankara, Vedanta):
Belirli herhangi bir anda insan iki ya da daha çok alternatif içinden istediğini seçmekte özgürdür; ama bu alternatiflerin neler olduğu, geçmişteki özgür seçimler de içinde olmak üzere sonsuza kadar .....bilecek geçmiş olaylar zinciri (karma) tarafından belirlenmiştir.
9. *Yıldız belirlenimciliği* (Caynacılar):
Kimin hayatında her ne olmuşsa doğumu esnasındaki gezegenlerin, yıldızların vb. konumları tarafından önceden belirlenmiştir (kadercilik).
10. *Tarihsel yanbelirlenimcilik* (Marx):
Olayların genel akışı, anlaşılabilen ama değiştirilemeyen ekonomik ve sosyal yasaların işleyişine göre olur; ama bireyler yüksek bir bilinç yaratmada ve devrimci değişimler için ya da buna karşı çalışmakta özgürdür.
11. *Sosyal yanbelirlenimcilik* (Durkheim):
İnsan davranışı, o davranışı kestirilebilir kılan yasalara uyar; ama sosyoloji bireyin psikolojisi ile ilgilenmez.
12. *Bilimsel belirlenimcilik* (Skinner):
Bilim, yöntemsel olarak insan eylemleri de dahil, bütün olayların, evrensel bir neden ve sonuç ağının parçası olduğunu varsayar; öyle ki bütün davranışlar etkiye tepki olarak görülebilir.

Örnek Olay 23:
ÖZGÜR MÜSÜNÜZ?

Metinde gördüğümüz gibi, belirli herhangi bir durumda nasıl hareket edeceğimizi seçmekte ne kadar özgür olduğumuz sorusunun yanıtı ilk bakışta göründüğü kadar kolay değildir. Aşağıda, içinde görünüşte eylem özgürlüğüne örnek olan durumlar sıralanmıştır; ama insan bu durumlarda gerçekten seçmekte özgür müdür? Karşımıza çıkacak sorunları tartışınız:

1. *Sosyal baskıların etkisi:* Örneğin, doğruyu söylemek konusunda. Bu konuda sorun yok mu? Pekâlâ, başka bir nedenle değil, partnerinizin hatırına etkilemeniz gereken müstakbel kayınvalideniz ve pederinizi ilk defa ziyarete ne dersiniz? Size, tesadüf bu ya, itinayla hazırladıkları, hiç sevmediğiniz yemeği önünüze koydular ve beğenip beğenmediğinizi sordular. Bu durumda "Yalan şahitlik yapmayacaksın" emri sizin için ne kadar etkilidir?
2. *Yetişme tarzının etkisi:* Yalan söylemek. Bir arkadaşınızın adını kurtarmak için yalan söylemeniz gerekiyor; aslında, bunun yapılabilecek en ince davranış olduğunu biliyorsunuz; ama siz özü sözü doğru bir insansınız ve ağzınızdan çıkacak her sözcükle birlikte yüzünüz kızaracaktır.
3. *Genel nezaketin etkisi:* Bir öğrenci bir dersi hem sıkıcı hem de konusuyla ilgisiz bulur ve dersin bitmesine daha 35 dakika olduğunu fark eder. Çıkıp gitmekte özgürdür (kapıları zebaniler tutmamıştır) ama...
4. *Uzlaşımın etkisi:* Bir sıcak dalgasının hüküm sürdüğü bir dönemde, herkesin resmi giyindiği (hem kadınların hem de erkeklerin siyah elbiseler) yatılı bir kursa katıldınız. Bir tshirt ve şort giymiş olarak çıkagelmekte özgürsünüz ya da öyle mi acaba?
5. *Kişilere saygının etkisi:* (Aşağıda anlatılan durum, bu yazarın başına gerçekten gelmiştir.) Ders verdiğiniz başöğretmenle kanlı bıçaklısınız (ve bunu da herkes bilmektedir). Meslektaşlarınızdan biri büyük ikramiye kazanmıştır ve bir sürü tanığın önünde, oturduğunuz masada bütün okulun gözü önünde öğle yemeğinizi başöğretmenin kafasından aşağı boca edecek olursanız paranın yarısını size vereceğini söyler. Söz konusu para bundan sonra çalışmadan yaşamanıza yetecektir.

Bu listeye siz bir şey ekleyebilir misiniz? Yani, bir anlamda belli bir biçimde davranmakta özgür olmakla birlikte aslında elinizin kolunuzun bağlı olduğu durumlara ilişkin örnekler verebilir misiniz? Bu, özgür irade sorunu hakkında ne anlatır? Leibnitz'den bir alıntı olarak yorumlanabilecek, Tennyson'ın şu sözlerine ne kadar katılırsınız: "Gördüğümüzde muhakkak en iyisini seçeriz". Bir kimsenin göz göre göre iyi değil de kötü davranacağını düşünür müsünüz?

Örnek Olay 24:
ÖZGÜR İRADE VE GENETİK

2000 yılında insan genomunun (12. Bölüm'e bkz.) bulunmasıyla, artık isteyen herkesin bir kişinin tüm genetik yapısına erişebileceği bir durumla karşı karşıyayız. Bunun çok korkunç ahlaki uzantıları olabilir. Bazı genetikçiler, genlerimizi davranış eğilimlerimiz de dahil bizi biz yapan her şeyi, edilgen ya da şiddet eğilimli, yasalara saygılı ya da suça meyilli, tutkulu ya da donuk, sosyal ya da içe kapanık, içedönük ya da dışa dönük olup olmadığımızı, içerdiğini söyler. İddia ederler ki, genlerimiz yakalanmaya yatkın olduğumuz hastalıkları, beklenen ömür uzunluğunu, hatta başkalarıyla uyumlu olup olamayacağımızı gösterir.

Eğer bunlar doğruysa, özgür irademizi ne kadar etkileyecektir? Eğer yaptığımız şeyleri genetik yapılarımız yüzünden yapıyorsak, kendimizi hâlâ Kierkegaard'ın deyişiyle "yapmakta özgür, olmakta özgür" hissedebilir miyiz? Eğer bugün sahip olduğumuz genetik bilgisine o da sahip olsaydı, böylesi belirlenimcilik karşıtı bir duruş sergileyebilir miydi acaba?

Buna karşın, yetiştirilme biçimimiz karakterimiz (dolayısıyla davranışlarımız) üzerinde ne oranda kaçınılmaz bir rol oynar? Bir kişinin suça meyilli doğmuş olduğu kanıtlanmış olsa bile, bu eğilimlerin kendilerini gösterip göstermeyeceği, en azından belli bir oranda, kişinin içinde yetiştiği topluma bağlı olmayacak mıdır? (Aksine, "yasalara saygılı" genlerle doğmuş bir kişi suça meyilli bir topluluktan etkilenebilecektir.) Ortalamanın altında bir ömür vaat eden genlere sahip bir kişi, yediği yiyeceklere, yaptığı spora, ilgi alanlarına vb. dikkat ederek, öyle ya da böyle, önemli oranda ek bir etki yapamaz mı?

Gündelik yaşamı ilgilendirdiği kadarıyla bu yeni bilginin içerimlerini düşüneli: Sigorta şirketleri genetik olarak kısa ömür vaat eden bir kişiyle poliçe imzalamayabilir; işverenler suça meyilli gen yapısı olan kişiye iş vermeyebilir. Bu yaklaşımı izleyerek eğer genomumuz ne yaparsak yapalım aklımızda tutulması gereken bir faktör haline gelmişse, başka nasıl örnekler bulabiliriz. Bu karabasan gibi bir dünya demek midir? Yoksa böyle bir şey umut ışığı olabilir mi? Çünkü arzu edilmeyen genlerin bilgisine sahip olmak kişinin vakit geçirmeden durumu tamir etmesi ya da en azından iyileştirmesi için önlemler alabileceği anlamına gelir: Erken uyarı erken önlemdir.

Bu yeni bilgi bizim özgür irade kavrayışımızı etkiler mi?

Örnek Olay 25:
SUÇ VE CEZA

Aşağıdaki bir dizi soru, toplum içindeki suçlar gibi can sıkıcı bir sorunu ve onun sosyal bakımdan kabul edilmez etkinliklerinin nedenleri ve düzeltilmesi üzerinde kafa yormaya başlamanızı amaçlıyor.

1. Eğer suç yasaların çiğnenmesi ise...
   a) Yasa nedir?
   b) Kim yapar yasaları?
   c) Yasaları çiğnemek her zaman kötü bir şey midir?
2. İnsanlar neden suç işlerler?
   a) Öyle doğmuşlardır (gen yapısıyla).
   b) Aile şartlanması. (Bir soyguncunun oğullarından biri babasının izinden giderken öteki oğlan nasıl oluyor da muhasebeci oluyor ya da bu durumda, "ikisi de babasının izinden gitmiş ama biri sosyal olarak daha kabul gören bir yol tutturmuş" diyebilir misiniz?)
   c) Arkadaş grubunun etkisi ("yanlış bir çevreye girmek")...
   d) Gözünü kan bürümüş olmak (topluma karşı kin gütmek)...
   e) Yoksulluk; hayatta kalmak için suça itilmek... (Bütün yoksullar suçlu tipler haline gelmiyorlar.)
   f) Zorlanma; suç işlemek uyuşturucu bulmak için bir araçtır vb...

g) Macera; tehlikeye atılmanın heyecanı...
h) Güvenlik; hapishane ev haline gelmiştir...

3. Suç neden cezalandırılır?
("Bütün cezalar zararlıdır; bütün cezaların kendisi kötülüktür" -Bentham.)
a) Yapılan yanlışı ödetme (kefaret); deontolojik yaklaşım: Bütün suçlar bir madalyonun iki yüzü gibi cezalarını taşır; "göze göz" (Kant). Eğer cinayet için ölüm cezasını düşünürsek bağlantı açığa kavuşur. Bu temelde, ırza geçmenin, dolandırıcılığın, şantajın ya da soygunun cezası ne olmalıdır?
b) Başkalarının cesaretini kırmak (caydırıcılık); erekselci yaklaşım. Ceza caydırır mı; örn. cinayet için ölüm cezası? (Ölüm cezasının geçerli olduğu ve olmadığı ABD eyaletlerini cinayet vakaları yönünden kıyaslayınız.) Hapishane caydırır mı? (İçerdekilerin sayısı durmadan artıyor. Büyük bir kısmını da sabıkalılar oluşturuyor.)
c) Toplumu korumak; erekselci.
d) Yanlış yapanları eğitmek (reformcu); erekselci. Bunun ölüm cezasını devredışı bıraktığını kabul edelim; ama hapishanelerin eğittiğine ilişkin hiçbir kanıt var mıdır? (İlk defa hapse girenlerin yarıdan fazlası en azından ikinci bir kere olmak üzere hapishaneye geri dönerler.)

6. Hapishaneler nasıl değiştirilebilir?
a) Eşlerin/kız arkadaşların düzenli ziyaretlerine izin vermek. (Hapishanelerde sık rastlanan eşcinsellik.)
b) Can sıkıntısını ortadan kaldırmak için mahkûmların dişe dokunur bir iş öğrenmelerine ve bunu yürütmelerine izin vermek.
c) Bir "şeytan adası" yaratmak (örneğin, Liverpool'un batısında bir tatil yöresi olan Isle of Man) ve mahkûmları kendi başlarının çaresini bakmaya terk etmek.
d) Cezaları indirmek.
e) Cezaları ağırlaştırmak.

Üçüncü Kısım

Ahlaki ve Pratik Felsefenin Sorunları

IX
Ahlak ve Din

Dinin önemli bir rol oynamadığı bir medeniyetin olabileceğini düşünmek güçtür. Bütün sosyal antropoloji öğrencileri, en kenarda kalmış kabilelerin bile hayatlarını ve değerlerini araştırırken, başka şeylerin yanı sıra, neredeyse kesin olarak bazı dini inanış biçimlerine rastlamışlardır. Bu biçimler, kabileden kabileye ve bir medeniyetten diğerine muazzam farklılıklar gösterir; ama varlıklarını hep korumuşlardır. Dünya nüfusunun üçte birinin Marksist rejimlerce yönetilmesine yol açan, geçmiş yüzyılın sosyo-ekonomik devrimleri bile, hiçbir yerde dini gündemden düşme noktasına taşıyamamıştır. Baskı gören dindar insanlar, baskı döneminin ardından yeniden ortaya çıkmak üzere yeraltına çekilmişlerdir. Muhalefet, karalama kampanyası ve yandaşlarının kovuşturmaya uğramalarına rağmen din

alttan alta varlığını korumuştur. Aslında, aksi sonuçlar doğuran bazı baskı biçimleri, inananların kararlılığına güç katmaktan başka bir şeye yaramamıştır. Bir tövbekârın ilk dönem Hıristiyan şehitleri hakkında yazdığı gibi: "Şehitlerin kanı kilisenin tohumuydu."

Dine böylesi bir dayanma gücü veren nedir? Bu sorunun, abartısız bir ifadeyle, vurguları bakımından büyük bir çeşitlilik gösteren "din" sözcüğünün hangi yorumunun kabul edildiğine bağlı olarak verilebilen sayılamayacak kadar çok yanıtı vardır. İşte size sözcüğün çağrıştırdığı özelliklerin bir listesi: (Bu liste W. P. Alston'ın *Dil Felsefesi*, s. 88'dedir ve John Hospers'in *Felsefi Analize Giriş* kitabının 76'ıncı sayfasındaki bir dipnotta alıntı olarak verilmiştir.)

1. Doğaüstü varlıklara (tanrılara) inanma.
2. Kutsal ve dünyevi nesneler arasında bir ayrım.
3. Kutsal nesnelerde odaklanan törensel etkinlikler.
4. Tanrılar tarafından kutsandığına inanılan ahlak kuralları.
5. Daha çok kutsal nesnelerin mevcudiyetinde ve törensi pratik süresince ortaya çıkan ve tanrılarla eşleştirilen, dinsel nitelikte duygular (huşu, gizem duygusu, suçluluk duygusu, tapınma hali vb).
6. Dua etme ve tanrılarla diğer iletişim biçimleri.
7. Bir dünya görüşü, yani bir bütün olarak dünyanın ve onun bütün anlamının belirlenmesi de dahil, kişinin bu dünya içindeki yerinin genel bir tablosu.
8. Bir kişinin bu hayat görüşü temelinde hayatını az ya da çok bütünsel olarak örgütlemesi.
9. Önceki karakteristiklerle bir arada duran sosyal bir örgütlenme.

Bu listeden, insanları "dindar" yapan ve dine çeken şeyler hakkında belli bazı genel önermelerde bulunulabilir. Bazı insanlar, hem kendilerinin var olduğunun bilincinde olan hem de onlar için ahrette bir yer hazırlayan muktedir bir varlık fikrinde huzur bulurlar. Ölüm korkusu ve ölümden sonra sürecek bir varoluş arzusu, yaşandığı haliyle hayatla gelecek hayat arasındaki büyük uçurumu kapatan ve inananları bir biçimde bu ezeli ve ebedi yaşantıyı tadacakları konusunda temin eden bir ebedi ve ezeli varlığa inanmaya iten önemli bir unsurdur.

Bazı insanlar açısından din, irade güçlerini birleştirir ve yaşamları için onlara bir amaç duygusu verir: İnançlarının gereklerini yerine getirmek ve belki başkalarını da bunu yapmaya teşvik etmek ve belki de zorlamak. Bazıları için din, entelektüel ihtiyaçlarını kurallara bağlar ve tatmin eder: "Neden ben buradayım?", "Hayatın maksadı nedir?", "İnsanın bir ruhu var mıdır?", "Nihai bir gerçeklik var mıdır?" gibi en sık sorduğu soruları yanıtlar. Din, yalnız olana bir cemaat ve unutulmadıklarına dair teselli sunabilir; reddedilene, kabul edilmişlik duygusu: boynu bükülmüşlere iyi şeylerin geleceği umudu verebilir. Din adına, dünyanın en unutulmaz işleri yapılmıştır; hem onur veren hem de yüz kızartan işlerdir bunlar. Dinin yeryüzünde yaşayan insanlar üzerindeki gücü ölçülemez.

Yukarıda verdiğimiz listede bizi en çok ilgilendiren başlık, dördüncüsüdür, yani ahlak kurallarının bir biçimde tanrılar tarafından kutsanmış olarak kabul edilmesi. Buna inananlar, doğru ya da yanlış davranış sorunlarının (bu tümüyle göz ardı edilmese de) sadece kişisel kanaat meselesi, yaşadıkları cemaatin (yine bunlar karar alma süreçlerinden dışlanmamış olmakla birlikte) örf ve âdetlerini kabul etmek olmadığını ileri sürerler: Doğru ya da yanlış olduğu sonucuna varılan şey, (a) Tanrı'nın var olduğu, (b) O'nun, kullarının nasıl davrandığıyla ilgilendiği ve (c) O'nun çeşitli yollarla (a) ve (b)'ye inananlara iradesini bildirdiği inancından çıkar. Müminden beklenen "Olan, benim değil, senin iraden" yanıtıdır.

Din alanında bir çalışmaya giren herkes, muhtemelen bu aşamada yakınmaya başlayacak ve bunun tek yanlı bir anlatım olduğunu çünkü dünyada Budizm gibi, ahlaki davranış ile Tanrı ya da tanrılar arasında böyle bir ilişki kurmaya çalışmayan dinlerin olduğunu söyleyecektir. Bu son derece yerinde bir eleştiridir ve dini inançla ahlaki pratik arasında var olduğu iddia edilen ilişki sorununun neden asıl olarak tektanrılı olmayan dinler yerine tektanrılı dinlerle bağlantılı olarak düşünüldüğünü açıklar. (Bu konu daha sonra irdelenecektir.) Ayrım çizgisi son derece ilginçtir ve dünyanın büyük dinlerinin doğduğu alanlara göre çizilebilir. Sözü edilen yalnızca iki alandır: Asya ve Ortadoğu. Asya'dan Hinduizm, Budizm, Sihizm, Konfiçyüsçülük, Taoizm ve Şintoizm çıkarken, Ortadoğu'dan Musevilik,

Hıristiyanlık, Müslümanlık ve büyük dünya dinleri arasında sayacak olursak, Zerdüştlük çıkmıştır. Komünizm ve kapitalizm gibi izmleri din olarak saymazsak –ki bu, sözcüğün anlamını neredeyse anlamsız kılacak kadar genişletmek olur– dünyanın beş kıtasından dördü bu listede temsil edilmemiştir: Avrupa, Kuzey ve Güney Amerika, Afrika ve Avustralya.

Böylesi şaşırtıcı bir coğrafi olgunun neden ortaya çıktığı üzerinde kafa yormak ilginç olurdu; ama bu, kitabımızın boyunu aşar. Bizim ilgilendiğimiz şey, farklı dinsel öğretilerin ahlaki etkileridir. Ancak bu meseleyi ve ortaya çıkardığı sorunları tartışmaya geçmeden önce, bir dizi terimi ayrımları felsefi bir temelde belirginleştirmek için tanımlamak zorunludur.

(a) Kamutanrıcılık (Panteizm)

Sözcük, Yunanca "hep" anlamına gelen "pan" ve "Tanrı" anlamına gelen "theos" sözcüklerinden türetilmiştir. Dolayısıyla panteizm, sözcüğün kendisinden de anlaşılacağı gibi, Tanrı'nın, tanrısallığın ya da ilahi olanın, yalnızca insanlarda değil, yaşayan her şeyde, yani hayvanlarda, kuşlarda, balıklarda, böceklerde, bitkilerde ve ağaçlarda da olabileceği inancıdır. Bu, taşlar, ırmaklar ya da göller gibi maddi şeylerin, kendilerine özgü manevi varlıkları olan canlılar oldukları inancı demek olan animizmle karıştırılmamalıdır. Panteizm, eski bir inançtır ve aşırıya götürüldüğünde çoğumuza tuhaf gelen davranışlara yol açabilir: Üç bin yıl önce Hindistan'da yaşamış ve bazı gruplar arasında süregelen uygulamalarıyla günümüze kadar ulaşmış olan Cayna keşişleri, böcekleri ezmemek için yürürken önlerini mümkün olduğu kadar süpürürler ve nefes alırken yanlışlıkla bir sineği yutmamak için ağızlarına tül takarlardı. Günümüz dünyasında, meyve, sebze, kuruyemiş ve tahıldan başka bir şey yemeyen ve yalnızca bitkinin meyvesini yemek suretiyle ana bitkinin kendisine zarar vermeyen, vejetaryenlerden daha katı, meyveciler olarak bilinen insanlar vardır. Birçok şair, dizelerinde panteist görüşler dile getirmiştir: Bunun çarpıcı bir örneğini, kendisi gibi şair olan dostu Keats'in ölümü üzerine

kaleme aldığı "Adonais" şiiriyle Shelley'de buluruz. Şiirde şu dizelere rastlarız:

O, Doğa'yla bir yapılmış: Fırtına iniltisinden
Gecenin tatlı kuşunun şarkısına dek
Duyulur sesi, onun tüm müziğinden;
Bir varoluştur o, hissedilip bilinecek
Karanlıkta ve ışıkta, ottan ve taştan,
Varlığını varlığına geri alan Kudret'in
Gidebildiği her yere kendini yayan...
O bir parçasıdır, bir vakitler
Daha güzel kıldığı güzelliğin...

Shelley, kendini bir ateist olarak tanımlıyordu; ama bu şiir onun gerçek inançlarını yansıtıyorsa, o bir kamutanrıcı idi. Belki de kendisini "Tanrısız" olarak tanımlamak istemişti.

Doğru ve yanlış davranış arasında bir karara varmak söz konusu olduğunda kamutanrıcılığın sorunu, yaşayan her şey ilahi olarak görüldüğünden, bireysel davranış açısından iyi ve kötü ayrımı yapmanın zorluğunda yatar. Bu genellikle bütün türler için doğrudur; ama insan türü için özellikle doğrudur. Eğer insan olmaktan gelen her şey ilahiyse, tikel herhangi bir davranış biçimini suçlamak ya da övmek için seçmek, mantıksal olarak imkânsızdır. Bütün davranışlar ilahi bir doğanın ifadesidir ve bu yüzden, kısaca üzerinde duracağımız bir Hindu okulunun savunduğu şekliyle, "iyinin ve kötünün ötesinde"dir (farklı anlamda kullanmış olsa da bunun Nietzsche'nin bir kitabının adı olması ilginçtir). Bir kişinin başkası için özveride bulunmasının "doğru", başka birinin diğerlerine karşı şiddet kullanmasının ise "yanlış" olduğunu kim, hangi temelde söyleyecektir? Davranışın doğruluğu ya da yanlışlığı görelidir, öyle ki kamutanrıcı için Tanrı'ya inanmak ile kişinin ahlaki yükümlülük anlayışı arasında var olduğu iddia edilen ilişki diye bir mesele yoktur. Bir insanın "doğrusu", başka birinin "yanlışı olabilir".

(b) Tanrıcılık (Deizm)

Latince "Tanrı" anlamına gelen "deus"tan türemiş bu sözcüğe dikkat etmek zorundayız; çünkü tarihsel olarak çok çeşitli inanç biçimlerini anlatmak için kullanılmıştır. Biz amaçlarımız açısından sözcüğün 17. ve 18. yüzyılda, Aydınlanma dönemindeki kullanımı üzerinde duracağız; çünkü bu özel kullanım, mevcut tartışmamız açısından en anlamlısıdır ve Tanrı ile dünya arasındaki ilişkiye ilişkin seçkin bir teori sağlar. Bu Tanrıcılar, bilim adamları ya da o dönemdeki bilimsel keşif ve icatlardan etkilenmiş kişilerdi; Kopernik, Galileo, Newton ve diğerlerinin keşiflerinin, dünyayı merkeze koyan Aristocu evren imgesini sarstığı bir çağdı bu. Ortaya çıkan bu yeni imgenin –evrenin aydınlanmış birkaç kişi dışında bundan önce insanların sandığından sonsuz daha büyük ve daha karmaşık olduğunun fark edilmesiyle ortaya çıkan imgenin– bir sonucu olarak, insanoğlunun düşünsel temellerde bir akıl hocası olan içten, sıcak bir Tanrı imgesini bırakıp yerine evreni tasarlayıp yaratmış, yüce, mükemmel Varlık olarak Tanrı imgesini koymanın zorunluluğu hissedildi. Böylece, Tanrı inancı korunmuştur; çünkü aksi halde evrenin nasıl meydana geldiğini ya da homo sapiens'in ortaya çıkmasıyla doruğa çıkan dünyamızın bu noktaya nasıl vardığını açıklamak imkânsız olarak görülebilir. (Darwin, Huxley ve evrim teorisi henüz ortaya çıkmamıştı.) Ama Tanrı müdahale etmeyen bir Tanrı, bir *deus ex* machina olarak görülüyordu ve usta bir saat yapımcısı, daha sonra kendi kendine işleyecek mükemmel bir saat yapabildiği gibi, usta bir mimar olan Tanrı da mükemmel olduğundan, tasarımcısının kurmasına ihtiyaç duymayan mükemmel bir mekanik evren yaratacaktır. (Nihayetinde, eğer Tanrı tanımı gereği mükemmelse, mesele ister inananın eleştirel olmayan bakış açısından ister mantıkçının fazla eleştirel açısından değerlendirilsin, mükemmel olmayan bir şey yaratamaz.)

Tanrıcılığın bize çizdiği Tanrı resmi, devinim halindeki bütün maddi süreçleri başlatan, yeryüzündeki insan hayatıyla doruğuna çıkan, sonra da sonsuza kadar sürecek huzurlu bir dinlenme sürecine giren bir Varlık resmidir. Bu, "Pekâlâ ortalıkta birisi olsa gerek değil mi; yoksa bütün bunlar nasıl olurdu" diye soran bir kişinin Tanrı'sıdır; bu, aksi halde açıklanamayacak olanın açıklanmasının zorunlu

kıldığı, düşünsel bir araç olan Tanrı'dır (elbette, her şeyi tamamen açığa kavuşturmamış ama sorunu yalnızca bir adım ileriye taşımıştı). Şimdiki tartışmamız için hepsinden önemlisi, bu Varlık'ın ahlaki kararlarımıza müdahale etmeyen ya da karışmayan bir Tanrı olduğudur. O, yarattığı şeyin muazzamlığı yüzünden, gıpta ve hayranlıkla bakılan bir amaçtır; ama böylesi bir Tanrı açısından insanların yaşadığı sıradan etkinlikler dikkate değmez. İlahi yazarının söylediği gibi (8, 3–4):

Cennetine, parmaklarının eserine,
Yerleştirdiğin aya, yıldızlara baktığımda;
Akıl verdiğin insan ve
Üzerine titrediğin insanın oğlu kimdir?

Eski Ahit'in büyük bir bölümünde olduğu gibi, İlahiler Kitabı'nda da Tanrı'nın gerçekten "bizim dünyaya gelişimiz ve gidişimiz"le ilgilendiğine ilişkin umut veren ifadeler vardır; burnunun doğrultusuna giden Tanrıcı, bu fikri tümden göz ardı etmiştir ve bu görüş pratikte inanmayandan ya da bilinemezciden çok uzak değildir.

(c) Tektanrıcılık (Theizm)

Bu görüşe göre Tanrı, yalnızca evreni yaratan yüce ve her şeyi bilen bir güç değil, yarattıklarının hayatlarında da var olmayı sürdürendir. Tanrıcı, Tanrı'yı daimi bir akıl hocası, huzur veren bir arkadaş ve bir rehber olarak görür. O bu yüzden yarattığı dünyaya karışır ve yarattığı insanların ahlaki tercihleriyle ilgilenir. O, insanlara neyin doğru olduğunu gösterir, bu nedenle onların artık ahlaki konulardaki bilgisizlikleri için bahaneleri yoktur. Bu Tanrı imgesi, gözetilenin tersine önemli bir miktarda doğal düzensizlik ve insan kötülüğü ortaya çıkarmış bir dünyanın yaratıcısının özellikleri arasında sayılan her şeye kadir olmak ve iyicillik niteliklerine ilişkin mantık sorunlarıyla ilgilenmez. Kötülük sorunu, bütün teolojik tartışmalarla Yaratılış'tan Vahiy Kitabı'na ve Kuran'a kadar bütün kutsal metinlerdeki temel konudur ve bu bölümün sonunda bir örnek olayda ele alınacaktır. Eski Ahit'in Eyüp kitabı, sorunun felsefi/teolojik tartışmasının zir-

vesini temsil eder; mükemmel bir nesirle yazılmış ve Hz. Eyüp tarafından dile getirilen Tanrıcı önermenin ilk örneği ile sona erer: "Kulaklarımla duydum seni; ama şimdi gözlerimle de görüyorum. Bundan sonra, kendimdem tiksiniyorum ve toz ve toprak içinde tövbe ediyorum." (42, 5/6)

Açıktır ki Tanrı'nın iradesini kavrayışımızla ahlaki yükümlülük anlayışımız arasındaki mantıksal bağlantı sorununu en dolaysız biçimde ortaya koyan, Tanrı inancının bu Tanrıcı yorumudur. İlginç bir konu, bu görüşü kabul eden büyük dünya dinlerinin Ortadoğu'dan çıkmış olmasıdır: Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslamiyet. Bu nedenle, bölüm boyunca göz önünde tutacağım şey, asıl olarak bu üç din tarafından geliştirilen ahlaki görüşlerdir; ama yine de Hıristiyanlık'a özel bir ilgi gösterilecektir çünkü belki çoğu okur için de geçerli olabileceği gibi benim de en iyi bildiğim din Hıristiyanlık'tır. Ben burada ne Tanrı'nın varlığını ne de O'nun doğasının tektanrıcı yorumuna ilişkin tezler ileri süreceğim. Biz bu görüşlerin ikisinin de tartışmanın dışında olduğunu farz ediyoruz ve kaynak metin olarak öncelikle bu dinlerin kutsal kitaplarını, tali olarak ise önde gelen yandaşlarının söylediklerini kullanarak, bu tutumun etik içerimlerini ele alıyoruz.

Diğer üç sözcük ve anlamları, üzerinde öncelikle durulması gereken bir konudur. (i) Panentheism sözlük anlamında "Her şey Tanrı'da" demektir ve kamutanrıcılık ile Tanrıcılığın bir bileşimidir. Kamutanrıcılıktan, Tanrı'nın bütün canlı yaratıklarda var olduğu ve onlarla birlikte yaşadığı görüşü çıkar; ama kamutanrıcı görüş söz konusu olduğunda, bu Tanrı'nın varoluşuna bir sınırlama getirir. Panenteizme göre, Tanrı bütün bunlardır; ama daha ötesidir de: O, adeta, hayat diye tanımladığımız şeyin dışında durabilir ve olabilir. böylelikle bizim var olduğunu bildiğimiz her şeyin altta yatan özüdür, ancak bununla sınırlı değildir; panenteist için, Tanrı'nın varoluşuna sınır konamaz.

Diğer iki sözcük kıyaslanabilir ve karşılaştırılabilir. (ii) Ateizmin sözlük anlamı "yok Tanrı"dır, (iii) agnostisizm ise Yunanca "bilgi" anlamına gelen "gnosis" ile "yok" ya da "hayır" anlamındaki "a" sözcüklerinden türemiştir ve "bilgi yok" anlamına gelir. Ateist, pozitif ve mutlak olarak Tanrı'nın olmadığını savunur; bilinemezci, karşısında ya da yanındaki kanıtların bir sonuca götürmediğini savunarak,

daha belirgin bir tutum alır. Ateist "Ben Tanrı'nın var olmadığına inanıyorum" derken, bilinemezci "Bir Tanrı'nın varlığına inanmıyorum" der. Bunlar ilk bakışta benzer önermeler gibi görünebilir; ama üzerinde dikkatlice düşünürseniz, iki tutum arasında incelikli ve derin bir fark olduğunu görürsünüz. Deneyimlerim gösteriyor ki oldukça fazla sayıda insan, kendilerini bilinemezci olarak nitelemek için (Buda muhtemelen bunlardan biriydi) bu sözcüğü T. H. Huxley gibi memnuniyetle kullanmakla birlikte, pek az insan kendilerinin fiilen ateist olduğunu ilan etmek gibi, Bertrand Russell'ın yazılarında örneği görülen radikal adımlar atmaya hazırdır ve hâlâ insanların bu sözcüğe ilişkin tepkilerinde büyük oranda nefret vardır. Örneğin, bu tepki ABD'nin çoğu bölgesinde Russell'ın misafir hoca olarak orada bulunduğu sırada eskisi gibi sürüyordu ve ateizm firengi ya da veba ayarında bir hastalık muamelesi görüyordu.

TANRICILIK VE ETİK: MANTIKSAL BİR BAĞLANTI VAR MIDIR?

4. Bölüm'de belirtildiği gibi, insanların önemli bir kısmı, kendilerine doğru ya da yanlış davranış bilgisini nereden edindikleri sorulacak olursa, çok açık bir biçimde, "Tanrı'dan" yanıtını verecektir. Bu insanların birçoğu için, bu kitapta anlatılmakta olan felsefi sıkıntılar, saçma değilse de anlamsızdır. Eğer Tanrı her şeye kadir, her şeyi bilen bir varlık olarak varsa, o zaman düşünsel olduğu kadar ahlaki kuşkularımıza da verilecek açık seçik yanıtlarımız vardır. Yapmamız gereken tek şey, Tanrı'nın iradesine boyun eğmektir; o zaman yanlışa düşmeyiz.

Bu bakış açısının yarattığı sorunlara 4. Bölüm'de (s. 123-127) kısaca değinmiştik; ama şimdi konunun ayrıntılarına inmemiz gerekiyor. Karşımıza çıkan soru, "Tanrı benim x'i yapmamı buyurdu" ile "Ben x'i yapmalıyım" önermeleri arasında açık bir felsefi bağlantının olup olmadığıdır. Bunlardan birincisini yorumlamanın iki yolu vardır: Birincisi, x doğrudur çünkü Tanrı böyle buyurmuştur, ikincisi Tanrı x buyurmuştur çünkü o doğrudur. Bunların ikisinin de ne anlama geldikleri üzerinde durmak gerekir.

X doğrudur çünkü Tanrı böyle buyurmuştur

Bu görüşe göre Tanrı, ahlak kurallarının yaratıcısı ve etik ilkeleri koyan hangi hareket tarzının doğru, hangisinin yanlış olacağını belirleyen varlıktır ve O'nun kulları O ne buyurmuşsa öyle davranmak göreviyle yükümlüdür.

Bu bakış açısının getirdiği dört temel sorun vardır.

(i) Bu yaklaşım, Tanrı'yı tümüyle keyfi bir varlık olarak tanımlar. Davranış, herhangi bir nedenden dolayı değil (yani, insanın akıl yürütmesine göre değil), yalnızca O öyle söylediği için doğru ya da yanlıştır. O bazı davranış biçimlerinin iradesine uygun olduğunu buyurur; ama O isteseydi, aynı kolaylıkla başka türlü de buyurabilirdi. Genel olarak erdemli olmak anlamına geldiğinden, üstün görülen davranış biçimleri o zaman kötü, günah olarak görülebilecekti.

(ii) Buradan hareketle, bu görüşün insanlar tarafından ne ahlaki ilkelerin ne de ahlaki davranışların keşfedilmesine olanak verdiğini görürüz. Davranış biçimlerinin yanında ya da karşısında olmak bireyin elinde değildir, o ancak emirleri alan ve sorgusuz sualsiz boyun eğen bir hizmetkâr, hatta bir köle rolü oynayabilir. Bu bağlamda "olgun ahlaki davranış"ın ne anlama geldiği gelecek bölümde ayrıntılarıyla incelenecektir; ama bu noktada kısaca buyruk gibi görünen iki niteliğin özgürlük ve akıl olduğunu belirtebiliriz. Ahlaki fail, eğer seçim yapma şansı yoksa, bir karar almış olmaz. Örneğin, gardiyanın emriyle hücresini temizleyen bir mahkûm, bundan dolayı övgü almayı bekleyemez; subayının karşısında hazır olda dikilmiş bir asker için de aynı şey geçerlidir. Körü körüne itaat, bazı durumlarda arzu edilebilse de (örneğin, savaşın ortasında), ahlaki davranışın bir unsuru değildir; çünkü faili, kurulmuş bir robot haline indirger.

Aynı biçimde, ahlaki bir seçim yapan kişinin y yerine neden x'i seçtiğini açıklamak için akılcı gerekçeler sunabilmesi esastır. Bir anlamda, dendiği üzere, kişinin "y yerine x'i seçtim; çünkü o Tanrı'nın emriydi" yanıtını verdiğinde bir neden sunmakta olduğu söylenebilir, ancak bu, "Çünkü canım böyle istedi" ya da "Çünkü para yazı yerine tura geldi" yanıtından öte olmadığı gibi, normalde "neden sunmak" derken kastedilen şey de değildir. Sorulması gereken ve rasyonel bir yanıt verilmesi gereken soru şudur: Hangi faktörler, sizi x eylemi-

nin y eylemine ahlaki bakımdan yeğlenir olduğu sonucuna götürmüştür? Ve belki de daha önemlisi, yaptığınız eylemi, sizin uymakta olduğunuz her kuralın kaynağı olduğuna cam gönülden inandığınız Tanrı'nın varlığını kabul etmeyen biri karşısında nasıl savunacaksınız?

(iii) Şimdiki sorun bu son soruyla ilgilidir. Eğer Tanrı ahlak kurallarının tek yaratıcısı ve kaynağı ise, mantıksal olarak yalnızca buna inananların ahlaki davrandıkları söylenebilecektir. Ateist ya da bilinemezci, dışardan ne kadar "ahlaklı" görünürse görünsün, en iyi halde, yansız olarak nitelenen davranışıyla bir tür Araf'ta boşlukta hareket eden biri olarak ya da daha kötüsü de inananlar tarafından ona tebliğ edilmiş ya da sunulmuş ve kabul etsin ya da etmesin ateistin yer aldığı cemaatin ahlaki yapısını yaratmış olan "manevi ve ahlaki sermayeyi" tüketmekten başka bir şey yapmamakla suçlanabilecektir. (Bu garip bir sav gibi görünebilir; ama bunun hem Britanya, hem de özellikle Amerika'da yaygın olarak kullanıldığını duydum.)

Bu iddia gerçekçi olmaktan bütünüyle uzak görünmektedir. Bu, sadece ateistlerin veya inanmayanların ya ahlaksız, ahlakdışı ya da ahlakı ikinci elden çevresindeki inananlardan veya kendinden önceki kuşaktan inananlardan öğrenen kişiler olduklarını iddia etmek demek olmayacaktır. Hepimiz, yaşamları ahlaki bakımdan dinsel bir ortamda yetişmiş insanlarınki kadar kabul edilebilir olan ve dine inanmayan insanlar tanıyor olmalıyız. Bazen, iş tersine döner. Güney Afrikalı milliyetçi lider, ateist Nelson Mandela, ülkesinin ırkçı politikasını desteklemektense onlarca yıl hapishanede kalmayı tercih etmiştir. Böylece, Güney Afrika dışında yaşayan birçok insan tarafından Nazi Almanyası'ndan bu yana en adaletsiz ve insanlıkdışı yönetim biçimi olarak görülen ırkçı politikayla uzlaşmaktansa, özgürlüğünü feda eden bir ateist örneği çıkar karşımıza, öte yandan bu ırkçı rejimin Tanrı'nın iradesi olduğuna inanmış koyu dindar Afrikanerler bu rejimi samimiyetle ve bağnaz bir biçimde desteklemiştir.

(iv) Bu bizi, Tanrı'nın iradesine boyun eğme yaklaşımını savunan herkes için belki de en zor soruna götürür: Eğer bu, ahlaki davranışın olup olacağı her şey demekse, özellikle O'nun iradesinin bizden istediği şey hakkında güvenilir bilgilerin olması gerektiği akla gelebilecektir. Nihayetinde, eğer ülkemizin yasalarını çiğnediğimiz için cezalandırılacaksak, adaleti sağlamakla görevli olanların yasayı yazılı

olarak gösterebilmesi ve onu hangi anlamda ihlal ettiğimizi belirtmesi gerekir. Eğer yasada bir belirsizlik varsa, bu yasa koyucu tarafından kabul edilip ortadan kaldırılacaktır; Tanrı'nın yasaları söz konusu olduğunda böyle bir şansımız yoktur. Çoğumuz, Tanrı'nın iradesini kavrayışımızda temel kaynak olduğuna inanılan kutsal metinlerden yapılan dikkatli bir seçimle, savaş ve barış, içki içmek, cinsellik ve gördüğümüz üzere ırk gibi önemli ahlaki meselelerde vicdani bir rahatsızlık duymadan, birbirlerine taban tabana zıt yollar izleyebiliriz. Örneğin, bir yandan "Gönlünüz rahat olarak şarabınızı için; çünkü Tanrı yaptığınızı hoş görüyor" (Eski Ahit Vaiz Kitabı 9, 7), öte yandan "Şarap bir maskaralıktır, kargaşa doğuran güçlü bir içkidir ve her kim onu içerek yoldan çıkarsa akılsızlık eder" (Süleyman'ın Meseleleri 20,1) diyen metinler uyumlu değildir. Eğer ülke yasaları böylesi tutarsızlıklar taşırsa, o ülke kaostan kurtulamaz.

Tanrı'nın iradesi teorisi için özür arayanlar, kutsal metinlerin kilise –rahipler, kilise büyükleri ve konsiller– tarafından yapılan yorumlara göre anlaşılması gerektiğini ileri sürerler. Söylendiğine göre, basit düşünenlere gariplik olarak görünen şeyler onların beyanlarıyla, bağlamlarına oturtulacak ve anlaşılır kılınacaktır. Bu yanıt, kilisenin yüzlerce yıldır yaptığı beyanlar bir dereceye kadar tutarlılık taşısaydı belirsizliğin giderilmesine yardımcı olabilirdi; ama durum hiç de böyle değildir. Kilise tarihini okumak (ahlaki konularda olduğu gibi, kuşkusuz teolojik konularda da) birbirleriyle sürekli çatışan liderlerin ve konsillerin tarihini okumaktır. Birçok insan için, doğum kontrolü, silahlanma, kadın hakları ve sorumlulukları kadar hayati önem taşıyan meselelerde söylenenler, içinden çıkılmaz bir karmaşa oluşturur. İnsan kendini, örneğin zamanımızın Roma Katolik kilisesi liderlerinin Baptistler ya da Pentikostlar gibi köktenci hiziplerin liderleriyle herhangi bir meselede bir uzlaşmaya varıp varamayacaklarını merak etmekten alamıyor.

Tanrı'nın iradesinin ne olduğu hakkında son sözü söyleyenin bireylerin vicdanları olduğu şartını eklesek bile, 4. Bölüm'de değindiğimiz vicdan denen şeyin ne olduğu ve herhangi bir bireyi vicdanı bir karar vermeye sevk eden faktörlerin neler oldukları sorusu yanıtsız bırakılmıştır. Üstüne üstlük, vicdan da kutsal metinler ve kilise konsilleriyle aynı belirsizlik içinde konuştuğundan, yeni bir sorunla karşı

karşıya kalınız. Dünyanın en korkunç suçlarının bir kısmı tertemiz bir vicdanla işlenmiştir: Öğretiye karşı çıkanların yakılması, çocuk hırsızların asılması, zina işleyenlerin ölünceye kadar taşlanması; bunların hepsi, davranışlarının Takdiri İlahi tarafından buyrulmuş olduğuna vicdani olarak inanmış insanlar tarafından yapılmıştır.

Tanrı x'i buyurur çünkü o doğrudur

Bu görüşe göre, Tanrı ahlak kurallarının yaratıcısı olarak değil, bize doğru yönü gösteren, her şeyi bilen akıl hocası olarak görülür. O bizim için neyin en iyi olduğunu bilir ve eğer bizler akıllıysak, alanında otorite olan biri tarafından sunulmuş derin görüşlerden faydalanan öğrenciler gibi, biz ölümlü varlıklar da O'nun maharetinden faydalanırız.

Bu, sorunun felsefi bakımdan daha kabul edilebilir bir yorumudur; ama yine de daha önce özetlenmiş olan ve iddiaya göre Tanrı'nın nasihatini içeren bu alanlarda baş gösteren belirsizlikten dolayı içkin zaafından kurtulmamıştır. Tanrı'nın takdiri nosyonunu ahlaki kararların temeli olarak korumak isteyenler için daha önemlisi, bunun gerçekte Tanrı'yı gereksiz hale getirmesidir. "Tanrı x'i buyurdu çünkü x doğrudur" dediğimizde tam olarak iddia ettiğimiz nedir? Eğer önerme dikkatlice irdelenecek olursa, x'in Tanrı'nın hükmünden bağımsız olduğu açığa çıkar: O söylesin ya da söylemesin, x doğrudur ve ahlaki fail, eğer isterse her ahlaki açmazın getirdiği ihtimalleri keşfedebilir ve kendi yargıları temelinde kendi sonuçlarına ulaşabilir. Tanrı'nın her şeyi bilmesi ya sorunun yalnızca olumlayıcı bir özelliği olarak alınır ya da bir psikoloji öğrencisinin Freud'un eserlerini göz ardı etmesi gibi bütünüyle göz ardı edilir. Böylesi bir hareket noktasını eleştirenler, failin böylelikle kendini akıllı ve yetkin bir rehberden yoksun bıraktığını ileri sürebilirler ve bu belki de doğrudur; ama burada tartıştığımız nokta, benim doğru ve yanlış anlayışımı Tanrı'nın iradesiyle eşitlemenin akıllılık olup olmadığı değil, bu ikisi arasında mantıksal bir bağlantının olup olmadığıdır. İddia edilen bağlantının bu ikinci yorumuna bakarak, Tanrı ne söylerse söylesin davranış biçimleri doğru ya da yanlış kabul edildikleri için, bu bağlantı belli ki

yoktur. Bazı insanlar, doğru davranış arayışlarında dinsel kaynaklardan yararlanmayı isteyebilirler; ama bazıları da haklı olarak, ahlakı arayışlarında doyurucu bir yanıta erişmek için yalnızca kendi girişimlerine, deneyimlerine, akıllarına ve duygularına güveneceklerini söyleyebilir; onlar için, Tanrı lüzumsuzdur. Ahlaki ölçütlerini böyle seçmiş olanların, davranışlarını dinsel inançlarıyla bağlantılandıranlardan genel olarak daha kötü olduklarını iddia etmek, güvenilir bir yargı olmayacaktır. Şimdi göreceğimiz kanıt, durumun bazen tam bunun tersi olduğunu gösterir.

Denebilir ki eğer Hıristiyanların ileri sürdüğü gibi, *agape* ya da aşk insan davranışının en güçlü dürtüsü olarak duruyorsa ve en azından Hıristiyan'ın inandığı gibi, İsa'nın hayatı bunun mükemmel bir örneğini teşkil ediyorsa, onu davranışımızın modeli yapmamız icap eder. Bu konuya üç yorum getirilebilir. İlk olarak, insan davranışında sevginin değeri ve merkeziliği, Hıristiyan ya da başka bütün dini öğretilerden bağımsız olarak, sağlam durmaktadır. Yeni Ahit'teki ifadesi, kuşkusuz onun değerine değer katmıştır; ama o aynı zamanda Eski Ahit'te de savunulmuştur ve Budizm, Hinduizm ve Taoist öğretide de bulunur. Sevgi ateistlerin ve bilinemezcilerin de hümanistlerin ve dogmalara karşı gelenlerin de temel güdülenimiinde vardır. Bu noktada Hıristiyanlar iddialarında yalnız değildirler; "Komşunu kendin kadar sev", İsa ya da Aziz Paulus daha sahneye çıkmadan bin yıl önce yazılmıştır. ("Sevgi" sözcüğünün analizi için s. 423-427'ye bakınız.)

İkinci ve yalnızca pratik olarak; eğer Hıristiyan teolojisinin İsa'nın doğası ile ilgili iddiaları doğruysa, yani İsa Tanrı'nın ilahi oğlu ise, en hafif ifadeyle, o insan türü üzerinde öyle büyük bir avantaja sahiptir ki kendini herkesin üzerinde bir yere koyabilir ve onu taklit etme fikri son derece saçma hale gelir; bu, bir bebekten Wittgenstein'ın *Tractatus Logico-Philosophicus*'unun devamını yazmasını ya da golf sahasında Jack Nicklaus'u yenmesini beklemek kadar saçmadır. İlahi olmasına rağmen, İsa'nın hepimiz gibi tümüyle bir insan olduğu ve "bizim gibi davrandığı" yolundaki teolojik iddia, sorunu ortadan kaldıramaz. Eğer İsa ilahiyse özeldir ve sonuçta insan türünün geri kalanının içine düştüğü ahlaki açmazların çözümüne yapacağı hiçbir katkı olamaz.

Nihayet, bu iki itirazı bir kenara koysak bile, buradan yola çıkarak İsa'nın izleyicilerinin onun yaşadığı gibi yaşamayı amaçlamaları

gerektiğine dair felsefi bir görüş açısına varamayız. Bunu söylemek, 4. Bölüm'de belirtilen doğalcı hataya düşmektir. Aslında kanıt, bir tasım biçimi alır:

Sevgi davranışın mükemmel temelidir
İsa sevgiyi mükemmel bir biçimde ifade etmiştir
O halde İsa gibi yaşamaya çalışmalıyız.

Diyelim, bu önermelerin ikincisi doğrudur; kimse daha çok insanın böyle yaşamasının toplumun yararına olacağına itiraz etmeyecektir; ama üçüncü önermenin mantıksal bir gerekçesi yoktur. Yalnızca "Her birey gördüğünde mükemmel olanı yapmalı ve taklit etmelidir" benzeri bir şey iddia edecek olursak mantıksal olarak bu sonuca varabiliriz; yoksa bir "olan"dan bir "gereken" türetmek hatasına düşeriz ve eğer bu fazladan önermeyi başlangıçta eklersek, "Bu gereklilik önermesi nereden türetilmiştir?" sorusundan hâlâ kurtulmuş olmayız.

Burada sonuç kuşkuya yer bırakmayacak kadar açık görünmektedir: Birçok insan dinsel inançlarıyla ahlaki davranışları arasında bir bağlantı kuruyor olsa da aslında bu ikisi arasında mantıksal bir bağlantı yoktur. Sonuç olarak, din ve etik çok farklı iki deneyim düzlemine ya da alanına aittir.

Ahlak Kurallarının Kutsanması Olarak Tektanrılı Din

Birçok okur bu noktada şimdiye kadar öne sürülen iddiaların geçerliliğini kabul edebilir; ama diyecektir ki ahlaki davranışla dinsel inanç arasında kanıtlanabilir bir *mantıksal* bağlantı kurulamasa bile, *pratik* bir bağlantı vardır. Basit bir gerçek olarak söylersek, milyonlarca insan en azından üç bin yıldır kendi hayatlarında bu bağlantıyı kurmuşlardır. Bu insanlar, felsefi analizlerin kanıtladığı ne olursa olsun, doğru ya da yanlış davranış saydıkları şeylerin Tanrı tarafından kutsandığı inancıyla yaşamışlardır. On Emir, sonuçta bu insanlar tarafından Musa'nın göçerler için uydurduğu kurallar olarak değil, Yehova'nın iradesinin doğrudan bir ifadesi olarak görülür. İncil'deki hikâyeler basit düşünceli insanların kaleme aldığı kuşku götürür bel-

geler olarak değil, Tanrı'nın Kelam'ının (logos) yaşayan somut hali olarak kabul edilir. Bu yüzden, bunların mantıklı yargılar olup olmadıkları söz konusu değildir. Büyük insanlar ve basit insanlar yüzlerce yıldan beri bu bağlantıyı kurmuşlar ve pratikte, yani kendi davranışlarında hayat bulan inançlarının doğruluğunu göstermişlerdir. "Ürünleriyle tanıyacaksın onları" ya da tersinden söylersek, Hıristiyanlık'ın zamane savunucularından C. S. Lewis'in söylediği gibi, "Biz ancak Tanrı'nın huzurunda nasıl davranacağımızı öğreniriz, bu duygu kaybolduğunda insanoğlu çocuk gibi oradan oraya koşuşturacaktır."

Biz burada bireylerin kanıtlanması mümkün olmayan özel inançlarıyla uğraştığımız için, bu konuyu felsefi bakımdan tartışmak da imkânsızdır. Yapabileceğimiz tek şey, tarihsel olguların, böyle olduğu ifade edilen bu bağlantıyı destekleyip desteklemediğini sormaktır. Burada çok şey, nereye ve ne kadar geniş bakıldığına bağlıdır. Yüzlerce yıllık geçmişten dikkatlice seçilmiş isimlerle, bir Hıristiyan, bir Müslüman ya da bir Yahudi müdafi kuşkusuz dürüstlük, şefkat ve genel olarak kabul gören davranışlarla dolu bir manzara çizebilir. Gelgelelim, (a) Tanrı'nın iradesiyle insanın ahlaki yükümlülük anlayışı arasında bir bağlantı olduğu kavrayışını reddeden toplumların ahlaki bakımdan böyle bir bağlantıyı olumlayan toplumlardan gerçekten "daha düşük" olup olmadıkları ve (b) bir bütün olarak Tanrıcılık'a inanmış topluluk örneklerinin, "iyi davranış gösterme"leri anlamında, "iyi ürün" verip vermedikleri sorusu ortada durmaktadır.

Bu soruları enine boyuna tartışmak, bu kitabın kapsamı dışındadır (bir ilk dönem düşünce tarzı için 4. Bölüm'deki "Tanrı" kısmına bakınız). Ben burada kendimi iki kısa önermeyle sınırlayacağım. İlk alıntı, P. H. Nowell-Smith'in Encyclopaedia of *Philosophy*'deki (Felsefe Ansiklopedisi) "Din ve Ahlak" (s. 150) makalesinden yapılmıştır. Yazar Yahudi-Hıristiyan geleneğini Yunan, Roma ve Çin gelenekleriyle karşılaştırmaktadır. Şöyler yazar:

> Bu üç medeniyette ahlak ve din büyük oranda birbirlerinden bağımsızdır ve bir kişinin diğer insanlara karşı ahlaki görevleri ile o kişinin tanrılarına ya da göçüp gitmiş atalarının ruhlarına karşı görevleri arasındaki çizgi, Yahudiler ve Hıristiyanlarda olduğu gibi belirsizleşmemiştir; ama yine de bu üç medeniyetin ahlaki ilkeleri, bir bütün olarak bizimkilerden daha düşük değildir; aslında, genel çizgileriyle, özdeştirler.

Örnek Olay 26:
İLAHİ EMİRLERDE ETİK

Ahlakla dinin iddia edilen bağlantısı üzerine bir çalışma.

Aşağıdaki konular üzerine düşünün ve son kısımdaki soruları tartışın.

1. *Hazırlık alıştırmaları: İlahi emirlerin bağlamı*
   a) Bütün dinler ahlakın Tanrı'dan kaynaklandığını iddia etmez (örn. Budizm).
   b) Bütün Tanrılar da ahlaki direktifler vermez (örn. Zeus).
   c) Tanrı'nın emirler verdiği dinlerde (Musevilik, Hıristiyanlık, İslam), ahlaki emirler tipik olarak dinsel ya da ritüel emirlerden ayrılmaz.
2. *İlk çözüm (iddia edilen bağlantıya ilişkin): Din ahlakı kapsar.*
   Bu görüşe göre, Tanrının emirleri (örn. Torah, Kuran) bağımsız bir ahlaka yer bırakmayacak şekilde hayatın tümüne dair eksiksiz bir kurallar bütünü sunar. İnsanın tek bir görevi vardır: Tanrı'ya itaat.
3. *İkinci çözüm: Ahlak dini kapsar.*
   Bu görüşe göre, din "duygu yüklü ahlak"tır (Matthew Arnold) ve dinsel öğretiler "ahlaki bağlılığı güçlendirmek üzere anlatılan hikâyeler"dir (E. R. Braithwaite). Din ahlakın muhtevasına hiçbir şey katmaz ama insanların ahlaki idealleri fark etmelerine yardımcı olur.
4. *Üçüncü çözüm: Din ahlaki mükemmelleştirir.*
   Bu görüşe göre, yalnızla aklın bilebileceği bir doğal (ahlaki) yasa vardır. Bu yasa insanlara temel görevlerini söyler; ayrıntılar duruma göre değişir. Ancak "inayet doğayı mükemmelleştirir" (Aquinas). Bu nedenle din hem insanın doğal hukuku bilmesine ve ona uymasına yardım eder hem de insanın doğaüstü kaderine razı olması için belli ek emirleri ortaya koyar.
5. *Dördüncü çözüm: Dinin ve ahlakın özerkliği*
   Bu görüşe göre, din "kutsal olan" ya da manevi boyut (Rudolf Otto, *The Idea of the Holy*) karşısında duyulan korkuya karşılık gelir. Ahlak, ortaklaşa yaşam kurallarıyla ilgili bir toplumsal etkinliktir. İnsanlar bazen karıştırsa da bu iki alan birbirinden bağımsızdır.

6. *Birinci çözümün sorunları*
   Bu "Tanrı her şeye muktedirdir" ve insanın Tanrı'ya boyun eğmesi iyidir inancına uymaz. Yalnızca her şeye muktedir olduğu için Tanrı'ya itaat edeceksek, bu "güçlü olan haklıdır" anlamına gelmez mi? O zaman Hitler, Yahudilerden daha mı haklıydı? Öte yandan, Tanrı'nın emirlerine onların iyi olduğunu düşündüğümüz için itaat ediyorsak, o zaman da Tanrı'nın hükümlerinden bağımsız olarak "iyi" bilgisine sahip olmamız gerekir.
7. *İkinci çözümün sorunları*
   Bu, ahlaki inançların nereden doğduğu meselesini görmezden gelir. Eğer ahlak dinden tamamen bağımsızsa, neden dini "mesellere" yaslanma gereği duysun ki? Ahlakla din ya da bir dinsel ahlakla öteki arasındaki çatışmalar nasıl çözümlenecektir?
8. *Üçüncü çözümün sorunları*
   Eğer bir doğal hukuk varsa, neden o zaman farklı kültürler ya da bireyler yalnızca ayrıntılarda değil temel ilkelerde de farklılaşıyor? Eğer (doğal olarak) bilemeyeceğimiz şeylere dair bir şeyler söylüyorsa, doğaüstü bir hikmetin olup olmadığına nasıl karar verebiliriz?
9. *Dördüncü çözümün sorunları*
   Bütün dinlerin farklı ahlak kuralları var ama hiçbir din ahlak öğretme iddiasından da geri adım atmaz. Hem din hem de ahlak insanın belli ihtiyaçlarına ve kapasitesine hitap eder ve bu da bize insan doğası hakkında genel bir fikir verir; dolayısıyla din de ahlak da farklı alanlarda etkinlik yürütmez.
10. *Olası bir sonuç*
    Tanrı'nın emirler verdiğine inanan çoğu insan, tanım gereği, Tanrı'nın kusursuzca akıllı ve sonsuz iyi olduğuna da inanır. Bu yüzden Tanrı'nın emirleri olduğuna inandıkları şeylere itaat etmeleri (onlar için) son derece güvenli bir yoldur; çünkü güvenilir bir teminatı vardır bunun. Onlar için "iyi olan"la "Tanrı'nın buyurduğu" arasında fark yoktur. "Tanrı'nın buyurduğu Tanrı buyurduğu için mi iyidir?" ya da "Tanrı buyurduğunu iyi olduğu için mi buyurmuştur?" diye sormak (onlar için) aptalca, "tavuk yumurta" bilmecesine benzer bir sorudur.

Ama diğerleri için aşağıdaki sorular ciddidir, pratik zorluklar getirir.

a) Kusursuzca akıllı ve sonsuz iyi bir yasa koyucu olduğunu nasıl bilebiliriz?
b) Olsa bile, onun emirlerini nasıl bilebiliriz?
c) Yoksa, davranışlarımız konusunda kendi kaynaklarımızdan başka neye göre karar verebiliriz?

Örnek Olay 27:
CİNSEL AHLAK

Farklı toplumlar evlilik kuralları bakımından çok büyük bir çeşitlilik gösterir. Bazılarında çokeşlilik teşvik edilirken bazılarında yasaklanır. Bazılarında boşanma erkekler için kolayken bazılarında zordur ya da imkânsızdır. Bazı toplumlarda, yakın akrabalar arası evlilik yasaklanmışken bazılarında izin verilen tek evlilik biçimi budur. Bazılarında dulların yeniden evlenmesi gerekirken bazılarında intihar etmek ya da babaevine dönmek zorunda kalırlar. Bazı toplumlarda evlilik sırasında bir kadının bakire olması gerekirken bazılarında kadının halihazırda bir çocuğunun olması bir avantajdır. Yazı öncesi toplumlar aslında cinsel pratiklerde şaşırtıcı bir çeşitlilik sergiler (çokkocalılık, ensest, pedofili vb) ve belli başlı medeniyetlerin ve dinlerin bağdaşmaz kuralları vardır (eşcinselliğin klasik Yunan'da teşvik edilmesi, Roma Katoliklerinde ve İslam'da boşanmanın yasaklanması vb). Tek bir medeniyet, farklı zamanlarda farklı ölçütler kullanırken (Viktorya dönemi İngiltere'si ile 1960'ları kıyaslayın), tek bir toplum içinde, sınıflar, bölgeler ve altkültürler arasında farklı ölçütler olabilir (İngiltere'de "yumuşak güney" denilen bölgeyle çok daha katı kuzeyi ya da Amerika'daki San Francisco Körfezi civarı ile "İncil Kuşağı"nı karşılaştırın).

Cinsel davranış konusunda evrensel olarak kabul görecek tek bir reçete sunulabilir mi? Muhtemel örnekler olarak, enseste, zinaya ve eşcinselliğe işaret edilebilir; ama istisnai durumlar da vardır. Aşağıda saydıklarımız, bütün toplumlarda gözlenen genel ilkeler olarak düşünülebilir. Bunların doğru olup olmadığını tartışın.

1. Bütün toplumlarda, kadınları bir biçimde erkeklerin kendilerine özgü mülkleri haline getiren bazı düzenlemeler vardır.
2. Bütün toplumlarda, çocukların yetiştirilmesinden kimin sorumlu olduğu kurallara bağlanmıştır.
3. Bütün toplumlar evli kadınlarla rasgele cinsel ilişkiyi yasaklamıştır.
4. Bütün toplumlarda belli derecelerde kanbağı olanların cinsel ilişkileri üzerinde belli yasaklar vardır.
5. Bütün toplumlar bazı cinsel davranış biçimlerini sapkınlık olarak görür.
6. Bütün toplumlarda bu kurallar şiddetli yaptırımlarla pekiştirilir.

Bu kaideler aşkı ve güvenliği koruma yönündeki bazı temel insan ihtiyaçlarını mı gösterir? Yoksa, bunlar sadece düşman bir çevrede ekonomik ihtiyaçların getirdiği sorunları çözme yönündeki farklı çabalar mıdır? Kadının evrensel olarak boyunduruk altında olması (a) tarihin bir rastlantısı mıdır, (b) erkeklerin bazı komplolarının bir sonucu mudur, (c) çiğnenmesi toplumun dengesini bozacak ve türün hayatını sürdürmesini tehdit edecek doğal bir yasa mıdır?

Bu konuya ilişkin olarak, bir yanda doğum kontrolünü, öte yanda AIDS korkusunun cinsel davranış hakkındaki tarihsel genellemelerini tamamen gündem dışı bırakan, tümüyle yeni bir durumun ortaya çıkıp çıkmadığının ele alınması da gerekir.

Aşağıdaki sorulara nasıl yanıt verirsiniz?

1. Doğum kontrol yöntemlerinin gelişmesi cinsel ahlakın bütün dayanaklarını değiştirmiş midir; ya da bu gelişme yalnızca cinsel ahlak kurallarını daha karmaşık bir hale mi getirmiştir?
2. Kadınların geleneksel erkek rollerinin çoğunu –ve belki de *nihayetinde* tamamını– üstlendiği toplumlarda, yerleşik uygulama ve düzenlemeleri yeniden ele alma ihtiyacı var mıdır?
3. Cinsellik, evlilik ve çocukların bakımı artık ayrı mı düşünülmelidir?
4. Yapay döllenme vb. uygulamalar evlilik kurumunu ve geleneksel erkek-kadın birlikteliğini ne kadar tehdit etmektedir? Bu alanda, çocuk doğurmanın cinsellikten ayrılmasının muhtemel sonuçları nelerdir?

5. Çocuk doğurmak için cinsellikten, haz almak için cinselliğe bir yönelim var mıdır?
6. Ne tür olursa olsun, cinsel davranışı yasaklayan yasalara gerek var mıdır?
7. Mevcut yasalarda
   a) Evlenme yaşı konusunda sıkı düzenlemeler (nasıl?)
   b) Evlenme yaşının tümden kaldırılması; belki de aşağıdaki şıklarda yer alan sonuçları doğurmak üzere.
   c) Evlilik yaşının düşürülmesi (İslam ülkelerinde olduğu gibi çocuk gelinler: Hıristiyan ülkelerde 12-13 yaşındaki kız çocuklarının diskoteklerde sürtmelerinden ve sokak aralarında kırıştırmalarından iyi değil midir?)
   d) Psikolojik olarak hasta şiddet suçluları da dahil, zihinsel ve sosyal özürlülerin kısırlaştırılması
   e) İsteyenlerin dini nikâh kıymaları dışında, medeni hukuk bağlamında evliliğin kaldırılması gibi değişiklikler gerekli midir?
8. AIDS'in gelip çatması cinselliğin değişmez iki partner arasında ömür boyu süren bir şey olarak görülmesi gerektiği anlamına mı gelir?
9. En doğal olan hangisidir: Tekeşlilik, çokeşlilik/çokkocalılık ya da rasgele ilişki?

Örnek Olay 28:
TEKTANRILI DİNLER VE HOMOSEKSÜELLİK

1997 yılında, her on yılda bir dünya çapında Church of England'ın önde gelen temsilcilerini bir araya getiren Lambeth Konferansı, ezici bir çoğunlukla, fiili uygulamada bulunmayan homoseksüellerin kutsiyetlerinin devamına karar verirken, aktif olarak bu cinsel tercihini ifade edenleri reddediyordu. Bu kararın öncesinde yapılan tartışmalarda, bu karara dayanak olarak sık sık İncil'den alıntılar yapılmıştır: Aziz Paul homoseksüllikten "doğal olmayan pratik" olarak bahsediyor ve Eski Ahit'te, Levililer, 18:22'de, homoseksüelliği "iğrenç" olarak betimliyordu.

1999-2000 parlamento döneminde, Britanya Senatosu ve Lordlar Kamarası okullarda cinsel eğitim derslerinde okutulacak ders kitap-

larından homoseksüellikle ilgili her şeyin çıkarılmasını karara bağlayan bir madde –madde 28– üzerinde iki kez tartıştı. (Bazı lordlar "edepsizliği cesaretlendirdiği" için bu derslerin tümden kaldırılmasını istedi.) İnançlı bir Hıristiyan olan üyelerden Barones Young, homoseksüelliği "doğaya aykırı" diyerek yasağı savunmuştu. Bu sözle neyi kastettiği sorulduğunda ise, "Çünkü bu tercihe konu olan organlar birbirine uygun değil" diye yanıtlamıştı.

Homofobi (homoseksüellerden korkma ya da onlardan nefret etmek) hakkında ne düşünüyorsunuz? Kabaca nüfusun yüzde 10'unun kendi cinsiyetinden birine karşı ilgi duyduğu gerçeğini (bu dünyada 600 milyon insan demektir) akılda tutarak, bu insanların ilgileri hakkında düşünceniz nedir?

a. Doğuştan gelen bir düşkünlük;
b. Eğitimden gelen, düzeltilebilir bir çarpıklık;
c. Sadece kişi neyse o.

Levililer'de kabuklu deniz ürünlerini yemenin tiksinti verici bir şey (25:44) olduğunun; tapınakların çevresinde saç kesenlerin (19:27) ya da üvey akrabalarıyla yatanların ölüme mahkum edileceğinin de yazıldığını unutmayın.

Barones Young'ın tezine gelince, heteroseksüel ensest ilişkinin doğal olduğunu çünkü burada söz konusu organların uygun olduğunu düşünebilirsiniz.

Kral V. George'un karısı Kraliçe Mary'nin, bakanlardan biri kendisine homoseksüelliğin ve lezbiyenliğin pratikte ne anlam ifade ettiğini sorması üzerine verdiği "atları ürkütmedikten sonra, neyin inip kalktığı umurumda değil" yanıtının bu ve benzeri konularda söylenebilecek en iyi söz olduğunu düşünüyor musunuz?

Örnek Olay 29:
BOŞLUKLARIN TANRISI

Başlıktaki ifade, 1963'teki çığır açıcı *Honest to God* kitabında Woolwich Rahibi John Robinson tarafından kullanılmıştır. Bu ifade üstesinden gelinemez sorunlara verilecek bir yanıt olarak ("Tanrı bilir") ya da insanın gücünü aşan durumları kontrol eden biri olduğunda

Tanrı'nın gündeme getirilmesiyle oluşan durumları anlatmak için kullanılmıştır. Tanrı'ya bu şekilde dönen insanların yüzleştiği türden meseleler bu bölümün başında tartışıldı. İlk iki paragrafı yeniden okuyup aşağıdaki sorulara kafa yorun.

1. Tanrı'ya boşlukları dolduran bir varlık olarak müracaat edildiği başka alanlar var mıdır? (Akli bozukluklar, "cin çarpması", hastalık, oğul sayısı vb. örnekleri düşünebilirsiniz.)
2. Bahsi geçen bütün bu durumlar, ister bilgi yokluğu ister durumu kontrol etme yetersizliği olsun, insanın zayıflığını yansıtır. Tanrı fikrinin gündeme getirildiği insanın güçlü olduğu alanlar var mıdır?
3. Eğer insanlar ölümsüz olsaydı, Tanrı fikri doğar ve yaşayabilir miydi?
4. Tanrı'ya inanışın sürmesinde ölümsüzlük arzusunun birincil faktör olduğunu düşünür müsünüz?
5. İnsan genomu projesinin ve bunun teknolojik gereklerinin ilerleme kaydettiği (bkz. 12. Bölüm) gerçeğini dikkate alırsak, bu, Tanrı fikrinin giderek önemini kaybetmesi anlamına gelir mi?
6. İnsan kontrol etmekte zorlandığı ya da yanıtını bilemediği sorularla karşılaştığı durumlarda neden sıkıntıya girer? Kendisi başa çıkamazken bazılarının (Tanrı) başa çıktığı; kendisi anlayamazken bazılarının (Tanrı) anladığı durumların varlığı çoğu insanda evrenin bir amacı olduğu fikri uyandırmaz mı? Böylece gayet memnuniyetle bu sorunları ve durumları O'na havale edebilirler. Bu duruma varoluşçular, özelikle de Nietzsche ve Sartre ne derdi sizce?
7. Boşlukların doldurucusu olarak Tanrı'ya inanmak bir olgunluk mu yoksa bir olmamışlık mı işaretidir? İki savaş arası dönemde önde gelen, belki de en önde gelen, köşe yazarı H. L. Mencken'ın aşağıdaki ifadesini yorumlayınız.

Tanrı acz içindekilerin, umarsızların, sefillerin ezel ebet sığınağıdır. O'nun kollarında yalnızca kutsanmazlar aynı zamanda bir tür üstünlük duygusuna kapılır, zayıf düşmüş egolarını tamir ederler. O onları olduklarından daha yukarıya çıkarır.

("Azınlık Raporu", *Notebook*)

X
Doğu Dinleri ve Kültürel Görelilik

Bir önceki bölümde tektanrılı dinlerde ahlaki karar alma konusunu ve yarattıklarına iradesi ve niyetini ifade eden kişileşmiş bir tanrı inancını ele almıştık. Şimdi böyle bir iddiada bulunmayan ancak bu kitapta öne çıkarılan sorunların birçoğuna açık katkılarda bulunan bir grup dünya dinine bakalım. Bunlar Hindistan ve Çin'in büyük dinleri ya da felsefeleridir: Hinduizm, Budizm, Taoizm ve Konfüçyanizm.

Bunların ne oranda din ne oranda felsefe oldukları, bir önceki bölümde Alston'ın bir dinin öznitelikleri listesine verilecek tepkiye göre, tartışmaya açık bir konudur. Özellikle de, bu niteliklerden her biri bir dinin vazgeçilmez bir koşulu olarak kabul edilecek olursa, hiçbir düşünce okulu bu niteliği karşılamadıkça din olarak adlandırılamaz. Ama bir yandan hangi özelliklerin temel olduğu üzerinde

bir uzlaşma mümkün olmadığından, öte yandan da, okulların kendilerinin birçok konuda hem kendi içlerinde hem de başka okullar karşısında farklılık gösterdiğinden, bu konuda net bir şey söylemek imkansız hale gelir. Bu tartışmayı benim *Understanding Eastern Philosophy* kitabımın 1. Bölüm'ünde bulabilirsiniz.

Hiç tereddütsüz söylenebilecek olan şey şudur: Genelde Hinduizm ve Advaita Vedanta'nın en yüksek ifadeleri ve Budizm'in ilk ifadeleri (Theravada) olarak kabul edilen şeyler, felsefi Taoizm ve Konfüçyanizm ile birlikte, ele alındığında görüyoruz ki, burada tektanrılı dinlerin temel özelliklerini aramak boşunadır.

Tektanrılı dinlerde olan, ilk önce (asıl olarak), insanların hayatına iradi olarak müdahale eden ve onların davranışını yönlendiren bir yaratıcı Tanrı'dır. Verilen yön normalde, sırf "Tanrı'nın sözü" olduğu için yetkin kabul edilen belli kutsal yazılarda ifade edilmiş olarak kabul edilir. Buna karşın, yetkin doğu yazıtları değerlerini okurlarının zihinlerinde ve yaşamlarında kazanır, anlamı bazı durumlarda (Hindu Veda örneğinde) en azından üç bin beş yüz yıl, belki de daha uzun bir zaman sonra kendini gösterir.

İkinci olarak, yine tektanrılı dinlerle tam bir zıtlık sergileyerek, bu okullarda dogma, körü körüne inanma, ritüel ve çoğu durumda, ateistlerin anladığı anlamda bir ikinci hayat yoktur.

Sonuç, yaşamaya ve bunun doğal uzantısı olarak düşünmeye Batıda olduğundan çok farklı bir yaklaşımdır; öyle ki çoğu felsefe kitabı doğru felsefesini bir oksimoron olduğu gerekçesiyle tümden görmezden gelir. Bu durum, her tarafta değilse bile, değişmeye başladı. Bana göre, bunun gibi doğu felsefesini ihmal eden felsefeye bir giriş kitabı, Çin'in adını anmadan yazılmış bir komünizm tarihi kitabına benzer.

Doğu ile Batı arasındaki vurgu farklarını saptamak için birkaç genelleme yapmak yerinde olabilir. Daha önceki bölümlerde açığa çıkmış olacağı gibi, Batı felsefesinde mantık ve akla çok değer verilmektedir. İnsanın düşünme kapasitesi en önemli ve en asli niteliği olarak görülmektedir. Bu kitapta üzerinde durulan etik sorunlar (umuyorum) *rasyonel* bir temelde sunulmaktadır. Bir dizi ahlaki açmaz arasında yolunuzu bulmanız için *akıl yürütmeniz* istenmektedir sizden. İnsan kişiliğinin, duygulanım ya da irade gücü gibi başka özelliklerinin oynadığı rol gözden kaçırılmamakla birlikte ahlak felsefesi

çalışması, temelde (size kalıcı bir zararı dokunmayacak!) bir düşünme eylemi olmak zorundadır.

Aklın müttefiki, Batı'nın faaliyet arzusudur. Tipik Batılı, yaratma ve üretme işlerinde etkin, hatta saldırgan olmak ister. ABD buna güzel bir örnek teşkil eder. Hepsi gelire göre değerlendirilen başarı merdiveninde komşusunun önüne geçmeye can atan çalışma manyağı insanlarla dolu bir ülkedir bu. Onların düsturu "Hiç görmemektense, sonradan görme olmak daha iyidir" olabilir ve Şükür Duası'nı onlara ve onların Avrupalı benzerlerine uyarlayarak şöyle yazmıştım:

Wall Street'teki
Banker Baba:
Hedefin dolar olsun;
Kârların gelsin,
Yan gelirlerin benim hesabıma ait olsun,
Wall Street'te oldukları gibi.
Ve bana bugün de günlük faizini ver;
Ve benim bütün borçlularımı iflas ettirdiğim gibi,
Sen de hesabımda alacak olmadığında beni bağışla;
Ve beni diğerkâmlığa yöneltme,
Beni toplumsal bir vicdandan halâs et.
Çünkü, ben avantalarımın üstünde dinlenene kadar,
Sermaye Senindir, para ve komisyon Senindir. Âmin.

(Bu sözcükleri yazdığım tükenmezkalem bile onların mesajını taşıyor. Kalemin üzerine iki sayı –11501 ve 42424– ve bir ibare var: İKİ SAYI DA SİZİNKİNE UYUYORSA ANINDA 50.000 DOLAR KAZANDINIZ. Kâr amacıyla yazmak denen şey bu olsa gerek!)

Batı felsefesi ve onunla birlikte Tanrıcı din anlayışı, düzeni değiştirmeye göre tasarlanmıştır. Batılılar, yabancı topraklara bu ülke insanlarını, davranış tarzlarını, âdetlerini ve ahlak kurallarını değiştirmeye ikna etmek için misyonerler göndermişlerdir. Batılılar ideolojik temelde savaşlar yürütmekte ve hem endüstriyel hem de sosyal devrimleri teşvik etmektedirler. Görünüşte hiçbir dalgalanma yaşamadan kendini Batı'ya uyduran dinin, saldırgan bir biçimde başkalarını dine kazanma gayreti içindeki Hıristiyanlık olması hiç kimseyi şaşırtmaz

(Müslümanlarda da benzer bir heves vardır; ama onların etki alanları farklıdır). Hıristiyan Konstantin, "Haç adına fethetmeyi" düşlüyordu. Nitekim bugün, Batı kültürü ile Hıristiyan kültürü arasında bir ayrım yapmak pek kolay değildir.

O halde, Doğu nedir? Akıl, hiçbir şekilde felsefi süreçlerinden dışlanmazken, insanı insan yapan çok sayıda özellikten yalnızca biri olarak kabul edilir. Sezgi, duygulanım, içgörü, bir görüş açısı oluşturma ya da nasıl davranacağına karar verme sürecinde, tıpkı bir tablo yaparken, bir şarkı yazarken, çiçek dolu bir vazoyu düzenlerken olduğu gibi, aklın eşit ortakları olarak görülürler. Batılı etkililiğin (ya da etkinliğin) aksine onlar edilgenliği savunur. *Olmak, yapmaktan* ve sahip olmaktan ölçülemeyecek oranda daha önemlidir. Onlar, Batı'nın yakın zamana kadar genel olarak gözden kaçırdığı, hayatın temel bir çelişkisine vurgu yaparlar: Yang ve Yin, eril ve dişil, etkin ve edilgen, hâkim ve boyun eğmiş. Bunlar ahenk içinde olmadıkça, hayatın çarpıklaşacağına ve başarısız kalınacağına inanılır.

Zaman bir yanılsama olara görülür. *Kanna*'mız (Doğu felsefesinde önemli bir kavramdır) hayatın başlangıç noktasında karşı konulmaz bir biçimde bizi kurar; ama o noktadan itibaren yaptığımız seçimleri özgür olarak yaparız. Bu şimdiye sonsuz bir boyut kazandırır –hep mevcut şimdi– ve bu aceleye, devrimci değişimlerle boğuşmaya gerek olmadığı anlamına gelir; çünkü değişim bir yanılsamadır. Batı'nın bireysel kendi-farkındalığına karşı Asya'nın filozofları, bireysel bilincin eninde sonunda (ve bazı içgörü anlarında onun halen olduğuna dair bir anlayışla) evrensel bilincin (Brahman ya da Tao) geniş seline kapılması gerektiğini ya da bilincimizi Nirvana'nın cennet durumunda kaybettiğimizi düşünmüşlerdir. Bu, arzuyu aşan bir durumdur ve Buda'ya göre, münakaşa yerine tefekkürle, müdahale yerine çekilmeyle, başkaları üzerindeki güç ya da üstün bir Varlık'a boyun eğme yerine kendi içindeki barışla yaratılabilir.

Budizm

Nirvana kavramı, Buda'nın (MÖ 563-483) öğretilerinde merkezi bir yer tutuyordu. İsminin anlamı "aydınlanmış olan"dı, gerçek ismi

Gautama Sakyamuni idi. Buda, insan deneyimini Dört Yüce Hakikat'inde özetler:

1. Yaşamak acı çekmek demektir. Bu dünyada belli miktarda bir acı kaçınılmazdır.
2. Acı çekmenin –kendin için ya da başkaları için– kaynağı servet ve güç gibi şeyler için can atmak ya da çabalamaktır.
3. Acı çekmenin sona ermesi, bencil amaçlardan kurtulmakla, aslında, söz dağarımızdan "bana" ya da "benimki" gibi sözcükleri çıkarmamızla mümkündür.
4. Acının bu sona ermesine açılan yol, ki aydınlanmaya götürebilir bizi, Yüce Sekizli Yol ya da yalnızca orta yol olarak bilinen şeydir. Bu, kitabi anlamda, bir alev gibi "parlamak" anlamına gelen Nirvana'ya, arzu ötesi duruma açılır.

Sekiz adım, zihnin tutumlarını ve davranış biçimlerini kapsar (örneğin, öldürmek men edilmiştir, dolayısıyla bir Budist, asker ya da kasap olamaz) ama merkezi özellik, yalnızca bu sayede barış ve neşe durumuna erişilebilen tefekkürdür. Bu tefekkür, bir kişinin zaman ve uzamdaki bütün olayların düzenleyici ilkelerin iş görmesiyle meydana geldiğini fark etmesine yol açacaktır. Ateş yanar, nilüfer açar, kaplanlar avlar. Her eylem, yanılmaz bir biçimde, acı ya da tatlı, meyvesini zamanı gelince verir. İnsanın özgür seçimi, hangisinin olacağını belirler ("Karma", kitabi anlamda, önceki eylemin sonuçları anlamına gelen, "eylem" demektir). Can alma, şiddet, çalma, yalan söyleme gibi davranışların hepsi, insanın gerçek çıkarına karşıdır ve önkoşulu doğru bir hayat tarzı tutturmak olan Nirvana'ya ulaşmanın engelidir.

Bu kitapta tartışılan meselelerin birçoğu Buda için ya tartışma gerektirmeyecek kadar açıktır ya da yersizdir. Bütün insan özleminin amacı Nirvana olduğundan, değerlerin doğası, amaçlar ve araçlar, mutlakçılık ve görecilik gibi sorunlar çözülmüştür. Nirvana tek nihai değer, başka her şeyin tabi olması gereken amaç ve bu yüzden tek mutlaktır. Gereken duygusunun kaynağı sorusu ortaya çıkmaz. Evrenin neden seçim yapmak zorunda olunan bir biçimde var olduğu, yanıtı olmayan bir sorudur. Zehirli bir okla vurulmuş olan insan, okun neden yapıldığı ya da nereden geldiğini kestirmeye

çalışmakla zaman harcamaz, hemen bir panzehir bulmaya çabalar. Dolayısıyla acılarla dolu bir dünyada, o yüce yolu tutturarak acılara son vermek yerine, olayların neden böyle geliştiği konusuna kafa yormak çılgınlıktır.

Taoculuk

Yol ya da usul fikrine, özellikle taraftarlarının Müslümanlar tarafından Hindistan'dan sürülmelerinin ardından Budizm'in yayıldığı bir ülke olan Çin'de de rastlanır. "Tao" "yol" demektir ve MÖ 6. yüzyılda yaşadığı iddia edilen ve en saygın Taoist yazıların, *Tao Te Ching*'in yazarı olan Lao Tsu'yu çağrıştırır. İsmi "Büyük Usta" anlamına gelen Lao Tsu'nun gerçekten yaşamış biri olup olmadığı, eğer yaşamışsa bu yazıların yazarının gerçekten o olup olmadığı önemli değildir: Bu yazılar vardır ve özel bir felsefeyi ifade ederler.

Tao Te Ching "Yolun ve Gücün Klasiği" anlamına gelir ki bu, temalarının mistik doğasına ilişkin bir ipucu verir. Bu mistisizm, kişinin (Yunanca Logos'a yakın bir anlamda) evrenin temelinde yatan ilkesinin yaşamın ifade edilemez kaynağının parçası olduğu bilinci yoluyla eriştiği iç huzurunda odaklanır. Hiçbir Taocu bu sözcüğü kullanmamış olmakla birlikte, bu kamutanrıcı bir felsefedir. Taocu yazılardaki ifadeler örtülüdür, kişinin yalnızca aklına değil, kişiliğinin bütünlüğüne de seslenir. Bir durumu, mantıksal ve rasyonel kanıtlama yoluyla, yalnızca Batılı tarzda ifade etmeyi öğrenmiş biri için, Tao Te Ching'in büyük bir bölümü anlaşılmaz olup kendi içinde çelişkilidir. Ancak, okur yavaş yavaş okuduğunda ve sözcüklerin salt rasyonel yetilerin ötesine işlemesine izin verdiğinde, "bir hayat felsefesi" hakkında bir sınav kâğıdına bakıldığında söylenebilecek olandan daha fazla şey söylenebileceğini keşfedebilir. Şu satırlar tipiktir:

> Göğün altında, ancak çirkinlik var olduğu içindir ki, güzelliği herkes görebilir.
> Ancak kötü var olduğu içindir ki, iyiyi iyi olarak bilebilir herkes.

İşte bu yüzdendir ki, sahip olmak ve olmamak birlikte
ortaya çıkar.
Zorluk ve kolaylık birbirini tamamlar.
Uzun ve kısa birbiriyle çelişir;
Yüksek ve alçak birbirine dayanır;
İnsan sesi ve ses birbiriyle uyuşur;
Ön ve arka birbirini izler.

(İngilizce'ye Çev. Gia-Fu Feng ve Jane English, 1972.)

Taoculuk, edilgenliğe, "eşyanın oluruna bırakılmasına" büyük önem verir. Evren, insandan milyarlarca yıl önce vardı ve ahlaki seçimlerinin getirdiği bütün acılar dindikten sonra da var olmayı sürdürecektir. Bu yüzden bilge kişi, böyle konuları hâlâ gelip geçici düşüncelere boğuşanlara bırakıp (şimdi bildik bir ifadeyi kullanacak olursak) "iyinin ve kötünün ötesinde" duracaktır. Yönetimler karşısındaki tutum, anarşik olmazsa şayet, umursamaz olacaktır; servet ve ayrıcalıklara karşı ilgisizlik, sosyal normlara karşı kayıtsızlık olacaktır. *Tao Te Ching*'de şöyle yazar:

Dünyayı ele alıp düzeltebileceğini mi sanıyorsunuz?
Ben bunun yapılabileceğine inanmıyorum.

Evren kutsaldır. Onu düzeltemezsiniz.
Değiştirmeye çalışırsanız onu bozarsınız.
Elinizde tutmak isterseniz, yitirirsiniz onu.

Yang yerine, Yin'e yapılan bu vurgu Taoculukta esastır.

Hinduizm: Advaita Vedanta

Hinduizm, üç bin yıllık bir geçmişe sahiptir ve birçok biçimi vardır. En gelişkin biçimlerinden biri Ortaçağ'da "usta" Shankara tarafından ifade edilmiş olanıdır. "Vedanta", "Veda" denen ilk dönem yazılarının nihai anlamı demektir. "Advaita" ise onun ana akımların-

dan biridir. Hinduizm üzerine çok geniş bir literatür vardır ve eğer ilgilenirseniz, kitabın sonuna eklenmiş okuma listesi size yardımcı olabilir.

Shankara, düşüncelerini Batılı bir yaklaşım izlenimi bırakan karmaşık bir mantıksal kanıtlama yoluyla geliştirmekle birlikte, Platon'un ve çoğu Batılı düşünürün aksine, fikirler ve sözcüklerden değil, bütünlüğü içinde insan deneyiminden ve değişen bilinçlilik durumlarından yola çıkar. Dört temel durum kabul edilmiştir: Düşsüz uyku, düş görme, uyanma (ya da ampirik bilinç) ve "dördüncü" –bireysel ruhun, Kierkegaard tarafından kullanılan (ve varoluşçuluğun belli ifadelerinin Asya düşüncesindeki belli unsurlarıyla arasındaki ortak öğeyi başka bir biçimiyle gün ışığına çıkaran) bir ifadeyle, "kendi varlık temeli" ile özdeşliğini fark ettiği, tanımlanamaz bir nesnesiz özbilinçlilik durumu.

Dört duruma dört hakikat düzeyi denk düşer. Uyku durumunda, nesnelerden ve öznelerden habersizlik vardır. Düşte, bu habersizlik düş görenin hem kendisinin hem de düş nesnelerinin farkında oluşuyla "yoksanmıştır" (yanlışlanmış ve daha üst bir düzeyde doğrulanmıştır). Deneyimin öznesini gerçekliğin sosyal dünyasından bıçak gibi ayıran düşteki bilinçlilik, uyanan bilinçlilik tarafından yoksanmıştır. Aydınlanmış olan için –ve sonsuz sayıda yeniden vücut bulduğumuzdan, herkesin eninde sonunda aydınlanmış olacağı inancına dayanan Hindu kozmolojisinin zaman tablosunda– ikili uyanma deneyimi, ikili olmayan mistik tefekkür tarafından yoksanır.

Bu çok karışık gelebilir; ama bu felsefe belki hakikat anlayışının anahtarı olan Vedanta etiğini irdeleyerek daha anlaşılır kılınabilir. Önceki bölümlerin çoğunda irdelediğimiz Batılı gelenek, hakikati ve yalanı bir satranç oyunu gibi görür. Oyun, bütün kareleri ya siyah ya da beyaz olan bir tahtanın sınırlı yüzeyinde oynanır. Her taş, önceden belirlenmiş kurallara göre hareket eder ve oyuncunun kurala uygun hamleleri arasında özgürce seçim yapma şansı olsa da bazı hamleler rakibin taşlarından birinin alınması sonucunu doğuracağı için "iyi"dir ve iyi hamlelerin devamı, oyunun kazanılmasını sağlayabilir. Bir oyuncu, bir sonraki en iyi hamleyi bilmeyebilir; ama kurallarda hiçbir belirsizlik yoktur ve bütün oyuncular bir taşın nasıl alınacağı ve oyunun nasıl kazanılacağı konusunda fikir birliği içindedirler.

Advaita Vedanta, hem önermelerin doğru ya da yanlış olduğu yolundaki basit fikrin hem de "benim için doğru olanın dışında hakikat yoktur" diyen öznel yaklaşımın ötesine geçer. Vedanta için, nihai hakikat olan yüce bir amacın, Mutlak olanın gerçekleştirilmesi vardır. Bu, bilsinler ya da bilmesinler bütün yolcuları için bağlayıcı olan dağın zirvesidir. Ne var ki amaç herkes için aynı olsa da her yolcu kendine uygun bulduğu herhangi bir yerden başlamalıdır (Heidegger'in *Geworfenheit*'ine benziyor bu; ama genel olarak bütün Hinduizm'de olduğu gibi, Vedanta için de başlama noktası olan karma ile sabitlenmiştir). İki insan, tam olarak aynı noktada olamaz ve hedefe giderken tek bir yol yoktur. Aslında, bazıları geniş ve çok kullanılmış, diğerleri tek bir kişinin geçebileceği kadar olan, çok sayıda yolun dışında sanki farklı yerlere ve hatta bir süre yukarı değil aşağı uzanan yollar da vardır (dağlarda tuhaf değildir bu). İnsanlar her çeşit yerde olabilirler ve görünüşte farklı yönlere gitmektedirler; ama aslında hepsi aynı zirveye yönelmişlerdir. Aynı yol boyunca bile, bir konum bir kişi için doğru olabilir; çünkü o daha önce olduğu yerden daha yüksektir, fakat aynı konum farklı bir noktadan yola çıkmış biri için yanlış olabilir. Harita üzerindeki yerler kendi başlarına ne iyi ne kötü ne doğru ne de yanlıştır; belli bir yere giden belli bir birey için onu hedefine yaklaştırıp uzaklaştıracak olmasına göre ya iyi ya da kötüdür. Önemli olan konum değil yönelimdir, nerede olunduğu değil hangi yöne gidildiğidir. Bu daha önce değindiğimiz göreciliktir.

Batı ahlak felsefesinin terimlerine çevrildiğinde –bu terimlerin bazılarının Sanskritçe'de karşılığı yoktur– *ne mutlak ahlak kuralları ne nesnel ölçütler; ne koşulsuz buyruklar ne de evrensel görevler vardır.* Ama farklı yollar, özellikle antik felsefeler ve dinler tarafından döşenmiş yollar vardır; ama modern seküler ideolojilerin ve bireylerin özel yolları da vardır, ayrıca her okul ve ideoloji içinde kurallar ve uzlaşımlar vardır. Normal olarak birey, körü körüne kurallara uyarak değil, onların derinlerde yatan içsel özlerine girerek bu ideolojilerle uyum içinde yaşadığında doğru yönde ilerler. Bu, bazı bireylerin kendini içinde bulduğu gelenekten, belki onu yeniden düzenleyerek, yeni bir hareket başlatarak ya da başka bir harekete katılarak ya da tek başına kendi yolunu tutturarak kopmaları gerektiğini akla getirebilir. Söz konusu birey ve muhtemelen büyük içgörülerin bazı manevi öğ-

retmenleri dışında kimse, kesin olarak doğru yolda olup olmadığını kestiremez.

Bütün derinliğine ve karmaşıklığına rağmen, Vedanta'nın bireylere çok açık bir mesajı vardır: Yalnızca kendi hayatını yaşayabilirsin. Nerede ve nasıl bir insan olduğun tesadüfi değildir. Yapabildiğin kadarıyla kendi yolunu izle ya da Quaker ve pasifist George Fox'un bir askere dediği gibi, "Yapabildiğin müddetçe kılıcını kuşan". Çünkü, er ya da geç, şu ya da bu biçimde seni kendine çeken bir hedef vardır. O zaman gelip çattığında, zekice düşüncelere hiç ihtiyacın olmayacak, bilinçaltı duygulanımlarını süzmen ya da emsal grubunun uzlaşımlarını izlemen gerekmeyecek. Doğru anda guru ortaya çıkar; zorunlu olarak bilge bir kişi olarak değil, belki de kritik kişisel bir olayla, bir kitap, bir sanat eseri ya da bir doğal manzarayla (guru, kelimenin kitabi anlamında, karanlıktan (gu) ışığa (ru) demektir).

Vedanta'ya göre, hedef kendi başına hiçbir biçimde ahlaki idealin bir biçimi, bir tür mükemmel kişilik değildir; hedef, günlük hayatta geçerli, sıcak ve soğuk, nefret ve aşk, haz ve acı, iyi ve kötü gibi "zıt çiftleri" aşar. Aydınlanmış kişi tamamen iyi değil (Nietzsche'ninkiyle aynı ama oldukça farklı anlamda) "iyinin ve kötünün ötesinde" olan kişidir. İyi ve kötü bir amaca bağlıdır; aydınlanmış kişi bu amaca ulaşmıştır. Artık onun erişeceği bir şey yoktur.

Vedanta öğretisi 19. yüzyılda Hindistanlı yazar Ramakrishna'nın sözcülük etmesiyle önem kazanmıştır. Günümüzde Radhakrishnan'ın yazdıklarıyla bu önem daha da artmıştır. Öteki Batılılar sadece Vedanta'yı değil, Budizm ve Taoizm felsefelerinin hiçbir şekilde Batı için sonuçsuz olmadığını keşfetmeye başlamışlardır. Bazı Doğulu vurguların bizim ruhumuza uymasının güç olduğunu düşünsek bile (örneğin, tefekkürden çok, pratik enerji kullanımı talep eden ırkçılık gibi bazı sosyal kötülüklerin olduğu görülüyor), umuyorum ki bu bölümde Doğu'dan kısa kısa yansıyan ışımalar, aklı başında Batılıları Doğulu emsalleri ile diyalog olasılıklarını araştırmaya sevk eder. Bu çok gecikmiş bir diyalogdur. Bu konu benim *Varoluşçuluğun Doğusu* kitabımda enine boyuna tartışılmıştır.

Örnek Olay 30:
DOĞU VE ORTADOĞU FELSEFELERİ VE ACI ÇEKME SORUNU

Bu bölümün değişmeyen teması, insanın acı çekme deneyimi ve onun bu acıya, felsefi ya da başka biçimde gösterdiği tepki olmuştur. Hayatın bir kalıbı, bir maksadı, seçilebilir bir şekli olduğu görüşünü savunan her insan, şu ya da bu biçimde acı gerçeğiyle tanışmış olmalıdır. Yalnızca genç ölenler doğrudan ya da dolaylı olarak belki ondan sakınabileceklerdir. Bu çalışmada önce sorun yaratan acı türlerini, belli bazı inançların yandaşları tarafından bunlara verilen yanıtları ve bir kişinin acıya karşı durma yolları olarak karşısına çıkan alternatifleri özetleyeceğiz.

Sizin için, kaçınılmaz bir acıyla karşılaşan bir insanın kabul edebileceği en makul görünen teori ya da teoriler demeti hangisidir?

1. *Mutlaka kalabileceğimiz acı olaylar*
   a) Hukuk dilinde "Tanrı'nın işi" denen, seller, depremler, yangın, yanardağ patlamaları vb doğal olaylar.
   b) Hastalıklar: (a) Bir biçimde insan davranışıyla gelen firengi ya da akciğer kanseri, (b) insan davranışıyla görünürde bir bağlantısı olmayan menenjit ya da mafsal iltihabı.
   c) Kazalar: (i) Hayatın gerçeği olarak gelen suda boğulma, düşme, boğazına bir şey kaçma gibi ve (ii) insan eylemiyle birlikte gelen trafik kazası, radyasyon yayılması, elektrik çarpması gibi.
   d) Bir insanın ya da bir grup insanın bile bile yol açtığı acı: sömürü, açlık, hapis, işkence, öldürme vb.
   e) İnsan akılsızlığının yoğunlaşmasının ya da açgözlülüğünün neden olduğu acılar: yalnızlık, reddedilme, psikolojik rahatsızlık vb.
2. *Çekilen acıların maksadı*

Tarih boyunca, farklı din ya da felsefi eğilimlere sahip insanlar, dikkatlerini yukarıda bahsi geçen olayların hepsine olmasa da bir kısmına yönelterek, *acı çekmenin oynadığı rol* hakkında tutarlı bir açıklama getirme gayretine girmiştir. Bunlardan bazılarını şöyle sayabiliriz:

a) Tanrı'nın ana babaların günahları ve bazen daha önce yaşamış kuşakların günahları için verdiği ceza (Eski Ahit'te günahın "üçüncü ve dördüncü kuşağa kadar çocuklarının ve çocuklarının çocukları" üzerindeki etkisinden bahsedilir): Bu bir biçimde, bırakın torununun torununun torununu, çocuklara bile haksızlıktır.

b) Günaha girmiş kişiye Tanrı'nın cezası (bir araba kazasında başı kopan film yıldızı Jayne Mansfield hakkında Billy Graham'ın söylediği; Ahlaki Çoğunluk lideri Jerry Falwell'in AIDS ve eşcinsellik üzerine söylediği; Kuzey İrlandalı koyu Protestan Ian Paisley'in, Papa II. John Paul'e suikast girişimi üzerine söylediği vb): Bunların hepsi, göründüğü kadarıyla, bir biçimde rastlantısaldır: *Her* eşcinsel AIDS'e yakalanmaz; her iffetsizin başı kopmaz; *her* Papa vurulmaz. Belli ki Tanrı'nın Nuh zamanındaki fırtına sırasında, rivayete göre çok az bir istisna ile herkesi kurtarmaya ve yeniden hayata başlatmaya karar verdiği zamanki davranışında daha fazla tutarlılık vardır; ama görülen odur ki bu cezalandırma aşırıdır. (Bu yanıt hafife alınmamalıdır; yeryüzünde Tanrı'nın gazabına uğradıkları ya da zamanı gelince uğrayacakları için içten içe kahrolarak yaşayan çok sayıda insan vardır.)

c) İnsan, çektiği acılara kendi neden olur: Bazen doğrudur bu (savaşlar, belli hastalıklar, nükleer radyasyon, sevgi yokluğu gibi zihinsel kötülüklerin bir sonucu olarak acı çekmek vb); ama bütün hastalıklar için ya da insanların volkanların ya da kasırga, deprem veya açlık olaylarının ortaya çıkması muhtemel yerlerin yakınlarında ne işi vardı demedikçe, "Tanrı'nın işi" için doğru değildir.

d) Başkalarına duyulan şefkatin artması (Etiyopya'daki açlık sırasında Rahibe Teresa (s. 93): İnsanların kendiliklerinden bir amaç olmaktan çok bir amacın aracı oldukları yolundaki bu teori hakkında Etiyopyalılar ne düşünür acaba?

e) Acı, çekeni arılaştırır, daha olgun, kavrayışlı, hayata ve başka insanlara karşı çok daha anlayışlı kılar; acı çekmeyen masum bu yüzden de sığ bir kişi olarak kalır: Bu, genelleştirilmesi imkânsız bir görüştür. Bazı insanlar acı çekerek gelişirken ba-

zıları vurdumduymaz hale gelir ve katılaşırlar. Acı çekmek yalnızca hayatın bir gerçeği olarak kabul edilse bile –ki görüldüğü kadarıyla öyledir– birinin gençliğini kaybetmesi ya da fiziksel veya zihinsel beceri yokluğu gerçeğini dile getirmenin ötesinde, acı çekme lehinde böyle özel bir kayırma içine girmenin nedeni yoktur.

f) İnananların inancını sınama: Şayet belli bir inanç sistemini savunmak acı çekmekten kurtulmayı sağlıyorsa, bu inançların evrensel bir çekiciliği olacağı kuşkusuz doğrudur. Bu yanıt, bütün Tanrıcı dinlerin taraftarlarınca dile getirilen daha genel bir görüşün, Tanrı'nın kullarının iyiliğini istediğini varsayarak, inançlı bir kulunu neden acıya boğduğunu gerçekten bilmediğimiz ama bu cehaletin, Kadir olanın aksine, biz bütün manzarayı göremediğimiz için ortaya çıktığı görüşünün kılıfıdır. Eğer biz de Tanrı gibi *sub specie aeternitatis* (ezel ve ebed olanın açısından) görebilseydik, anlayabilir ve sorgulamayı kesebilirdik. Bu, Eski Ahit'teki Eyüp Kitabı'nda ifade edilen felsefedir ve iddiacı, Tanrıcı görüşler içinde herhalde en dürüst olanıdır ve bu arada Tanrıcı eserler arasında, örneğin Budizm ya da Vedanta'da ifade edildiği haliyle Doğulu anlayışa en yakın düşen budur.

g) İkinci hayat için bir sınav: Şimdi acı çekmeye sabırla dayan, yeniden vücut bulduğunda hayat daha iyi olacak (Budizm ve Hinduizm). Bu kuşkusuz bazı insanların acıya daha rahat göğüs germesini sağlar; ama yeniden dünyaya gelme öğretisi, bütünüyle kanıtlanamaz bir öğreti olduğundan, acının şiddetini bir miktar hafifletmek için yapılan zihinsel bir alıştırma olarak yorumlanmalıdır. Yoksa Hindistan'ın Bopal kentinde yakınlardaki kimyasal bir tesiste meydana gelen bir sızıntı sonucunda büyük acılara boğulan insanların –bazıları bu inançtan insanlardı– olayı böylesine bir sükûnetle karşılaması mümkün olur muydu?

h) Rudolf Steiner tarafından kurulmuş bir düşünce okulu olan Waldorf Okulu, her türden teolojik hayat görüşünün karşısına, aşırı derecede anormal insanların, özellikle zihinsel özürlülerin mevcudiyetiyle dikilen sorunla ilgilenmektedir. Yeniden vücut bulma öğretisine dayanan görüş, böylesi özürlü insanla-

rın sorumlulukları olmadığından ve onlara hayatları boyunca aileleri bakmak zorunda olduğundan, bu özel vücut bulma onlar için bir "tatil hayatı", hayatta normal olarak yüklenilen sorumluluklardan yakayı kurtarmaktır. Burada da bir önceki yanıtın karşılaştığı sorun ortaya çıkar: Ruhun yeniden vücut bulmasının teyit edilemez oluşu. Özürlüler her halükârda bu "tatilde" ciddi bir tehlikeye giriyorlar. Onlar, Waldorf'unki gibi şefkatli bir cemaat içinde olmasa bile, kendilerini şiddetle reddeden ve acımasız davranan topluluklarla karşılaşabilirler.

i) Eğer büyük başarılar kazanılacaksa, acı zorunludur. "Kahramanlık", "metanet", "sadakat", "karakter gücü" vb sözcükler, böylesi niteliklerin doğmasına yol açan acının mevcudiyeti olmaksızın çok az anlamlıdır ya da hiç anlamı yoktur. Bu gerçekten de yalnızca ölümün kaçınılmazlığının insanları değerli *bir şeyler* yapmaya güdülediği yolundaki Heideggerci görüşün bir uzantısıdır. Bu, insan varoluşunun doğasına ilişkin açıklayıcı bir önerme olarak tutarlıdır. Onlu yaşlardaki oğullarını kanserden yitiren bir ana babayı ya da Katolik olduğu için karısı öldürülen ya da Protestan olduğu için kocası öldürülen bir kişiyi teselli edecek bir şey değildir.

j) Acı başkası için çekilir: Bir kişi başkası ya da başkaları için acı çekebilir ya da ölebilir (Musevilik, Hıristiyanlık). Tarih boyunca bunun, kendini feda ederek öldükten sonra mezarından mısır yeşermeye başlayan Hiawatha destanında simgeleşmiş dikkate değer örneklerini görürüz. Gönüllü feda, en derin gizlerinden birini yaratarak, insan hayatının dokunaklı bir öğesini oluşturur; fedakârlık belki de evrimin merkezi bir olgusudur (arılar oğullarını kurtarmak için kendilerini feda ederler, tavuskuşu yavrusunu kurtarmak için kendini ölüme atar, kim bilir ne yüzden savaşan asker, yoldaşlarının yeniden toparlanmalarına zaman tanımak için ölümü göze alır vb); ama çoğu insan acısı istemdışıdır ve bu görüş, kendi bağlamı içinde geçerli olsa da ana sorun açısından anlamsızdır. Acı çekmek, bu durumdaki insanların kendi *tercihi değildir.*

k) İnsanın acı çekmesi Tanrı'nın doğasını yansıtır ki Tanrı acı çeken bir Tanrı'dır. Dolayısıyla bu, hayatın merkezi gizemi-

nin parçasıdır: Bu, felsefi olarak tartışılamayacak, teolojik ya da (Tanrıcı) bir görüştür. Bunun doğru olduğu varsayılsa bile, bazı insanların neden ötekilerle kıyaslanamayacak kadar fazla acı çektiğini açıklamaz. Sıkı çalışarak doygun bir hayat süren, ana babalarının tutkun oldukları ve gurur duydukları çocukları olan ve yatağında huzur içinde ölen bir kişinin, hastalıklı, mutsuz bir evlilik yapmış, çocukları tarafından terk edilmiş ve acı içinde sürünerek ölen bir kişiye oranla hayatın gizlerini daha az yaşadığını mı söyleyeceğiz? Bu fikir ürkütücü görünüyor. (Yeri gelmişken, bu aynı zamanda Tanrıcı'nın mantıksal olarak (a) Tanrı'nın her şeye kadir olduğunu ve (b) iyicil olduğunu iddia edemeyeceği anlamına gelir. Ya O acıyı ortadan kaldırabilir ama kaldırmıyor ya da O acıyı ortadan kaldırmak istiyor ama yapamıyor. Dolayısıyla, O ya bir canavar ya da acizdir.)

3. *Acıya karşı tutumlar*
   a) Acıyı, eninde sonunda kurtulabileceğiniz bir dünyada kaçınılmaz bir unsur olarak kabullenmek: Onun sizi kaygılandırmasına izin vermeyin (Buda).
   b) Gelecek sefer daha iyi bir hayat beklentisiyle, sabırla dayanın (Hinduizm).
   c) Tevekkül: Sızlanmadan onun kaçınılmazlığını kabul edin ve dayanmak için elinizden geleni yapın (Stoacılar).
   d) Acıyla mücadele edin: Acıyı kabul edebilirsiniz; ama edilgen bir biçimde ona teslim olmanız (Yin) ya da içinizde kabaran gururu kaybetmeniz gerekmez (Yang); "O iyi geceye sessizce gitme: Öfkelen, ışığın sönmesiyle" (Ölen babasına Dylan Thomas'ın söyledikleri).
   e) Acının (sosyal reform, tıbbi araştırma, teknolojik gelişme adına insan güvenliğinin feda edilmesini reddetme yoluyla) dindirilebileceği yerde, bunun gerçekleşmesi için her şeyi yap (hümanizm, Konfüçyüs).
   f) Hayat denen şeyin tehlike içinde yaşamak demek olduğunu, hayatın risklerle dolu olduğundan evrende hayatın ortaya çıkma şansının milyarda bir olduğunu kabul etmek ve bu yüzden hiç olmazsa var olduğuna şükretmek. Herkes sakat, yoksun

hayatlar sürseydi bu sorun da çıkmazdı. Bu meselenin önem kazanmasının nedeni, koşulları yüzünden daha mutlu olanlarla bedbaht olanlar arasındaki karşıtlıktır. Dolayısıyla, hayatın adil olmadığını kabul edin ve şansınızı en iyi şekilde kullanın (varoluşçuluk).

g) Hayatın adil olmadığını kabul et; ama telafiyi cennette ara (Hıristiyanlık, İslam).

h) Dünyevi kaygılar ve uğraşlarla birlikte, acıya da boş verin ve evrensel akışın, hayatın ezeli ve ebedi özünün parçası olduğunuzun, varoluşun ölümcül sancılarının gelip geçici ve anlamının yanılsamalarla dolu olduğunun farkında olarak mutlu olun (Tao).

Örnek Olay 31:
DÜNYA DİNLERİNDEN AHLAKİ ÇEŞİTLEMELER

35. sayfadaki bir örnekte, dünyanın büyük dinlerinin hakkında farklı duruşlar sergilediği bir ahlaki mesele vardı: belli hayvanların etinin yenmesi. Bu, ahlaki sorunlar karşısında, resmi beyanlarıyla, bu dinlerin takındığı tutumların çeşitliliğine dair örneklerden biridir yalnızca. Aşağıda bu sorunlardan bazıları karşısında çeşitli dinlerin tavırlarını bulacaksınız. Eğer, i) bu pratikler arasında ortak bir ilke ve ii) birini diğerinden daha saygın kılan bir pratik bulabilirseniz, bunu belirtiniz. Dünya yüzündeki insanların bu çeşitlemeler arasında bir geçici uzlaşmaya varabileceklerini düşünüyor musunuz?

1. Hıristiyanların hayvan eti yeme konusunda özel kuralları yok. Birçok Budist vejetaryen ama bazı Budistler kendileri öldürmedikçe, kasaptan aldıkları eti yer. Yahudiler ve Hindular belli hayvanların etinden uzak durur. Jainler hiçbir surette et yemez.
2. Savaşta, Hıristiyanlar genel olarak Aziz Paul'ün öğretisini (Romalılar 13) izleyerek, Devleti dünya üzerinde Tanrı'nın hizmetinde gördüklerinden, Hıristiyanın görevi onu korumaktır (buna rağmen bu dinden önemli bazı pasifistler çıkmıştır). Budistler ve daha bağnaz bir biçimde Jainler *ahimsa*'ya, yani şiddet karşıtlığına inanır; ama yine de dinsel savaşlar eksik olmamıştır. İslam kafirlere karşı *cihad*, diğer bir deyişle Kutsal Savaş buyurur. Yahudilik

de aynı oranda savaşçıdır. Zen hem samuraylar hem de harakiri yapan İkinci Dünya Savaşı pilotları ve askerleri arasında yaygındır. Hinduların en saygın dinsel metni olan *Bhagavadgita* kavgaya girmeden önce bir kişinin manevi aydınlanmasını anlatır.

3. Yahudilik ve Hıristiyanlık alkol içme konusunda bir yasak getirmemiştir. İslam alkolü yasaklar. Buda katı kurallar çerçevesinde bedenin hoşlanacağı her şeye izin verir.
4. Başlangıcında dünyanın kısa bir süre sonra sona ereceğine inananlar arasında yayılan Hıristiyanlık bir bütün olara uzak durulması gereken bir şey olduğu dışında cinsellik hakkında hiçbir şey söylemez. Jain rahipler ile rahibeler birbirine dokunamaz. Tantrik Hindular, cinsel birleşmede duyulan mutluluğun insanın kozmik aydınlanmasıyla ve Varlığın Temeli'yle (Brahman) birleşmesiyle yaşanan büyük mutluluğa yakın olduğuna inanır. Taoizmde, yin ve yang güçlerinin birliğine vurgu yapılır ve erkekle kadın arasındaki, hayat boyu eş olduklarına bakılmaksızın, bir birleşmenin bunun gerçekleşmesi olduğuna inanılır.

Örnek Olay 32:
İYİNİN VE KÖTÜNÜN ÖTESİNDE

Hinduizm tartışması bağlamında bir alıştırma.

1. Sezgi "bilme"nin daha doğrudan bir yolu olduğu için aklın sezgiden daha değersiz olduğunu düşünür müsünüz? Bildiğiniz (ya da bildiğini düşündüğünüz) şeyler ne kadarı akla ne kadarı başka vasıflarınıza, özellikle sezginize dayanır? Bu ilişkiyi,
   Konunuzu bilme
   Eşinizin sizi sevdiğini bilme
   Belli görüşlerin yanlış/doğru olduğunu bilme
   Tanrı'nın varolduğunu/varolmadığını bilme
   Bir kişinin yalan/doğru söylediğini bilme
   Bir çocuğun ahlaki tehlikeye gireceğini bilme
   Mutlu olduğunu bilme,
   gibi örneklerde düşünün.
2. Kişinin hayattaki sosyal rolü ve yerine göre değişebilecek davranış biçimlerine başka örnekler veriniz. Advaita Vedanta'nın "iyi-

nin ve kötünün ötesinde" kavramını akla getiren mutlak bir etiği reddinin, her şeye izin vererek, son derece tehlikeli olduğunu düşünür müsünüz? İnsan davranışı konusundaki bu yaklaşımın bazıları, örneğin aydınlanmış kişiler, için kabul edilebilirken henüz olgunlaşmamış kişiler için kabul edilemez olduğunu düşünür müsünüz?

3. Metinde betimlendiği gibi ikili-olmayan bir durumun ne kadar mümkün olduğunu düşünüyorsunuz? D. H. Lawrence'ın 225. sayfadaki, karşıt örneğin sunulduğu alıntıyı okuyun. Bu örnek, okyanusta bir su damlası örneğinden ne kadar daha az ya da çok gerçekçidir? Bu iki görüş uyumlu hale getirilebilir mi?
4. Kişilik dayatmayı reddetmek kişinin her zaman itaatkâr olması gerektiği anlamına gelir mi? Gandi'nin o meşhur şiddete yer vermeyen direnişi örneği bu yaklaşıma ne kadar uyar?
5. Nietzsche, "üstinsan"ın (*übermensch*) iyinin ve kötünün ötesine geçtiğini çünkü onun, özellikle insanın tanrı karşısındaki statüsü hakkında, "yukarıdan" ahlaki emirler dayatan, dini öğretinin prangalarından kurtulmuş olduğunu savunur. Nietzsche ile Advaita Vedanta ne kadar uyumludur?

XI
Etik ve Politika

Ahlaki meseleleri politika ile ilgili olarak tartışmak, bazılarına bira fabrikasında ağzına içki koymamak ya da genelevde bakireliğin erdemlerine methiye düzmek kadar yersiz görünecektir. Politika, halkın gözünde "pis bir iştir", tilki gibi kurnazların ve her devrin insanlarının uğraşıdır. Politika "mümkün olanın sanatı" ve daha alaycı bir ifadeyle, "ikinci en iyinin sanatı" olarak tanımlanmıştır; politikanın uygulayıcıları çoğu insanın gözünde, Amerika dışişleri bakanı iken Henry Kissinger'ın söylediği gibi, gücün "büyük bir tahrik unsuru olduğu" yerde gücün arkasından koşan ilkesiz şöhret avcıları imgesine layıktır. Ama politikacılar arasında yalnızca dolandırıcılar, yalancılar, piyonlar ve aptallar değil, aynı zamanda ahlaki meseleleri, uluslararası değilse bile, ulusal tartışmaların konusu haline getiren

seçkin insanlar da vardır. Tarihe en soylu katkılarda bulunanlardan bazıları politikacılardır ve en zarif bazı felsefi fikirler politikacılar tarafından kaleme alınmıştır. İtalya, Mussolini kadar Garibaldi'yi de doğurmuştur; Almanya, Hitler yanında Bismarck'ı; Roma bile Caligulalar ve Neronlar yanında Hadrianları ve Trajanları doğurmuştur. İngilizce konuşan dünya belki de Amerika'da Jefferson ve –ne acıdır ki hiçbir zaman başkan olamasa da– Adlai Stevenson'dan, Britanya'da Burke, Mill ve Disraeli'ye kadar, en çok filozof-politikacı doğuran dünya olmuştur. Bundan dolayı, örneğin, 1980'li yıllarda ABD ve Britanya'da seçimle gelinen en yüksek mevkileri işgal edenlerden hareketle politikacıların yalnızca atgözlüğü takmış zorbalar oldukları genellemesini yapmak çok yanlıştır. Politikacılar halkın içinden çıktıklarından, doğal olarak insanın erdem ve zaaflarının bütününü yansıtacaktır ve eğer birincisi belli bir zaman diliminde hâkim görünüyorsa, sarkacın er ya da geç erdemden yana salınacağını beklemek akla yakındır. Aristo "İnsan politik hayvandır" der; o böyle dedi diye böyle olmaz; ama kuşkusuz onun sözleri ahlaki meseleler söz konusu olduğunda politikanın kısaca gözden geçirilmesini haklı çıkaracak kadar doğru görünmektedir.

Yönetim Biçimleri

Eğer öncelikle yönetimlerin farklı ülkelerde farklı zaman dilimlerinde almış oldukları çeşitli biçimleri özetlersek, bu bölümün ana konularını tartışmanın yolu açılacaktır. Yunanca arche'nin anlamlarından biri "yönetim", *kratein*'in ise "yönetmek"tir. Bunların biri ya da öteki aşağıdaki her sözcüğün ikinci yarılarını oluşturur; birinci yarılar ise değişkenleri anlatır.

Otokrasi (*autos*= "kendi"): Tek bir hükümdarın yönetimi; aynı sistem monarşide de vardır.

Monarşi (*monos*= "tek başına"): Sözcüğün günümüzdeki kullanımıyla, otokrasi, normal olarak mutlak gücünü şu ya da bu biçimde kendi çabalarıyla kazanmış bir diktatörün yönetimi iken monarşi, aynı soydan gelen kral ya da kraliçenin yönetimidir.

Oligarşi (*oligos*= "birkaç"): Julius Caesar'ın öldürülmesinin ardından kurulan üçlü yönetim gibi, birkaç kişinin yönetimidir.

Patriarşi (*pater*= "baba"): Babaların yönetimi (ya da yerli halklar arasında olduğu gibi, bir kabilenin ya da topluluğun yaşlı ya da saygın üyelerinin yönetimi).

Aristokrasi (*aristos*= "en iyi" ya da "en güzel"): Fiilen, devrim öncesi Fransa ya da Tudor öncesi İngiltere'de uzun süreler için olduğu gibi, asillerin yönetimidir.

Plutokrasi (*ploutos*= "servet"): Zenginlerin yönetimi. Amerika sistemini böyle tanımlayan şüpheciler vardır; zira "Mütevazı evden Pembe Köşk'e" sendromu geçmişte kalmış bir şey olarak görülmektedir.

Bürokrasi (bu defa, Yunanca karşılıkları olmadığından, Fransızca "bureau" sözcüğünden geliyor): Kamu görevlileri ve sivil hizmetlilerin yönetimi. Yine konuğumuz şüpheciye başvurursak, bu Britanya'nın yönetim biçimidir; çünkü seçilmiş vekiller gelip geçerken sivil görevliler birbiri ardından gelen parlamentolar süresince yerlerini korurlar.

Teokrasi: Kelime anlamı "Tanrı'nın yönetimi", türevsel olarak, Tanrı'nın temsilcilerinin; rahipler ya da onların muadillerinin (Şah sonrası İran'ında Ayetullah, Reformasyon Cenovası'nda büyükler ya da presbiteryenler) yönetimi demektir. Etimolojik olarak da bu anlama gelir.

Hiyerarşi (*hieros*= "kutsal"): Modern popüler kullanımda, bu sözcük orijinal anlamını kaybetmiştir ve şimdi herhangi bir cemaat, şirket, örgüt ya da mesleğin önde gelen üst kesimi anlamına gelir. İlginç olan, sözcük hâlâ "Senden daha kutsal olduğumu düşünerek adımını yavaş at" anlayışını koruyor.

Gerontokrasi (*geron*= "yaşlı"): Yaşlıların yönetimi. Gorbaçov öncesi Sovyet Rusya ve 1948'de Çin'de komünist zaferin ardından onlarca yıl sonra, bu ülkelerin ikisinin de yönetim biçimi bu biçimde tanımlanabilir.

Stratokrasi (*stratos*= "bir ordu"): Askeri düzende yönetim; modern dünyada bunun örneği çoktur.

Meritokrasi (*meritum*= Latince'de "liyakat"): Meritokrasinin Yükselişi adlı kitabın başlığından gelen, en yetkin/bilgili/saygın tarafından

yönetim anlamına gelen modern bir sözcük. Bu "mıriltılı" değil, "hıriltılı" bir sözcüktür, anlamı da insanların en yüksek sorumluluk konumlarına eriştiği sürecin "ki onlara verilecektir" felsefesine dayanmasıdır.

Demokrasi (*demos*= "halk"): Halkın yönetimi. Bu yönetim biçimi, insanların hakları ile ilgili bir örnek olayla birlikte, metinde etraflı bir biçimde tartışılacaktır. Bu noktada işaret etmemiz gereken şey, bu sistemin etkin olarak işleyebilmesi için, yönetenlerin sürekli değişmesi gereğidir; öyle ki bir yanda yönetenleri, öte yanda yönetilenleri kapsayan "biz-onlar" sendromu, bütünüyle ortadan kaldırılamasa bile en aza indirilmelidir. Bu süreç, insanların küçük bir örgütlenmesinde büyük örgütlenmelere oranla kuşkusuz daha kolaydır. (Ben sabırla her türden hiyerarşiye karşı çıkan bir örgüte üyeyim; örgütün bunu başarma yöntemi, başkanın ve yerel toplantıların sekreterinin bu görevde en fazla üç ay kalacağı yönünde yazılı olmayan bir kural sayesinde olmaktadır.)

Bunlar dünyanın yaşadığı ve hâlâ yaşamakta olduğu yönetim tiplerinden yalnızca birkaçıdır. Bu listeye eklemeler yapabilirsiniz ve aslında, eğer Yunan felsefesi hakkında sağlam bilginiz varsa (felsefeyle uğraşırken faydalı bir silah), bu eğlenceli de olabilir. Öğretmenlerin yönetimi "pedagogarşi", kadınların yönetimi "jinarşi" olur, "jinekokrasi" ise çoğunluk halde kadınların yönetimi anlamına gelir. ("Porcokrasi" herhalde erkek şovenlerin yönetimi, "ludokrasi" playboyların; "pornogarşi" ve "idiotokrasi", sözlüklerde bulamasanız da açıklama gerektirmez; "farmakarşi" ya da "oinopotokrasi"ye ne dersiniz?)

Daha açık olsun diye, farklı yönetim biçimleri ayrı ayrı sınıflandırıldılar; ama pratikte iki ya da daha fazla tipin örtüşme şansı vardır. Örneğin, bir otokrat, zengin olmasa da asil olabilir; gerontokrasi demokratik de olabilir ve bürokrasi her kılığa girebilir. Diğerlerinden kategorik olarak ayrı olan ve hep ayrı duracak olan bir yönetim biçimi (bu durumda ifade tümüyle yersiz olsa da), kelime anlamı "yönetimsizlik" olan anarşidir. Geçtiğimiz üç yüzyıl boyunca bu biçimin çeşitli tezahürleri ortaya çıkmıştır.

Yönetim ve Filozoflar

Batı Avrupa'dan Kuzey Amerika'ya, oradan da Avustralya'ya, dünyadaki birçok ülke demokratik bir biçimde yönetildiği iddiasındadır. Biz önce demokrasi fikrinin Platon'dan Mill'e (bunlar esas olarak düşüncelerindeki zenginlik dolayısıyla asıl olarak seçildiler) bir dizi filozofun düşüncesinde nasıl geliştiğini irdeleyeceğiz, sonra da pratikte demokrasinin ne anlama geldiğine yakından bakarak bu fikrin modern dünyanın politik yapılarında ifade bulup bulamayacağını soracağız.

Platon'un Devlet'i: Demokrasi fikri iki bin yılı aşkın bir zaman önce Platon tarafından, bu zamana kadar yazılan bütün felsefi eserler içinde en meşhur olduğu iddia edilen *Devlet* adlı eserinde popüler hale getirilmiştir. Bu kitapta yazar, politika, eğitim, ahlak, evlilik, metafizik, sanat, şiir, psikoloji, ilahiyat ve adalet hakkındaki görüşlerini dile getirmiştir. Amerikalı yazar ve filozof R. W. Emerson, *Devlet* hakkında, "Kütüphaneleri yakın! Bu kitap onların hepsine bedel" diye yazmıştır. Bu kitabı okumadan felsefe tahsil etmek, Eski Ahit'e başvurmadan Hıristiyanlık, Bach'a başvurmadan Batı müziği tahsil etmeye benzer.

Platon'un tahayyül ettiği biçimiyle ideal cumhuriyet, yurttaşları arasında üç akım ya da katmanı barındırır: Üstün entelektüel meziyetleri yüzünden seçilmiş, devleti yöneten filozof-krallar, devleti savunan askerler ve akademik sınavlarda başarısızlığa uğramış, el emeğine dayalı bütün günlük işleri yerine getiren –çiftçiler, alet yapımcıları, tüccarlar vb– işçiler. Platon, akademik bakımdan en parlak olanları devletin muhafızları olarak seçer; çünkü ona göre, sağlıklı ve adil yönetim umudu ancak aydınlanmış insanların yönetimiyle gerçekleşir. Platon şöyle yazar: "Bilgelik ve siyasi liderlik, aynı kişinin şahsında birleşene kadar... şehirler gibi insanlar da hastalıktan kurtulmayacaktır".

Platon'un çizdiği ütopya, çoğu zaman demokratik olarak nitelenir; ama gerçek hiç de öyle değildir. Kuşkusuz bu ütopya otokrasinin, plutokrasinin ve aristokrasinin kötü yanlarından sakınmıştır. Bir hükümdar olmak, yıllar boyu sıkı eğitimle geliştirilmiş doğuştan

entelektüel meziyetlerin hayata geçirilmesini gerektirir; mevkiler soy esasında edinilmez ve servet sahibi olmakla seçkinler arasında bir yer alınamaz. Ama seçkinler sözcüğü oyunu açığa vurur. Muhafizlık görevi yalnızca yurttaşların seçilmiş bir azınlığına açıktır ve yönetilenler hiçbir zaman işe karıştırılmaz. Böylelikle, sadece dar bir kesimin (önceki sınıflandırmaya bağlı olarak) erişebildiği muhafizlık düşünüldüğünde, bu bir oligarşik meritokrasiydi; bazı yönetim biçimlerinden daha demokratik idi, ancak daha sonra hayata geçirilemediği ama tanımlandığı biçimiyle temsili demokrasi değildi.

Batı ülkelerinde hayat bulduğu biçimiyle demokrasinin memurların zorunlu olarak bir biçimde akademik eğitime tabi tutulmuş olsaydı daha mı verimli olurdu konusu üzerinde kafa yormak ilginç olabilir. R. L. Stevenson'a göre, bir parlamentonun üyesi olmak, hiçbir nitelik gerektirmeyen tek meslektir ve bu durum, Amerikan Senatosu ve Temsilciler Meclisi için de geçerlidir (Başkanı saymaya bile gerek yok). Teoride bu makul bir istek gibi görünür; ama pratikte hemen birçok soruyu beraberinde getirir. Yönetmek, her şeyden önce, karar almak demektir ve akademik olanların bu iş için özel nitelikler taşıdığını iddia etmek için ortada pek kanıt yoktur. (Çoğu zaman bezgin akademisyenlerden başka bir şey ifade etmeyen birçok akademik mevki sahibine baktığımda, pratik işleri yürütmek için akademik uzmanlık ve yeteneğin karşıt beceriler olduğu endişesine kapılırım.) İkincisi, akademik yetkinlik normal olarak zekâyı yansıtmakla birlikte, sağduyunun bir göstergesi sayılamaz; çoğu durumda (yine, deneyimlerimden kalkarak) bunun tersi doğrudur. Üçüncü olarak, zeki olmak yönetimde olan her kişinin en başta gözetmesi gereken, başkalarının duygularını anlama genişliğinin garantisi değildir. İster politikada ister iş hayatında olsun, dünyanın en zalim insanlarından bir kısmı kuşkusuz zekidir. Dördüncü olarak, sınavı kimin düzenleyeceği ve değerlendireceği (ve bunun kanun koyucunun işi olamayacağını varsayarak, sınavı değerlendirecekleri kimin seçeceği) sorunu vardır. Nihayet –Platon'un bütün önerileri üzerindeki en ciddi soru işareti olarak kalan– nüfusun büyük bir kesimini dışlayan böyle bir seçmeci süreç hiçbir zaman bir bütün olarak nüfusu temsil etmeyecek ve aslında yalnızca toprak sahiplerinin oy kullandığı dönemdeki Britanya parlamentosundan farklı olmayacaktır. O zamanki Atinalılar arasında

olduğu gibi, Platon'un cumhuriyetinde de nüfusun yaklaşık yarısının hiçbir hakları olmayan köleler olduğunu düşünürsek, Platon'un önerilerinin bir demokrasi temennisinden öte olmadığı görülebilir.

Hobbes'un Leviathan'ı: 2. Bölüm'de, Hobbes'un insan doğası hakkındaki içten ve ikircimsiz olduğu görüşlerinden kaynaklanan yönetim görüşünün ne olduğunu görmüştük. Hobbes, insanı mekanik bir evrenin bütünleyici bir parçası olarak gördüğünden, filozofların ya da sosyal bilimcilerin, insan eylemlerini fizikçilerin ağırlıkları ve ölçüleri ele aldıkları gibi alabileceklerine inanıyordu. İddialarını tümevarımcı bir yöntemle kendisinden hareketle bir bütün olarak insanlığa vararak yapan Hobbes, insanı doğal olarak ve temelde bencil, kavgacı, güç düşkünü, kötü ve sapkın olarak tanımlıyordu. Dolayısıyla, anarşi durumunda insanlar birbirlerini yok edecektir. Bunu önlemek için, bir uzlaşıma varılmalıydı. Doğal olan insanın canının istediğini yapma hakkı, türlerin kendilerini yok etmekten sakınmaları gerektiği doğa yasasına öncelik tanımalıydı. Bu ancak herhangi bir devletin bireylerinin özerkliklerinin bir kısmını bağımsız kamusal otoriteye teslim edecekleri bir sözleşme biçimiyle başarılabilirdi; ancak bu şekilde yurttaşlar arasında barış sağlanabilir ve korunabilirdi çünkü iki birey arasındaki herhangi bir özel anlaşma, taraflardan birinin bunu kendi çıkarına kullanmaya başlamasıyla bozulacaktı. Bu sözleşme sayesinde –ancak bu sözleşme sayesindedir ki daha önceki yazarlar devleti doğal durumun bir parçası olarak düşünmüştü– devlet bu biçimde varlık bulur.

Hobbes, şaheseri *Leviathan*'da, ideal yönetim biçiminin bir monarşi ya da otokrasi olduğunu öne sürer; çünkü bir demokrasi ya da oligarşide karar alma süreçlerine kaçınılmaz olarak çatışan çıkarları olan halk katılır. Halkın görevi bu yüzden ilk hükümdarı seçmektir, ondan sonra birbiri ardına gelen yöneticiler başka bir seçimin gerekmemesini sağlar. Hobbes şunu da ekler: Bir çoğunluk bir kere yönetici için oyunu vermişse, "hem o yöneticinin lehinde hem de aleyhinde oy kullanan herkes, o yönetimin bütün eylemleri ve kararlarına, sanki onlar kendisininmiş gibi yetki vermiş olur". Bu şekilde seçilmiş kişi, artık yönettiği insanlar arasında yasa ve düzeni koruyarak ve sosyal dokunun güvenliği ve sürekliliği için gerekli olabilecek ne

varsa yaparak sözleşmenin hükümlerini kendi adına yerine getirecektir. Hobbes'a göre, eğer yönetici, örneğin birkaç yıl arayla kendini bir yeniden seçim sürecine teslim ederek ya da rakiplerinin kendisini halkın isteklerinin aksine davranmakla (diyelim, vergileri artırmak) suçlamasına izin veren bir anayasa çerçevesinde iş yürütmek zorunda kalarak seçmenlerine hesap vermek durumunda bırakılırsa otoritesi feci bir yara alacaktır. Hobbes dine karşı şüpheci olsa da bu siyaset teorisinin "kralların ilahi hakları" kavramına nasıl destek verdiği görülebilir; o kuşkusuz Stuartların, özellikle de II. Charles'ın desteği olmaksızın hayatı anlamakta güçlük çekecekti; Hobbes'un talihsizliği (I. Charles kadar olmasa da) kendilerinin ilahi solda olduğuna inananlara rastlamasıydı, bu yüzden Commonwealth ara döneminde ülkeden kaçmak zorunda kaldı.

Hobbes'un güçlü, tekbaşlı (ve söylemeye gerek yok ki tek-yanlı) yönetim savunusu, yüzyıl önce İtalyan Machiavelli tarafından ortaya konmuş görüşlerin uzantısıdır. Machiavelli, Prens adlı kitabında, kaba bir çıplaklıkla, büyük oranda güce ve bencilliğe dayalı politika –o zaman bununla Avrupa politikasını kastediyordu– fikrini öne sürmüştü. Onun, Hobbes'un fikirlerine asıl ve doğrudan etkisi, ulus-devletin egemenliğini savunmak yönünde olacaktı. Dolaylı olarak ve felsefi açıdan daha ilginç olan yön ise Machiavelli'nin bireyciliğe verdiği destekti. Bu görüşe göre devletin gücü ve yasaların otoritesi, ancak birey olarak insanın güvenliğine katkı yaptığından dolayı haklı görülebilirdi. Herhangi bir bireyin kişisel özerkliğinden kısmen vazgeçmesinin tek gerekçesi, bu durumda gereken itaat ve otorite saygısının birey için –ve daha çok da bireyin uzun vadeli çıkarı için– kendi adına bu adımı atmayı reddetmesi durumundan daha az sancılı olmasıdır.

Bir diktatörün, bu işi becerecek kadar okuma yazma bildiğini varsayarak, Hobbes'un Leviathan'ını okumaktan neden büyük zevk alacağını ve birçok demokratik ülkenin başbakanının genelde içten içe Hobbes'un yöneticiler için öngördüğü gücün özlemini neden duyduğunu kestirmek kolaydır. Liberaller bile, demokrasinin pek arzu edilmeyen bazı özelliklerinden doğan durumlardan umutsuzluğa kapılarak, (G. B. Shaw'ın "az sayıdaki fırsatçının atanmasının çok sayıdaki yeteneksizin seçimiyle ikame edilmesi" olarak tanımladığı)

yer yer gücü kötüye kullanmışlardır; eline mutlak gücü geçiren kişinin nasıl bir fatura uzatacağı üzerine fanteziler üretmek zevkli bir eğlencedir aslında. Gelgelelim, bu yönetim biçiminin deneyimi, arada akıllı ve iyi yürekli bir hükümdarı öne çıkarsa bile, daha büyük bir ihtimalle –eğer Hobbes haklıysa, daha doğal olarak– elindeki gücü tebaasının iyiliği için değil, yalnızca kendi yuvasının rahatı için kullanan yöneticiler çıkaracaktır. Her Pitt'e karşılık bir düzine Thatcher, her Lincoln'a karşılık bir düzine Reagan vardır. Gelişmesinin belli bir aşamasında bir devletin en iyi şekli belki otokrasi olabilir (sömürgecilik sonrası Afrika buna örnek gösterilebilir); ama göründüğü kadarıyla, gücün birey üzerindeki yozlaştırıcı etkisi, özellikle birey bir hanedan kurmuşsa o kadar barizdir ki bunu anlamak için Lord Acton'ın "Güç yozlaştırır, mutlak güç mutlaka yozlaştırır" vecizesine gerek yoktur. Eğer, Platon'un işaret ettiği gibi, "demokrasi despotizme yol açar"sa, despotizmin tuzaklarından hareket eden bir sistem umut edebilir miyiz?

Locke: İdeal yönetim biçimine ilişkin olarak Batı'da bugün kabul gören görüşe çok daha yakın olan düşünür, John Locke'tur (1632-1704). Eğer epistemolojik bir araştırma yapıyor olsaydık, bu kitapta onun hayaletine çok rastlardık. Locke'un yönetim görüşleri, yönetimle yurttaşlar arasındaki sözleşmenin, yönetilenlerin tam rızasını almış bir sözleşme olması gerektiği, yurttaşların muhalefetlerini dile getirmekte özgür olması gerektiği ve sonuçta uygulamalarından etkilenenlerin çoğunluğunun desteğini yitirmiş hiçbir yönetimin sürdürülmemesi gerektiği ilkelerine dayanır. *Hükümdarlarını insanlar yapar, insanlar yıkar.* Locke'a göre, hiçbir yurttaş "kendi rızası olmadan başkasının politik gücüne tabi" olmamalıdır. Hobbes'un doğa yasasının, yurttaşlarının uzun dönemli çıkarları için otokratik bir yönetimi gerektirdiği görüşüne karşılık, Locke, hiçbir insanın ya da yönetimin "başkasının hayatı, özgürlüğü ya da mal mülkü üzerinde keyfi gücü" olamayacağını savunur. Locke'u okuduğunuzda, kulaklarınızda Amerikan Bağımsızlık Bildirgesi yankı yapıyorsa, bu bir tesadüf değildir. Locke yazarken aklında Amerikan sömürge devletleri vardı ve bildirgeyi kaleme alan Thomas Jefferson, Locke'u iyi çalışmıştı.

Gerçekten de Locke, demokrasi olarak adlandırılabilecek bir yönetim anlayışı ortaya atmıştı; çünkü bu anlayış yalnızca çoğunluğun desteğine dayanan bir otoriteye sahip yönetimi savunuyordu. Bu, bize özel olarak devrimci bir fikir gibi gelmeyebilir; ama Locke'un birçok çağdaşı için bu neredeyse ihanetti. Yurttaşların eline böyle bir güç vermek, insanların örneğin zorba bir yönetim altında, devrime kalkışma haklarının olduğu anlamına gelirdi. Daha sonra haklar sorununa döneceğiz. Locke'un karşımıza çıkardığı konu, otoritesini çoğunluğun desteğinden alan yönetim nosyonunun, fiilen uygulanmasa da ne kadar övgüye değer bir şey olduğudur.

Demokrasi: Kabul etmek gerekir ki bu yönetim sistemini desteklemek için ilk bakışta bir gerekçe vardır. Bir yöneticinin ya da bir grup yöneticinin, aldıkları kararlar için her zaman halka hesap vermek durumunda olması, iki örneği birbirine hiçbir zaman benzemeyen bir tür için, mümkün olabilecek en büyük tatmini sağlayacaktır. Bu tez, Locke'un zamanında nüfusun küçük bir azınlığının seçme hakkı olduğu düşünüldüğünde, belli yaşın üstündeki herkese seçme hakkı tanınması koşullarında daha da güçlü olacaktır. Locke'un, yönetimin hizmet etmek ve hoşnut etmek zorunda olduğuna inandığı insanlar, yalnızca toprak sahibi soylular ve öteki mülk sahipleriydi. Ne topraksızlar ne de kadınlar temsil ediliyordu, öyle ki bu demokrasi biçimi Platon'un cumhuriyetine yapılan itirazlara açıktı; yani bu yönetim, yönetimi altındaki yurttaşların tamamını temsil etmiyordu; ama en azından Locke, yöneticilerin karşısına bazı yaptırımlar ya da engeller çıkarıyordu ve bu, arzulanan bir gelişme olarak görülmelidir.

Çoğunluk desteğiyle yönetim pratiğine ilişkin (en azından) üç soru akla gelir. Bunların ilki, derin politik inançları olmayan ve hiçbir politik etkinliğe katılma arzusu duymayan, *sessiz çoğunluk* denen olgunun varlığıdır. Bu insanlar, genel olarak, rahat bırakıldıkları sürece kimin yönettiğiyle ilgilenmezler. Zaman zaman, belki, Britanya'da Sosyal Demokrat Parti'nin kurulduğu zaman olduğu gibi, içinde bulundukları ataletten şöyle bir silkinirler, yine de belirli bir politik ideolojiyi savunmazlar. Sayıları kestirilemeyen bu grup, genellikle hangi politik teori hoşlarına giderse ona kapılacakları için, aslında bu, demokratik bir ülkedeki gerçek tartışmanın –zamanın yöneticilerine

destek ve itiraz belirtmenin– bir bütün olarak seçmenler kitlesi içinde ancak bir azınlık oluşturan politik eylemcilere bırakılması anlamına gelir.

İkinci olarak ve birinci sorunla bağlantılı olarak demokrasi ideali, insanların kafalarını etkilemekte ve oylarının yönünü belirlemekte *kitle iletişim araçlarının gücüne* karşı mücadele vermek zorundadır. Yakın dönemde, hem Britanya hem de Amerika'da (ve muhtemelen öteki demokratik ülkelerin çoğunda) politik okulların yandaşları tarafından ekranlarda sunulan imaj, yurttaşların kime oy vereceklerini belirleyen unsurlardan –en önemlisi değilse de– bir tanesidir. Lock herhalde düşlerinden biri olan Amerika'daki başkanlık seçimlerinin taraflarından birinin, iki rakip arasındaki bir dizi televizyon tartışmasında sakalları uzamış olduğu ve izleyenlere kovboy filmlerindeki "kötü adamları" hatırlattığı için kazandığı ya da kaybettiğini öğrenmekten hoşnut olmazdı. Britanya'daki popüler gazeteler sürüsünün okurlarına takındığı tavır –eğer sayfalarını doldursun diye seçtikleri "hikâyelerin" bir anlamı varsa– açıktan ve alaycı bir küçümsemedir. Bu gazetelerden birinin editörü, *Daily Mirror*'dan Cecil Harmsworth King (o zamanlar oydu), okurlarının entelektüel düzeylerinin düşük olduğuna dair yapılan bir eleştiri karşısında, entelektüellerin sorununun, gazete okurlarının çoğunluğunun herhangi bir konuda somut bir düşünceyi anlamaktan ne kadar yoksun, ne kadar mankafa, cahil ve önyargılı olduğunu anlamamak olduğunu yazmıştı. Bunlar keskin sözcüklerdi ve o zamanlar şiddetli tartışmalara konu olmuştu; ama (başkasını değil de insanın yabancı ziyaretçilerden saklamak isteyebileceği bir ulusal gazetenin adını vermek gerekirse) *Sun* gazetesinin dört milyonluk günlük okur bulduğu bir ülkede Locke çoğunluğun rızası hakkında bu kadar heyecanlı laflar etmeden önce bir kere daha düşünürdü herhalde. Locke, bir avuç yabancının eğittiği dört milyon papağanın ifade ettiği bir uzlaşının sağlıklı bir şey olduğunu pek düşünmezdi gibi geliyor.

Çoğunluk yönetiminin getirdiği üçüncü sorun, felsefi açıdan en önemlisidir. Çoğunluğu oluşturan herkesin çeşitli meseleleri etraflıca düşündüğünü, öyle ki desteklerinin örtük değil, etkin olduğunu tartışmasız kabul etsek bile, azınlığın haklarının temsili sorunu olduğu yerde durur. Hobbes, yönetici bir kere seçildiğinde, yalnız kendisini destekleyenleri değil, yurttaşların tamamını temsil etmesi gerektiğini

savunmuştu. Bu fikir, teoride hoş yankılanır; ama pratikte durum çoğu zaman, en hafifinden, kafa karıştırıcıdır. Tikel bir politik uygulamanın çoğunluğun görüşlerini yansıtıyor olması, azınlık açısından, varılan kanaatin "doğruluğunu" garanti etmez; "doğruluk" Hobbes gibi "devletin çıkarına en iyi hizmet eden" bir şey olarak tanımlansa bile durum değişmez. Örneğin, Britanya halkının değerli bir azınlığı onlarca yıl Britanya'nın Güney Afrika'ya ekonomik yaptırımlar dayatması gerektiğini savunmuştur. Bu inanç hem ahlaki temelde –bu ülkedeki beyazların siyahlara insanlıkdışı davranışlarının etik olarak savunulamayacağı– hem de pratik temelde –eğer hiçbir şey yapılmayacak olursa bu unutulmayacaktır, kaçınılmaz olarak eninde sonunda, Güney Afrika'da çoğunluk yönetime geçecek ve Britanya ile ilişkiler yeniden gözden geçirilecektir– gelişmiştir (Hobbes'un daha kuvvetle bastıracağı ilk gerekçedir). Bu konuda azınlık ihmal edilmiştir (şu işe bakınız ki nüfusun yalnızca küçük bir azınlığını temsil eden bir hükümet, çoğunluk bazen yanlış olabilecekken, azınlığın da her zaman doğru olmayabileceğini göstermişti).

Özgürlük konusunda Mill: Azınlık hakları sorunu, hem yazıları hem de meclisteki konuşmalarıyla, John Stuart Mill tarafından öne çıkarılmıştır. Mill'in iddiası, öz olarak çok temel ve çok basittir: Eğer demokrasi bütün yönetilenlerin isteklerinin bir ifadesi olacaksa, o her konuda çoğunluğun iradesi ile uyuşmayan ya da uyuşamayanların isteklerini de içermelidir. Mill bu bakış açısını en meşhur kitabı *Özgürlük Üzerine*'de çarpıcı bir açıklıkla dile getirmiştir (bu kitap belki siyasi felsefe konusunda yazılanlar arasında anlaşılırlığı, kapsamı ve liberalizmi ile *Devlet*'in en önde gelen rakibidir: Söz konusu kitaba bir göz gezdirerek elinizdeki kitabı okuma zamanından tasarruf yapabilirsiniz; ne kadar benzer "alıntı" içerdiğini gördüğünüzde belki de şaşıracaksınız). İkinci Bölüm'den iki cümle, eserin içeriği hakkında fikir verebilir:

> Eğer bütün insanlığın fikri karşısında tek bir fikir olsaydı ve bu karşıt fikri de yalnızca tek bir kişi savunsaydı bile, insanlığın bir kişiyi susturmasının o bir kişinin, elinde güç olması halinde, bütün insanlığı susturmasından daha haklı bir gerekçesi yoktur...
> Boğmaya çalıştığımız fikrin yanlış fikir olduğundan asla emin olamayız ve şayet emin olsaydık, boğmak yine de kötülük yapmak olurdu.

Bu sözcükler elbette, ondan yüz yıl önce yaşamış Voltaire'i hatırlatır: "Söylediklerine katılmıyorum ama hayatım pahasına bunları söyleme hakkını savunacağım". Mill, *Özgürlük Üzerine* adlı kitabında devlet içindeki azınlıklarla ilgili dört ana noktaya işaret eder.

1. Çoğunluk belki yanlıştır.
2. Çoğunluk doğru olsa bile, azınlığın yapabileceği katkılar vardır.
3. Eğer çoğunluk yanlışsa, bu halkın refahını tehlikeye sokar.
4. Bu yüzden azınlığın ifade özgürlüğü olmalıdır.

İlk üç önermeye muhtemelen çok az kişi karşı çıkacaktır; asıl sorun politik değil felsefidir: Çoğunluğun yanlış olduğunu vurgulamak için gerekli otoritenin niteliği. Tarih, tıpkı köle ticaretini destekleyen 18. yüzyıl Britanyası'ndaki çoğunluğu ya da toplama kamplarına gözlerini kapayan 1930'lar ve 40'lardaki Almanların çoğunluğunu yargılarken yaptığı gibi, çoğunluğun desteklediği bir devletin yaptıklarını çoğu zaman kınamaktadır; ama o zaman insan, kabul edilmiş bir görüşün ya da politikanın yanlış olduğundan nasıl emin olabilir? Bir kere daha, 4. Bölüm'de tartışmış olduğumuz, davranışının ahlaki değerinden nasıl emin olabileceğine ilişkin bireyin karşısına dikilen aynı sorun ortaya çıkmış bulunuyor. (Bir devletin davranışına karşı bazı tarihsel yargıların kuşkusuz ahlak kurallarıyla hiçbir ilgisi yoktur. Savaş sonrası Britanyası'ndaki yerfıstığı planı, amaçları bakımından diğerkâmdı ve bu yüzden, muhtemelen, takdire değer bir girişimdi; ama genel olarak uygulamadaki ciddi yetersizliği yüzünden suçlanmıştı.)

Mill'in son önermesi, fikirlerin her yolla –konuşma ya da yazı– iletilmesine özgürlük anlamında alınabilir. Buradan çıkabilecek iki olası tepki vardır. Bu düşünceyle bir yandan yalnızca güvenlik nedenleriyle bile olsa, akla gelen her düşüncenin dile getirilmesine izin vermenin politik olmayan bir tutum olacağı temelinde itiraz edilebilir; çünkü ağızdan çıkan sözler, muhtemelen er ya da geç bu düşüncelere katılan bazılarının eyleme –devlet için yıkıcı olabilecek eyleme– geçmesine yol açar. Dünya yüzünde hapsedilerek düşüncelerini ifade hakkından yoksun bırakılmış belli bir nüfusu barındırmayan çok az ülke olsa gerek. (Mill, Uluslararası Af Örgütü'nün ömür boyu başkanı olabilirdi; çünkü ona göre, yurttaşlarının benimsemesinden korktuğu ve kendi politikalarına karşı olan düşüncelerle yalnızca bu

düşünceleri boğmak için uğraşan bir yönetim daha baştan yönetme hakkını kaybetmiştir.)

İkinci tepki, bir demokraside politik konularda ifade özgürlüğü tanınmasının istenen bir şey olduğunu belki genel olarak kabul eder; ama bu özgürlüğün insan düşüncesi ve davranışının her alanına genişletilebilir olup olmadığını sorgular. Faşistlerin görüşlerini (hatta bu görüşler halkın büyük bir bölümünün temel haklarından mahrum bırakılmasını savunuyor bile olsa) kamusal alanlarda ifade etmelerinin daha iyi olduğu fikrine (tamamen) katılabiliriz çünkü aksi halde hoşgörü adına hoşgörüsüz davranmış olabiliriz (tam bir açmaz, gerçekten); ama toplumun bir bütün olarak bireylere içlerinden geldiği gibi davranmasına ne oranda izin verebileceğinin bir sınırı olmalıdır; örneğin, ölüseviciye hoşgörü göstereceğimiz şüphelidir ve yasalar, en azından Batı ülkelerinde, oğlancılığa ya da çocuksevicilığine izin vermez. Bu gibi konularda kamusal tutum, söz konusu tarafsız kişilere verdiği ya da muhtemelen vereceği zararlar yüzünden tasvip edilemeyecek belli kişisel tatmin biçimlerinin olduğu yolundadır. Mill, bu konuda şöyle yazar:

> Bireyin özgürlüğünün hangi noktada sınırlanması gerekir: Kişi başka insanların başına bela kesilmemelidir.

Mesele, kuşkusuz, bu duygular makul gözükse de bu yaklaşımın, sorunu çözülmüş farz ettiğinden temel soruna yanıt verememesinden kaynaklanır. Oturduğum bloklara gelen bir ziyaretçinin arabasını kapımın önüne park etmesinden ve beni ya başkasının yerini işgal etmek ya da arabamı bir mil uzaktaki bir garaja park etmek zorunda bırakmasından alınmayacak mıyım? Başka hiç kimse etkilenmemiş olsa bile, ziyaretçinin eylemi elbette beni rahatsız etmiştir; ama bu mesele Mill'in aklındaki türden bir mesele değildir. Bazı durumlar vardır ki birisi omuz silker geçer, öbürü saçını başını yolar. Çamaşırlarını verandasına astı diye karşımızdaki dairede oturan bir çifti polise şikâyet eden bir komşum var; gerekçesi de bu çiftin açıkça mülklerinin "dış görünüşünde bir değişikliğe" izin vermeyen kontratlarının şartlarını çiğnedikleridir. "Rahatsız etmeyiniz" ibaresi, yasa açısından "Kamuya ait yerlere işemeyin" demektir, yine de

çoğumuz muhtemelen buna hem kendimiz uyarız hem de başkalarının uymasını bekleriz; ama yasayı çiğnemek dışında kurtuluşun olmadığı yerlerde, kurallara uyarak kendilerine akıl almaz zararlar veren insanlar vardır. (Hem sözleriyle hem de gizliden gizliye yaptıklarıyla, Britanyalıların özellikle bu nitelikte bedensel işlevlerin olduğu gerçeğini –saygın insanların böyle şeylere tenezzül etmeyeceğini ima ederek– gizlemek için ellerinden gelen her şeyi yapması bu ulusun garip taraflarından biridir. Çişini tutamamak, yaşlı insanlara gerçekten yaşlanmanın öteki bütün tezahürlerinden daha büyük bir işkencedir ve bu işkence, irrasyonel görünse de çocuk yetiştirmede önceliği çişini tutmayı öğretmeye veren bir toplum özelliği taşımanın kaçınılmaz sonucudur.)

Mill'e dönecek olursak; önemli olan şey, içlerinden bazılarının kendi güvenliğini tehdit edebileceği gerekçesiyle muhaliflere ifade özgürlüğü tanımayı reddetmeye çalışan devlet hep bir ağızdan yavan sözleri tekrarlayan yüzsüz insanların bir devleti haline gelme tehlikesi içindedir. Beyni yıkanmış yurttaşları anlatmasıyla, George Orwell'in *1984*'ü hayranlık uyandıran bir biçimde, bir ulusun, arzusu herkesi ve her şeyi düzenli bir sıraya sokmak ve herkesin sesini kısmak olan bürokrasi ile batabileceği –ve bazı örneklerde battığı– derinlikleri gösterir. Tesadüfen kayıtlarda ölü görünen ve hâlâ hayatta olduğunu kanıtlamaya çalışan böyle bir devletin yurttaşına Allah kolaylık versin! *Özgürlük Üzerine*'nin biraz uzun olan son cümlesi buna işaret eder:

> Uzun vadede bir devletin değeri onu oluşturan bireylerin değeridir; onların zihinsel gelişimi ve yöneticilik becerisi ya da işin ayrıntılarında, pratiğin getirdiği benzer yetileriyle ilgilenmeyen bir devlet; iyicil maksatlarla da olsa onlar elinde uysal araçlar olsun diye insanlarını cüceye çeviren bir devlet, görecektir ki küçük insanlarla gerçekten büyük şeyler başarılamaz; her şeyi uğruna feda ettiği mükemmel mekanizma, sonuçta ona hiçbir şey getirmeyecektir; çünkü makinenin daha iyi çalışması için ihtiyaç duyduğu yaşam enerjisini tüketmeyi tercih etmiştir.

Bu aşamada, uyumsuzlukları başkalarına doğrudan zararlı olanlar için düşülen bütün kayıtları hesaba katarak, bu sözcükleri kehanet olarak görmeliyiz.

Daha önceki paragraflarda birçok defa karşımıza çıkan bir sözcük, haklar sözcüğüdür ve politik anlamda en meşhur ifadesini Amerikan Bağımsızlık Bildirgesi'nde bulur:

> Biz şu doğruları tartışmasız kabul ediyoruz: Bütün insanlar eşit yaratılmıştır; onları yaratan, onları belli vazgeçilmez haklarla donatmıştır; bu haklar arasında yaşama, özgürlük ve mutluluk arayışı vardır. Bu hakları güvence altına almak için, adil güçlerini yönetilenlerin rızasından alarak insanlar, aralarında hükümetler kurarlar; herhangi bir hükümet ne zaman bu amaçlar için yıkıcı hale gelirse, insanların onu değiştirme ve yıkma, kendi güvenlikleri ve mutluluklarını en iyi sağlayacağını düşündükleri şekilde, güçlerini örgütleyerek ve temel ilkelerini belirleyerek yeni bir hükümet kurma hakları vardır.

Bu sözcükler de sadece kulağa hoş geldikleri için değil, iddia ettiklerinin –bariz– temel geçerliliği içinde karşı çıkmak kolay değildir. Kim, bütün insanların yaşama, özgür olma hakkına, derin acılar çekmek durumunda bırakılmama (olumsuz olarak ifade edilen bir nitelik; ama belki "mutluluk" sözcüğündeki bazı belirsizlikleri gideren bir nitelik; 6. Bölüm'e bakınız) hakkına sahip olmadığını söylemeye cüret edebilir? İlk bakışta, haklar konusundaki her tartışma açık ve net olacaktır; analize giriştiğimizde ise bu son derece ihtiyatla kullanması gereken, oldukça yanıltıcı bir sözcük olarak çıkar karşımıza. Burada üç soruyu kısaca ele almamız gerekmektedir: *Haklar nedir? Nereden kaynaklanırlar? Ne ile ilgilidirler?*

1. *"HAKLARIN" DOĞASI:* Bir kimsenin bir şeye hakkı olduğunu söylemek ne anlama gelir? "Karıkoca hakları"ndan, "ana baba hakları"ndan, "medeni haklar"dan söz ederiz; insanlar "doğmamışların hakları", "hayvan hakları" ve hatta kurumadan kesilmemeleri için "ağaç hakları" mücadelesi yürütüyor. Bu iddialardan yola çıkarak en azından şunlar söylenebilir:
   a) Herhangi bir kimseyi (bazı durumlarda, herhangi bir şeyi) yeterli haklı gerekçeleri olmaksızın bu haklardan mahrum etmek ahlaki bakımdan yanlıştır.
   b) Onun çıkarlarına zarar verdiğinden yanlıştır.

c) Dolayısıyla bir haklar tanımı şöyle olabilir: Belli muameleleri kendine ve başkalarına layık olduğuna ilişkin geçerli bir iddiadır.

Bu önermelerin hepsi ilk bakışta yeterince açık ve nettir; ama analiz edildiğinde her birinin (açıklıktan yana) ölümcül bir kusurdan mustarip olduğu görülecektir: Her birinde belirsiz, değer yüklü sözcükler vardır ve o kadar çok şey tartışılmadan kabul edilmiştir ki ne kadar ilerleme kaydedilebileceğini kestirmek kolay değildir. İlk önermede "yeterli" sözcüğü karşımıza çıkar; komşumla ilgili olarak, bir kişinin başka birini haklarından (kullanılan örnekte, çamaşır asma hakkı) mahrum etmek için "yeterli gerekçesi", o başkası için insanların özgürlüğüne hoşgörüsüz bir müdahaledir; (çamasır asmak suretiyle, bu çiftin evlerinin ön cephesinde değişiklik yapmakla ilgili sözleşme hükümlerini gerçekten çiğneyip çiğnemedikleri tartışmalı bir noktadır). Neredeyse bütün koşullarda yeterli gerekçeyi neyin oluşturduğu sorusuna, her konuda bir uzlaşma sağlanamayacağı gibi basit bir nedenden dolayı, kesin bir yanıt verilemez.

İkinci önermede aynı oranda belirsiz olan "çıkarlar" sözcüğü ortaya çıkmaktadır. Çıkarlar nasıl ölçülecek ve kim ölçecektir bunları? Uzun vadede ya da kısa vadede, "onun" çıkarlarını kişisel olarak onu etkileyen şeyler olarak mı düşüneceğiz; yoksa etkide bulunabilecek çevre faktörlerini de hesaba katacak mıyız? Bu iki duruma verilecek yanıtlar birbirinden tamamen farklıdır. Örneğin, oğullarımdan biri şimdi, öğrenci olduğu sıralarda ödevlerini düzenli olarak yapması için kendisine pek yardımcı olmadığımdan şikâyetçidir. Ben o zaman, doğru ya da yanlış, aklı rock konserlerinde, gitar çalmada ve kızlardayken (yaşı gereği) bir amir gibi sürekli onu denetlemenin yersiz olduğunu düşünmüştüm. Bana öyle geliyordu ki 16 yaşında, kanı kaynayan bir genci, Shakespeare, ekonomik istatistikler ve Fransızca düzensiz fiillerin başına oturtmaya çalışmak ters etki yapardı; ama bugün o, yapmak istediği iş için yeterli niteliklere sahip olmadığından şikâyetçi. Aynı biçimde, içten içe sessiz kalarak utanç verici bir uzlaşmaya gidenin ben olduğumu düşünürken, "Yaşa ve bırak yaşasınlar" kuralını öğrenmesinin kendi çıkarına olacağı gerekçesiyle onu komşuların küçük hesapları (şimdi böyle diyorum) karşısında sessiz kalmaya itmiştim. Bir kişi herhangi bir durumda başkasının çıkarla-

rının gerçekte nerede yattığına nasıl karar verebilir? Hatta kişi kendi "en iyi çıkarının" ne olduğundan emin olabilir mi?

Üçüncü önermedeki "geçerli" sözcüğü aynı türden sorunlar doğurur. Bir cani hayatını sürdürme hakkı olduğuna; bir hava korsanı özgürlük hakkı olduğuna; diploma almadan okulunu terk etmiş biri, eğitimine devam hakkı olduğuna; sıkıcı ve doyurucu olmayan bir iş yapan kişi işinde mutlu olma hakkı olduğuna dair geçerli bir iddiada bulunabilir mi? Her bir durumda iddialar ne kadar geçerlidir? Dahası bu tanımlama, kendilerini ifade edemeyen ya da hak iddiasında bulunamayanlar –zihinsel özürlüler, küçük çocuklar, hayvanlar vb– için ne anlama gelir? Bu grupların başkalarına oranla daha çok mu, daha az mı hakkı vardır; yoksa aynı haklara mı sahiptirler? Bu durum zorluklarla doludur; çünkü sorunla karşılaşanlar başkalarıyla aynı açıdan ya da kafasında aynı değerlerle hareket etmeyecektir. Benim için doğru olan, senin için seçime bağlı bir fazlalıktır. Sana "doğal hak" gelen bir şey, belki benim için arzulanan bir lüksten başka bir şey ifade etmeyecektir.

Haklar karşısında tutumunuz, kafa karışıklığı doğuran çeşitli durumları ele alan kapsamlı bir örnek olayla (Örnek Olay 36) sınanacaktır. Burada, bu bölümdeki temanın bütünleyici bir parçası olan medeni haklarla ilgili sorunları bulacaksınız. Bu hakların söz konusu olduğu yerde, görüldüğü kadarıyla, hükümetin doğal eğilimi mümkün olduğu kadar bunları öne çıkarmamak (çünkü bu hükümetin işini kolaylaştırır) iken bireyin eğilimi mümkün olduğu kadar bunları vurgulamak ve her yerde anlatmaktır (ya da zaman alacak ve güçlük çıkaracaksa, duruma göre anlatmaktır). Bu iki uç nokta arasında belli bir uzlaşımın sağlanması beklenebilir; ama bireyin özel alan hakkı ile hükümetin güvenlik hakkı gibi meseleler çekişme konusu olarak kalırlar. Kişinin bir bozguncu olduğuna (bir kişi için bozguncu olan kişinin başkası için aydınlanmanın peygamberi olduğunu hep aklınızda tutarak) ilişkin iyi bir neden olduğu varsayımıyla, herhangi bir hükümet bir kişinin telefonunu dinleme hakkına sahip midir?

Devrimcilerin hakları: Çok daha uğursuz imalar yüklü bir mesele de artık bir yurttaş çoğunluğunun çıkarları için harekete geçmekten söz etmenin zor olduğu ve kendini değişiklik yaratmanın bir aracı olarak sunan demokratik bir yolun söz konusu olmadığı bir yerde, yö-

netilenlerin yönetime karşı isyan hakkıdır. Tarihsel belirlenimciliği tartışırken gördüğümüz gibi Marks, şiddet ve kan dökülmesi pahasına bile olsa, bunun sadece bu koşullarda yurttaşların hakları olmakla kalmadığına, aynı zamanda kaçınılmaz bir süreç olduğuna inanıyordu. Troçki, "Yumurtaları kırmadan omlet yapamazsınız" diye yazar. Daha yumuşak ama olayların gösterdiği gibi, benzer derecede şiddetli sonuçlar doğuran Amerikan Bağımsızlık Bildirgesi'nde şunlar yazar: "Değişmez bir biçimde aynı hedefe doğru yol alan uzun bir suiistimal ve zorbalık treni onları mutlak despotizm altına sokma planını açığa vurduğunda, böyle bir hükümeti alaşağı etmek ve gelecekteki güvenlikleri için yeni muhafizlar temin etmek onların hakkı ve görevidir". Bahsi geçen haklar Amerikalıların haklarıydı ve alaşağı etmek, en hafif tabiriyle, amaçlarını Edmund Burke ve Thomas Paine gibi kayda değer insan hakları savunucularının da desteklediği, kanlı Bağımsızlık Savaşı anlamına geliyordu.

Belki mutlak pasifistler dışında çok az kişi gönülsüzce bile olsa bunun yönetimin tiranlığa dönüştüğü ve değişimin ancak (kaçınılmaz) kanlı bir devrimle sağlanabileceği bir yerde yerine getirilmesi gerektiği görüşüne karşı çıkacaktır. Suç birincil olarak tirana ait olur. Pasifist Bonhoffer bile Hitler'in aşırılıkları karşısında hayatı pahasına bir komploya katılmıştı. Burada akılda tutulması gereken şey, siyaset felsefecilerinin *de jure* hükümet ve *de facto* hükümet dedikleri arasındaki farktır. (Bu ikisi arasındaki ayrım, öğretmenin eğitim sürecindeki otoritesi ile ilgili olarak 12. Bölüm'de tartışılacaktır.) Aslında bu ayrım, yönetmeye yasal hakkı olan hükümetle –*de jure*, hukuki– bu hakkı pratikte ifade edecek gücü ya da otoriteyi fiilen elinde bulunduran hükümetin –de facto, somutta– farkına işaret eder. Biri öbürünün garantisi değildir. Amerikan, Fransız ve Rus devrimleri, zamanlarındaki hükümetlerin yönetimleri altındakilerin çoğunluğunun çıkarlarıyla ilgilerinin kalmaması nedeniyle meydana gelmişti. Gerçekten de o hükümetler artık yönetmiyorlardı (yani, de facto değil, de jure olarak yönetiyorlardı). Hatta bir demokraside bile bu olabilir: Her Amerikan başkanı görevdeki son yılında "vekil" başkan gibi görülür çünkü bir yıl içinde yerini başkasına bırakacaktır; bu yüzden gücü, Başkan Carter'da olduğu gibi, eğer bütünüyle yok olmamışsa, büyük oranda azalmıştır.

Burada bir noktaya daha işaret etmek gerekir. Bir hükümeti şiddet yoluyla alaşağı etmek ister (alaşağı edenlerin adlandırdığı gibi) hükümetin kendi canına kıyma ister (alaşağı edilen hükümetin adlandırdığı gibi) devrimcilerin cinayeti olsun, yerine konan şeyin daha az tiranca olacağının hiçbir garantisi yoktur. Bu bağlamda, Amerikan Devrimi üçü içinde en başarılı olandır; Fransız Devrimi (eğer bu bir 'post hoc ergo, propter hoc' örneği değilse) Robespierre, giyotin ve nihayet Napolyon'a yol açmıştır; Rus Devrimi, Borgia ile aynı türden dinsel eğitim alan Stalin'in kan banyolarına yol açmıştır. Marks'ın siyasi felsefesinin zayıflığı, komünist devrim sürecini doğru olarak kestirmekle birlikte, sonuçlar hakkında yanılmasından gelir. Komünist devletlerin ortaya çıkmasıyla ne yeni bir Aydınlanma Çağı ne de dikkate değer örnek Küba dışında, yönetenlerle yönetilenler arasında "biz-onlar" ayrımının kalktığı görülmüştür. Bunun anlamsız olduğu çünkü kendilerine Marksist diyen ülkelerin aslında öyle olmadıklarına dair Marksist iddia, eğer falanca gibi davranmıyorsa bir kişiye Hıristiyan denemeyeceğini ileri sürmek kadar döngüseldir.

(Pasifizm üzerine 35. örnek olay, hangi nedenle olursa olsun şiddetin haklılaştırılıp haklılaştırılamayacağı; yine amaçlar ve araçlar meselesi konusunda sorular ortaya atacaktır.)

2. *HAKLARIN KAYNAKLARI:* Hakların nereden kaynaklandığı da aynı biçimde yanıltıcı bir sorudur. "Doğal haklar"ı zaten biliyorsunuz ve ilk elde bu yeterli görülebilir; en azından yaşama hakkı, mutluluk hakkı, özgürlük hakkı gibi temel hakları tartışırken. Çok az insan bu hakları kendisi için istemeyecek ve yine çok az insan başkalarının bu hakları kullanmalarını engellemek için yollarına çıkacaktır. Bu gerçek, bazen insanların kendi canlarına kıymaları ya da mutluluğunu başkalarınınki için feda etmeleri ya da özgürlüğünü tehlikeye atmaları ile sarsılmaz. Sözde intihar eden kişi, pekâlâ kasıtlı eyleminin yaşam hakkını ortadan kaldırmadığını ileri sürebilir; tıpkı devletin verdiği ek yardımı kabul etmeyen gururlu emeklinin eyleminin bu hakkı ortadan kaldırmaması gibi. Diğer "doğal" haklar açısından, aynı şey yaşlı ana babasına bakmak için evlilik şansını feda eden kadın, canının istediğini söyleyerek, istediği yere gidip istediğiyle görüşerek özgürlüğünü yitir-

meyi kabul eden, Güney Afrika'da hapsedilmiş Nelson Mandela gibi özgürlük savaşçısı için de doğrudur.

Gelgelelim, eğer bir hak sadece insan ırkının bir ferdi olmanın sonucuysa, buradan hareketle böyle bir hakkın vazgeçilmez olduğu söylenebilir; hiçbir koşulda hiçbir kimsenin bu haktan mahrum edilmesi haklı görülemez. Ne var ki genel olarak toplumun tartışmasız kabul ettiği öyle koşullar vardır ki belli bireyler davranışlarıyla bu haklarından birini ya da birkaçını kaybederler. Irz düşmanı, katil, çocuk kaçıran, hava korsanı, sapık; çok az insan bunların "özgürlük ve mutluluklarını arama" hakları olduğunu savunur ve çok kişi aşırı durumlarda bizzat yaşam hakkının kaybedildiğini ileri sürer. Bu genel görüşün akla yatkın geçerli bir özeti belki, başkalarının belli bir zamanda haklarını kullanmasını bilerek ve isteyerek engelleyenlerin kendiliklerinden bu haklarını ortadan kaldırdıkları olabilir. Eğer durum buysa, Kant'ın deontolojik görüşü, yanlış eylemin beraberinde kendi intikam tanrıçasını taşıdığı görüşü genel olarak doğrudur. Doğal haklar ne kadar doğaldır? (İki "doğal" sözcüğü de aynı anlama mı gelir?)

Başka bazı hakların kaynağı sorunu daha kolaylıkla halledilebilir. İşsizlik yardımı hakkı, araba kullanma hakkı, bir eve sahip olma hakkı, mevcut hükümet aleyhinde oy kullanma hakkı gibi haklar, bir ülkenin hukuk sisteminden kaynaklanan haklardır ve ayrıntıda ülkeden ülkeye değişir. Oy kullanma hakkı, sahici bir seçimin olduğu yere nazaran oy pusulasında sadece tek bir adın bulunduğu ülkelerde pek önemli değildir; savaş zamanı ya da ciddi petrol kıtlığı gibi belli dönemlerde kişinin motorlu araç kullanma hakkı engellenebilir ve eğer satın alınacak ev yoksa bir eve sahip olma hakkı anlamını yitirir. Yasal hakların söz konusu olduğu yerlerde, yasaların sık sık değiştirilmesini gerektirecek biçimde, bu gibi sorular sürekli gündeme gelecektir gelmesine; ama bunlar doğal haklar denen hakların aksine açık ve seçik haklardır.

Sorun, belli hakların, doğal haklar olarak adlandırılan haklar kadar temel olmasalar da bazı yandaşları tarafından her nasılsa bu kategoriye ait olarak sunulduğunda karmakarışık hale gelmeleridir; çalışma hakkı ve eğitim hakkı bunların sık sık bahsi geçen örnekleridir. Bu gibi hakları yasal ya da doğal olarak tanımlamak şaşırtıcıdır. Uzağa bakmaya gerek yok, İngilizce konuşulan dünyada yasal çalışma hak-

kı yoktur ve Britanya'da her çocuk 16 yaşına kadar kamuya ait bir eğitim kurumunda okuma hakkına sahiptir; ama bu zorunlu olarak, gelecek bölümde göreceğimiz gibi, o çocukların eğitilmekte olduğu anlamına gelmez. Aslında, birçok mesleğin hiç değilse bile çok az vasıf gerektirmesinden dolayı (çapa yapmak örneğin –çifçilik günlerimde başımın belası bir işti bu– gerekenler yalnızca şunlardır: (a) Çapayı kaldır (b) ağır olmayan bu aleti aşağı yukarı hareket ettir ve (c) bir ayak boyu zemine dikkat et; bu koşullardan hiçbiri zorluk taşımaz), gereksiz eğitime zaman ve para harcamanın pek anlamı olmadığını savunanlar da vardır. Göründüğü kadarıyla, bu "hakların" ikisi de diğerlerinin yanı sıra, toplumun ihtiyaçlarına göre insanlara sunulan ve üzerinde uzlaşılmış geleneklerdir. Bu ihtiyaçlar zamana ve yere göre değişir, öyle ki istihdam fırsatları ve gerekli özel beceriler buna uygun olarak değişecektir. Örneğin, avlanma, balık tutma, savaşma, ev yapma vb. becerileri öğrenerek ve uygulayarak ayakta kalan ilkel bir toplumun üyelerine okuma yazma öğretmenin anlamı yoktur.

Doğal haklara inananların karşısına dikilen, bunların da son tahlilde, belki diğer haklardan daha evrensel olarak uygulanan, fakat aşırı koşullarda geri çekilebilen sosyal uzlaşımlar olup olmadıkları sorusudur. İlginçtir ki tıpkı farklı devletlerin yurttaşlarına farklı yasal haklar tanıması gibi, en temel hak olan yaşama hakkı, dünyanın tamamında değişik mutlaklık oranlarında uygulanmaktadır. Bazı ülkelerde, özellikle de Ortadoğu bölgesinde, bir yurttaş yöneticiler hakkında bırakınız politik eleştiriyi şaka yapmakla bile haklarını kaybedebilir; diğerlerinde, çocuklara işkenceden, ırza geçmekten ve cinayetten suçlu bulunmuş bir kişi bile hâlâ bu hakkını kaybetmeyebilir. Bundan dolayı, görülmektedir ki haklar tikel bir toplumun ihtiyaçlarından ve değerlerinden doğar. "Doğada" hiçbir hak yoktur, haklar tanınmak ve başkaları tarafından verilmek zorundadır.

3. *HAKLARIN "ANLAMI"*: Üçüncü soru hakların ne ile ilgili olduğuna ilişkin daha önce ifade edilmişti; ama hakların neyi getirdiğine ilişkin daha kesin bir soru dile getirilmelidir. Bunun yanıtı neredeyse soruda verilmiştir. Haklar yükümlülük getirir; bir hakkı başkalarına tanımaya hazır değilsem kendim için de isteyemem (ya da en azından istememeliyim). Eğer sabahın erken saatlerinde bu kitabın son taslağını daktiloya çekme hakkımın olduğunu

iddia eder ve böylece sık sık komşumu rahatsız edersem, sıcak bir yaz gününde yüzme havuzunda oynayan komşu çocuklarının çığlıklarıyla eğer düşüncelerimi toparlayamıyorsam, şikâyetçi olacak konumda değilimdir. Eğer bir erkek karısına sadık kalmamaya hakkı olduğunu düşünüyorsa, kadın da aynı şekilde davrandığında adamın karısını eleştirmesi yersizdir. Yer yer bu yükümlülüğün geçerli olmadığı ileri sürülebilmektedir; öyle özel durumlar vardır ki tikel bir kişiye evrenselleştirilemeyecek bir hak verir. Örneğin, benim teolojik konularda ve İncil üzerine eleştiriler yapma hakkım vardır ama bu ancak bu alanlarda onyıllar süren bir çalışmam olması yüzündendir; bu alanlarda belli bir çalışma yürütmeden benzer eleştiriler yapan kişi, bence aynı iddia hakkına sahip değildir; ama belki de burada ben "hak"la "otorite"yi karıştırıyorumdur; bunlar gelecek bölümde tartışılacak kavramlardır.

Referandumlar ve nispi temsil: Görülüyor ki Mill'in idealleri, herhangi bir devleti tam olarak ifade etmekte yetersizdir. Bir yönetim ne kadar demokratik olarak güdülenmiş olursa olsun, hiçbir zaman memnun olmayacak birileri ve hiçbir zaman kendilerinin temsil edildiğini düşünmeyecek –belki daha geniş bir kesim oluşturan– birileri vardır. Ulus çapında önem taşıyan belli meseleler konusunda ulusal referenduma gidilmesi, karar verenlerin sayısını katlayarak, bu hoşnutsuzluğu en aza indirmenin bir yoludur; ama yine de referandumda yenilgiye uğratılmış bir azınlık olacaktır ve kuşkucular lehte oy verenlerin çoğunun bir avuç gazete sahibinin etkisinde kalarak oylarını verdiklerini ileri sürecektir. Britanya'nın Avrupa Topluluğu'na giriş hikâyesi burada aydınlatıcı bir örnektir: İster ilk yıllardaki girmeyi reddetme sürecinde ister 1975 referendumunu izleyen kabul yıllarında, gazeteler tamam dedikten sonra millet tamam demiştir.

Buna benzer bir mesele, azınlık görüşüne yer vermek için hiçbir uzlaşma noktasının olmadığı bir alandan alınmış bir örnektir: Ülke, yüzde 40 dışarda kalmayı isterken yüzde 60 onay verdiği için zor da olsa AET üyeleri arasına katılmıştır. Gelgelelim, nispi temsil sürecinde oluşmuş bir hükümetten yana çok sayıda ses yükselmiştir. Bu seçim sisteminin şamatacı destekçileri, "dar bölge çoğunluk" sisteminin sonucu olarak hükümette en az temsil edilenlerdir. (Bir Mandy Rice-Davies'in meş-

hur bir duruşmada dediği gibi, "Onlar olacak, değil mi?") Britanya'da uygulandığı haliyle, bu sistemin genel olarak yüzde 50'nin altında bir oy çokluğu temelinde bir hükümet yarattığı bir gerçektir ki bu da en azından kazanan partiye oy vermiş olanların memnun olmalarını sağlar. Hiçbir parti salt çoğunluğa sahip olamayacağından, iki partinin belli uzlaşma biçimleri oluşturarak birlikte çalışmasını zorunlu kılacak nispi temsil sistemi koşullarında, uygulanan politika hiç kimsenin oy vermediği bir politika olacaktır. Bu iki karşıt politik yargı ifadesi arasında bir ara yol bulunabilir; ama bu onun doğru ya da halkın istediği veya ihtiyaç duyduğu bir şey olduğu anlamına gelmez. Bu orta yolcu görüşün zaafını gösterir zira bu görüş sonucunda iki kere ikinin beş olduğu iddia edilebilir; şöyle ki, tarafların birine ait bir kişi zar zor dördü bulduklarını söylerken diğer taraf kabara kabara altıya vardıklarını iddia etmiştir; ama bu bir orta yol bile olsa, orta yol yanlıştır (ve orta yol doğru çıksa bile, nedeni onun orta yol olması değildir).

O halde, göründüğü kadarıyla, demokrasi sadece bir ideal olma özelliğiyle adalet ve eşitliği (daha önce tartıştığımız iki örnek) kaynaştırmalıdır; demokrasi insanların kafasındaki bir kavramdır ve diğer iki kavram gibi insan eylemliliğinde somutlanmış bir şeydir. Sözcük genelde "mırıltılı" bir sözcükten öte anlam taşımaz (Batı'da, "otokratik" ya da "Marksist" gibi "hırıltılı" bir sözcük değildir); hükümetin yönetilen insanların görüşlerini olabildiğince yansıtması gerektiğini varsaydığımızda, ihtiyacımız olan herhangi bir hükümet tasarısının ya da uygulamasının bunu fiilen ne kadar gerçekleştirdiğini bilmektir. O zaman bile, öyle olur ki –Amerika ve Britanya'da idam cezasının geri getirilmesine duyulan karşı konulmaz isteği tartışırken gördüğümüz gibi– *vox populi* [halkın sesi], belki de *vox dei* [Tanrı'nın sesi] olarak, ne aklın ne de şefkatin sesi olarak nitelenebilir. Belki de konuya ilişkin en akıllı lafı Winston Churchill etmiştir: "Demokrasi, dünyadaki diğer sistemleri saymazsak, en kötü yönetim sistemidir."

Örnek Olay 33:
PASİFİZM VE SAVAŞ

Her devletin başına bela kesilen insan gruplarından biri pasifistlerdir. Pasifistler, ister kendi hayatlarında ister hükümet politikasının bir aracı olarak olsun, fiziksel güç kullanılmasına mutlak karşı çıkışları yüzünden hiçbir koşulda, ülkeyi bir saldırgan karşısında savunmak için bile, silah kullanmayı kabul etmez. Bu gibi insanlara karşı alınan tavır ülkeden ülkeye değişir; bazı ülkeler onları vatan haini olarak görür ve bu suçla ilgili yasalarına göre yargılar. Bazı ülkelerin anayasalarında vicdan maddesi vardır ve eğer bir mahkemenin incelemesinin ardından, iddia sahibinin pasifizminin, dinsel ya da başka, sahici bir kanaate dayandığına karar verilirse, bu kişiler "vicdani retçi" olarak kayıtlara geçerler. Savaş zamanlarında ya da bütün yurttaşların tamamlamak zorunda oldukları mecburi askerlik hizmetleri süresi kadar bir süre zarfında, hastaneler, madenler ya da çiftlikler gibi, alternatif hizmet alanlarında çalıştırılırlar. Pasifistlerin küçük bir azınlığı, devletin yurttaşlarının hiçbirine hayatlarının belli yıllarını nasıl geçireceğine ilişkin emir verme hakkı olmadığı gerekçesiyle, bu tür işleri bile reddederler. Aşağıda bir pasifistle pasifist olmayan biri arasında geçen bir tartışmayı bulacaksınız. Okuduktan sonra son bölümdeki soruları başkalarıyla tartışınız.

1. Siz pasifistler bana öyle geliyor ki gerçeklerden tamamen uzaksınız. Eğer ilkel kabileler kendilerini saldırganlar karşısında savunmasalardı yok olurlardı. Ve saldırganlık, medeniyet yayılırken de durmamış, aksine daha ölümcül hale gelmiştir. İkinci Dünya Savaşı'nda sessiz kalıp Almanların işgaline izin verebilir miydiniz?

   Evet, veririm. Doğru, insanoğlu gezegende ortaya çıktığından beri şu ya da bu tür savaşlar olmaktadır; ama bu onu bir ülkenin yönetilme biçimi olarak haklı çıkarmaz. İnsanlık tarihi boyunca cinayetler görülmektedir, ancak bu onları insani ilişkilerin zorunlu bir özelliği yapmaz. 1939 yılındaki Almanya'ya gelince, bence amaç hiçbir zaman araçları haklı çıkarmaz ve bu yüzden savaşmamalıydık.

2. Dolayısıyla siz, ülkenizin yabancı bir saldırgan tarafından işgal edilmesini tercih edersiniz?
3. Bunun bu dünya için aşırı ötedünyacı bir zihniyet olduğunu düşünmüyor musunuz? Nihayetinde, savaşı haklı çıkaran üç koşulun olduğunu, bunların da yöneticinin otoritesi ya da "auctoritas principia" haklı bir dava ve doğru niyet ya da "justa causa" ve "recta intentio" ve savaşın uygun araçlarla yürütülmesi ya da "debito modo" olduğunu söyleyen en büyük Hıristiyan ilahiyatçılardan biri olan Thomas Aquinas'tır. Biliyorum, gazlar, hidrojen bombaları ve kimyasal silahlarla ilgili olarak, sonuncu koşul tartışmalıdır; ama Aquinas'ın diğer şartları Britanya'nın Almanya'ya savaş ilanı sırasında kesinlikle mevcuttu.

Öyle diyorsanız, öyle olsun. Ben kötülüğü alt etmek için aşkın ya da Tanrı sevgisinin gücüne inanıyorum.

Ben Aquinas'ın soruna noktayı koyan kişi olduğuna inanmıyorum. Onun görüşleri, bence Yeni Ahit öğretilerinin çarpıtılmasıdır. Ben Aziz Paulus'un devletin Tanrı'nın hizmetinde olduğunu ve yurttaşlarının onu savunmaya hazır olmaları gerektiğini ileri sürdüğünü biliyorum; ama o Neron'un muhalifleri infaz ettiği dönem öncesinde yazıyordu. En son belirttiğimiz nokta, soruna parmak basıyor: "Uygun araçlar" denen şey tam olarak nedir? Modern zamanlarda, bütün insan ırkını yok edecek kadar silah edindik. Bana onların o kadar güçlü olmaları yüzünden kullanılmayacaklarını anlatmayın; onlar var ve mağaza vitrinlerine konmak için mevcut değiller ve geleneksel savaş denilen şey, nükleer savaşa tırmanabileceği için, barışı yaratmanın tek yolu bütün silahları yasaklamaktır. Eğer savaşacak araçlarınız yoksa savaş yapamazsınız.

4. Aldınız başınızı gidiyorsunuz yine. Ayaklarınız hiç yere basmıyor. Silahları tahrip edebilirsiniz; ama onların nasıl yapılacağı konusundaki bilgiyi yok edemezsiniz. Görülüyor ki siz insandan gerçekten farklı, başka türlü bir varlıkla ilgilenmek istiyorsunuz. Biz doğal olarak saldırganız ve savaş bunun yalnızca bir dışavurumudur. Bu arada, tarihteki en asil işlerin bazıları da savaşlarda yapılmıştır. Savaş olmasa kahramanlık denen bir şeyin anlamını bilir miydik ya da cesaret ya da onur?.. En büyük romanlardan bazıları savaştan esinlenmiştir; Savaş ve Barış'a bakın, aynı şekilde şiirler, filmler ve tablolar da. Eğer savaş olmasaydı, insanların en iyi özelliklerini ortaya çıkarmak için tehlikeli koşulları kendimiz yaratmak zorunda kalırdık.

Böyle yan meselelerin konumuzla ilgisi yok. Sizin söylediğiniz tıpkı bir çocuk lösemiden ölürken büyük bir cesaret ve olgunluk örneği gösterdiğinden böylesi hastalıkların iyi olduğunu kabul etmemiz gerektiğini savunmak gibi bir şey ya da Afrika'da milyonların açlıktan ölmesini, onların ıstıraplarının zengin ülkelerdeki insanları yardım etmek yönünde esinlendirdiği için onaylamak. Savaş ve Barış bir pasifist tarafından kaleme alınmıştır ve savaş şiirlerinden çoğu da savaşı mahkûm eder. Merak etmeyin; savaş kahramanlarını yaratıyor belki ama psikopatlarını da -öldürmekten zevk alan ve bunu yapmakta ustalaşan insanlarını da yaratıyor. O, yalanları, şoven azgınlıkları ve doğrunun tümden yok oluşunu üretiyor. Körfez Savaşı esnasında Britanya ve Amerika'daki seviyesiz basının başlıklarına ve haberlerine bakın, ne demek istediğimi anlayacaksınız.

5. Tamam da bunlar tıpkı tehlikeli durumlarda -dağ başında sis içinde kaybolduğunuzda örneğin- birilerinin grubun cesaretini yükseltmek için yaptığı başka şeyler gibi, mo-

Cenova Sözleşmesi etik kaygılardan değil, savaşanlar kötü muameleye maruz kalmak istemedikleri için ortaya çıkmıştır. Aynı nedenden dolayı zehirli gaz, 1918 yılından sonra

rali yüksek tutmak için yapılan şeylerdir. Savaş zamanında bütün ahlaki kaygılar sanki kanatlanıp uçuyormuş gibi konuşuyorsunuz; ama savaşın esirleri vurmak ve yaralı esirleri tedavi etmek gibi kuralları var, başka bir deyişle, Cenova Sözleşmesi; bunu ihlal edenler savaş suçlusu muamelesi görürler çünkü savaş etiğine uymamışlardır. Ne var ki siz böyle bir şey yokmuş gibi konuşuyorsunuz.

6. Pekâlâ, tamam savaşın çirkin bir yüzü var; ama hayatınızı insan doğasının gerçeklerine gözlerinizi kapayarak sürdüremezsiniz. Hobbes, insanı birbiriyle sürekli savaş halindeki bir varlık olarak tanımlamakta haklıydı. Bütün savaşlar haklı da değildir; örneğin, Amerika'nın Vietnam'a müdahalesi hakkında ciddi kuşkularım var; ama Hitler Avrupa'yı kasıp kavururken ya da Saddam komşularına Cengiz Hanlık yaparken başka ne yapılabilirdi, bilmiyorum. Bu durumda ezilenlere karşı duyduğunuz sempati en üst noktaya erişmez mi?

kullanılmamıştır; gaz, kullanana da zarar verebiliyordu. Savaşta ahlaki tutumlar görülmüşse bu savaş nedeniyle değil, savaşa rağmen olmuştur. Temel gerçek şudur ki savaşta başkalarına duyulan saygı yıkılır, acımasız ve çılgın bir insan kıyımı yaşanır, çoğu insanın hayatına acı ve keder egemen olur (savaşa katılmış kaç kişinin ailesi savaş günlerini hoşnutlukla hatırlar?). Başka hiçbir insani durumda insan değerleri savaşta olduğu kadar ayaklar altına alınmaz. İnsan doğasını genelleştiremezsiniz. Nasıl farklı tutumlar ve değerler varsa, farklı insan tipleri de vardır. Çoğu insan savaşın düşüncesinden bile korkar ve eğer savaş mümkün oluyorsa bunun tek nedeni hükümetlerin bu konuda kafa patlatması ve bütçelerinde savaşa hazırlanmak için büyük bir pay ayırmasıdır. O mu yoksa bu mu diye hayranlıkla bakan biri değilim ben. Ben, 400 yıl önce baronların egemenliğinden sadece bir adım ileri olan ulusal egemenliğin kaldırılması ve silah taşımayı yalnızca dünya polisi ile sınırlı tutacak sahici bir dünya hükümeti için mücadele ediyorum.

7. Dolayısıyla hiçbir koşulda güç kullanılmasından yana değilsiniz?

Hayır, eğer birisi aileme saldırırsa bütün gücümle onu engellemeye çalışırım; ama sonra onun ailesinin başına bomba yağdırmam ve ben polis örneğinde olduğu gibi, yasanın kontrolü altında kuvvet kullanma ile savaştaki kontrolsüz şiddet arasında temel bir fark görüyorum. Bir dünya polis gücü, bir dünya barış gücü olabilir.

8. Tamam, buna karşı değilim; ama bu arada mümkün olduğunca birlikte ahenk içinde yaşamak zorundayız. Ve filleri azdırdığınızda, 1965 yılında Ian Smith'in tek taraflı olarak Rodezya'nın bağımsızlığını ilan ettiği gibi, en etkili yol ve belki de uzun vadede insanlık için en insani karşılık, kısa ve ani bir şok tedavisidir. Ian Smith'in karşılaştığı durumda, nüfusun büyük bir kesimini haklarından mahrum eden beyaz hainleri alaşağı etmek ve hapse atmaktır.

Şiddetle hiçbir şey başarabileceğimize inanmıyorum. Smith'te ifade bulan görüşler eğer bastırılmış olsaydı azmaya devam edecekti. Sonuçta, bunun insan varlığı hakkında iyimser mi yoksa kötümser mi olduğumuzla ilgili bir sorun olduğunu düşünüyorum. Ben iyimserim, bu iyimserlik insanoğlunun eninde sonunda şiddetin ahmaklıktan başka bir şey olmadığını fark edeceğine duyduğum inançtan geliyor. Bu arada, yaşadıklarımızdan alabileceğimiz bütün dersleri almak için acı çekmeye ve insanların barış içinde birlikte yaşamalarının gerçekten mümkün olduğunu fark etmeye istekli olmalıyız.

9. İdealizminiz için size tam not veriyorum ve sizin gibi insanlara duyulan ihtiyacı takdir ediyorum; ama unutmayalım ki, geçmişte birçok insan hayatları pahasına bunun mücadelesini verdiği için siz şimdi bu düşüncelerinizi söylemekte özgürsünüz.

1. Toplumda idealistin oynayacağı bir rol var mıdır?
2. Pasifizm gelecekte gerçekçi bir politika olarak dünya çapında kabul edilebilir mi?
3. İnsanlar doğal olarak saldırgan mıdır ya da saldırganlık evrim sürecinde yalnızca bir aşama mıdır? Şiddetle güç arasında bir ayrım yapılabilir mi?
4. Şiddet ile güç arasında ne fark vardır?
5. Ülkeler bütün insan türünü birkaç defa ortadan kaldıracak kadar silaha sahipken, savaşı küçümsemenin anlamı var mıdır?
6. Eğer pasifist imkânsızı istiyorsa, dünya barış sürecine yapabileceği hiçbir anlamlı katkısı olamaz mı?
7. Sahici bir dünya hükümeti kurması için Birleşmiş Milletler Örgütü'ne daha fazla yetki vermeyi mi amaç edinmeliyiz? Egemen devletler ulusal ordular beslemelerine izin veren egemenliklerinin bir kısmından vazgeçmeye istekli olurlar mı? (Eğer buna başlayacaksak, neden bir dünya parası ve bir dünya bankası olmasın?)

Örnek Olay 34:
İNSAN HAKLARI

Aşağıda insan hakları sorununun ortaya çıktığı durumlara ilişkin bazı anlatımlar bulacaksınız. Kolaylık olsun diye, bunlar kabaca kategorilere ayrılmıştır. Siz asıl olarak her durumla ilgili bir hakkın var olup olmadığı ya da hakların çelişip çelişmediği ve hangi hakkın önceliği olduğu ile ilgileneceksiniz. Her hak için (a) doğal mı, (b)

uzlaşımla mı verilmiş sorusunu ele alınız. Eğer ikincisiyse, kendinizi mevcut uzlaşımların değiştirilmesi gerektiği fikrine ne kadar hazır hissediyorsunuz? Eğer hazırsanız, hangi temelde (isterseniz, ne hakla diyelim) bu sonuca varıyorsunuz?

A. *Kişisel haklar:* Hepsi de şu ya da bu zamanda ortaya atılmış olan aşağıdaki haklar tanınmalı mıdır?
   a) Kanserden ölmekte olan orta yaşlı bir insan, öldürücü bir ilaç ister.
   b) Bir kaza sonucunda tümüyle felç olan yirmisine varmamış bir genç, aynı şeyi ister.
   c) Omuriliği tamamen parçalanmış halde doğan bir bebeğin ana babası, bebekleri için aynı şeyi ister.
   d) 24 haftalık bir ceninde Down sendromu bulunmuştur. Ana baba kürtaj ister.

B. *Medeni haklar:* Aşağıdaki örnekler içinde, hangi hak en önde gelmelidir: Bireyin mi yoksa öteki tarafın (ya da tarafların) mı?
   a) Mahalli bir belediye meclisi bir üst geçit yapmak üzere bir dizi eski evi yıkmak istemektedir ve ev sahiplerine alternatif konutlar teklif eder.
   c) Bir kişi, hizmet kartı sahiplerinin, ev kredisi ödeyenlerin vb. bilgisayar kayıtlarından elde ettiği adresleri satmakta uzmanlaşmış bir firmadan bu adresleri almış satıcıların kapısını çalmasına öfkelenmektedir.
   d) Şiddet olaylarının yaygın olduğu bir bölgede, bir kişi kendi silahını taşımak istemektedir.
   e) Bir kişinin eroin kaçakçısı/silahlı bir tecavüz zanlısı/IRA bombacısı olduğuna inanan polis, onun telefonunu dinlemektedir.

C. *Birey ve toplum:* Bireyin aşağıdakilerden hangisine hakkı vardır?
   a) Bir işsize iş önerilmiştir; ama işyeri çok uzaktadır. O yalnızca kendi oturduğu bölgede çalışmak istemektedir.
   b) Bir köyün otobüs servisi ekonomik olmadığı gerekçesiyle kaldırılmıştır. Kent merkezine yaptıkları düzenli haftalık ziyaretleri bu servise bağlı olan bir avuç yaşlı insan, seferlerin yeniden başlamasını istemektedir.

c) Öğretmenlerinden birinin politik görüşlerine (o bunları sınıf dışında sık sık açığa vurmaktadır) katılmayan öğrenciler, sınıf dışında ona karşı gösteri yapmıştır.

d) Bir hemşire kamuya ait bir huzurevinde çalışmaktadır. Ona göre, huzurevinin koşulları insanlıkdışı ve aşağılayıcıdır. Üstlerine yaptığı şikâyetlere kulak asılmamıştır. O da gözüne çarpan koşulları tüm çıplaklığıyla ulusal bir gazeteye yazmıştır. Bu yüzden üstleri tarafından meslek kurallarına aykırı davranmaktan suçlu bulunmuş ve işten atılmıştır.

D. *Bireysel haklar:* Aşağıdakilerin hangisi sizce haklı görülebilir?

a) Her insanın intihar etme hakkı.

b) Müebbet hapse mahkûm birisinin ömür boyu hapiste kalmaktansa idam edilme hakkı.

c) Cinsel olarak birbirlerine ilgi duyan kız ve erkek kardeşlerin sevişme hakkı.

e) Yine benzer bir dairede, yetenekli genç bir müzisyenin her akşam trompet çalışması yapma hakkı.

E. *Silahı taşıma hakkı:* 1999'da, Britanyalı bir çifçi cinayetten suçlu bulunarak ömür boyu hapse mahkum edilir. Mülkünden bir şeyler çalarken (dava süresince anlaşıldığı kadarıyla ilk defa değil) yakaladığı hırsızı silahla vurarak öldürmüştür. Dava ülke çapında bir tartışmayı ateşlemiş ve çok çeşitli tepkiler doğurmuştu: Aşağıdaki durumlardan hangisini kabul edilebilir bulursunuz?

a) Eğer çifçi bilerek öldürmeyi amaçlamışsa, kışkırtma ne olursa olsun, cinayetten suçludur.

b) Eğer hedefini şaşıran bir uyarı ateşi söz konusuysa, çifçi bir insanı öldürmekten suçlu olabilir (daha az ceza verilir bu durumda) ama cinayetle suçlanamaz.

c) Bu silahı hiç taşımamalıydı çünkü böyle silahlar kolaylıkla ölümle sonuçlanan olaylara neden olabilir.

d) Yakınlarda hiçbir polis noktası olmadığından, kendi mülkünü korumak için önlem alma hakkı vardır.

e) Kişinin mülkü kutsaldır; dolayısıyla kişinin mülkünü korumak için zorunlu olan her türlü önlemi alma hakkı vardır.

Bu son görüş ABD'de sıklıkla dile getirilmektedir; yorumcular cezaların ağırlığına şaşırırlar. Bu ülkede, silah taşıma hakkı her şeyden önce gelir; anne babalar çocuklarına silah kullanmayı öğretir; kadın ve erkekler için silah kullanmayı öğreten sınıflar ülkenin her köşesine yayılmıştır. Birçok insan bunu Amerika'nın dünyada cinayet oranlarının en yüksek olduğu ülke olması gerçeğinin bir sonucu olarak görür. Trafikteki bir tartışmada, cinsel kıskançlık olaylarında ve okul bahçelerinde silahla atış açılması toplumsal hayatın alışılmış bir yönüdür. Bu durumu, Ulusal Silah Birliği Başkanı Charlton Heston'ın "insanları öldüren silahlar değildir, insanlardır" sözünü akılda tutarak, yorumlayın.

F. Bir New York gazetesinden alınan bir haber yazısını yorumlayın. Haber şudur: 1999'da, haftada ortalama üç silahlı çatışma, yılda da yaklaşık kırk öldürme olayının vuku bulduğu belli bir gece kulübünün ruhsatı yenilenmiştir. Bir muhabir bu durumu sorduğunda, şerifin yanıtı şu olmuştur: "Bizi ilgilendirdiği kadarıyla, burası ahlaki değerlere son derece önem veren bir kurumdur: içerde sigara içilmesine izin verilmez."

Son olarak, yıllar önce bizzat şahit olduğum şu olayı yorumlayın; size göre hangi taraf daha haklıdır?

Bir alışveriş merkezinde, park alanı neredeyse yok gibidir. Bir stayşın vagon sürücüsü bir park alanının boşalmakta olduğunu görür ve hemen oraya doğru sürer aracını. Niyeti belli, boş alana yönelmişken, bir mini sürücüsü boşluğa dalar, parkmetreye parayı atar. Büyük aracın sahibi mini aracın yanına yaklaşır ve sürücüye arabasını buradan çekmesini yoksa gidene kadar bekleyeceğini ve sonra dört tekerleğinin de havasını boşaltacağını söyler. Mini sürücüsü hiç de hukuksal olmayan bir şekilde hukukun onda dokuzu sahiplikle ilgili olduğunu ve parasını parkmetreye attığını söyler. Mininin sürücüsü ayrıldıktan sonra, büyük arabanın sahibi mininin dört tekerleğinin de havasını boşaltır ve oradan uzaklaşır.

Örnek Olay 35:
DEMOKRASİ, OTOKRASİ, ANARŞİ

Aşağıda, yüzlerce yıldan beri insanların dikkatini çekmiş uçları temsil eden üç yönetim (son durumda yönetimsizlik) biçimini bulacaksınız. Her birinin güçlü ve zayıf yanları vardır.

1. Teoride, adından da anlaşılacağı gibi demokrasi, yönetim sürecinde toplumun tüm becerilerinden yararlanır. Pratikte, giderek artan sayıda ünitelerin gündeme gelmesi yüzünden uygun ölçüde bir yetki devri ortaya çıkmıştır. Parlamento ve kongrelerin seçilmiş üyeleri bile etkin olabilmenin tek yolunun kendi uzmanlık alanlarında çalışmak olduğunu görmüşlerdir. Halktan kişilerin ise herhangi bir mesele üzerinde –çoğu zaman medya tarafından çarpıtılmış olarak yansıyan– en genel bilginin dışında bilgi edinmesi neredeyse imkânsız hale gelmiştir.
2. Teoride, *otokrasi* en yalın yönetim biçimidir. Özel olarak, yöneticiler hiçbir biçimde genel seçim öncesi uydurma popüler kararlar almak gibi bir endişe taşımadıklarından, politikalar tutarlı ve sürekli olabilir. Pratikte, otokratlar tarih boyunca kendi güçlerinin seline kapılmışlardır ve yargıları şaştıkça rejimleri günbegün tiranlık âlemine kaymıştır. Hobbes'un "iyicil otokrat"ı, zıtların birliğine ya da terimlerin uyuşmazlığına ("ticaret etiği" gibi) dönüşmüştür.
3. *Anarşi*, insan topluluklarının ne bütün güçleri elinde toplayan bir egemene ne de karar alma süreçlerinde görüşlerini temsil etmek üzere bir grup vekile gerek duyduğu görüşünün ifadesi olarak, soylu bir idealdir. Dolayısıyla, gücün olmadığı yerde, yozlaşma da olmaz. Pratikte bu teori, (yine) Hobbes'un belirttiği gibi, gemi azıya alması istenmiyorsa sıkı bir denetime ihtiyaç duyan homo sapiens'in içkin açgözlülüğüne karşı bayrak açmıştır. Belki bu yönetim anlayışı güçlü bir ortak inanç bağıyla birleşmiş küçük topluluklar için biçilmiş kaftandır; ama o zaman bile –bu toplulukların sicillerinin gösterdiği gibi, her zaman herkesi tatmin etmeyen– inanç sisteminin kaynaklarını yorumlamada en yetkin olma iddiası taşıyanların diktatörlüğünün belirtileri görülür.

İşte size tartışmanız ya da üzerinde düşünmeniz için birkaç soru: Bu üçünün güçlü yanlarını korurken, tehlikelerinden sakınan bir yönetim biçimi var mıdır? Bu biçimlerin, zaaflarının pençesine düşmeden ve temsil ettikleri güçlü yanlarının bileşimi ile yönetmenin mümkün olduğunu düşünür müsünüz?

Nihayet, yönetme işi sadece, siz o gücü en aza indirmenin yollarını ararken, güç kullanmaktan hoşlanan az sayıdaki faniye bırakılması en iyi olacak olan zorunlu bir kötülük olarak mı görülmelidir?

Örnek Olay 36:
ANARŞİ

Bu sözcük Yunanca'da "kuralsız" anlamına gelen bir sözcükten gelir. Anarşiyi savunan felsefi öğreti olan anarşizmden ayrılmalıdır. Thomas Paine'in (1737-1809) *Common Sense* adlı kitabında ifade edilen bir görüşten doğar anarşizm:

Hükümet, en iyi haliyle bile, zorunlu bir kötülükten başka bir şey değildir; en kötü haliyle ise, tahammül edilemez bir durumdur.

Hem Doğu'dan hem de Batı'dan filozoflar genellikle anarşiyi olabilecek en kötü durum olarak görür; çünkü eğer insanoğlu politik kontrol mekanizmalarıyla denetlenmezse şiddet ve adaletsizlik hüküm sürer. Örneğin, Hobbes devleti "herkesin herkese karşı savaşı" olan doğal duruma karşı tek güvence olarak görür.

Aşağıdaki tanım meseleyi tarafsız bir dille anlatır:

Anarşi, sorumlu bireylerin gönüllü işbirliğinin yalnızca adil ve doğru olduğu için değil aynı zamanda otoriter yönetim biçimlerine göre uzun vadede daha ahenkli ve düzenli sonuçlar vereceği inancıyla, toplumsal yaşamda olabilecek en fazla özgürlüğü amaçlar.

(Felsefe Ansiklopedisi)

Son üç yüz yılda yaşamış (biri diğerine göre daha hükümet karşıtı) bazı tanınmış anarşistler şunlardır:

Winstanley (17. yüzyıl, İngiltere): Kamu mallarını işgal eden Digger'lara öncülük etti.

Godwin (18. yüzyıl, İngiltere): Devrimci eylem yerine aşamalı gelişmeyi ve tartışmayı tercih etmiştir. "Kişisel, evrensel iyilik" yo-

luyla kendini sergileyen "sabit ve sarsılmaz ahlak"a inanıyordu. İnsanın "iyilik yapmaktan başka bir şey yapma hakkı, doğruyu söylemekten başka bir şey söyleme hakkı yoktur".

Stirner (19. yüzyıl, Almanya): Devlet kadar toplumu da reddetmiştir. Bireyci anarşizm: Her türlü örgütü bir "egoistler birliği" olarak görür; "kendi başına ayakta duran bireylerin karşılıklı saygısı"nı savunur.

Tucker (19. yüzyıl, ABD): Şiddete karşıdır, devlete itaatin reddini savunur. Her türlü ekonomik komünizme karşıdır.

Proudhon (19. yüzyıl, Fransa): Karşılıklılık, yani hem bireyin hem de toplumun refahı için gerekli olan karşılıklı bağımlılığı savunur. Hem devrimci şiddeti hem de politik eylemi reddeder. Emekçilerin kuponlarını mallarla değiştirmek üzere Halk Bankası planlar.

Bakhunin (19. yüzyıl, Rusya): Kolektivizm. Birey yerine işçiler grubunu temel birim olarak görür. Devrimci şiddeti savunmuştur ama Marx'a karşıdır.

Kropotkin (19. yüzyıl, Rusya): Anarşist komünizm. Mallar emeğe göre değil ihtiyaca göre dağıtılmalıdır. Kentle kır, eğitimle çıraklık birleştirilmelidir. Anarşiyi evrimin son aşaması olarak görür.

Tolstoy (19. yüzyıl, Rusya): Pasifist anarşizm. Devleti, hukuku ve mülkiyeti reddetmiştir. Devleti etkisiz kılmak için sivil itaatsizlik önerir. Özel bir tür Hıristiyan liderliğe gerek duyulduğu eski zamanlarda örneğini gördüğü, Altın Çağ değerlerine dönüşü, işbirliğiyle üretim idealini savunur.

Anarko-sendikalizm (20. yüzyıl, İspanya): İşçiler arasında dayanışmayı güçlendirmek için sendikalarda örgütlenmiştir. Köy komünleri aslında gönüllülerden oluşur ancak muhalefeti yok etme eğilimi taşır. İç Savaş'ta Cumhuriyetçi Hükümet'e katılan liderlerinin "ihanetine" uğramıştır.

Robert Nozick (1938-2002): Minimal devlet özgürlükçülüğü. İnsanların birbirlerinin haklarını çiğnememesi koşuluyla işbirliğine giriştiği, tamamen gönüllülük esasına göre kurulu bir toplum savunur (bkz. *Anarchy, State, and Utopia*, Oxford: Blackwell, 1974).

Birçok insan anarşi fikrinin cazibesine kapılmış ancak bunların çoğu aşağıdaki nedenlerin biri ya da diğeri yüzünden anarşizme uzak durmuştur:

1. Anarşizmin insan doğası hakkındaki idealist yaklaşımı, herkesin ortak iyilik için çalışmaya gönüllü olduğunu ima eder. Tecrübe sıklıkla bunun tam tersini akla getirir; ama yine de 18. yüzyılda Adam Smith, 20. yüzyılda da F. A. Hayek'in ileri sürdüğü tezler de unutulmamalıdır:
   a) İşbirliği yin ise rekabet yang olabilir ancak.
   b) Hukuk kuralları dahilinde rekabet genel refah için gönüllü işbirliği yapmanın en iyi yoludur.
2. Önermelerden bazıları Quaker'lar gibi küçük, sıkı topluluklarda ve New England'taki bazı koyu dindar cemaatlerde geçerli olabilir (bunlarda bile insanın açgözlülüğüyle ilgili sorunlar yüzünden bir tür yönetim aygıtı, sıklıkla bu aygıtın başında otoriter bir lider zorunlu hale gelir). Modern endüstri toplumunun karmaşık yapıları ve ilişkileri bağlamında, bu öneriler tümüyle gerçeklikten uzaktır.
3. Kamuoyu (2. şıkta bahsi geçen cemaatlerin bazılarında örnekleri görüldüğü üzere)her hükümet kadar baskıcı olabilir.
4. Anarşi halkın tavır ve düşüncelerini etkileme gücünü hafife alır. Hukuk düzeninde, yaptırımlar bu gücü kontrol altında tutabilir; ancak, hukuk olmadığında (bu anarşinin tarifidir zaten) basın ve TV patronları pervasızca hareket edebilecektir.

Şu katı önerme ne kadar doğrudur: Eğer insan haklarının dayanağı hukuksa ve anarşi hukuksuzluk demekse, hemen anlaşılacaktır ki anarşi demek, elinde copuyla zorbalar dışında, hakların yokluğu (ya da daha beteri) demektir.

Bu en azından Konfüçyus'un görüşüdür. Ona göre, Taoistlerin "bensiz" tavrı hızla toplumda adaletin kaybolmasına, hatta tamamen adaletsizliğe yol açacaktır.

Bununla birlikte, neşeyle anarşi karşıtı kervana katılmadan önce, on dokuzuncu yüzyılda yaşamış Britanyalı tarihçi Lord Acton'un yorumunu aklınızda tutun:

İktidar yozlaştırır; mutlak iktidar mutlaka yozlaştırır.

Bu konuyu tartışın ve nerede durduğunuzu belirlemeye çalışın. Son tahlilde, hükümet şekli ne olursa olsun (ya da hiç hükümet olmasın) insanlık insanın kendi sorunu değil midir? Başka bir ifadeyle, balçıktan insan yapabilirsiniz ama insandan balçık olmaz.

Örnek Olay 37:
MÜMKÜN OLANIN SANATI

Mümkün Olanın Sanatı, 1950'ler ve 60'larda kabinede başbakanlık hariç neredeyse her görevi üstenmiş R. A. Butler'ın otobiyografisinin başlığıydı. Ona göre, kitabının başlığı siyasi süreci adamakıllı özetliyordu. Bu kadar çok insanın –çoğu zaman geriye kalanlarla çatışmalı– çıkarı ortadayken, kimsenin ilan ettiği hedeflerinin çok küçük bir kısmından daha fazlasına erişme umuduyla yönetimin en yüksek katlarına tırmanması mümkün değildi. Dolayısıyla yönetim sanatı, kişinin ideallerinden mutlak olarak zorunlu olandan daha fazla vazgeçmemeye çalıştığı, uzlaşma sanatı haline geldi.

Bu kabul edilebilir bir yönetim anlayışı mıdır? Yoksa bunun, özellikle neyin mümkün olduğu, neyin mümkün olmadığını açıkta bırakan aşırı muğlak bir ifade olduğunu mu düşünüyorsunuz? Yoksa bu, ayakları çok havada bir yaklaşım mıdır? Butler'a göre, eğilimi ne olursa olsun her hükümet, siyasi tabloyu bir doğrultuda ancak bir parça değiştirebilir; bu yaklaşımın sonucu "Butskellizm" olmuştur; (sol kanat Tory) Butler ile (sağ kanat İşçi Partisi lideri) Gaitskell isimlerinin bir karması. Bunun, zamanın politik monetarizm öğretisini sulandırmak için ya da "bizden biri" olmayan insanların herhangi birinin lideri olmak için hiçbir çabaya girilmeyen 1980'ler boyunca Başbakan Margaret Thatcher'da ifadesini bulan ve açıktan açığa meydan okuyan görüşten daha iyi olduğunu düşünür müsünüz?

XII
Çevresel Etik ve Biyoetik

Bu kitapta şimdiye kadar tartışılan konuların bazıları birçok okurun kafasında önemli bir yer işgal etmemiş olabilir ancak bu bölümde tartışılacak konular için muhtemelen aynı şey geçerli değildir. Öğrenciler de dahil yakın dönemde birçok insan aktif bir şekilde New Age olaylarına katılmıştır; bazıları düzenli olarak, örneğin, doğal güzelliğiyle tanınan bir bölgede yeni geniş yolların açılması gibi, çevredeki değişimlere karşı, bazıları hayvan hakları için ya da yediğimiz bitkilerdeki genetik oynamalara karşı gösteriler yapmıştır. Kitabın bu aşamasında gündeme getireceğimiz sorunlarla aslında çağdaş ahlak düşüncesinde ağırlıklı yer tutan meselelerle ilgilenmiş oluyoruz.

ÇEVRESEL ETİK

Çevreye ilgi duyan herkes tanım gereği ekolojik sorunlara girer ve bu sözcüğün geçtiğimiz elli yılda anlamını genişleterek ne kadar değiştiğini görmek ilginçtir. 1952 tarihli bir sözlükte "hayvan davranışının bilimsel araştırması" karşılığına rastlıyoruz. 1970 ortalarına gelindiğinde, "hayvan ve insan davranışları ve bu ikisi arasındaki ilişkinin araştırması" karşılığını görüyoruz. Benim son sözlüğümde ise karşılık "bitkilerin, hayvanların, insanların ve kurumların çevreyle ilişkisini araştırma" (*Chambers*) biçimindedir. Felsefe okuyan herkes sözlük tanımlarına fazla bağlı kalmanın tehlikelerinden haberdardır ancak burada dikkat çekici olan sözcüğün anlamlarındaki genişlemedir. Görüldüğü gibi, günümüzde artık bütün canlı varlıkları –insanlar, hayvanlar ve bitkileri– karşılıklı bağlantılı bir sistem olarak görüyoruz.

Çevre yine de sadece canlıları değil cansız varlıkları da, dünyayı sarmalayan ve hayatı mümkün kılan gazları, yeryüzünün büyük bir bölümünü örten ve çevrenin verimliliği açısından hayati önem taşıyan suları, yeryüzünü kaplayarak bütün karada yaşayan canlılara yuva olan toprakları da barındırır. Canlı ve cansız, bütün bu unsurlar birlikte şimdilerde genel olarak ekoloji terimi (Yunanca *oikos* "yuva, ev" demektir) altında toplanan gezegen çapında belli bir durumu oluşturur. Görece bu yeni bilim, bir organizma ile onun iç ve dış çevresiyle ilişkisini analiz eder. Richard Milner, bu terimin kendisinin "dar politik anlamda" çevresel ya da lafzi meseleler dediği şeylerle sınırlandırılmaması gerektiğini (*Encyclopedia of Evolution*, s. 151) söyler ancak bizim ana ilgi alanımız da bunlardır.

Karşılaştığımız etik sorunlar gelip aslında insanoğlunun, onu olduğu gibi kabul ederek ve eylemlerinin ona uyarlayarak, çevreye ne oranda müdahale etmesi gerektiği noktasında düğümlenir; ya da tersinden, çevrenin unsurlarını insan türünün iddia edilen gelişme gereklerine uygun olarak değiştirmek, dönüştürmek, hatta tahrip etmek ahlaki olarak ne kadar haklılık payı taşır?

Bu soruya hiç tereddütsüz bir yanıt *Tao Te Ching*'de verilmiştir ve bizim için bir başlangıç noktası olabilir:

Evreni alıp onu iyileştirebileceğini mi düşünüyorsun?
Bunun olabileceğine inanmıyorum.
Evren kutsaldır.
Onu düzenleyemezsin.
Değiştirmeye çalışırsan, yıkarsın onu.
Tutmaya çalışırsan, kaybedersin.

Bu erken uyarı *Gaia* hipotezinde modern bir karşılık bulur. Gaia Yeryüzü tanrıçasının antik Yunan'daki adıdır ve bütün bilim insanları kabul etmediğinden tartışmalı olan hipotez Yeryüzü'nün hayatı nasıl idame ettirdiğine ilişkin yeni bir açıklama getirir. Bu hipotez, biri moleküler biyolog Lynn Margulis ve diğeri organik kimyacı olan ve konuya ilişkin iki de kitap yazarak sıradan insanları bu teoriyle tanıştıran James Lovelock adlı iki İngiliz bilimciyle anılır.

Hipotezin özü, Güneş etrafında dönen duyarlı (hayatı barındırdığı için) bir kaya parçası olmaktan çok uzak olan Yerküre'nin/Dünya'nın hayatı yaratan, geliştiren, destekleyen ve koruyan kendi içkin yasaları (kontrol ve denge) olan kendi ekosistemiyle duyarlı bir organizma olduğudur. Dünya'nın canlı, dolayısıyla bir oranda özbilince sahip olduğunu söylemek biraz abartılı (bazılarına göre ise hatalı) olacaktır. Bazı insanlar Lovelock'un görüşlerini bu yönde yorumlamıştır ancak Dünya'nın sadece canlı bir organizmaya *benzediğini* ileri sürmek daha doğrudur.

Bu kontrol ve denge yasaları, Lovelock'a göre, insanoğlunun dayatmaya çalışacağı her türlü yasadan sonsuz kere daha temellidir; dolayısıyla Dünya'nın ekosistemine her türlü insan müdahalesi, kısa vadede insanlara bazı faydalar sağlayabilir olsa da, son tahlilde zararlı olacaktır. *Gaia: A New Look at Life an Earth* (1979) kitabında Lovelock, Dünya'nın geçmişte felaketlerden nasıl sağ çıktığını anlatır; görünüşe bakılırsa, Dünya kendisini bu felaketlere göre tanzim etmesini sağlayan bünyesel bir sisteme sahiptir. Verilen mesaj doğrudandır: İnsan türü müdahale yüzünden acı çekecektir; öyle ki, bu evrilmiş türlerin en yüksek metresindeki türe karşı tamamen duyarsız olan Dünya, son tahlilde, bu türü yok edecektir. İnsan türü doğa yasalarına boyun eğmelidir, tersi değil; yoksa sonuçlarına katlanır.

Bir açıdan bu hipotez gezegenimize her türlü müdahalenin zararlı sonuçlarından endişe duyanlar arasında iyimserliğe gerekçe olabilir. Eğer kendini düzenleyen bir sistem söz konusuysa, rahat olabiliriz, denecektir; çünkü böylesi müdahaleler son tahlilde tahribata neden olmayacaktır. Dolayısıyla, başka şeyler gibi, cloro-floro-karbonların (CFC gazlarının) kullanımı yüzünden ozon tabakasının zarar görmesinden fazla kaygılanmamak gerekir; yağmur ormanlarının tahrip edilmesi ya da radyoaktif atıkların yayılması gibi çevrecileri rahatsız eden diğer müdahalelerde olduğu gibi burada da gezegen bu saldırıyı kendi kendine bertaraf edecektir.

Ne var ki, bu iyimserliği rüzgârda ıslık çalma örneği olarak görenler de var. Onlara göre, Gaia her türe karşı aynı mesafede olduğundan, ne kadar ileri olursa olsun sistemi kim tehdit ederse, geçmişte örnekleri görüldüğü gibi, Gaia o türü ortadan kaldıracaktır; ve eşsiz zekâsıyla çocuklarının en ayrıcalıklısı olsa da insan türü de buna dahildir. Gaia'nın özü canlı ve üretken olmaktır ve kendisini oluşturan herhangi bir unsur onu ölü bir çöle dönüştürecek şekilde hareket edecek olursa, sonu Mary Midgley'in *Evolution as a Religion* kitabında özetlediği gibi olacaktır:

> Eğer Gaia, bir unsurun doyurulamayan açgözlülüğü yüzünden işlemez hale gelmek üzere olursa, o unsuru hemen terk eder... Eğer bunu yapmayacak olsa, bütün çocuklarıyla birlikte kuşkusuz kendisi de ölümden kaçamaz. Onu da bizi de koruyacak başka hiçbir evrensel güvenli-ihmal mekanizması yoktur.

O halde, ekolojiye yaklaşımda üç olası yol vardır. Birincisi insanmerkezli yoldur: Bu geçmiş kuşakların çoğu tarafından izlenmiştir; burada (insan eğlencesi için insan-olmayan türlerin gözetilmesi gibi dolaylı ahlaki değerlendirmelerin aksine) doğrudan ahlaki değerlendirmelerin sınırı insandır. Bu görüş kısmen *homo sapiens*'in doğal benmerkezciliğine dayanır ancak sürmesinin nedeni, onun yeryüzünün efendisi olduğunu, ne isterse yapabileceğini vazeden kutsal metinlerindeki öğretilerdir; bu, doğrudan bir zorunluluk olmadığı halde sırf daha kazançlı diye mera açmak için yağmur ormanlarını kesmek gibi ekosistemin asli unsurlarını tahrip etmek anlamına geliyorsa, bırak olsun. Eğer motorlu taşıtlara bağımlılığımız, fosil

yakıtları kullanarak karbon salımını ve dolayısıyla dünyanın ısısını artıracağımız, bunun da buzulların erimesine ve denizlerin seviyesinin yükselmesine neden olacağı, dolayısıyla insan dahil birçok türünü varlığını tehlikeye sokacağı anlamına gelse de, yine bırak olsun. Topraktan alınacak ürün miktarını artırma gereği eğer bitkilere haşere ilacı sıkarak toprağın, denizin ve havanın zehirlenmesi anlamına gelecek olsa bile, bu basitçe sürekli artan nüfusu doyurmak için ödenmesi gereken bir bedel olarak görülmelidir. Eğer daha verimli enerji biçimleri arayışı nükleer atıkların okyanuslara boca edilmesi, atmosfere kurşun salınması ve asit yağmurlarıyla bütün göllerin öldürülmesi anlamına gelse bile, daha nice benzeri gibi bu sonuçlar da basitçe maddi ilerlemenin diğer yüzü olarak kabul edilmelidir. Öyle ironik bir durum yaratılmıştır ki, insanlığın kendi çıkarı için gezegeni yaygın olarak ve sürekli genişleyen bir biçimde sömürme yetisi doğrudan bütün türün zarar görmesine, belki de tümden yok olmasına, yol açabilir.

Alternatif bakış, ikinci yol, "derin" ekoloji olarak tabir edilen, *duyarlı* tutumdur. Bu görüş Gaia hipoteziyle bağlantılıdır ve bu görüşe göre, nerede asgari düzeyde de olsa hisseden bir canlı organizma varsa, orada doğrudan ahlaki değerlendirme yapılmalıdır. Böylesi bir tavır *homo sapiens* adına, yaşadığı doğal ortama karşı derin bir tevazuyu gerektirir.

Bir taraftan, kısa dönemde çevrenin maruz kaldığı her şeyin son tahlilde Gaia'nın kendini düzenleyici güçleri tarafından ıslah edileceği görüşünü savunurken, diğer taraftan da üstün zekâsı nedeniyle insanın her şeyi bileceği temelsiz varsayımıyla bağını koparmalıdır.

"Derin" ekoloji, insanları Dünya'nın öncelikli olarak onların çıkarı için var olduğu düşüncesine sevk eden kandırmacaya meydan okur. Bu kandırmaca, insanların gezegene karşı kısa vadede bazı yararlar sağlayan ancak uzun vadeli sonuçları göz ardı edilen sayısız tutumunda kendini gösterir. Örneğin, eğer yollar gibi yapım faaliyetleri ya da ekinlere haşere ilacı kullanma ya da ormanları kesme bazı bitki, böcek, kuş türlerinin ya da vahşi yaşamın bazı biçimlerinin yok olması anlamına geliyorsa, bu "ilerleme"nin doğal bir sonucu olarak kabul edilmelidir. Nihayetinde, denecektir, Dünya'da hayatın başladığından beri varolan türlerin %90'ı yok olup gitmiştir. İnsan nüfusunun

patlaması Dünya kaynakları üzerinde giderek artan talepler yarattığından, bu kaynaklar da çoğaltılıp büyütülmelidir; eğer bu doğanın niyetinden hızlı bir ilerleme anlamına geliyorsa, o zaman doğa da bu hıza ayak uydurmalıdır. El değmemiş muazzam kaynaklar işletilmeyi bekliyor ve bu işleme ancak insan becerisiyle yapılabilir ve yapılmalıdır da. Bu da başka şeyler yanında enerji arzının artması demektir. Ve bazen doğal çevrenin, Çin'deki Three Gorges Barajı'nda olduğu gibi, bu zamana kadar hep ortaya çıktığı üzere, köklü bir biçimde değiştirilmesi gerekiyorsa, ne yapalım, bu ödenmesi gereken küçük bir bedeldir. Net sonuç yıllık ek 18.000 megawatt'lık temiz, yenilenebilir enerjidir; burada asıl önem verilen unsur muazzam (giderek daha da muazzam olan) Çin nüfusudur.

Yukarıda ipuçlarını verdiğimiz üçüncü tutum, *ekolojist/toprak etiği* tutumudur; burada tek tek ağaçlar, sonra da ormanlar gibi duygusu-olmayan ve/veya süper-organik kendilikler doğrudan ahlaki değerlendirme konusudur.

Bunu okuyan keskin çevreciler, insan-merkezci bir konumda somutlaşmış duyguların kısa görüşlülüğü olarak değerlendirecekleri bu yaklaşıma fena halde öfkelenebilir. Ancak böylesi insan etkinliklerini mahkûm ederken "daha iyi bir dünya" gibi müphem bir kavram üzerine inşa edilmiş kolaycı genellemelerin tuzağına düşmeyelim. Mesele bazı çevrecilerin sandığı gibi her zaman açık ve kolay çözümlü bir mesele değil ve eğer bu konuda dişe dokunur bir şey söylemek istiyorsak akılda tutmamız gereken özellikle üç değerlendirme var. Birincisi, bilimciler çoğu insan faaliyetinin muhtemel etkileri ya da sonuçları hakkında fikir birliği içinde değil. Örneğin nükleer enerji, genetiği değiştirilmiş ürünler, ozon tabakasının incelmesi ve malum sera etkisi gibi konular ne zaman karşımıza çıksa, uzmanların ikiye ayrıldığını görüyoruz: Felaket ve karanlık senaryolara varan değerlendirmeler yapanlar ve duruma ilişkin görece daha iyimser konuşanlar.

Bu uyumsuzluk kısmen ikinci sorunumuz, yani politikadan kaynaklanıyor. Ekolojistlerin dediği tutum değişiklikleri bir ulusun ekonomik refahına karşı bir tehdit olarak yorumlanabilir pekâlâ. Dolayısıyla, petrol ve gaz kullanımındaki mevcut artış oranıyla, tahminlere göre, bu enerji kaynakları yaklaşık elli yıl için tükeneceği bilinse bile,

hükümetler fiyatları artırarak kullanımı azaltmakta istekli olmayacaktır çünkü böylesi bir hamle seçimlerde felakete yol açmasa da zararlı sonuçlar doğurabilir. Rüzgâr, dalgalar, hidroelektrik santraller ve güneş enerjisi gibi alternatif enerji kaynakları, yenilenebilir ve ekolojik olarak "dostça" olsa da, hayata geçirilmeleri son derece masraflı olacak ve bu yüzden, ilke olarak arzu edilir bir şey olsa da böylesi uygulamalar eğer vergi artışı anlamına gelecekse kabul edilmemesi gerektiğine inanan seçmen kitlesine pek sıcak gelmeyecektir. (Her kişinin kazandığı, büyük oranda doğanın ona sunduğudur gerçeği çoğu insanın parasını harcama biçimini etkilemez.)

Çevreciler açısından ikinci sorun, genel olarak tespit edilecek elle tutulur bir kötüleşmenin hemen görülmemesidir. Elbette, yer yer ortaya çıkan 1986 Çernobil ya da 1989 Exxon Valdes gibi felaketler geniş kitlelerin dikkatini nükleer yakıt kullanmanın risklerine ve muazzam miktarlarda petrolü çok uzun mesafelere taşımanın vahşi hayat ve genel olarak yeryüzü için yarattığı tehlikelerine çekiyor. Ama bunlar hemen –ya da çok geçmeden– unutuluyor ve hayat normal seyrine dönüyor. Yaşlı insanlar belli bir otoyolun TIR'lar istila etmeden nasıl da doğal güzelliklerin yurdu olduğunu hatırlayacaktır; ama bu artık tarih oldu ve biz şimdide yaşıyoruz.

Bir bütün olarak, denebilir ki, çevre felsefesi denen şey faydacıdır: Mümkün olduğu kadar çok insan için mümkün olduğu kadar büyük mutluluk arar.

Denebilir ki, bir bütün olarak çevreyle ilgili genelgeçer felsefi yaklaşım faydacılıktır; yani en büyük sayı için en büyük mutluluk isteriz. Yeni bir otoyol yaptığımızda, genellikle yeni yolun bypass ettiği yerleşim merkezlerinin caddelerinde çile çeken sürücülerin, yoğun trafikten bunalmış kent halkının kazandıkları dikkate alınır ama manzaranın ve doğal çevrenin ferahlık ve tazelik verdiğini düşünenlerin kaybı unutulur. Yeni bir havaalanı inşası planlanırken, havayolunu kullananların ihtiyaçlarıyla doğal ortamları tahrip olacak bitki türlerinin, böcek, kuş ya da her türlü hayvanın kaybı ve ilgili alanla çevresinde yaşayacakların tepkileri dengelenmeye çalışılır. Sera etkisi muhtemelen yavaş yavaş yeryüzünü ortalama ısısını artırıyor ve sonuçta iklim değişikliklerine, deniz suyu yükselmelerine neden oluyor ama bunların hiçbiri bir gecede olmuyor. Aslında belki ge-

lecek kuşak, hatta gelecek kuşaktan sonraki bir kuşak bu olayların sonuçlarına katlanacak. Bizim *şimdi* duyumsadıklarımız ancak belli belirsiz şeyler ve yalnızca, zorunlu olmayan zararlardan kaçınarak, bu kuşağın gereksinimlerini gözeten bir çizgi tutturmak ve gelecek kuşakları kendi sorunlarıyla baş başa bırakmak çok kolay. Örneğin, dünyanın endüstriyel gelişimi için gerekli enerji kaynaklarının elli yıl içinde tükeneceği gerçeğiyle karşı karşıya kalmışsak, insan zekâsı ve yaratıcılığının geçmişte olduğu gibi alternatif kaynaklar bulup durumu idare edeceğine iman edebiliriz. Çok az insan ilkel koşullara dönüşü hayal eder.

Ancak insanın çevreyle ilişkisinde bu dar görüşlü (*kuşaksal tekbencilik* adını verebileceğimiz) yaklaşımdan kaçınan bir bakış açısı da vardır. Ben burada herhangi bir özel çevre sorununun ayrıntılarına bilerek girmedim çünkü bu izleyen alıştırmaların konusu olacak. Bununla birlikte, çevrenin bu meydan okuyuşu ve şimdi aldığımız kararların gelecekteki sonuçları, denebilir ki, Batılı anlamda bir karmadır. özellikle de bu felsefenin Theravada Budizm'de yorumlanan halidir (bkz. s. 293-294) Bu öğretiye göre, eylemler ve sonuçları anlamındaki, bu varoluş döngüsünde kurulmuş karma bir sonraki kuşağa aktarılır. Bunun anlamı şudur: Bizim çevreye karşı mevcut tutumumuz ve hayat tarzımızın herhangi bir yan etkisiyle mücadele etmek için aldığımız önlemler, sonuçları bir sonraki ya da ondan sonraki kuşaklar tarafından tamamen algılanmayacak olsa bile, geçmekte olduğumuz karmadır. Sorun şudur: Gelecek kuşaklar tarafından nasıl algılanmak istiyoruz? Bunu ne kadar umursuyoruz?

Bu son önerme önemlidir. Yeryüzünde yaşayan birçok insan, belki de çoğunluk, kendisinden birkaç kuşak sonraki insanların koşulları hakkına gerçekten endişe duymaz. Muhtemelen doyurucu buldukları, onlara ve belki çocuklarına belli hazları tattıran ve zorunlu ihtiyaçlarını karşılayan bir hayat tarzını benimser bu insanlar. Gelecekte ihtiyaçlarının karşılanması ve arzularının doyurulması tehlikeye girecek olsa, bu mutlaka içinde yaşadığımız kuşağın gelecek kuşakların talihsizliği olarak görülmelidir. *Homo sapiens* türünün çok yakın (ya da yakın) felaketine ilişkin uyarılar bile bu insanlar için pek bir şey ifade etmeyecektir. Bir zamanlar varolan ve sonra yok olan binlerce tür dururken insan denen türün hayatta kalması için herhangi bir te-

mel neden söyleyebilir miyiz? Bizim anlayabildiğimiz kadarıyla, insan zekâsı ve yaratıcılığı, içinde bulunduğumuz durumu idrak etmelidir. Gezegenimizin ister bugünkü ister gelecekteki hali için ekolojik ya da insani kaygılar taşıyan insanları rahatsız edebilir, hatta öfkelendirebilir bu türden görüşler; ancak bunları, görmezden gelemeyiz. Bu konuda kesin kanıt aramak gerçekte olan her şey için kesin kanıt istemektir.

TÜRCÜLÜK VE HAYVANLARIN KURTULUŞU

Hayvanların selameti meselesi tam anlamıyla bir çevre konusu sayılmaz ama birçok çevreci bu konuyu kendi ilgi alanlarının bir uzantısı olarak görür. Aslında, geçtiğimiz yirmi otuz yıldır konu muhtemelen daha fazla dikkat çekiyor ve bu kitapta tartışılan neredeyse bütün meselelerden daha çok, kararlı eylemlere konu oluyor.

Bu davanın savunucularının iddiasına göre, çoğu insan türcülük suçu işliyor. Bu türcülük sözcüğünü ilk kez, eskiden kendisi de hayvanlar üzerinde deneyler yapan ama daha sonra bunların gereksiz ve zalimce olduğunu savunan Britanyalı fizyolog Richard Ryder ortaya atmıştır; ama sözcüğün geniş olarak kullanıma sokulması 1975 yılında yazdığı *Animal Liberation* kitabıyla Avustralyalı filozof Peter Singer sayesinde olmuştur.

Tez şudur: Nasıl ırkçılık, herhangi bir içsel özellik yüzünden değil de sırf ırksal farklılık yüzünden, bir ırkın ötekinden üstünlüğü anlamına geliyorsa, türcülük de insanların başka bir nedenle değil de sırf farklı oldukları için başka türlerden üstün olduğunu savunmak demektir. Aynı hatalı mantık, örneğin yaşlılara ve cinsel kimliklere karşı ayrımcılık gibi, başka alanlarda da geçerlidir ama bu insani meseleler (ırkçılık da dahil) iki yönlü işler; sonuç pozitif ayrımcılık yoluyla ilgi nesnesini destekleyip yükseltebileceği gibi alçaltıcı da olabilir ve dolayısıyla birçok insan sonuçta pozitif ayrımcılığı da ırkçı, cinsiyet ve yaşlılık ayrımcısı olarak görebileceği gibi tam tersi bir şey olarak görür.

Türcülük söz konusu olduğunda bu iki yönlülük işlemez; çünkü bu görüşün gelip dayandığı yer insanoğlunun, ister yemek, giyin-

mek ister spor, sağlık ya da ticaret olsun, kendi çıkarı için hayvanları ve öteki "aşağı" yaratıkları sömürmeye ve kullanmaya ahlaki olarak yetkili olduğu görüşüdür. Yüzlerce yıldan beri bu görüşün ahlaki haklılık gerekçesi Yaradılış Kitabı'nda bulunmuştur:

> Tanrı "İnsanı kendi suretimizde, kendimize benzer yaratalım" dedi, "Denizdeki balıklara, gökteki kuşlara, evcil hayvanlara, sürüngenlere, yeryüzünün tümüne egemen olsun." (Yaradılış, 1:26)

"Egemen olma" sözcüğü New English Bible versiyonudur; eskiden "üzerinde hâkimiyeti olma" şeklinde çevrilmiştir; İbranice *radah* sözcüğünün kelime anlamı "ayak altında çiğneme"dir.

Eğer İncil herhangi bir görüş için otorite olarak kabul edilecekse (biliyoruz ki eskiye nazaran artık daha az böyledir), türcülük karşıtları da daha az bilinen başka bir bölüme, Vaiz bölümüne bakabilirler:

> Çünkü insanların başına gelen hayvanların da başına geliyor. Aynı sonu paylaşıyorlar. Biri nasıl ölüyorsa, öbürü de öyle ölüyor. Hepsi aynı soluğu taşıyor. İnsanın hayvandan üstünlüğü yoktur. Çünkü her şey boş. İkisi de aynı yere gidiyor: topraktan gelmiş, toprağa dönüyor (Vaiz, 3: 19-20)

Bu bölüm, yine de, ölümün kesinliği söz konusu olduğundan insan türünün diğer canlılardan üstün olmadığını söylüyor. Bu, vaiz bölümünü dikkatle okuyan her öğrenci bilir ki (okumayanlar da hisseder ki), söz konusu bölümün temel meselesidir: Her şey boştur (eskiden "her şey nafile" denirdi).

Burada karşımıza çıkan mesele, hayvanların haklarının olup olmadığı değil, hayvanların insanlarla aynı haklara sahip olup olmadığıdır. Bu durumda, Bertrand Russell'ın hayvan hakları eylemcilerine karşı söylediği o meşhur söz haklıdır: "Siz şimdi istiridyelere de oy hakkı istersiniz."

Hayvan haklarının destekçileri kadar karşıtları da muhtemelen, bazı eylemcilerin hakların türlere göre değiştiği fikrine katılmadığında hemfikirdir. Bir domuzun, fikir özgürlüğüyle alakası olmadığı gibi, bir kedinin de –hatta benim Taoist inançlarımın çoğuna katılan kedim Mufti'nin de– grev hakkı diye bir meselesi yoktur. Aksi ispatlanmadıkça geçerli olan bir dava gibi görünen hayvan hakları yalnızca

insanoğlunun kavrayabileceği karmaşık kavramlarla alakalı olmak yerine, 1) kötü ya da 2) doğasına aykırı muamele etmeyeceksin, 3) aşırı çalıştırmayacaksın ve 4) aşağılamayacaksın gibi daha temel kaygılarla alakalıdır. Başka bir ifadeyle, biz burada hayvan haklarıyla değil de hayvanların sağlığı ve esenliğiyle ilgiliyiz.

Yukarıda sayılan birinci, üçüncü ve dördüncü koşul görünüşe bakılırsa pek tartışma yaratmaz. Hayvanlara kötü muamele, sanki, insanları başka herhangi bir istenmeyen insan davranışına göre daha çok kızdırır. Örneğin, hayvanları korumak için bir *kraliyet* topluluğu vardır oysa çocuklar için yalnızca bir *ulusal* topluluk. Atlarını ya da köpeklerini aşırı çalıştıran çiftçiler muhtemelen mahkemeye çıkarılır ve ceza alır. Ve birçok insan, örneğin PG Tips çaylarının reklamında olduğu gibi şempanzelerin insan gibi konuşturulmasından, yani hayvanların türlerine yabancı beceriler sergilerken görünmesinden utanır. (Hatta birçok insan bu reklam çekilirken şempanzelere nasıl zalimce davranıldığını öğrenince bu çayları boykot bile etti.)

Gelgelelim, hayvanları doğaları nasılsa öyle görmek ve onlara öyle davranmak meselesine gelince, (her ne kadar daha önceki tartışmalarda [s. 287-288] farklı açılardan bakan farklı insanların "doğa" ve "doğal" sözcüklerini farklı tanımladıklarının görmüş olsak da), kitlesel şiddet, patlamalar, ölüm tehditleri ve fiili cinayetler sergileyen bir çatışma sahasına gireriz. Av partileri, sığırların ve koyunların taşınması sırasında olur bunlar ve hepsinden de önce hayvanlar üzerinde bilimsel araştırma yapılan laboratuvarlarda.

Tek tek her bireyin çitin hangi tarafına düştüğünü belirlemede değer yargıları başat bir rol oynar ve bu yargılar sıklıkla ahlaki mülahazaların dışındaki faktörler tarafından belirlenir. Örneğin, modern tarım yöntemlerine karşı çıkan insanların büyük çoğunluğu, organik tarımın yüksek maliyetlerine gücü yeten daha zengin orta sınıflardan gelir. Yöntemin ahlakiliğine ilişkin görüşleri ne olursa olsun, diğerleri hızla paketlenip sevk edilmeden önce mutlu mesut yaşadığı iddia edilen tavuğa vereceği paranın yarıdan azına, fabrikada, seri üretilmiş bir tavuk almayı tercih edecektir. Hali vakti yerinde olmayanlar açısından, bir evin haftalık giderlerinin karşılanması hayvanların selameti gibi görece lüks bir meseleden çok önce gelir; tıpkı Adolf Hitler'i yenme zorunluluğunun mutlak edilginliği geçersiz kılması

gibi. (1947 yılının sert kış aylarında, yoğun karın benzin dağıtımını imkânsız kıldığı günlerde, babam baltayı eline alıp "Ya gelecek yaz erik yiyeceğiz ya da bu kış ısınacağız" diyerek erik ağacını kesmişti.) Zorunluluk her şeyden önce gelir.

Hayvanların durumundan kaygı duyanları rahatsız eden şey, insanların hayvanlara yaptığı birçok şeyin hiç de zorunluluktan kaynaklanmadığı inancıdır. Örneğin, tilki avına çıkan insanlar yaptıkları sporu savunmak için ne söylerlerse söylesinler, bu, tilkileri bulup etkisiz hale getirmenin bir yolu değil bir spordur nihayetinde ve bir spor olarak istenen sonuç beraberlik değil (her ne kadar, bazı avcılar tilkilerin bu kovalamacadan zevk aldığını iddia etse de) katılımcılardan birinin ölümüdür. Belki, tilki sıkıştırıldığı yerden kurtulup kaçtığında, av köpeklerinin sahiplerine dönmeye teşvik edilmesi daha adil olacaktır.

Evcilleştirme ile vahşi halde koruma karşıtlığının, belli nedenlerle, ABD'de UK'ye göre daha çok önemsenen bir konu olduğunun farkındayım. ABD'de daha geniş doğal alanlar ve avlanmak için daha çok "vahşi" hayvan var ve Amerikalılır vahşi hayat ve sınır boylarıyla hâlâ romantize edilmiş bir aşk-nefret ilişkisi yaşıyor. Örneğin, Başkan Bush'un Alaska Kutup Bölgesi Doğal Koruma Alanı'nı petrol araştırmalarına açma projesinin, Ortadoğu'daki istikrarsızlığa ve bu durumda artacak petrol fiyatlarına rağmen, güçlü bir muhalefetle karşılaşması hayli önemlidir.

Ne var ki, bu tartışmada ağırlık taşıyan iki mesele yemek için hayvan yetiştirme ve hayvanları laboratuvar deneylerinde kullanma meselesidir. Bu konudaki karşıt ve yandaş tezler sık sık kamuoyuna sunulmuştur ve bu bölümün sonundaki örneklerde de bunları görebileceğiz. Ben yine de bu konuda bazı genel doğrulara değinmek istiyorum. Birinci konu fenomenolojiyle ilgilidir: hayvanların ne hissettiklerinden emin olmanın zorluğu meselesi. Bir insan için uğursuz görünen bazı durumlar *zorunlu olarak* hayvanlar için de öyle değildir. Bu özellikle ölüm farkındalığı için geçerlidir. Bazı hayvan hakları militanları hayvanların da insanlar kadar bilinçli olduğunu ve kesilmeye götürülen ya da laboratuvarlarda kafeslere konan hayvanların kendilerini bekleyen şeyi bildiğini ve korktuğunu savunuyor. Fenomenolojik açıdan bakacak olursak bu konuda kesin bir şey söyleme-

nin imkânsız olduğunu görebiliriz. Elbette kendilerine zarar verildiğinde hayvanlarda, kapatılan domuzların kendi kuyruklarını ısırması gibi, davranış bozukluğuna rastlandığına ilişkin kanıtlar mevcuttur ve ayrıca hayvanlar kan kokusu aldığında silkelenip kaçma çabasına girişir. Hiç kuşkuya yer bırakmayacak bir şey vardır ki o da, er ya da geç varlığımızın son bulacağı mutlak bilgisine sahip insanların aksine, hayvanların böyle bir tasavvuru yoktur. Hayvanlar insanlarla, Heidegger'in ölümlülük kaygısı adını verdiği duyguyu paylaşmaz. Bunu akılda tutarak, yemek ya da üzerinde deney yapmak için hayvanların kullanılması etrafındaki sorular gelip bu deneylerin insan felaketleriyle baş etmemiz için bize bilgi sağlayıp sağlamadığı, sağlasa bile ahlaki olarak böylesi deneyler yapmaya hakkımızın olup olmadığı, hayvanlara gereksiz acılar verilip verilmediği, mezbahaların "insani" olup olmadığı gibi pratik meselelerde düğümlenir. Eğer insan yaşamının hayvanlar üzerinde yapılan deneylerle daha iyi hale geldiği bir gerçekse, bu tür deneyleri reddetmenin herhangi bir ahlaki temelinin olup olmadığını sormaya hakkımız vardır (bu aslında bir farenin hayatının, hatta o fareye göre bile, bir insan yavrusunun hayatı kadar önemli olup olmadığını sormakla birdir); vejetaryenlere ve veganlara halihazırda çiftliklerde yaşayan milyonlarca domuz, koyun, inek ve kümes hayvanlarına ne olacağını sorma hakkımız vardır. Hayvancılık son mu bulacak? Hepsi kesilecek mi? Kırlarda böğüren öküzlerin ve domuzların saçtığı tehlikelerle iç içe mi yaşayacağız.

Bunlar eften püften sorular değil, pratik olarak üzerinde düşünülmesi gereken konulardır. Hayvan hakları savunucularına, hakların sorumluluklarla birlikte var olduğu oysa hayvanların sorumluluk duygusunun olmadığı ve olamayacağı iddiasıyla yaklaşmanın anlamlı olmadığını savunan Singer'in (agy.) görüşüne katılabilirsiniz; yine Singer karşı argüman olarak, zihinsel sorunlar yaşayanların ya da yeni doğanların böylesi sorumluluk duyguları olmadığını ama yine de haklara sahip olduğunu ileri sürer. Başka bir ifadeyle, onların farklı çıkarları ve insanlardan farklı hakları olan hayvanlar olduğunu unutmadan da hayvanların iyiliğini savunabiliriz. Eğer bu durumun farkına varılırsa, bu konudaki birçok gereksiz tartışmanın da önüne geçilmiş olur. Örneğin, bazılarının savunduğu gibi, nasıl bir insa-

mı öldürme hakkımız yoksa bir fareyi de öldürme hakkımız yoktur demek rasyonel değildir. Bu konu üzerine yapılan en nazik yorum bunu savunanların aklından zoru olduğu şeklinde olacaktır. Ben 1989 yılında bu yorumun aşırı bir biçimine tanık oldum. O yaz Hindistan birçok ölümle sonuçlanan veba salgınları yaşıyordu. Araştırmalar, hastalığın uzun süren aşırı kuraklık yüzünden normal yaşam alanları olan köpek vücutlarını terk eden pirelerin insanlar üzerinde yaşamaya başlamasıyla ortaya çıktığını gösterdi. Muazzam miktarlarda haşere ilaçlarının kullanılmasını gerektiren bir seferberlik ilan edildi, pireler yok edildi ve salgın durdu. Bu seferberliğin yürürlüğe konduğu günlerden birinde bir sabah üniversiteye geldiğimde kapıda beni ellerinde "PİRELERİ KURTARIN" pankartı taşıyan yedi, sekiz kişilik bir öğrenci grubu karşıladı. En ilkelinden bile olsa hiçbir hayvanın öldürülmemesi gerektiği inancında olan Jainler görse bu öğrencilerle gurur duyardı.

Bu karmaşık sorunlarda ulaştığım sonuç ne olursa olsun, doğa bilimci Henry Beston'un şu ifadeleri esas alınmalıdır:

> Hayvanlar kardeşlerimiz değildir. Onlar bizden aşağı da değildir. Onlar başka milletlerdir; bizimle aynı hayat ve zaman diliminde yaşayan, yeryüzünün zahmetlerini de rahmetlerini de bizimle paylaşan milletlerdir onlar.

Bu, çok farklı düşünceleri kucaklayan bir hayvan politikasına yol açacak bir bakış açısı umudu veren türden rasyonel bir yaklaşımdır. Kürtaj karşıtlığı davası için öldürmeye hazır olanlar gibi bu dava için öldürmeye hazır fanatiklerin anlaşılmaz zihinsel yapıları yüzünden uzlaşmanın neredeyse imkânsız hale gelişi bir trajedidir. Cinayetle savunulan dava ne olursa olsun sorgulanmaya açıktır; hayatın yüceltilmesi adına hayatlara son vermeye hazır olmak kendi başına ironik bir durumdur. "İnsanları (ya da hayvanları, hatta fetusları) özgür kılmak için ölebiliriz" belki ama aynı nedenle öldürmeye ahlaki olarak hakkımız olabilir mi?

BİYOETİK

Bu bölümde karşımıza çıkan sorunlar içinde hiçbiri genel olarak organizmanın doğasıyla, özellikle de organizmanın nihai ve temel çekirdeğiyle ilgili sorunlardan (biyoetik) daha meydan okuyucu, daha çarpıcı ve daha ahlaki ikilemli değildir. Bu baş döndürücü ilerlemelerin yaşandığı bir alandır. Darwin her ne kadar o tarihte biyoloji alanında bilinen her şeye vakıfsa da, onun zamanında genetik henüz (öjenik olarak bilinen soy araştırmaları biçiminde) çocukluk devrini yaşıyordu. Genetiğin başlangıcı genellikle Avusturyalı rahip Mendel'in 1865 yılındaki bir makalesine dayandırılır; ama bu makalenin içeriği yaklaşık 1900 yılına kadar genelde bilinmiyordu. Bunlar şimdi "Mendel Yasaları" olarak biliniyor ve kalıtımın esası olarak kabul ediliyor. Bu yasalar üzerine çok tartışma yapılıyor ama genelde bunlar sperm ve yumurtanın (gamet ya da cinsel üretken hücreler), birleştiklerinde, kromozomlar içinde genlerin paylaşılma biçimini nasıl tayin ettiklerini anlatır. Bütün hücrelerin çekirdeğinde iplik benzeri yapılar vardır; bunların taşıdığı genler tekil DNA birimleridir (tam adı deoksiribonükleik asittir). DNA bir türün "genetik parmak izidir" ve kodlanmış halde kalıtsal özelliklerin geçiş talimatlarını taşıyan karmaşık moleküllerden oluşur. İnsanda 23 çift halinde 46 kromozom vardır; bunların her biri ya erkek ya da dişi ebeveynden gelen genleri taşır. Kromozomlar arasındaki yeniden eşleşmeler rastlantısal olduğundan, yavru değişken oranlarda kromozomlar taşır ama yüzde yüz anneden gelen kromozomları taşıyabileceği gibi yüzde yüz babadan gelen kromozomları da taşıyabilir.

Mendel Yasaları'na göre, belli türde genler ötekilere baskın çıkar; ama genelde insan da dahil bütün canlılar hayata, o canlının yapacağı ya da olacağı her şeyi kısmen önceden belirleyen sabit bir öznitelikler demetiyle başlar. Locke gibi ampirisistlerin kabul edeceği gibi, zihinsel niteliklerimiz, fikirlerimiz söz konusu olduğunda, her birimiz birer *tabula rasa*, yani boş bir sayfa, olabiliriz. IQ'muzun kalıtım yoluyla geçtiğine inananlarla en azından belli bir oranda toplumsal olarak belirlendiğine inananlar arasında yaygın bir tartışma yürümektedir; ancak, fiziksel özniteliklerimizin, en azından hayatın başlangıcında, genetik yapımız tarafından belirlendiği tartışma götürmez. Hayat sür-

dükçe toplumsal etkiler bu öznitelikleri dönüşüme uğratacaktır ancak asla bu nitelikler bütünüyle silinip yok olmayacaktır. Erkek ve kız çocuklarına farklı rolleri biçen ve yürürlüğe koyanın yalnızca toplum olduğunu savunan aşırı feminist yaklaşıma karşı çıkanlar için bu iyi bir haberdir. Erkeklerin uzay savaşları oynayıp futbol takımları tutarken kız kardeşlerinin oyuncaklarla oynaması, elbise tasarlaması ve kendilerini daha güzel yapmak için uğraşmaları, göründüğü kadarıyla, ebeveynlerinin etkisi yüzünden değil genetik faktörler yüzündendir. (Ancak genler kimin temizlik yapıp bulaşık veya çamaşır yıkaması gerektiğini tayin etme meselesinde taraf tutmaz.)

Mendel Yasaları 1900 yılı civarında bulundu (daha doğrusu yeniden bulundu). İnsan DNA'sı ise yarım asır sonra, 1953 yılında (ilginçtir, Everest'e de o yıl çıkıldı) Francis Crick, James Watson ve Maurice Wilkins tarafından çözüldü. Bu bilim insanları insan genomunun –türler tarafından taşınan toplam genetik enformasyon miktarı– kendi dönemlerinde çözülemeyeceği tahmininde bulundular. 46 insan kromozomunun her birinin 50.000 ile 100.000 gen taşıdığı düşünülürse, bu çok karamsar bir tahmin sayılmazdı. Ancak yanıt 1999 yılında, Watson'un deyişiyle, "zihninin bunu takdir edecek kadar açık olduğu" bir zamanda bulundu. Bu akıl almaz bir keşif; muazzam etik uzantıları da beraberinde getiren bir başarıydı.

İkilemler bu bilginin genetik mühendislik alanına girişiyle gündeme geldi. Bu, bir türün hücrelerinden genlerin alınması ve onların farklı ya da aynı türün DNA'sına eklenmesi anlamına geliyordu. Böylelikle artık hasarlı genleri sağlıklı genlerle yer değiştirmek suretiyle genetik arızaların giderilmesi, dolayısıyla insanoğlunun başına bela kesilen çeşitli hastalıkların ortadan kaldırılması ya da etkisinin kırılması mümkün hale geliyordu.

Bu alanda ilk çalışmaları Darwin'in kuzeni, soy ıslahı çalışmalarının (öjenik) yaratıcısı Sir Francis Galton (1822-1911) başlatmıştı. O zaman ve takip eden yirmi otuz yıl bu alanda çalışan bilim insanlarının ana meselesi üstün zekâlı ve hastalıklara yakalanma riski düşük muktedir bir insan bedeni yaratma imkânlarıydı. Öjenik, ne zaman yandaşları ırksal olarak geçen arızalardan ve fiziksel ya da zihinsel normalin altında (hatta, bazı araştırmacıların kaygı duyduğu oranda, ortalamanın hemen altında) olanların kısırlaştırılması gereğinden

söz etmeye başladılar, o zaman kuşkuları üzerine çekti. Bu sosyal Darwinizm görüşünü Francis Galton en yalın ifadesiyle "en sağlam olanın hayatta kalması" olarak açıklıyordu. Daha aşırı uçlara vardığında, bu görüş Hitler'in laboratuvarlarında namlı doktor Mengele ve arkadaşları tarafından yürütülen (Nietzsche'nin *Übermensch* kavramının çarpıtılması olan) bir "üstün-ırk" yaratma amaçlı deneylere yol açıyordu. Bundan yarım asır sonra sapkın bilim anlayışlarıyla Pol Pot ve Kızıl Kmerler adlarını bu uğursuz listeye yazdırdılar.

Bu dehşet deneyleri unutulmadı ve birçok insanın her türden genetik mühendislik biçiminin kötücül bir amaca hizmet ettiği ve Frankeştayn takıntılı çılgın bilim insanları tarafından yürütüldüğü yolunda bir inanca kapılmasına neden oldu. Bu yanlış anlaşılma Roma Katolik Kilisesi'nin 1992 tarihinde üretken hücrelerin (yani, "somatik" hücrelerin aksine gelecek kuşaklara geçen hücrelerin) genetik manipülasyonu üzerine kaleme aldığı resmi duyuruda kendini gösteriyor:

> Sanki ihmal edilebilir bir biyolojik konuymuş gibi sömürülmeye açık insan embriyoları üretmek ahlaka aykırıdır. Kromozom ya da genetik alanlarındaki belli mühendislik çabaları tedavi amaçlı olmayıp cinsiyete ya da önceden tayin edilmiş başka kriterlere göre seçilmiş insan varlıklar üretmeyi amaçlıyor. Bu mühendislik insan denen varlığın kişisel onuruna ve onun biricik, tekrar edilemez kimliğine karşı bir saldırıdır.

Bu bildiride altı çizilen kaygı, kaynağını akılda tutarak, genetik mühendisliğin, hayatın temel yapısına müdahale ederek, sık sık kullanılan bir ifadeyle, "Tanrı'yı oynaması"dır. Teist köktenciler için kuşkusuz bu en başta gelen kaygıdır, kimse Tanrı'nın işine karışamaz; ancak cerrahi müdahaleler, aşılar ve elbette organ nakilleri ilk gündeme geldiğinde dini inançların sözcülerinin aynı itirazları yaptığını da unutmamak gerekir. Aslında tıp alanındaki hemen her gelişme dinsel köktendincilerin bu suçlamasıyla karşılaşmıştır. Eğer onların görüşleri egemen olmuş olsaydı, sağlık alanında kocakarı ilaçlarının ve üfürükçü tedavilerinin ötesine geçilebilir miydi; işte bu kuşkulu.

Unutulmaması gereken şey, genetik mühendisliğin amacı insan türünün sağlığını iyileştirmektir. Bu, "kusurlu" (daha sonra göreceğimiz gibi, sözcük bilerek tırnak içine alındı) genler taşıyan bir kişinin üretken hücrelerine yabancı genler katarak yapılır; buradaki

amaç kalıtını yoluyla yavruya kusurun geçmemesidir. Bu işleme karşı yukarıda bahsi geçen dinsel itirazdan başka, bir itiraz da özürlülüğün sadece toplumsal bir kurgu olduğu inancından gelir. Bu bakış açısından, genetikçiler tarafından hatalı bir biçimde tanımlandığı ismiyle, kusurlu bir gen olağandışı bir genden başka bir şey değildir; yani "sağlıklı" denen genlerden daha az sıklıkla rastlanan bir gendir, dolayısıyla, "özürlü" nitelemesi yanlıştır çünkü özürlü bir insan sadece öteki insanlara kıyasla farklı yetileri olan insandır. İki sağır lezbiyen 2002 yılında ABD'de bilerek genetik geçmişine bakıldığında sağır olacağı belli bir çocuğu evlat edindiğinde büyük bir tartışma çıkmıştı. Böyle olması onları mutlu edecekti çünkü onlara göre, sağırlık bir yoksunluk değil iletişim dünyasına, "normal" dünyadan farklı olsa da onunla paralel giden kendi ayrıksı meziyetleriyle girmenin bir yoluydu. Bu yaklaşımın eleştirmenleri, bunun örneğin müziksiz bir hayata razı gelmek olduğuna işaret eder. İlgili iki kadın bunu inkâr etmiyor ancak sağırlığın da işitenlerin takdir edemediği kendi meziyetleri olduğunu söylüyordu.

Özürlülüğün yalnızca bir sosyal kurgu olduğu fikri bütünüyle bu iki insana atfen ileri sürülmüş değildir. Dünyayı algıladığımız beş duyunun birinden yoksun doğmak, en azından ilk bakışta, kabaca "araz" olarak adlandırılabilecek başka yoksunluklardan farklı bir ligde olmak demektir; ayrıca toplum bu konuda geçmişte sıklıkla sergilediği tutumdan daha açık görüşlü bir tutum takınmalıdır.

Elbette genetik mühendislik alanında kötüye kullanım riski vardır ama bu bütün insan başarıları için de söz konusudur; dinamitin bulunmasını düşünün. Kuşkusuz, bu işten en çok faydalanacak olanlar toplumun daha zengin kesimleri olacaktır ama hayatın diğer alanlarındaki durumdan çok farklı bir durum değil bu. Dünya çapında daha zengin olanlar toplumun daha yoksul kesimlerine göre çocuklarına daha sağlıklı gıdalar alabilir, daha sağlıklı koşullarda yaşayabilir, daha iyi sağlık hizmetleri alabilir, daha yüksek kalitede eğitim görebilir. Genetik mühendisliğinin avantajlarından yararlanma bakımından bir dengesizliğin olabileceği gerçeği, bizim bu faaliyetleri yasaklamamız gerektiği anlamına gelmekten çok, bu alandaki nimetlerden mümkün olduğu kadar herkesin eşit olarak yararlanmasını sağlamamız gerektiği anlamına gelir. Bu konudaki bir uyarı notu zaten dillendirilmiş

bulunuyor: Britanya'da insan genomunun keşfiyle sağlanan bilginin bütün hakları kamuya aitken, ABD'de bilimciler bunu kendi maddi kazançları için kullanma peşinde koşuyor. Eleştirmenler bunun yatırımcıların yararına işleyeceğini, parasal bakımdan zayıf kesimlerin bu yüksek tedavi maliyetlerine yetemeyeceği anlamına geleceğini söylüyor. Onlara göre, insan ihtiyaçları söz konusu olduğunda, hissedarların çıkarları, hakaret değilse bile, yersizdir.

Çağa damgasını vuran bu gelişmeler ışığında doğru ahlaki tutum ne olmalıdır? Karşımızdaki temel verileri unutmayalım: Üretken hücreler üzerindeki genetik mühendislik şimdiki kuşağın *yavrularını* ilgilendiriyor. Niyet, *cystic fibrosis* ve *muscular dystrophie* gibi kalıtım yoluyla geçen felç türlerinin gelecek kuşaklara musallat olma ihtimalini azaltmaktır. Bu riske açık ebeveynlerden çok azı, vicdani temelde, böyle bir fırsata sırtını dönebilecektir. Böylesi bir operasyon sonucu doğan bir çocuğun ileride doğanın (ya da Tanrı'nın) istediği biçimde doğmayıp ebeveynlerinin (ya da genetikçilerin) istediği şekilde doğmasına karşı çıkabileceği tezi inandırıcı olmaktan uzaktır çünkü fiili sonuç daha sağlıklı bir yaşam vaat etmektedir. Ebeveynlerin ilk yıllarında çocuklarına verecekleri, yiyecekten tutun da davranış kalıplarına kadar, her şeyin onların gelecek hayatlarını etkileyeceğini unutmasak iyi olur.

Gelgelelim, hemen bu düşüncelerin peşine takılmadan önce, gelecekteki ebeveynlerin anlattığım biçimiyle genetik oynamalara imkân vererek belli türde bir çocuk istemeye ne oranda razı gelecekleri konusunu tartışmak lazım. Bazıları elbette olabilecek en fazla bilgiyi talep edecek ve arzu edilir olduğuna karar verirse harekete geçecektir. Ancak diğerleri, muhtemelen çoğunluk, böyle bir kararın sorumluluğundan imtina edecektir. Doğacak çocuklarına genetik müdahalede bulunulmasına izin verecek olurlarsa, hayatlarının geri kalan kısmını doğru karar verip vermediklerini ve geçmiş kuşaklarda olduğu gibi işi şansa bırakmış olmaları halinde çocuklarının daha mutlu ve başarılı bir hayat geçirip geçirmeyeceğini merak ederek sürdüreceklerdir. (Genetik müdahalenin ardından çocuğun hasta doğması ya da genç ölmesi halinde durum çok daha dramatik olacaktır.) Çocuğun cinsiyeti günümüzde doğumdan çok önce tespit edilebiliyor olmasına rağmen bazı ebeveynlerin çocuk gelene kadar öğrenmek istemeyişi

önemlidir, sonuç onlar için sürpriz olur; aynı nedenle, birçok ebeveyn ceninde/fetusta anormalliklere yol açabileceği gerekçesiyle rutin testleri de istemez. Artık varoluşçu kaygıların geride kaldığı bir yaşta bile, genetik mühendisliğin sunduğu fırsatlar birçok kişi için taşınamayacak kadar büyük bir sorumluluk anlamına gelecektir.

Bununla birlikte, insan genomunun keşfinin ve birey olarak insanın bütün DNA'sının tanınabilirliğinin uzantıları görmezden gelinemez. Bu buluş belki de çok uzun bir yolun daha ilk adımıdır; etkilerin çoğu uzak gelecekte görülecektir ve birçok insan şimdiden bu yolun hiç alınmamasının daha iyi olacağı sonucuna varmıştır çünkü varılacak yer bir cennet manzarasından çok felaket olacaktır onlara göre. Ne olursa olsun, olgu var olmayı sürdürecek.

Birçok ahlaki meselede, genetik mühendislikle araya bir çizgi çekmeyi istediğimiz yerde sorunun çıktığını görüyoruz. Hamile kadınlarda genetik tarama zaten yapılıyor ve test çeşitli fiziksel ve zihinsel sapmaların varlığını ortaya çıkardığı durumlarda hamileliğe son verilebiliyor ve sıklıkla veriliyor da. Genleri en ince detaylarına kadar tanıma ihtimalimizin olduğu bir durumu düşünün. Kanser, astım, yüksek tansiyon ve zihinsel bozukluklar gibi hastalıklara yol açan karmaşık izlerin silinmesi pek bir kaygı yaratmayacaktır ama bebeğin cinsiyetini, boyunu, zekâsını ya da atletik kabiliyetini seçme ihtimaline nasıl tepki vermeliyiz (bu olduğunda Hindistan ya da Çin'de kaç kız doğacaktır?). Gen tedavisiyle bebeğin şeker ya da Alzheimer hastalığına yatkın olma riskini azaltabiliyorsak, ne ala, hiç sorun değil; ama öyleyse neden süreci kelliğin ya da utangaçlığın ortadan kaldırılması noktasına kadar izlemeyelim ki? Burada sorun, birçok ahlaki ikilemde olduğu gibi, nerede duracağımızı bilmektir. "Önemli" ve "önemsiz" değiştirmeler arasında hiçbir mantıksal ayrım çizgisi olmadığı gerçeğinden hareketle her tür genetik müdahaleyi yasaklamak, öteki uçta çok önemsiz bir öneri var diye bu uçta, diyelim, Alzheimer hastalığına karşı hiçbir şey yapmamak anlamına gelecektir. Bu olayın *reductio ad absurdum*'udur ve sağduyu denen şeyin bütünüyle terk edilmesi anlamına gelir.

İnsanın sağlık ve esenliğine gelebilecek daha büyük bir tehlike herkesin DNA'sının özel oluşuyla alakalıdır. Bu ilgili kişinin mi meselesidir yalnızca yoksa çıkar ilişkisi içindeki başka biri de buna eri-

şebilecek midir? Kredi kartı gibi manyetik bir karta işlenmiş kişisel DNA bilgilerini taşımak zorunda kalabilir miyiz? Daha şimdiden bazı Amerikan şirketleri çalışanlarından genetik tarama istemektedir. Kanser ya da Parkinson hastalığına yakalanma riski ortalamanın üzerinde olan birinin, hadi diyelim atılmaktan kurtuldu, yeni bir yere atanma ya da terfi şansı ne olabilir? Herhangi bir şirket o kişiye sağlık sigortası yapar mı? Evlenip evlenmeyeceği kararı öncesinde erkek ya da kız arkadaşın bu bilgiye erişmesi kabul edilebilir mi?

Birçokları için, bu felaket senaryosu, bir yandan soy araştırmaları ve süperman ve üstün ırk arayışları öte yandan da istenmeyen, alt tabakaların tümden yok edilmesi meselelerini gündeme getirecektir. Doğru ellerde, insan genomunun bulunmasının birçok sonucunun insanlığın yararına olacağından emin olabiliriz ama yanlış yönlendirildiğinde karşımıza bir Cesur Yeni Dünya çıkabilir; o dünyada kişisel ve özel kararlar iktidarı elinde tutanlar tarafından alınır. Sorun, bilgiyi insan türünün yararı ya da felaketi için kullanıp kullanmayacağımız konusunda kendimize ne kadar güvenebileceğimizdir.

Bu bizi baştaki soruya geri getiriyor: Çizgiyi nereye çekeceğiz ve daha önemlisi aynm çizgisine kim karar verecek? 1790'da, John Philpott Curan, "İnsan özgürlüğünün koşulu ebedi dikkattir" demişti. Muhtemelen genom yüzyılı olacak olan bu yeni yüzyılda, daha yüksek sesle insanın fiili *koşulunun* ebedi dikkate bağlı olduğunu ilan edebiliriz.

Belli ki burada, konuya ilişkin *olguları* olabildiğince açık bir şekilde anlayarak, herkesin bir karara varması gereken bir mesele var. Benim (özel bir derinlik taşıdığını düşünmediğim) görüşüm, doğanın tarihi boyunca yaptığı gibi, genetik mühendislikle de baş edebileceğine inanan birinin görüşüyle örtüşüyor. Ben bu bölümde tartışılan, çevreyle ilgili çeşitli meydan okumalar hususunda birçok meslektaşımdan daha az kaygılıyım ve bu iyimserlik genetik mühendisliğin ortaya koyduğu meydan okumaya dayanıyor. Tarımsal ürünlerin genetikleriyle oynanmasında ahlaki bir açmaz görmüyorum ve kesinlikle buna tepki de duymuyorum; bana göre bu temel olarak sayısız zararlı virüsün etkisiz hale getirilmesini ve bir bütün olarak insanların çıkarına olacak şekilde dünyadaki besin maddelerinin hem miktarının hem de kalitesinin yükseltilmesini amaçlıyor. İnsan vü-

cudu tarafından reddedilmeyecek iç organlar üretilmesi amacıyla genetiğiyle oynanmış domuzlar yetiştirilmesini de yanlış bulmuyorum; bana göre, özürlü bir insan kalbiyle ölmesindense bir çocuğun bir domuz kalbiyle sağlıklı bir yaşamı sürmesi daha iyidir. Dahası, bu deneyleri yürütenlerin ya da onlara yön verenlerin yalnızca Tanrı'ya ya da aynı anlama gelebilecek herhangi bir başka güce ait bir hakkı kendilerine tanıdıkları fikrine de katılmıyorum. Eğer Tanrı varsa o her zaman insanın koşullarını iyileştirmek için insan iradesini ve içgörüsünü kullanmıştır ve biz bu son gelişmeleri de bu sürecin bir uzantısı olarak yorumlayabiliriz. Eğer Tanrı yoksa, geleneksel olarak ona atfedilen rolleri üslenmemiz bizim varoluşsal sorumluluğumuz olur gibi görünüyor. Eğer bu hayatın doğası hakkındaki geleneksel görüşleri gözden geçirmemizi gerektiriyorsa, bu meydan okuma *homo sapiens* türünün bir bireyi olarak statümüzün bize yüklediği bir görevden öte bir şey değildir.

Birçok okur hiç kuşkusuz bahsi geçen uygulamalarını bazılarına yine de karşı çıkacaktır. Eğer öyleyse, bu konudaki argümanlar dikkatlice gözden geçirilmelidir. Benim ortaya koyduğum bakış açısından başka bir görüş elbette vardır; ama bu sadece sloganlar atarak ortaya konamaz. Örneğin, GDO karşıtları, bazı oynamaların alerjik reaksiyonlara neden olarak insanlar için ölümcül olabileceği ve en azından ABD'de yönetimin genetiği değiştirilmiş ya da hormonla beslenmiş hayvanlara ya da tabiri caizse hormonlu ineklere izin vermemesi gerektiği görüşünü savunuyor. Bu eleştirmenler, kâr güdüsünün ve ölçek ekonomisinin genetik çeşitlilikten en iyi satan (ya da en kolay pazarlanan) monokültür ürünlere yönelimi artıracağı ve dolayısıyla bu yolun mahkûm edilmesi gerektiğini savunuyor. Büyük kimya şirketleri daha şimdiden tohumların kontrolünü ele geçirmekle kalmadı, tohumların yapısını da, topraktaki organik maddeye zarar vermeksizin, haşere ilaçlarıyla ve zararlı otlara karşı ilaçlarla en iyi uyumu sağlayacak şekilde değiştirdi. Temel olarak, ürünlerin genetikleriyle oynanmasına karşı çıkanlar doğal süreçlerde genetik değişikliklerin başarılı olacağından kuşku duyuyor. Onlardan biri şöyle diyor: "Ürünlerin genetikleriyle oynanmasını sorunsuz bir şey olarak göremeyeceğimiz kadar birbiriyle alakalı karmaşık mesele var ortada; çünkü tahılların da domateslerin de duyguları yok."

Bu meseleye ilişkin tartışma daha yeni başlıyor ve kuşkusuz hayatın ne olduğuna dair temel sorun da dahil, hayatın her alanına uzanacak. DNA'yı keşfedenlerden biri olan James Watson insanoğlunun insan genomunun bulunmasından sonra karşısına çıkan meydan okumayı şu sözlerle anlatıyor:

> Ders kitaplarında yazılacakların önemli bir bölümü insan tarafından bulunamayacaktır. DNA'mızda kodlanmış genetik mesajlar, en sonunda yorumlandıklarında, varoluşumuzun kimyasal dayanağına ilişkin nihai yanıtları verecektir.

Tek varlık nedeni güç ve servet kazanmak olan insanlar tarafından elbette bu alanda suiistimaller olacaktır ancak bu durum hiç de yeni bir şey değildir; bu tarihin şafağından beri insanoğlunun baş etmeye zorlandığı bir açmazdır aslında. Bu yol tehlikelerle ve açmazlarla dolu diye onu yol kesen eşkıyalara teslim etmemiz gerekmez.

Örnek Olay 38:
HAYATIN DEĞERİ

İnsanoğlunun karşısına çıkan en zalim açmazlardan belli başlı bazıları hayatın değeri sorusuyla ilgilidir; ne zaman başlar, ne pahasına korunmalıdır, her koşulda ilk kaygı duyulması gereken şey midir vb.

1. Bir kişi ne zaman bir kişi olur?
   a) Döllenme olduğunda mı?
   b) İlk "kıpırdanma" mı; rahim cenini "kabul ettiği"nde mi?
   c) Cenin bir ruh kazandığında mı? Kanıtlanamazlığı bir yana, ruhun başlangıcı hakkındaki her türlü karar keyfi mi olmalı?
   d) Doğumda mı?
   e) Bebeğin ötekilere tepki vermeye ve onlarla iletişime geçmeye başlaması mı?
   f) Bir cenin ya da bebek "kendi varoluşunun değerini anlayabildiğinde" bir kişi olur: Harris, *The Value of Life*. Bu doğru mudur? Eğer doğruysa, bu görüşün uzantıları nelerdir?
2. In vitro döllenme

(Bir engel normal şekilde hamileliğe mani olduğunda, bir kadının yumurtası alınır ve "in vitro", yani bir cam kavanozda ya da deney tüpünde eşinin spermiyle döllenir; döllenmiş yumurta kadının rahmine yerleştirilir. Bu normalde, çocuksuz eşlerin faydalandığı bir yöntemdir.)

a) Bu işleme daha fazla kaynak ayrılmalı mıdır? (Çocuksuzluk birçok sağlık örgütü tarafından bir hastalık olarak kabul görüyor.)

b) Bu hizmet alanında talebin arzdan yüksek olduğunu varsayarsak, öncelikleri nasıl belirlemek gerekir?
   (i) Masrafı özel olarak karşılayabilme yetisi mi? (Binlerle telaffuz edilen bir miktar söz konusu burada.)
   (ii) Çocuksuz dönemin uzunluğu mu?
   (iii) Çiftlerin yaşı mı?
   (iv) Topluma ya da toplum gözünde, çiftin değeri/asaleti mi?

c) İhtiyaç fazlası embriyolar ne yapılmalı? (Döllenmiş yumurtanın rahme ilk yerleştirilmesi başarısız olursa haftalar ya da aylar sonra ikinci bir nakil denenir.)
   (i) Yok edilmeli? (İnsan embriyoları söz konusu burada; bu bir cinayet olmaz mı?)
   (ii) Tıbbi deneylerde kullanıldıktan sonra yok edilmeli? (Embriyo/cenin ne kadar gelişinceye kadar deney konusu olabilmelidir?)
   (iii) İhtimaller (örneğin, nükleer bir felaket ya da babanın sonraki bir tarihte iktidarsız olması) dikkate alınarak derin dondurucularda korunmalıdır?

d) Fiziksel sorunlar nedeniyle annenin çocuk doğurma kabiliyeti olmadığında, taşıyıcı anne kullanmak mümkün (yani yasal) olmalı mıdır? Eğer olmalıysa, taşıyıcıya maruz kaldığı durum için ödeme yapılması herhangi bir ahlaki sorun yaratır mı? Eğer yaratmazsa, olası cinsel eşleşmeler sağlayan arkadaşlık servisleri gibi, çocuksuz annelerle gönüllü taşıyıcıları bir araya getiren hizmet birimlerinin kurulması ahlaki olarak doğru mudur?

3. Kürtaj: Ne zaman yasal olmalıdır?
   a) Hiçbir zaman?
   b) Ancak tecavüz sonucu hamileliklerde?
   c) Annenin çocuğu doğurması durumunda ölme ihtimali varsa?
   d) Annenin zihinsel sağlığı hamilelikle doğrudan etkilenmişse?

e) Vahim toplumsal sorunlar (örneğin, düşük gelirli ve zaten kalabalık aileler; mevcut çocukların zaten anne ve babanın kötü davranışı yüzünden koruma altında olması) söz konusu olduğunda?
f) Talep üzerine; kadının anayasal hakkı olduğundan?

4. Ötenazi: Ne zaman izin verilmelidir?
   a) Hiçbir zaman?
   b) Doğanın kendi seyrince işlemesine izin vermek anlamına geldiğinde; örneğin, hayat destek ünitesinin kapatılması?
   c) Ölümün yakın olduğu ve hayatının bu son safhasının çok acılı geçeceği, en iyi ihtimalle büyük sıkıntılar yaşanacağı durumlarda? (Ötenazi, "iyi ölüm" demektir.)
   d) Ölüm belki yakın değil ancak hayat belirtilerinin sıfıra yakın olduğu durumlar (beyin hasarları, tamamen felç, tam bunama vb.)? (Herhangi bir üçüncü taraf bir başkasının hayatının niteliği hakkında yargıda bulunabilir, değerlendirme yapabilir mi?)
   e) Bir bebeğin, yaşama şansının neredeyse sıfır olması halinde (d şıkkına bakınız)?
   f) Talep üzerine; herkesin yaşamayı sürdürmemeyi seçme hakkı olduğundan? (Olası sorunlar için 5. örneğe bakın.)
5. Eğer ötenazi yasal olmuş olsaydı, ölümü hızlandırma kararını kimin vermesi gerekirdi? (Aşağıdaki şıklardan birden fazlasına evet diyorsanız, hangilerini birleştirirdiniz?)
   a) İlgili kişi? (Kalıcı olmayabilecek dönemsel depresyon ya da başka bir zihinsel rahatsızlık söz konusu olduğunda bile.)
   b) En yakın akraba? (Miras, rahatlık gibi olası gizli emeller olamaz mı?)
   c) O alandaki tıp uzmanları? (Onlar bu sorumluluğu taşımak ister mi acaba?)
   d) Bir etik kurul? (Bu kurula kim seçilecek ve kurulu kim seçecek; eğer kişi yukarıdaki 4a çizgisindeyse, sahici bir tartışma ihtimali kalır mı?)
6. Biyoetik Sorunlar
   a) Bu alandaki çalışmalar genellikle, yalnızca evreni yaratan yaratıcının başarabileceği bir rol varsayımıyla, "Tanrı'yı oynamak" olarak değerlendirilip suçlanır. Yeterli teknolojiye sahip ol-

duğumuzu düşünelim. İnsanoğlu bu sorumluluğu alabilecek kadar "olgun" mudur?

b) Bu meseleyi organ bankalarıyla bağlantılı bir biçimde ele alalım. Eğer "yedek parça" alma imkânı olsaydı, almamak için ahlaki bir neden var mıdır?

c) Sigorta şirketleri potansiyel müşterilerinin genetik parmak izlerine erişme hakkına sahip olmalı mıdır? Bunu bir laboratuvardan ya da bir doktorun muayenehanesinden çalmanın cezası ne olmalıdır?

d) Eğer "suç geni" diye bir gen tespit etmek mümkün olsa, bunu doğumda yok etmek gerekir mi?

e) Aldous Huxley, *Cesur Yeni Dünya*'da, yeni doğan bebeklerin genlerinin devletin her kuşakta gereken düşünür, memur, işçi, yönetici, sanatçı, girişimci vs. oranına göre değişikliğe uğratıldığı bir dünya resmeder. Böyle bir fantezi sizce gerçek olabilir mi? Buna tepkiniz ne olurdu?

7. Değerli/anlamlı bir yaşamı oluşturan şey nedir?

a) Her hayat değerli/anlamlıdır? (Ölümden kötü bir şey yok mudur? Nazi toplama kamplarında olduğu gibi insanlık dışı deneylerde kullanılmış olmak bile ölümden daha mı iyidir?)

b) Akli melekelere eksiksiz sahip olmak? (Aşırı derecede anormal birinin "kendi varoluşunun değerini" bilmediğinden ya da bilemeyeceğinden emin olabilir miyiz?)

c) Başkası tarafından istenmek/ihtiyaç duyulmak? (b şıkkındakiyle aynı sorun.)

d) Kendi potansiyellerini hayata geçirmek? (Soruya açık bir kavram: kişi hiç sahip olmadığı bir şeyi kaybedebilir mi? İkincil, hatta daha aşağı değerler yok mudur?)

8. Bazı Genel Sorular

a) "Potansiyel" kişi (bir cenin) bir kişi midir?

b) Eğer 1. örnekteki soruya ilkesel olarak "a" yanıtı verilmişse, bu doğum kontrolünün bir tür cinayet olarak görülmesini gerektirmez mi? Çünkü doğum kontrolü her türlü yaşam ihtimalini ortadan kaldırır.

(c) Eğer 1. örnekteki soruya ilkesel olarak "e" yanıtı verilmişse, kürtajla bebek katlinin derece farkı dışında bir farkı kalır mı?

(d) Önemli olan hayatın başlaması değil de hayatın anlam kazanması mıdır?

(e) Baba ve anne olma hakkı vazgeçilmez evrensel bir insan hakkı mıdır? Eğer değilse, kimin olamayacağına kim karar verecek?

Örnek Olay 39:
ÇEVRE SORUNLARI

1. Karşınıza çıkarsa, aşağıdaki açmazların her birinde önceliklerinizi nasıl belirlersiniz?
   a) Nadir bir kuş türünün tek yaşam ortamına yeni bir havaalanı inşa etmek. (Bitki de olabilir; bu durumda açmazın önemi azalır mı?)
   b) Her gün trafiğin tıkandığı bir kente, kadim bir ormanı keserek, çevre yolu yapmak.
2. Çinli filozof Chuang-Tzu der ki, eğer bir mısır tarlasını böcekler istila etmişse, çiftçi muhtemelen açgözlü davranmış ve böceklerin beslendiği (örneğin, su kenarında bir düzlük) bir yer olduğu için uygun olmayan mısır için uygun olmayan bir toprağı ekmiştir. Ürünlerin üzerine haşere ilacı serpmenin hesap edilemez uzun vadeli zararlara yol açabileceğini düşünürsek, çiftçilere ne söylemeliyiz?
3. Hayvancılık ya da tarla açmak amacıyla toprağın temizlenmesine imkân veren yağmur ormanlarının tahrip edilmesine uluslararası bir yasak getirilmeli midir? Öylesine duran ağaçlar yerine toprak sahipleri tarafından iki biçimde de yararlanılan alanın çok daha kârlı olduğu düşünülürse, yasağın etkili olacağını düşünüyor musunuz?
4. Fabrikasyon tavukçuluk yasaklanmalı mıdır? (Tavukların serbest dolaştığı işletmelerin maliyeti diğerine göre en az üç kat fazladır: Burada temel mesele hangisinin daha iyi olduğundan çok, her kuruşun hesabını yapan bir anlayıştır.)
5. Genetiğiyle oynanmış yiyecekler meselesinde fazla yaygara koparıldığını düşünüyor musunuz? Eğer bu, meyvenin, sebzenin ya da tahılın sürekli olarak iyileştirilmesi, daha dayanıklı hale gelmesi demekse, insanların rahatsız olmasına ne gerek var?

6. 349 ve 350. sayfalardaki çevrede insan merkezli sorunlar bölümünü okuyun. Bu konuda küçük bir azınlık dışında insanların ikna olacağını düşünüyor musunuz? Bizden sonraki kuşakların bu konularda bizi suçlayacaklarını düşünüyor musunuz?
7. Hem kentlerde hem de kırsal alanda, kirliliği azaltmak için, toplu taşımacılığın daha etkili ve yoğun kullanılması koşuluyla, motorlu taşıt kullanımının büyük oranda kısıtlanmasını kabul etmeli miyiz?
8. Vejetaryenlik doğal mıdır?
9. Çevre meseleleri bağlamında, "doğal" kelimesi ne anlam ifade eder?

Örnek Olay 40:
WONDERWOMAN VE SUPERMAN

Aşağıdaki bölüm, John Harris'in editörlüğünü yaptığı, alt başlığı "*Etik ve İnsan Biyoteknolojisi*" olan, *Wonderwoman and Superman* (Oxford University Press) adlı kitaptaki makalemin bir parçasıdır. Bu yazıyı okuduktan sonra, sorulan sorular üzerinde tartışın.

Eğer VII. Henry ve Aragon'lu Catherine'in elinde yirmi birinci yüzyıl biyoteknolojisi olsaydı, muhtemelen Henry'nin İngiltere'nin istikrarı için istediği oğlan çocuğuna sahip olurlardı. Bu durumda, Roma'yla ipleri koparmak gerekmeyecek, daha sonraki eşler gereksiz olacak (birçok kelle de kurtulmuş olacak) ve Elizabeth muhtemelen Kraliçe olmayacaktı.

Günümüzde, embriyo araştırmalarının hızlanmasıyla, şimdiki kraliyet ailesi mensupları donmuş Windsor embriyolarını, yirmi birinci yüzyıl cumhuriyetçi devrimcilerin yaşayan aile üyelerinin kökünü kurutması halinde kullanılmak üzere, gizli bir yerde saklayarak, soyun sürmesini garanti altına alabilir (belki de bunu yapmışlardır). Bu şaşırtıcı bir düşünce olabilir ama John Harris'in işaret ettiği gibi, moleküler biyolojideki devrim bize yalnızca atalarından onlarca, yüzlerce yıl sonra insanın yaşam biçimlerini koruma değil aynı zamanda bu biçimleri değiştirme, düzenleme ya da kontrol etme imkânı verecektir. Arazlar giderilebilir, kalp rahatsızlığı gibi hastalıklar ortadan kal-

dırılabilir ve istendiği zaman organ nakli yapılabilir. Yasa koyucular ne derse desin, piyasa güçlerinin egemen olduğu bir toplumda, eğer bir gözün bedeli bir ev borcunu temizleyebiliyorsa, bu teklifi cazip bulacak birileri mutlaka olacaktır.

Harris bu sürecin kaçınılmaz olduğunu söylüyor sanki. "Sorun bu gücü kullanıp kullanmamamız değil, nasıl ve ne oranda kullanacağımızdır" diyor Harris. Görünüşe bakılırsa, evrim sürecini doğanın güçlerine bırakmaya son verip kendi kontrolümüzü ele alarak, wonderwoman ve süperman benzerleri yaratma sürecine girdik. Cesur Yeni Dünya'nın şafağındayız. Bu sevinmemiz gereken bir şafak mıdır yoksa genetikçileri Sibirya'ya sürüp, embriyo bankalarını yerle bir edip, fetus araştırmalarını yasaklayarak, doğmakta olan şafağın kötücül ışınlarından korunmak için perdelerimizi sıkı sıkı kapatmalı mıyız? Harris çoğu insanın, salt dinsel nedenlerle de değil, yanlış kullanılması ya da yanlış anlaşılması felaketler getirebilecek korkunç bir sorumluluk da yüklediği için, bu alandaki araştırmalara sıcak bakmayacağını kabul ediyor.

2.500 yıl önce, *Tao Te Ching* kitabında, Lao Tzu doğayı iyileştirmeye çalışmanın saçma olduğunu söylüyordu ve bugün ister Katolik ister karizmatik; ister New Age ister New Statesman olsun, çoğu insan bu fikirleri paylaşıyor. Ancak Harris'e göre, nasıl ki nasıl yapıldıklarını "unutarak" nükleer silahları etkisiz hale getiremezsek, ister Süper İnsanların Altın Çağı'na girmekte olduğumuzu ister son Mefistovari adımı atmak için Cehennem'in kıyısında dikildiğimizi düşünelim, yeni yaşam biçimlerinin nasıl üretileceği bilgisi bizimle birlikte kalacaktır.

Böylesi bir gelecek fikri sizi nasıl etkiler? Bu meseleler "Tanrı"ya ya da "doğa"ya mı terk edilmelidir ya da insanoğlunun artık bir bütün olarak bu meselelerle baş edebilecek olgunluğa ve sorumluluk duygusuna sahip olduğunu kabul edebilir miyiz? Garajların yedek parça deposu olması gibi her hastanenin de organ bankası olması gerekir mi?

Örnek Olay 41:
HAYVAN HAKLARI

355-359. sayfalardaki tartışmalara tekrar bakalım ve aşağıdaki sorular üzerine düşünelim.

1. Hayvanlar kendi ölümlülüklerinin bilincinde midir? Ölümün insan davranışları için belirleyici bir güdü olduğu bilgisi kesindir. Hayvanlarla insanlar arasındaki fark derece farkı mıdır yoksa tür farkı mı? Bu soruya verilecek yanıt bizim hayvanlara muamelemizi ne oranda etkiler?
2. Hayvanların acı hissettiğini akılda tutarak, a) insanlar söz konusu olduğunda, acı vermenin (örneğin, savaş zamanlarında) "daha büyük bir iyi" için bazen zorunlu olduğunu ve b) hayvanlar üzerinde yapılan bilimsel deneylerin bu daha büyük iyi arayışının bir örneği olduğunu kabul etmemiz gerekir mi? Bu deneylerin kurbanlarının bir seçim hakkı olmadığını biliyoruz; ama aynı şey silahlı kuvvetler mensupları için de geçerli midir?
3. Eğer çocuk felci gibi hastalıkların hayvanlar üzerinde denenmiş ilaçlar sayesinde ortadan kaldırılmış olduğu ve şeker hastalığının etkisini sınamak için önce mutlaka fareler üzerinde denenen bir ilaçla (insülin) kontrol altına alındığı bir gerçekse, hayvan laboratuvarları kurmamız ahlaki olarak haklı görülebilir mi?
4. Hayvan deneylerine gösterilen tepki ne oranda duygusaldır? Bu koşuldaki hayvanların görüntüsü hoşumuza gitmez değil mi? Peki, bu deneyler kedi, köpek, tavşan, fare gibi bildiğimiz ve sevdiğimiz hayvanlar üzerinde değil de pek sevimli gelmeyen çakal, sırtlan, yılan ya da kokarca üzerinde yapılacak olsa, duygularımız aynı mı olurdu?
5. "Öldürmeyeceksin" emri mutlak olarak uygulanacak olsa, sivrisinek, çekirge, barsak kurdu, at sineği ve engerek yılanı da listeye dahil olmaz mı?
6. Bir hayvanı deney ya da insan tüketimi için beslemektense hiç beslememek mi daha iyidir?
7. Eğer vejetaryenlik herkes tarafından kabul edilirse, mevcut hayvanlar ne olur? Vahşi boğalar ve buffalolar kırlara mı salıverilecektir? Hayvan çiftlikleri kapatılacak mıdır? Vejetaryenizm, kişisel bir

düstur ya da tercih olarak değil de bir felsefe, yandaşlarının Kantçı çizgide evrenselleştirmeye çalışacağı genel bir kural olarak, ne kadar gerçekçidir, hatta ne kadar ahlakidir?

8. Doğa denen şey bir avcı ve av sisteminden başka bir şey olmadığından, homo sapiens'in başka türleri tüketmesi doğal bir şey değil midir? Havuç ve lahanayla hayatta kalabilecek olsak bile, neden bununla yetinelim ki?
9. İnsan nüfusunun yarısı daha insan haklarından yoksunken, hayvanlarla bu kadar uğraşmak biraz şımarıklık olmuyor mu?

Örnek Olay 42:
İNSAN NÜFUSU AŞIRI MI?

Eğer saatte ortalama 20 sayfa okuyorsanız ve başından itibaren hiç ara vermeden (küçük bir ihtimal ama öyle diyelim) okumaya devam ediyorsanız, bu sayfaya 18-19 saatte geldiniz demektir. Siz bu zorlu deneyimi tamamlarken, dünya nüfusu 160.000 kişi daha arttı; bu da UK'de Bournemouth, Birghton ya da Bolton, ABD'de Kansas City, Avustralya'da Sidney ya da Kanada'da Quebec nüfuslarına eşit bir sayıdır. Başka türlü ifade edelim: Her saniyede bir "üç kişi daha, üç kişi daha" diye sayalım, işte bu, dünya nüfusunun artış hızını verir bize.

Bu artışın dağılımı da ilginçtir. Eğer 21. yüzyılın başları dünya 100 kişilik bir küresel köy olarak hayal edilecek olursa, 58 kişi Asyalı, 13 kişi Afrikalı, 10 kişi Latin Amerikalı, 9 kişi Avrupalı, 5 kişi Kuzey Amerikalı ve 5 kişi Rusyalıdır. Her yıl dünyaya 95 milyon doyurulacak yeni boğaz katılıyor; bu demektir ki, 2025 yılında (öğrenci okurların çoğunun görebileceği bir yıldır bu) bugünkü 6.25 milyarlık nüfus 8 milyar olacak.

Bu da her yıl 38 milyon yeni istihdam yaratmak; enerji ve doğal kaynakların daha da fazla eritilmesi anlamına gelecektir (örneğin, 2025 yılında petrolün tükeneceği hesaplanıyor). En büyük kaygı konusu çevredir; matematik olarak gıda arzının artışı gerektiğinden, Belçika ve Avusturya'nın toplam alanı kadar yağmur ormanı alanının her yıl temizlenmesi demektir bu. Bize miras kalan (dünyanın sağlığı için hayati önem taşıyan) bu zenginliğin tahrip edilmesiyle birlikte,

başarılı olur ya da olmaz, gelişmekte olan ülkeler tarafından kopya edilen tahripkâr teknolojiler ve israfa dayalı yaşam tarzları da tehdit altına girecektir.

Bu olguları ve bulguları aklınızda tutarak, şu sorulara yanıt arayın.

1. Bu devasa sorun karşısında, çoğu insanı kaygılandıran günümüz meselelerinin (örneğin, embriyo araştırmaları, kürtaj [dünya yüzünde dört hamilelikten biri bu yolla son buluyor], ötenazi, sigara tiryakiliği, uyuşturucu bağımlılığı) ne kadarı önemi yitirir?
2. Nüfus patlamasının ne oranda bizim bütün ahlaki ikilemlerimizin (savaş, şiddet, çevreye zarar verme, fabrikasyon tarım, suç oranı artışı vs.) altında yatan temel neden olduğunu düşünüyorsunuz?
3. Bu patlamanın getirdiği tehdit karşısında yaşam tarzlarımızda köklü bir değişikliğe gitmemiz kaçınılmaz değil mi? Örneğin, piyasada durgunluk olduğunda hükümetler kaygılanmaya başlar. Aslında bunun bizi mutlu etmesi gerekmez mi? Çünkü dünya ölçeğinde baktığımızda, bir avuç insanın sürekli olarak lüks maddeler tüketmesindense, insanlığın bundan tamamen mahrum olması daha iyidir.
4. Yeme, ulaşım, ev alma (genellikle işyerine gitmek için ulaşım aracı gerektirecek şekilde) alışkanlıklarımızın yan etkileri nelerdir? Daha basit yaşamı, maddi şeylere daha az bağımlılığı getiren köy hayatı mantığına mı dönmeliyiz yoksa? (Ama Birinci Dünya Savaşı sırasında bir şarkı sözünde dendiği gibi, "Paris'i gördükten sonra, çiftlikte nasıl tutacaksın onları?")
5. İnsan türü varlığını sürdürebilecek; mi yoksa küresel çapta toplumsal ve ekonomik çöküşe doğru mu gidiyoruz? (Üç kişi daha, üç kişi daha...)

XIII
Etik ve Eğitim

Okul müfredatlarında hassas bir konu olan ahlak eğitiminin imkânları ve sorunlarını 9. Bölüm'de tartışmıştık. Şimdi ise bu konuya benzediği izlenimi uyandırsa da aslında oldukça ayrı bir meseleye geliyoruz: Ahlaki ilkeler, eğitim sürecinde ne kadar ifade bulurlar ya da bulmaları gerekir mi? Ahlak felsefecileri içinden bir kuşak, görüşlerini hem bir sürü kitapta, hem de sürekli bir tartışma süreci içinde, *Journal of the Society of the Philosophy of Education*'da (Eğitim Felsefesi Birliği Dergisi) yayımlanan makaleler ve denemeler aracılığıyla ifade ederek, dikkatlerini bu soruna çevirdiler. Tartışma, burada üzerinde duramayacağımız kadar geniş bir konular demetine uzanmıştır. Bizim yapabileceğimiz, esas meseleye –eğitimin ne olduğuna– bakmak ve bunun hem öğreten, hem de öğrenen için ne

anlama geldiğini ele almaktır. Belli filozofların yüzlerce yıldan beri tartışmaya yaptıkları en seçkin katkılardan bazılarının kısa bir özeti, konuyla ilgili bir dizi sonucu –karşı çıkmak ya da değiştirmek isteyebileceğiniz sonuçları– ortaya sermek için gereklidir. Bunu, bölümün sonundaki Örnek Olay 39'da yapma şansınız olacaktır.

Eğitim Sözcüğünün Etimolojisi

"Education" (eğitim) sözcüğü Latince bir kökten türemiştir; ama nedir bu kök? Karşımıza hem "educare" hem de "educere" sözcükleri çıkmaktadır. Bunlar okunuş ve yazılış olarak benzer sözcüklerdir; ama anlamları arasındaki uçurum o kadar derindir ki bunların bir okul müfredatı bağlamında yan yana durabileceklerini hayal etmek güçtür. Ben insanları educare/educere meselesinden daha derinden bölen başka hiçbir mesele bilmiyorum; görüşlerinde ve tutumlarında insanların muhafazakâr mı reformcu mu, gerici mi radikal mi, mutlakçı mı görelici mi, realist mi idealist mi oldukları, herhangi bir konudan daha fazla bu etimoloji sorunu ve içerimleri üzerine tutumlarıyla ortaya çıkacaktır.

Educare

"Educare" sözcüğü, öğreneni özel bir beceriyle donatmak için "talim ettirmek" anlamına gelir. Söz konusu beceri, genellikle fiziksel bir beceridir; bir mühendis ya da cerrahın, bir tamirci ya da sıvacının el mahareti ya da bir dansçı ya da futbolcunun ayak mahareti gibi, ancak aritmetik, mantık ya da dilbilimsel çözümleme gibi, zihinsel beceriler denmesi daha doğru olan ve talim gerektiren başka beceriler de vardır. Bütün bu örneklerin gösterdiği gibi, educare yaklaşımı normal olarak özel bir iş ya da meslekle bağlantılıdır. Böylelikle, bir kişi bir muhasebeci, bir sistem analisti, bir su tesisatçısı, bir imalat ustası, bir hemşire ya da bir rahip olma talimi görecektir. Mantık ya da dilbilimdeki beceriler, talim ile meslek arasındaki bağlantının diğer örneklerde olduğundan daha dolaylı olsa da iletişim becerilerinin gerektiği birçok alanda geçerlidir.

Bu yorumun genel olarak eğitim açısından iki önemli uzantısı vardır. Birincisi, bir okul ya da meslek kuruluşunun müfredatı çerçevesinde öğretilen konuların takdiri, ağırlıklı olarak toplumun ya da devletin ekonomik ya da sosyal ihtiyaçlarına göre belirlenecektir. Bir konunun hem öğreten hem de öğrenen için birincil güdülenimi, o konunun bilgisinin, öğreneni özel bir meslek açısından ne kadar vasıflı kılacağına bağlıdır. Bunun anlamı, en fazla iş imkânı olan alanlardaki becerilere en büyük önceliğin verileceğidir. Nerede belli becerilerin (bazı mühendislik ve inşaat dalları gibi) talebinde bir düşüş varsa, orada bunları öğretmek, süren ya da artan talebin olduğu becerileri (örneğin, bilgisayar ya da belli bilim dalları için gerekli becerileri) öğretmeye oranla daha az önemli sayılacaktır. Herkese ilköğretim koşulu getiren 1870 Eğitim Yasası'nın, bütün insanların *ahlaki* bakımdan eğitim görme haklarının olduğuna ilişkin büyük bir inancın olması yüzünden değil, Endüstri Devrimi'nin ardından, fabrikalarda ve işyerlerinde, hesap ve okuma yazma bilen elemanlara ciddi bir ihtiyaç duyulması yüzünden hayata geçtiğini kaydetmek gerekir. Eğitime ilişkin olarak Viktorya Dönemi'nin "üç R'" tanımı buradan gelir. Educare olarak eğitim, bir devletin ekonomik politikalarının bir parçası olarak, eğitime tabi tutulanlar da devletin erkek ya da kadın hizmetlileri olarak görülecektir.

İkinci uzantı, müfredatta neye değer verileceğinin –öğrenciler kadar öğretmenlerin de zihinlerinde– "faydalı" görülen şeye dayanacağıdır. Böylelikle, matematik ve fizik öğrenilmeye değer konular olacaktır; çünkü çok çeşitli mesleklerde bu alanlarda becerikli insanlara sürekli ihtiyaç vardır. İngiliz edebiyatı, güzel sanatlar, sosyoloji gibi konular, "ilginç" olabilmekle birlikte, öncelikler listesinin alt sıralarında yer alacaktır; çünkü bunların çalışma alanında hiçbir doğrudan uygulanımı yoktur. Bizzat öğrencilerin bu tutumu takınmaları özellikle anlamlıdır; öyle ki birçok sanat, sosyal bilimler ve insanbilimleri öğrencisi, muhasebe, iş yönetimi ya da aerodinamik gibi konuların öğrencileri tarafından alaya alınır.

Demek ki eğitime educare yaklaşımı öğrencileri halihazırda mevcut sisteme alıştırmayı tasarlayan bir yaklaşımdır ve sertifika, diploma ya da konuyu çalıştığını gösteren bir belge vermek suretiyle bir vasfın

* *Reading, writing, arithmetic*; okuma, yazma, aritmetik. (y.h.n.)

kazanıldığının yazılı onayı müfredatın *olmazsa olmaz* bir koşulu haline gelmiştir. Öğrenciler bu değerli kâğıt parçasını kazanmak için onları oldukça sıkan konuları çalışırlar ve konu içindeki belli temalar, sırf sınav yapanların gözde konuları oldukları için ancak çalışılacaktır. Özellikle educare kaygısıyla deli gömleği giydirilmiş öğrenciler, yıllarını resmi öğrenim için harcarlar, böylelikle gömleği kolaylıkla giyebilecek bir kalıba dökülürler. Gömleğe bir çift de atgözlüğü iliştirilmiş olduğundan, sonuçta talebe, bir biçimde kendisi için seçilmiş olanı ya da payına düşen rolü parçalayamadıkça, bir dolap beygiri gibi çalışmaya hazır hale gelecektir.

Educere

"*Educere*" sözcüğünün çok farklı bir anlamı vardır. Baştaki "e" harfi ("x" zorunlu olarak düşmüştür) "-den dışarı", "ileriye", sözcük anlamında da "o çıkar" demektir. "Ducere" "sürmek, götürmek" anlamına gelir: Böylelikle, sözcüğün tamamı "dışarı ya da ileri götürmek" anlamına gelir. Educere ilkesine göre yürütülen eğitim, sonuç olarak, ilk başta bir yetkinleştirme; öğrencilerin hem dünyayı hem de kendisini keşfine izin verme; herhangi bir pragmatik nedenle değil (bunların toplum için ve sonuçta toplumun bir öğesi olarak kendisi için faydalı olacağından, tesadüfen bu doğru olsa bile), kişi olarak bu fikirleri ve becerileri içkin olarak değerli olduklarından fikirleri izlemek ve beceriler geliştirmek olarak görülecektir. Çalışmalarında tutturduğu yön bu yüzden dışsal güdülenim –beceri kazanmak, meslek vb– tarafından değil, konuyu keşfetmenin ödüllendirici ve doyurucu olan içsel güdülenimi tarafından belirlenecektir. "Bitirince bu becerinle ne yapacaksın?" sorusu hem yersiz hem de saçmadır. Yersizdir çünkü öncelikle bu konu üzerinde çalışmasının nedeni değildir ve saçmadır; çünkü bu yaklaşımı benimsemiş bir öğrencinin "bitireceğinden" bahsetmek anlamsızdır. (Bu, daha sonra üzerinde duracağımız bir temadır.)

Görevleriyle ilgili bu yaklaşımı benimsemiş öğretmenin rolü pedagogdan çok bir kaynak, bilgiyi verenden çok keşif sürecindeki bir teşvikçi, bir "söyleyen"den çok bir "söyleten"dir. Ashında, bu felse-

fede, öğretmen ile öğrenci, bir bölmenin iki tarafında duran insanlar olmak yerine ortak bir girişimin partnerleridir. Öğrenci, fikirleri yalnızca başka bir kişinin otoritesi temelinde kabul etmek yerine, kendi başına düşünmeye, hatta öğretmeninden farklı düşünmeye teşvik edilecektir. Bu, zaman zaman, öğrencinin hataları sayesinde öğrenmek zorunda bırakılması anlamına gelebilir. Educere bakış açısı, bunu başkalarının söyleyeceğini sorgusuz sualsiz kabul etmekten daha sağlıklı bir süreç olarak görür. Daha kuvvetli bir ifadeyle söyleyecek olursak: *Bir kişi* başka insanların yargılarına ne kadar güvenmek zorunda kalıyorsa, kendi başına karar alma yetisinden ne kadar yoksunsa ve başka insanların savunduğu değerleri takdir etmekten ne kadar acizse, educere yaklaşımına göre, bir insan olarak o kadar eksilmiştir.

Özerklik: Kısaca söyleyecek olursak, eğitimde egemen anlayış olarak educere alındığında, eğitimin başta gelen amacı özel alanlarda uzmanlar yetiştirmek değil, kişisel özerklik olacaktır. Bu görüşe göre, bir kişinin bir diplomayı herkese gösterebildiği için eğitilmiş olduğunu düşünmek –akıl hastanesinden taburcu olduğuna ilişkin raporu var diye sağlam olduğunu iddia etmek kadar– saçmadır. Bu özerkliği geliştirmek suretiyle kişi meseleleri, yalnızca belli sayıda beceriyi uygulama talimi görmesi durumuyla karşılaştırıldığında, daha geniş bir açıdan görebilecektir. O yaratıcı güçlerini artırabilecektir, öyle ki hem kendisininkinden farklı görüşlerin mevcut olduğunu, hem de bu görüşlerin kuvvetini ya da değerini kabul edebilecektir. Büyük bir ihtimalle düşüncelerinde bağnazlık ve önyargıya rastlanmayacaktır. Bu yaklaşımın bir yan ürünü, kendi başına ayakta kalabilme ve durumlara göre davranabilme yetisinin sıklıkla arandığı çok geniş bir alanda kişinin yapabileceği bir katkısının olmasıdır. "Maden damarı"nda talim unsuru, böylesi insanlar için her zaman gereklidir; ama onlar işin ana vasfı ile zaten donanmış olarak birçok çalışma sahasına gireceklerdir. Böyle bir firmanın başında olan bir arkadaşımın sık sık söylediğine göre, mühendislik eğitimi almış birçok insan bir fabrikaya adına eklenmiş etkileyici vasıflarla girerler; ama böylesi bir endüstride kaçınılmaz olan değişim sürecine uyum göstermekte aciz kalırlar. Educare, işi alması için ona yeterli becerileri sağlamıştır, ancak işte gelişme göstermesi için educere yaklaşımının unsurları gereklidir.

Bu iki yaklaşımın ayrım çizgileri konusunda olabildiğince tarafsız olmaya çalıştım ve bu yaklaşımlar üzerine yapılacak herhangi bir değerlendirme, eğitim sisteminde ikisinin de zorunlu olduğunu kabul etmelidir. Eğer educare'in anlatılmasında sert, educere hakkında ise daha övücü bir tutum sergilemişsem, bu modern Batılı dünyada ikinciye karşı sergilenen genel bir küçümsemeye yorulabilir. Bazı pratik becerilerde eğitilmenin değerini savunmak gereksizdir. Ben, eğitimimin tümüyle insan-bilimleri yönünde tasarlanmış olmasından büyük üzüntü duyuyorum; bu elbette benim istediğim bir şeydi; ama şimdi keşke diyorum, iki bin yıl önce (ve bildiğim kadarıyla, bugün de) Samiler arasında görüldüğü gibi, araba, radyo ya da televizyon tamiratı gibi "faydalı" bir beceri kazanmak için eğitilmiş olsaydım. Her şey bir yana, zaman içerisinde çok para biriktirmiş olurdum. Aynı zamanda, bazı insanların hayatta bir doyum ve başarı hissi duymasının böyle bir beceri kazanmasına bağlı olduğu da ortadadır. Eğitim sorununun bir parçası, çoğu insanın çok az başarı hissi duyduğu ya da hiç duymadığı yer olan bir okulun "alt tabakası"dır. Böyle bir grup bedbin gencin, onlara hem bir odun parçasıyla neler yapılabileceğini gösteren hem de bunu yapmakta onları yetkinleştiren mükemmel bir ağaç işleri öğretmeni tarafından süreç içinde nasıl dönüştüğüne tanık olmuştum. Öğrencilerin kendi-imgeleri ve belki de bu yolla özerklikleri gelişmişti.

Aslında, yetkililerin yalnızca educere ilkesi temelinde eğitim görmüş olduklarını duyduğumda korkuya kapılacağım belli durumlar vardır. Eğer, bir ameliyattan önce bana cerrahın hayatında hiç ameliyata girmediği, yalnızca birkaç yıl sorunlarla nasıl baş edeceğini öğrendiği söylenmiş olsaydı, hayat sigortamın primlerinin tamamen ödenmiş olup olmadığından emin olmak isterdim ve endişem, eğer ölürsem bunun suçlusunun cerrah olacağının söylenmesiyle hafifleмezdi. Aynı şekilde, Kaliforniya'ya gitmekte olan bir Boeing 747'ye binmiş olsaydım ve havada bana bunun pilotun ilk uçuşu olduğu, yol boyunca aletlerin amacını ve kullanım biçimlerini öğreneceği ve eğer yolcuları gidecekleri yere götüremezse görevine son verileceği söylenseydi, Atlantik'i kayıkla geçmek için hazırlıklara başlardım.

Talimin aksine *eğitimin* doğasını anlamada anahtar olarak educere yaklaşımını gösterenlerin işaret ettiği nokta, eğitimin özel becerileri

kazanmanın bir yolu olarak düzenlenemeyeceğidir, başka bir şey değil. Eğitim, bu sözcülerin iddia ettikleri biçimiyle, potansiyel olarak hayatın bütünüyle ilgili, sürekli bir şeydir. Educare'in insanoğluna emek tasarrufu sağlayan her türlü aleti, hızlı ulaşım sistemlerini, hesap makineleriyle bilgisayarları ve hem evde hem de işte en rutin ve sıkıcı işleri üstlenen bir dizi otomatik makineyi sağladığı rahatça kabul edilebilir. Güzel. Böylece artık hepimizin daha çok boş zamanı var, sıkıcı işlerden kurtulduk, kadınlar kırkında iki nesil önce olduğundan daha genç görünüyorlar ve artık iki omzunda demirden direkler taşıyan öküz gibi güçlü insanlara ihtiyacımız yok. Sorun artık kazanılan bu fazladan boş zamanı –insanların istediklerini yapabilecekleri zamanı– nasıl değerlendireceğimiz sorunudur. Educare, bu konuda bize yardımcı olamaz ve eğer yanıt saatlerce Amerikan pembe dizileri izlemek, kendi kendine sıkılmak ve artan bir oranda alkol kullanmak olacaksa, koca kayaları dağın tepesine çıkarma işinde Sisyphus'a yardımcı olmamızın daha iyi olup olmayacağı sorulabilir. B. F. Skinner'ın söylediği gibi, eğer eğitim, "öğrenilen unutulurken akılda kalanlar" ise bir kişinin eğitim düzeyini, ekonomik ya da başka bir nedenle belli bir biçimde davranma zorunda kalmadığı saatlerde yaptıkları gösterir diyerek bu düşünceleri özetleyebiliriz.

Kaldı ki dünyada educare'in sağlayabileceği her şeye sahip olmak ama yine de –bu tanım gereği– eğitimsiz olmak mümkündür. Bir kişinin bir sürü evi ve bir otomobil filosu olabilir ama o kişi eğitim açısından hâlâ karacahil kalabilir; kişi kolunun uzandığı bütün okulları bitirmiş ama yine de darkafalı kalmış olabilir; kişi Concorde'u dünyanın her yerine uçurabilir ama hâlâ ırkçı kalabilir; kişi organ nakli yapabilir ama yine de cins ayrımcısı kalabilir; kişi çevrenin korunmasında bir uzman olabilir ama hâlâ türdeşi olduğu insanoğlundan nefret edebilir; kişi birçok dili akıcı bir biçimde konuşabilir ama bu dillerden herhangi biriyle söyleyebileceği dişe dokunur bir görüşü olmayabilir (iki dil bilen bir sekreterin müstehzi tanımı "iki dilde cahil biri"dir).

Eğitimde educere yaklaşımının değerine inanmış birinin başlıca sorunu, educare için tasarlanmış bir sistem içinde educere'e bir yer ya da zaman bulma sorunudur. Öğrencilerin kendi başlarına düşünmeye, çalışmalarını özerk olarak yürütmeye, zihinlerinde bir ışık yakan ya da hayal güçlerini zorlayan dersler ve konular almaya teşvik edil-

melerinin gerekli olduğunu kabul ediyorsak, bu özet ders kitapları, hükümetin ve toplumun talepleri ile beceri kazandırmaya ağırlık veren bir sistemde nasıl mümkün olur? Demokrasi gibi, educere de ancak birkaç kişinin kafasındaki bir ideal ya da derste yirminci kere tortu kayaları anlatan coğrafya öğretmeninin gözündeki bir pırıltı mıdır? Bu soruna geçmeden önce, genel olarak eğitim sürecinde ve özel olarak da otoritesinin doğası ve kaynağı konusunda, merkezi bir sorun olan öğretmenin rolü sorununa eğilmeliyiz.

Öğretmenin Otoritesi

"Otorite" sözcüğü (Latince "auctoritas") ilginçtir. Anlamı, aynı kökten gelen "author" (auctor) sözcüğü üstünde düşündüğümüzde ortaya çıkar. Bir author başkalarının tepki verdiği bir öncü, bir kaynak, fikirlerin, imgelerin ve karakterlerin sunucusudur. Başkaları onun çalışmalarını eleştirebilir ve hatta bunları onun yetebildiğinden daha ileri götürebilir; ama o her şeye rağmen bu işi başlatandır, bunların katalizörüdür. Bu yüzden, otorite olan her kişi, bir grup içinde belli yönleriyle insanların ne düşündüklerini değilse bile ne yaptıklarını ve söylediklerini kontrol eden kişi olarak tanımlanabilir. Öğretmen genel olarak otorite sahibi bir kişi –ya da eğer otoritesi yoksa, edinmesi gereken kişi– olarak görülür. Bu otorite neye dayanır ve bunun educare/educere ikiliğiyle ne ilişkisi vardır? Bu soruyu, tartışma açısından taşıdığı öneme göre aşağıdan yukarıya özetleyeceğim (bana göre elbette) altı olası yanıt bulunabilir.

(a) Gelenek: Belli bir sosyal mevkiden ve belli mesleklerden insanlar geleneksel olarak otorite saygısı görmüşlerdir: Monarşi, aristokrasi, ruhban sınıfı, tıp mesleğini icra edenler vb. Bunlar arasında, kuşkusuz 20. yüzyıla kadar, öğretmenler de sayılabilir. Öğretmenlerin bir cemaatin gözündeki otoritesi Oliver Goldsmith'in *Metruk Köy* (The Deserted Village) şiirinde tüm canlılığıyla anlatılmıştır:

> Orada, yönetilmesi beceri isteyen gürültülü mülkünde
> Uğraşırdı köy hocası küçük okulunun eğitimiyle.
> Sert bir adamdı hoca, görüşlerinde de katıydı;

İyi tanırdım ben onu, bütün okul kaçkınları tanırdı:
Sürüp sabah yüzündeki seğirmelerin izini,
Günün belalarını kestirmeyi iyi öğrenmişlerdi;
Sahte bir neşeyle gülerlerdi onun yaptığı
Bütün esprilere çünkü bildiği çok espri vardı;
Kaşlarını çattığında, yayılan o işgüzar fısıltıyla,
Güzelce nakledilirdi kötü haber hemen anında,
Yine de ha nazik ha kaba, yoktu hiç farkı,
Taşıdığı öğrenme sevgisi hatalıydı...
Uzun uzun öğrenilen sözcükler ve gümbürdeyen o sesle,
Gezinirken bakakalan köylüleri şaşırtsa bile;
Ve öyle bakarlardı, büyürdü şaşkınlıkları, nasıl oluyordu da
Taşıyabiliyordu onun bildiklerini o küçük kafa.

Bu grupların bazıları günümüzde de bu otoritelerini korumaktadırlar. Britanya'da insanlar hâlâ kraliyet ailesinden biri hakkında yapılan en bayağı şakalara kahkahalarla güleceklerdir ve tıp doktorlarının fikirleri yalnızca tıbbi konuları değil ahlak, evlilik, metafizik konularını da tartışırken saygıyla karşılanacaktır. Ruhban sınıfına gelince, Batı dünyasında dinsel inançların genel gerilemesi ile çoğu ülkede otoritelerinde azalma görülmektedir ve üstün vasıflar isteyen meslek dallarındaki olağanüstü artışla birlikte, öğretmenlerin otoritesinde neredeyse evrensel olarak bir azalma vardır. Muhasebeci, borsacı ve hatta emlakçi, artık öğretmenden daha büyük bir saygı görebilmektedir. Bu educare sendromunun ölümüyle silinen bir gelenektir.

(b) Fiziksel otorite: Kent: Görünüşünüze sindiğini görmekten
memnunluk duyduğum bir şey var.
Lear: Nedir o?
Kent: Otorite.

(Kral Lear, I, iv)

Lear'in bir zamanlar sahip olduğu otorite, bir darbede güvenilir Kent'i sürgüne yollama ve onu seven tek kızını inkâr etme gücü olan bir zorbanın otoritesiydi. Fiziksel otorite tiranın, ordularını kontrol eden diktatörün, elinde silah olan hava korsanının, bir çocuğu kaçırarak hayatı üzerinde söz sahibi hale gelen bir kişinin otoritesidir.

Bu, çete içinde en sert kişiye, tartışmada en fazla esip gürleyene ve davranışta kendini en çok öne çıkarana uygun otoritedir. Bu, başka insanların korkularından; bazı durumlarda ölüm, hapsedilme ya da işkence korkusundan ama aynı zamanda da bir kişinin dilinin belasından, bir küçümseme ifadesinden, davadan vazgeçmemekteki kararlılığından gelen korkudan doğan otoritedir. Ben bunun kurul toplantılarında binlerce ifadesine tanık olmuş bulunuyorum ve çoğu okulda bedensel cezaya artık izin verilmeyen şu günlerde öğretmenler hâlâ son çare olarak bu yönteme başvurabiliyorlar. (Blackburn Grammar School'dayken, dersinin ve okulunun bir ferdi olan ben, Hava Kuvvetleri Talim Birliği'ne katılmayı reddettiğim için beni aşağılayan fizik öğretmenimin alaycı sözlerini hayal meyal hâlâ hatırlarım. Okul günlerimden bugüne taşıdığım anılar içinde en neşeli olanı, onun "hayat memat meselesi" olarak gördüğü lise son fizik imtihanında sınıf birincisi olarak yüzüne aşağılayıcı bir edayla baktığım andı.)

Burada önemli olan nokta, öğretmenlerin otoritelerini kurmak için bu fiziksel yollara başvurmadıkları değildir (Dotheboys Hall'ın Bay Squeer'leri kadar kaba olarak yapmasalar da hâlâ bu yönteme başvururlar); önemli olan, eğitim sürecinin kendisidir. Korkunun kol gezdiği yerde, papağan eğitimi dışında, gerçek herhangi bir eğitimin olabileceğini tahayyül etmek zordur; dolayısıyla bu yollara başvuran her öğretmen, sahte tavırlar takındığı suçlamasına açık olacaktır. Bir kişi, eğer kimse öğretildiği iddia edilen şeyi öğrenmiyorsa bir öğretmen olduğunu nasıl iddia edebilir?

(c) Karizmatik otorite: Karizma, tanımlanması güç bir sözcüktür; kelime anlamında, "manevi meziyet" demektir ve çoğu zaman (Yeni Ahit bağlamında rastlanan) dini yayma gayreti anlamına gelir. Şimdiki bağlamda ise biz onu başkalarının, her zaman olmasa da cazip bulduğu bir karakter ya da kişilik özelliği anlamında kullanabilmekteyiz. Karizma, bir kişiye başkalarının dikkatini çekme gücü verir ve belki de onların karizmatik kişiye gıpta etmelerine neden olur. Karizması olan kişi, bir grup içinde sivrilir, başkalarının etkili olamadığı yerlerde –en azından ilk başta– etki uyandırır ve özellikle politikada, belki daha sıkı çalışan ve konuyu bilen başkalarının görmediği konuları kavrar. Başkan Kennedy'nin karizması vardı, Başkan Carter'ın yoktu. Tarihin sonuçta onlara uygun bulduğu yeri görmek ilginç olacaktır.

Hepimiz karizmatik öğretmenleri muhtemelen hatırlarız. Onların sınıfta belirivermeleri, okula gitmenin ağırlığını sırtımızdan biraz olsun kaldırır. Gelgelelim, bu tartışma için geçerli iki dikkat çekici yorum vardır. Birincisi, karizmanın öğretilemeyeceği, satın alınamayacağı ve öğrenilemeyeceğinin ortada olduğudur; bu konuda genel bir diploma ya da yükseklisans diploması yoktur. Eğer bir kişinin karizması varsa vardır; yoksa da yoktur. Bu yüzden bu meziyetle doğmuş öğretmen, eğer bunun farkındaysa, şükran duymalıdır ve bunun herkese çıkmayan bir piyango olduğunu kabul edecek kadar mütevazı ve gerçekçi olmalıdır. İkinci kayıt da birinciden çıkar. Öğrenci, karizmatik bir öğretmene kahraman gibi tapabilir; ama bu yaltaklanma hali aslında öğrenme sürecindeki sıkı çalışma ihtiyacına ters etki yapar. Her öğretmen er ya da geç bu tarza dikkat etmelidir; çünkü zihin jimnastiği en az beden jimnastiği kadar çetin bir iştir. Başkalarının dikkatini üzerinde toplayarak herkesi kendi doğuştan dinamizmine ve yeteneğine hayran bırakan karizmatik öğretmen, hem parlaklığın hem de çöküşün (bu da sızlanma eğilimine sevk edebilir) etkisine kapılmaktan var gücüyle sakınmalıdır. Eğitim, hayat gibi muhteşem bir şölen olabilir; ama şölen, en iyi bir rutin içine girildiğinde takdir edilir.

(d) Temsil otoritesi: Bu noktada bir önceki bölümde gündeme gelen bir nosyona dönüyoruz; de facto otoriteye karşı de jure otorite. Temsil otoritesi, de jure otoritedir, yani bir kişinin kişilik özellikleri yüzünden değil, bulunduğu konum gereği sahip olduğu otoritedir. Bir seçimin resmi sonucunu bildiren memur, sonuçları okumaya "Bana verilen yetkiye dayanarak..." sözleriyle başlar; normal olarak bir rahibe kilisesinde yasal nikâh kıyma yetkisi verilmiştir ve bu tip otoritenin belki de en iyi örneği polistir. Böyle bir insanla karşılaştığımızda aklımızda kalan şey, bir yüz değil üniformadır ve o saygımızı herhangi bir kişisel vasfı nedeniyle değil, temsil ettiği şey, yani hukuk dolayısıyla kazanır. De jure otorite sahibi pek çok kişinin işgal ettiği mevkiden bağımsız olarak doğal otoritesi, de facto otoritesi olabilir; başka birilerinin belli ki bu türden bir otoritesi yoktur ve hepimiz ağırlığını resmi yetkileriyle duyurabilen –ve duyuran– ama onun ötesinde bir hiç olan beş para etmez resmi görevliler tanırız. Eğitim Bakanlığı tarafından resmen tanınması, bir öğretmene

ne kadar otorite sağlar? Bu tanınma ona sınıfa girme hakkı verir; ama herhangi bir öğrencinin başlarına verilen öğretmenin yalnızca gerekli vasıfları taşıyan bir kişi olarak bunu yapmaya yetkili olması nedeniyle derslere asılacağı kuşkuludur. Aslında, bir öğretmen için bütün olası otorite kaynakları içinde, sınıf ya da derslik durumuna uygulandığında bu en ilgisiz kaynakmış gibi görünmektedir. Öğretmen, eğitim sertifikası yanında bir dizi diplomanın sahibi olabilir, Eğitim ve Bilim Dairesi, Mahalli Eğitim Müdürlüğü, Öğretmenler Sendikası, okulun müdürü (bütün bildiklerim arasından, M15 ve CIA) desteklerini de almış olabilir; ama bütün bunlara rağmen "maden damarı"nda eli ayağına dolanabilir. De facto otorite, otomatik olarak de jure otoriteden kaynaklanmaz; Kutsal Ruh'un, kitapta yazıldığı gibi, Baba ve Oğul'dan gelmediği gibi, bu türden otorite ihsan edilmez, kazanılmak zorundadır. (Her sınıfında ancak altı yedi basamak çıkılan aşırı yüksek bir kürsüsü olan, bir zamanlar ziyaret ettiğim İrlanda Convent Okulu'nda olduğu gibi, bu yalnızca öğrencilere mevcudiyetini dayatarak kazanılamaz. Görevli hemşireye öğretmenlerin neden bu çirkin abidelere oturduğunu –hatırladığım kadarıyla, sorumu daha tarafsız bir dille ifade ettim– sorduğumda şaşırtıcı bir tonlamayla şöyle yanıtlamıştı: "Çocuklar bizi görmek için yukarı baksınlar diye elbette.")

(e) Akademik otorite: Bu soruşturmada muhtemelen en büyük (öğretmenlik mesleğinin kendisinden değilse bile) kamu desteğini alacak yanıt, bir öğretmenin otoritesinin akademik uzmanlığından geldiği yanıtıdır. Sesine kulak verilir; çünkü konusunu bilir ve hatta sahasında "bir otorite" bile olabilir. Eğitimde educare görüşünü benimseyenler, bir öğretmenin öncelikleri listesinde bu niteliği en başa koyacaklardır. Bir alandaki uzmanlığın bir öğretmenin ne kadar otorite sahibi olacağını belirlemede oldukça önemli bir rol oynadığı kuşkusuz doğrudur. Bir keresinde orta yaşlı şamatacı bir öğrenci, Open University'de öğretmeni olan oldukça genç birine "Sen neden oradasın da ben burdayım?" diye sormuştu. Aldığı yanıt, "Çünkü ben konuyu biliyorum ve sen bilmiyorsun" olmuştu. Böyle bir bilgiye sahip olmayan hiçbir öğretmen, bir tarafında yanlış bilgilendirme, öte tarafında cehaletin kabulüyle oluşan uçurumların bulunduğu bir bıçak sırtında durmaksızın yürüyebileceği bir sınıf bulamayacaktır.

Gelgelelim asıl sorun, bir alandaki uzmanlığın onu öğretmek için ihtiyaç duyulan her şeyi sağlayıp sağlamadığıdır. Uzmanlığın zorunlu olabileceğini kabul edelim, yeterli midir bu? Sanmıyorum. Şayet bunun tersi doğru olsaydı, "Eğer biliyorsan öğretebilirsin" önermesinin sağlam olduğu anlamına gelirdi ki bu da herhangi bir öğretmenlik eğitimini gereksiz kılardı. Bazıları, bunun hiç de kötü bir şey olmayacağını ve pek çok iyi öğretmenin bir saat bile eğitim dersi almadan konularını işlediğini ileri sürebilir; ama aynı şey başka meslekler için de doğrudur. Hiçbir zaman tiyatro okuluna gitmemiş meşhur aktörler, hiçbir ilahiyat eğitimi görmemiş din adamları, hatta bir tıp fakültesinin yolunu bile bilmeyen sağaltıcılar vardır. Bu mesleklerin her birinin eğitimini görmüş bir kişinin, görmemiş kişilere oranla başarılı olma şansı daha yüksektir. Herhangi bir meslek dalında "doğal olanlar" küçük bir azınlık oluştururlar ve öğretmenlik de istisna değildir. Alanlarındaki yenilikleri o kadar yakından takip eden akademisyenler tanırım ki alanları onlara yetişmekte zorlanmaktadır. Ne var ki bu kişiler, bilgilerini başkalarının öğrenebilmeleri için düzenlemekte son derece yetersiz kalmaktadırlar. Akademik otorite, bir kişinin başkalarının önünde ahkâm kesmesini sağlayacaktır; ama bu öğrenme denen şeyin gerçekleşeceğinin garantisi değildir. Ve *bir şey öğrenilmedikçe, hiçbir şey öğretilemez*. Pek çok akademik kurumda öğretim diye göklere çıkarılan şey –ve burada en büyük sorumluluk üniversitelerin sırtındadır– aslında birilerinin ne kadar çok bilgi sahibi olduğunun sergilenmesinden öte bir şey değildir. (Eğitimde böyle bir gösterinin yeri olabilir; ama tartıştığımız şey öğretmenin otoritesidir.)

O halde, akademik uzmanlığı yetersiz olan bir öğretmenin öğrencilerinin karşısında terleyeceği kabul edilebilir; ama bu, otomatik olarak uzmanlık sahibi olan birinin sınıfta ya da amfide yapması gerekeni, yani öğrencilerin öğrenme sürecinde gelişme kaydetmelerine yardımcı olmayı ya da onları yetkinleştirmeyi başaracağı anlamına gelmez. Öğretmenin otoritesi basitçe bir bilgi deposu olmaktan başka şeylere dayanır.

(f) Ahlaki otorite: Bu, bir öğretmenin otoritesini, asıl olarak eğitim faaliyetine karşı takınacağı ahlaki tutumu ile kurmasıdır. Bunun ne anlama geldiği üzerinde dikkatle durulması gerekir; çünkü cümlede sunulan imaj, en hafif deyimiyle can sıkıcı olabilir. Bu, sendikası-

nın ve meslek birliğinin çağırdığı bir günlük greve kendini "öğretmenliğe adadığı" gerekçesiyle katılmayı reddeden bir meslektaşımın tutumu gibi aşırı titiz bir tutumu yansıtabilir. Ahlaki otoritenin iki niteliği merkezi önem taşır: (i) Öğretmen, işine yaklaşımın genel doğası gereği, hem kendisinin hem de öğrencisinin yürüttüğü faaliyetin içkin olarak değerli olduğuna işaret eder. Zihni ve tahayyül gücünü geliştirme yollarından biri olarak görülen öğrenme süreci, bu yüzden kendini haklılaştırmak için beceri ve iş elde etme gibi dış güdülenimler gerektirmeyen, kendi başına bir değer olarak görülür. Konusunu, öğrencilerin gelecekteki meslekleri olarak tasarlanmış bile olsa, asıl olarak öğrencilerin yaratma gururu duymalarını sağlayan bir şey olarak gören daha önce sözünü ettiğimiz ağaç işleri öğretmeni gibi, böyle bir öğretmen de asıl olarak educare ile ilgili görünen bir alanda öğretiyor bile olsa, çalışmasında educere yaklaşımına bağlı kalacaktır (başka insanları, perişan şehirli çocukları dağlara çıkarmaya teşvik eden aynı dürtüdür).

Öğretmenin bunu nasıl hayata geçireceği kişiden kişiye değişir. Olumsuz yönüyle görecek olursak bu, mesleğini her şeyden daha çok tehdit eden vurdumduymazlıktan kaçınmak anlamına gelir. Bir sınıfa derse girmeden önce "Gidip domuzlara birkaç inci tanesi daha fırlatacağım" diyen bir meslektaşım belki şaka yapıyordu; ama bu kötü bir şakaydı çünkü mesleğine genel yaklaşımını yansıtıyordu (şimdi bir yayın kuruluşunda çalışıyor). Aynı şekilde, öğrencilerinin kendilerini tam olarak geliştirmeye ciddi olarak teşvik eden hiçbir öğretmen, eski bir arkadaşım gibi tepki vermeyecektir. Arkadaşım okuldan sonra "toprakla uğraşacağını" söyleyen bir öğrencisine "Gübre olarak mı?" karşılığını vermişti. Dalga geçmek, yalnızca zekânın en düşük biçimini temsil etmekle kalmaz; sınıfta ya da amfide o öğrenciler için artık öğretmenlerinin yaptığı işin değerli olduğuna inanmadığının da kesin göstergesidir. Dahası, maksadın ciddiyetinin böyle havalı bir biçimde gösterilmesinin zorunluluğu da yoktur. Kişi tavırlarını, çok geçmeden her yaştan öğrenci tarafından tespit edilecek olan, vurdumduymaz bir ilgisizlik sergilemeden de yumuşatabilir.

(ii) Bir öğretmenin ahlaki otoritesinin ikinci niteliği, "bu, sınavda çıkabilir" kolayına kaçmadan, öğrencileri çalışmaya şevklendirme yetisidir. Birinci nitelikte olduğu gibi bu da, öğrenciler tarafından

hissedilebilecek bir heves gerektirir. (Educere, bir bütün olarak eğitimin öğretme değil, kavrama meselesi olduğunu gösterir.) Öğrettiği şeyden sıkılan öğretmen, büyük bir ihtimalle öğrencilerini de sıkacak ve böylece otoritesini yitirecektir; işini hevesle yürüten öğretmen, öğrencilerinin ilgilerini, onların tamamen kendilerini verecek kadar olmasa bile, eğitim faaliyetinin özel yönleriyle ilgilenmelerini sağlayacak kadar uzun süre diri tutma şansını koruyacaktır.

Öğreneni harekete geçirmede en önemli unsur –öğretmen bununla ilgiliyse elbette– öğrenciyle öğretmen arasındaki ilişkidir. Bu konu R. S. Peters'in *Etik ve Eğitim* kitabında enine boyuna ve hayranlık uyandıracak bir biçimde ele alınmıştır. Burada kısaca konunun içerimlerine değinmek gerekiyor. Bu, temelde öğretmen adına öğrencilerinin duygularını anlamayı getirir. Öğretmen öğrencilerini zorlayabilir ve bu gereklidir; ama ipi bağlantıyı koparacak kadar germemeye dikkat etmelidir. En iyi öğretmenler, her ne kadar filozofça bir ifadeyle de olsa, muhtemelen yalnızca henüz bu kaynakları oluşturacak zamanları olmadığından kendilerinin elindeki kaynaklardan yoksun kalmış olan insanlara en derin içgörülerini açabilirler. 7. Bölüm'de,de sözü edilen Heidegger'in dersleri, sanki bir peygamber dile gelmiş gibi destansı nutuklardı; ama öğrenciler bilgi yerine huşu ile doluyorlardı. Öte yandan Russel, çalışma yılında, diyelim şüphecilik işliyordu; ama anlattıkları, kişinin en sevdiği romandan parçalar gibi gelirdi dinleyenlere. Biz ders verenin zekâsının bilincinde olmadan konunun cazibesine kapılır giderdik. Her öğretmenin, zaman zaman, kendi konusuna yeni başlarken neler hissettiğini hatırlaması önemlidir. O, işte o zaman öğrencilerin zihin karışıklıklarını daha kolay anlayacaktır. Öğrencilerin dalga boylarını yakalama ve konuyu bu dalga boyuna getirme süreci, gerçek izleyicisi şu ya da bu ciddi dergiye abone olan koca bir akademik araştırma kitabını (bu özellikle felsefe kitapları için doğrudur) okumak için gerekenden daha büyük bir zihinsel hazırlık gerektirir.

Bu yüzden iyi öğretmenlik, bu konuya ilişkin bilgiden öte şeyler gerektirir; bu bilgiye, öğretileceklere duyulan bir sempati de eklenmelidir ve onların da öğretmen kadar, eğitim sürecinde hakları olduğu unutulmamalıdır. Bu durumda, öğretilenlerin kendi dillerinde öğretilmesi hakkı söz konusudur. Bu, öğretmeliğin ahlaki bir gereğidir ve bu vasıflarından, akademik yetkinlik ve hatta karizmasından

bağımsız olarak ona alanında otorite sağlayacaktır. İşin garip tarafı, bu temelde, otorite hem öğretmen hem de öğrenci için ortaya çıkması hemen hemen imkânsız bir mesele olarak kalır.

Tarihsel Değerlendirmeler

Pek çok felsefeci, yüzyıllar boyu eğitimdeki en önemli ahlaki meseleler hakkında görüşlerini ortaya koymuştur: Eğitim kimin içindir ve nasıl ilerler? Bu fikirlerin bazılarının kısa bir özeti, bu bölümde gündeme gelen kimi sorunlar hakkında karar vermemizi kolaylaştırır.

Platon: 11. Bölüm'de işaret edildiği gibi, Platon'a göre eğitim teoride herkese açık (köleler hariç elbette) olmakla birlikte, pratikte öğrencilerin çoğunluğu şu ya da bu aşamada tökezleyerek yolun tamamını katetmekte başarı gösteremeyecektir. Onun eğitim felsefesini mükemmelin yetiştirilmesi olarak tanımlarsak haksızlık yapmış olmayız. Bu görüş doğal olarak, bunun yavaş öğrenenlere haksızlık olduğu ve herhangi bir öğrencinin eğitim çizgisinde ne kadar ilerleyebileceğini belirlemede sosyal faktörlerin önemli bir rol oynadığı temelinde toplumdaki eşitlikçiler tarafından eleştirilmiştir. Platon bu eleştirilere; eğitsel bir toplantıda tartışmaya yön vermek üzere yıllarca önce kaleme aldığım bir şiirdeki gibi yanıt verebilirdi; bu noktada bu şiiri gündeme getirmem, estetik niteliklerinden çok açıklık temelinde haklı görülebilir.

Tom Dudgeon* geçen gün vefat etti,
Ve aklında bin bir ümit, cennete gitti;
Koşa koşa, geç kalmayayım diye,
İncili kapıya vardı acele:
Ama o ne? Meğer aklı ayartılmış!
Onu getiren adamın boynuzu kuyruğu varmış!
"Ah, hata etmişim" dedi Tom, korku içinde.
"Hayır, katiyen" dedi Nick,** "Şimdi anladık biz de."

* Dudgeon: Öfke, hiddet, suçluluk ya da pışmanlık duygusu (ç.n.)
** Nick: Şeytan. (ç.n.)

Platon da diyor ki: "Eğer bütün yetişmiş insanlar domuz kulaklarını ipek keselere çevirmeye çalışmak zorunda olursa, ipeği ipek kese yapacak kim kalır?"

Eğitim sisteminin yapısı hakkındaki görüşler ne olursa olsun, bir kişinin eğitiminin sonuna ulaşmış olduğunu farz edebileceğimiz bir zamanın olup olmadığı, temel bir soru olarak durmaktadır. Bu, yaklaşım educare ise gayet mantıklı bir sorudur: Kişi toplumda bir rol üstlenecek vasıfları ya kazanır ya da kazanamaz; kazanamazsa, az vasıflı ya da vasıfsız, diğer işleri yürütmek durumundadır. Bu durumda, sorun ilk engelde takılan bir kişinin hayat boyu daha başarılı olabilmesi için yetilerini yeterince geliştirdiğini düşündüğü zaman yarışı sürdürmek için yeni bir şansının olup olmayacağıdır. Britanya'da Open University ve yüksekokullarda, Ametika'da ise eyalet üniversitelerindeki orta yaşlı öğrencilerin gözle görülür başarısı, eğitimde "ikinci şansın" anlamlı bir şey olduğunu göstermiştir.

Bu tartışmanın temelinde yatan, eğitimde educere görüşünde ifadesini bulmuş olan, eğitimin bir meta değil, bir süreç ya da kafa yapısı olduğu felsefesidir. Bu görüşe göre, vasıflı olmanın eğitilmiş olmakla eşanlamlı olduğu educare fikri açık olarak nahif bir fikirdir. R. S. Peters (a.g.y.) yerinde bir tespit yapar: "Eğitilmek varmak değil, farklı bir görüşle yola devam etmektir." Bu farkın ne olduğu çabucak anlatılamaz ama en azından eğitimin "atgözlüklerini çıkarma" süreci olduğu söylenebilir; öyle ki öğrenmenin asıl sonucu öğrenilecek ne kadar çok şeyin kaldığını fark etmektir. Belki şunlar söylenebilir: Eğitim görmüş bir kişi kendi yetileri söz konusu olduğunda alçak gönüllü, başkalarının görüşlerine karşı ise anlayışlı, yaratıcı ve insancıl olacaktır. Bunun aksi, aslında, komşu üniversiteden bir hoca örneğinde gösterilebilir. Hâlâ bir meslek okulu olduğu sırada üniversitemde ders vermesi için kendisini davet ettiğimde, bana "Ben bir akademisyen ve bir beyefendiyim; yüksekokullarda ders vermem" yanıtını vermişti. (Bu kişi, bir tarihçiydi; ama bu onu temize çıkarmaz.) (Örnek Olay 39, bu ve benzeri meseleleri tartışmanızı sağlayacaktır.)

Aquinas: Ortaçağın filozof ve ilahiyatçısı Thomas Aquinas'dan (1224-1274) bu kitapta daha önce söz etmiştik. Aquinas, eğitim konusuda

özel olarak canlı bir imgeden faydalanarak derin bir gözlem yapmıştı. Ona göre öğretmenle öğrencisi arasındaki ilişki, doktorla hastası arasındaki ilişkiye benzerdi. Doktorun yapabileceği tek şey, daha iyi olabilmesi için hastasına hangi adımları atması gerektiği hakkında öneri getirmektir. Doktorun tavsiyelerine kulak verip vermemek artık tamamen hastaya kalmıştır. Hiçbir doktor bir hastayı iyileştiremez. Aynı şekilde, hiçbir öğretmen bir öğrencisine eğitim veremez. Öğretmenin bütün yapabileceği, daha eğitimli hale gelmek için öğrencisine hangi adımları atması gerektiğini önermektir. O yanıtlanacak soruları, keşfedilecek yolları, danışılacak insanları, okunacak kitapları önerebilir. Hatta o, herhangi bir meseleye ilişkin dikkat çeken olguların bir özetini sağlayarak öğrencisinin işini kolaylaştırabilir; ama önerilen şekilde araştırma yaparak ya da daha fazla ilerlemek için olguları öğrenerek önerilere kulak verip vermemek öğrencinin kararıdır. Öğretmen öğrenciye "öğretemez"; tıpkı bir hastanın iyileşme şansının eğer iyi olmak istemiyorsa hiç olmadığı gibi, aslında, öğrenmek isteyen kimse yoksa öğretmeden bahsedilemez.

Platon da benzer bir yorumda bulunmuştu. "Zorlamayla edinilen bilgi akılda kalmaz. Öyleyse, zorlamayın, bırakın ilk eğitim bir tür eğlence olsun." Bu ikinci cümlenin içerimleri Rousseau'nun, ilerde üzerinde duracağımız Emile kitabında ifadesini bulacaktı. Aslında Aquinas'nın görüşlerine kaynaklık eden birinci cümledeki hakikat, eğitimciler arasında bile kolay kabul görmemiştir. Birçok öğretmen sadece kendisine ayrılan sürede bütün konuların belli bir özetini işleyerek görevlerini yapmanın huzurunu duyar; ne var ki bu, sınavda başarılı olacak kadar olgunun ezberlenmesi dışında, herhangi bir öğrenmenin gerçekleştiğini garanti etmez. Bir kişinin bir atı su içirmeden sudan geçirebileceği gibi, kişi bir öğrenciyi düşündürmeden ders verebilir. Bu, öğrenme sürecinde güdülenimin tüm önemini kavramış öğretmenin yüzde yüz başarılı olacağı anlamına gelmez. İnsanlar başkalarında içsel güdülenim yaratmak için ne yaparlarsa yapsınlar, bunlar ister ana babalarla çocukları, doktorlarla hastaları, misyonerlerle inanmayanlar ister öğretmenlerle öğrenciler olsunlar, başarısızlığın olacağını kabul edecek kadar gerçekçi olunmalıdır. İştahsız kişi en leziz yemeği bile elinin tersiyle itecektir.

Rousseau: Daha önce gördüğümüz gibi Rousseau, yeniden dünyaya gelmeye ve insanların doğal olarak iyi olduklarına inanıyordu. Eğitim teorisi de bu görüşüne dayanır; o Emile'de "kalbi kötülük ve aklı da hata karşısında koruyarak" bu doğal iyiliğin nasıl muhafaza edileceğini gösterir. Kötülük ve hata, ona göre, toplumun açgözlülüğünden ve bencilliğinden doğar. Bundan dolayı, bir çocuğun eğitimi, onu toplumun değerlerinden mümkün olduğunca uzak tutmayı amaçlamalıdır. Hayatının ilk 12 yılında, bir çocuk bütün saflığı içinde doğayla ahenk içinde, yalnızca fiziksel bakımdan büyüyüp geliştirilmeli ve kaçınılmaz olarak dünya tarafından kirlenmiş insanlar tarafından yazılmış olduklarından, çocuğu kirletecek olan kitaplardan uzak tutulmalıdır. Hatta 12'sinden sonra bile, eğitsel gelişmenin ana kaynağı astronomi, bilim, sanat ve el becerileri içeren bir müfredattan yola çıkarak doğanın gözlenmesi olmalıdır ve ancak onlu yaşların sonunda tarih, politika, ekonomi gibi daha "sosyal" konulara geçilmelidir.

Emile'in Rousseau'nun çağdaşı Kant üzerinde etkisi öyle olmuştur ki hayatında ilk defa öğleden sonra yaptığı yürüyüşü unutmuştur (bu da komşularının saatlerini kontrol etmelerine neden olmuştur). "Doğa yoluyla eğitim" fikri yeni değildi (iki bin yıl önce Çin'de Lao Tsu bunu savunmuştu); ama Emile'den önce hiçbir zaman bu kadar doğrudan ve anlaşılır bir biçimde ifade edilmemişti. Bu felsefe, sıkı bir biçimde fikir aşılama olarak anlaşılan her tür eğitim teorisi ve eğitimin olguları çocuğun kafasına sokmaktan başka bir şeyle ilgilenmediği inancına dayanan her türden öğretme anlayışı karşısına dikilmektedir. Rousseau rahibenin tavana yakın kürsüden öğretme tarzından ürktüğü kadar, Britanya ve Amerika'daki "ilerici" okullarda örneği görülen, öğrencilerin kendi müfredatlarını ve disiplinlerini yaratmaya teşvik edilmesinden de hoşnut kalırdı herhalde.

Dewey: Bu tartışmanın değişik boyutlarını bir araya toplamaya girişmeden önce, eğitim konusunda katkısı görülen Amerikalı filozof John Dewey'den (1859-1952; görülüyor ki bir filozof olmak, uzun bir ömrü, diyelim bir müzisyen olmaktan daha fazla garanti ediyor) söz etmemiz gerekecek. Dewey, eğitim teorisi ve pratiğini geçtiğimiz

yüzyılda muhtemelen en çok etkileyen kişidir. Görüşleri, irdelediğimiz öteki filozofların en kullanışlı görüşlerini özetler ve eğitimde educere yaklaşımının bulmayı umabileceğimiz kadar iyi bir açınımıdır.

Dewey, bir eğitim kurumunun birtakım işlerin konuşulduğu bir mekân, karatahtaların ya da projeksiyon perdelerinin başkalarınca defterlerine geçirmeleri için –burada notlar zorunlu olarak iki tarafın da kafalarından geçmeksizin, hocanın defterinden öğrencinin defterine geçer– doldurulduğu bir yer olduğu fikrini tümden bir kenara bırakır. Aksine Dewey, okulu müfredatın çerçevesi ve özlü bir unsuru olan sosyal bir sistem olarak görür. Öğrenme bu sosyal bağlam içinde yer alır ve öğrencilerden beklenen, bu bağlamın hem biçimini ve hem de değerlerini belirlemekte rol oynamalarıdır. Dewey, öğrencilerin okulun hem sosyal hem de akademik etkinliklerine karar vermede ve disiplinin sağlanmasında ortak yetki sahibi olacağı okul kurullarını savunur. Ona göre, böyle sorumluluklar taşımak, öğrencilere daha fazla öğrenme güdüsü verir: Öğrenme, yaşamadan sonra gelir.

Dewey, öğrenme sürecinin "yaparak öğrenme" olduğuna inanıyordu ve bu, kitaplardan ve derslerden olguların özümlenmesinden ziyade bilimin tümevarım yöntemiyle başarılacaktı. Bu, bilim felsefesi üzerine kitabı *Conjectures ve Refutations*'da Karl Popper'in (1. Bölüm'de söz edilmişti) tanımladığı, eğitime "problem çözme" yaklaşımıydı. Popper'a göre bilimsel araştırmanın tamamı, bir hipotez ortaya atma ve bunun yanlış olduğunu kanıtlama gayretinden oluşan bir süreçtir. Dewey, Logic, the Theory of Inquiry (Mantık, İnceleme Teorisi) adlı kitabında, bunun bütün entelektüel incelemeler için doğru olması gerektiğini savunmuş ve problem çözme sürecinin aşağıdaki beş adımdan oluştuğunu açıklanuştı:

1. *Belirlenimsiz durum:* Burada bir organizma ile çevresi arasındaki denge bozulmuştur; inceleme bu dengeyi yeniden kurmak için yapılır.
2. *Bir problemin kuruluşu:* Araştırmacı, bu denge yokluğunun dikkat edilmesi gereken bir problem doğurduğunu kabul eder.
3. *Bir hipotez ortaya atmak:* Araştırmacı, belli güçler bu soruna etkide bulunduğunda ne olacağını kestirir ve fikrini ya da hipotezini açıklamasına yardımcı olan semboller bu yeni inceleme aşamasında kavramsal unsurlar haline gelirler.

4. *Akıl yürütme:* Hipotez tümevarımcı bir biçimde sınanır; bilimsel deneyle, eğer sınama işe yaramazsa, yeni bir hipotez aranmalıdır.
5. *Yargı oluşturma:* Dengenin yeniden kurulmasıyla inceleme sonuçlanmıştır; problem çözülmüştür ve öğrenci dikkatini başka bir belirlenimsiz duruma yöneltebilir.

Bu öğrenme felsefesinin ortaya çıkardığı bir durumda öğretmenin rolü, gördüğümüz üzere, bir bilgi fonu olmaktan çok bir yardımcı rolüdür. Pope'un İnsan Üzerine Deneme'sinde belirttiği gibi:

> İnsanlara öğretin öğretmiyormuşsunuz gibi
> Ve bilinmeyen şeyleri anlatın unutulmuşlar gibi.

Eğer okulun yalnızca bir "öğretme atölyesi" değil, değerlerin ve tavırların aktarıldığı bir yer olduğu doğruysa, bütün o eğitimin anlamı sorunu ister istemez tavır takınılması gereken politik bir mesele haline gelir. Eğer, 9. Bölüm'de ileri sürdüğüm gibi, "her fikir aynı zamanda bir kışkırtma" ise buradan fikirleri paylaşma sürecine giren herkesin bir devrimci olduğu sonucu çıkar. Böylelikle, okullar ve eğitim kurumları insanları düşünmeye teşvik ettikleri oranda, bunlar, temel korkusu Shakespeare tarafından "Çok fazla düşünüyor; böyle insanlar tehlikelidir" biçiminde ifade edilen her yerleşik düzen için içkin olarak tehlikeli kurumlar olmalıdır. Eğitim, (iki filozof adı sayacak olursak) hem Russel hem de Sartre'ın işaret ettiği gibi, belli bazı dogmaların –dinsel, politik ya da başka türlü– doğru olduğu kanaatini yaymak değil, doğruyu bulma isteğini beslemek olmalıdır. Belki, günümüz filozofları anlamın anlamını tartışmaya son verdiklerinde, en önde gelen atalarından bazıları gibi meydanlara çıkabilir ve yerleşik düzenlerin başına bela kesilebilirler. (Amerikalı filozof Noam Chomsky, burada mükemmel bir örnektir.)

Tahmin ediyorum ki bu bölümde, kitabın başındaki tarafsızlık çizgisini aştım. Ekonomik değerlendirmelerin "gereken"in *anlamını* değilse bile pratiğini belirler göründüğü bir çağda, bu taraflılık kaçınılmaz bir şey olarak görülmelidir. Felsefe öğretimi, bu temellerde, pek çok eğitim kurumunda tümden ortadan kaldırılmasa bile engellenmektedir; pek çoğunda da felsefe tehdit altındadır. (Kendi çalıştığım kurumda, örneğin finans yönetimi ya da yabancı bir dil öğrenme

gibi "faydalı" bir ders olmadığı, dolayısıyla kurumu parasal olarak tatmin edebilecek kadar kişinin bu dersi almayacağı gerekçesiyle –bu denetçiler adına doğru bir yargı olabilir– felsefe kimseye danışılmadan yaz okulunun ders programından çıkarılmıştır.) Dolayısıyla, bu bölümdeki duyguların güçlülüğü, öncelikle felsefe gibi –daha az bir oranda beşeri bilimler, sanat ve sosyal bilimler– konuların yetkililer tarafından genel olarak küçümsendiği kanaatinden doğuyor; öyle ki bu konulara çağdaş öğrencilerin önemli bir kesimi hak ettiği değeri vermiyor.

İkinci neden, yeni bir Karanlık Çağ'ın işaretlerinden pek çoğunun ortaya çıktığı inancıyla kapıldığım öfke ve üzüntüdür. Emerson'ın özlü ifadelerine tüm kalbimle katılıyorum:

> Bir insan bütün olguların ansiklopedisidir. Binlerce ormanın yaratılışı tek bir meşe palamudu içinde gerçekleşmiştir; Mısır, Yunanistan, Roma, Gal, Britanya, Amerika'nın varlığı ilk insanda saklıdır.

Benim korkum, Batı medeniyetinin, insanı doğrudan eylemle olmasa bile ihmalle yeniden kapatma ve bu mirası yıkma sürecine girmekte olduğudur. Emlakçilere ve muhasebecilere öğretmenlerden ve düşünürlerden daha çok değer veren bir ülke, aslında dükkân sahiplerinin ülkesi haline gelmiştir ve bunun, genç yaşlı birçok insan için sonuçlarını itidalle karşılamak zordur. Bir kapı kapanırken, öteki tıkanmaktadır.

Aşağıdaki örnek olaylar, bazı kışkırtıcı meseleleri kendi kendinize irdelemeniz için tasarlanmıştır. İsterseniz öfkeden patlayın; ama hiç olmazsa bunlara kafa yorun.

Örnek Olay 43:
EĞİTİMİN DEĞERİ

A. *Eğitim ne içindir?*
   1) Çocuk bakımı; ama en ucuz yol bu mudur?
   2) Temel beceriler öğretme; ama bunu yapar mı? Çocuklar başka ne öğrenmelidir (ve öğrenir)?
   3) Mesleğe hazırlık; ama hangi mesleğe?

4) Toplumun değerlerini ve kültürünü aktarmak; ama bunun ne anlama geldiğine kim karar verecek? Bunlar aktarılmalı mı yoksa dönüştürülmeli midir?
5) Seçkinlerin seçilmesi ve hazırlanması; iyi de geriye kalanlar ne olacak?
6) Kişiliğin geliştirilmesi; bunu yapmaya ehil olan kimdir?

B. *Ne tür bir eğitim almamız gerektiğine kim karar versin?*
1) "Toplum" çünkü eğitim için para veren vergi mükellefleridir; ama "toplum" adına kim konuşacak ve ne oranda bir denetim uygulayacak?
2) Ana babalar; haklarının sınırları nedir?
3) Çocuklar ve gençler; ama ya teklif edilen şeye karşı çıkarlarsa?
4) Meslekten "eğitimciler"; ama hangi "uzmanlar" grubunun haklı olduğuna kim karar verecek?

C. *Resmi eğitim ne kadar sürsün?*
1) Çocuk okuldan "bıkana" kadar; ama bunu kim bilebilir ki?
2) Çocuğun gelecekte bir iş bulması için gerekenleri öğrenene kadar; ama bu yalnızca okuma yazma ve aritmetik öğretme, hatta hiç eğitmeme anlamına gelebilir.
3) Zorunlu bir okulu bırakma yaşına kadar; öğrenmek istemedikleri için, bundan çok daha önce öğrenmeyi durdurmuş olanlar ne olacak?
4) Kişinin istediği kadar; bu, istek üzerine yeniden ya da daha yüksek eğitim demektir: "Açık" üçüncü dönem eğitime yeterli bütçe ayrılabilir mi?

D. *Eğitim harcamaları nereden karşılansın?*
1) Vergiler; çocuksuz olanlar ya da (belki de kişisel fedakârlıkta bulunarak) çocuklarını özel okullara gönderenler neden para versinler?
2) Özel olarak; çok yoksul ailelerin çocukları ne olacak?
3) Birinci ve ikinci şıkkın karışımı (kefalet, mesela?)
4) Endüsriyel ya da ticari sektörün desteği; bunlarla belirgin bir bağı olmayan edebiyat ya da tarih gibi konular ne olacaktır?
5) Borçlanma; ne kadar sonra geri ödenecek? Ya öğrenci hiçbir zaman para kazanacak bir duruma gelemezse?

E. *Genel Olarak*
   1) Eğitimde küçük güzel midir?
   2) Okullarımızın, kolejlerimizin, yüksekokullarımızın, üniversitelerimizin bazıları çok mu büyük?
   3) Eğitim bir hak mıdır? Buna itiraz edenleri ne yapacağız?
   4) Yavaş öğrenenlerin ya da engellilerin eğitimi için, az ya da çok, para harcanmalı mıdır?

Örnek Olay 44:
EDUCARE VE EDUCERE

Aşağıdaki sorular bu bölümün başındaki tartışmalara ilişkindir.

1. Bu metne göre, eğitim sisteminde hem educare hem de educere yaklaşımları için yer vardır. Bunun mümkün olduğunu düşünüyor musunuz? Özellikle, ağırlıklı olarak educare yaklaşımını (mühendislik gibi) izleyen bir dersin bir educere unsurunu içerme biçimine ya da tersine, örnekler verebilir misiniz?
2. Verimliliğin giderek daha fazla hayatın eksenine yerleştiği bir çağda, okul müfredatlarının müzik, resim, hatta felsefe, gibi educere konularına ağırlık vermesini beklemek ne kadar gerçekçidir? Bunlar ağırlıklı olarak insanların boş zamanlarında ilgilenmesi gereken konular değil midir?
3. Bir doktora tezinin konusu olan "1652-64 yılları arasında Bulgarlar hakkında az bilinen bazı gerçekler" gibi son derece sınırlı, uzman işi alanların araştırma değeri hakkında ne düşünüyorsunuz?
4. "Kendi başına 'eğitimli' sözü fiilen anlamsızdır." Bu ifadeye katılıyor musunuz? Birisinin "eğitimli" biri diye tanımlanması size ne ifade eder?
5. Öğretmenin asli görevinin ne olduğunu düşünüyorsunuz? Bilgi sağlayıcı mıdır yoksa teşvik edici mi? Eğitim sisteminde, kendi başına öğrenmenin önemini nerede görüyorsunuz? Okulların öğrencilerin sonraki yıllarda geçebileceği (ya da geçmeyebileceği) birkaç kapı daha açmanın ötesinde bir şeyler yapabileceğini düşünüyor musunuz?

6. Kant eğitim üzerine görüşlerini açıklarken, üç tip öğrenci sıralar.
   a) Ara sıra bir öğretmenin dürtmesi dışında okuldan kitaplar gibi bazı kaynaklar hariç okulun sağladığı şeylere pek ihtiyaç duymayan yüksekten-uçanlar;
   b) Öğrenmeyi isteyen ama işlemleri zor bulan öğrenciler: Kant okulların asıl olarak bu çocuklar için gerekli olduğunu düşünür;
   c) Yardım edilse bile öğrenmeye niyeti olmayan güdülenimsiz öğrenciler; Kant'a göre, bu çocuklar vakit geçirmeden su çekmeye ve odun kırmaya (sözgelimi) gönderilmeli ve eğer öğrenme güdüsü kazanırlarsa yeniden resmi eğitime dönmelerine izin verilmelidir.

   Bu görüşe katılır mısınız? Özellikle, zorla bir şeyler öğretilmeye çalışılan çoğu öğrencinin vaktini öğrenmek isteyen diğerlerini rahatsız ederek geçirdiği biliniyorken, öğrencileri kendi iradeleri dışında öğrenmeye zorlamanın anlamlı olduğunu düşünüyor musunuz?
7. İvan İliç "okulsuz toplum" tezini ortaya attı. Bu kavramla ne demek istiyor, sizce? Pratikte başarılı olamayacak kadar radikal bir fikir midir bu?

Dördüncü Kısım

AHLAKİ FAİL

XIV
Ahlaki Olgunluk

Ahlaki bakımdan olgun bir yetişkin diye kime denir? İlk bakışta, bu açık seçik bir sorudur ve aynı oranda açık seçik bir yanıtının olması gerektiği düşünülür. Gelgelelim, daha önce gördüğümüz gibi, "olgun" sözcüğü farklı biçimlerde tanımlanabilen değer yüklü bir sözcüktür. Bir kişi, ferdi olduğu ya da katıldığı herhangi bir tikel grupla –evde, okulda, işyerinde, bir kulüpte, yerel bir toplulukta, ülkede ya da yalnızca insan ırkının bir üyesi olarak– ilgili kuralları öğrenir ve izlerse, olgun olarak adlandırılabilir. Bir kişi, disiplinin anlamını ve değerini öğrendiğinde ve bunu davranışlarında gösterdiğinde, olgun olarak adlandırılabilir; bu disiplin, yalnızca ordu, polis gücü ya da kilise gibi disiplinde "uzmanlaşmış" gruplar içinde değil, dakik olmak, doğru söylemek, sözünde durmak ve aldatmamak

gibi küçük günlük konularda da gösterilecektir. Bunlar, çoğu insanın olgun davranış olarak adlandıracağı şeylerin tamamen *dıştan görünen* belirtileridir. Sorun, ahlaki olgunluk konusunda bundan daha başka söylenecek bir şeyin olup olmadığıdır.

Sözcüğün şimdi yaptığımız tanımına rakip çok sayıda tanım olmakla birlikte, bunların büyük bir kısmını barındıran tek sözcük *özerkliktir*. 12. Bölüm'de bu, eğitsel amaçlar konusunda özel olarak tartışılacaktır; burada özerkliği genel olarak ahlaki faille ilişkili olarak tartışacağız. Sorun, sırf otoriteye boyun eğmeye dayanan ve yıllar boyu tekrar edilerek alışkanlık haline gelen ahlaki bir davranışın sahiden olgun davranış olarak adlandırılıp adlandırılamayacağıdır. Ben burada tikel hayat tarzlarının meziyetleri ve kusurları üzerine yıllarca kafa patlatmış ve inandığı birtakım nedenler yüzünden bunlardan birinin ötekilere tercih edilebilir olduğuna karar vermiş bir kişiden çok, tembelliğinden, nereye yöneleceğini bilememekten ya da bazen fırsatını yakalayamadığından hayatının erken bir döneminde belli bir ahlaki raya oturmuş ve bu ray üzerinde, göründüğü kadarıyla oldukça sarsıntısız ve genel olarak komşularının onayını almış olarak ilerleyen kişileri düşünmekteyim. Benim aklımda olan, aile geleneğini izleyen ve soluduğu havaya sinmiş askeri değerleri bir an için bile olsa sorgulamayan asker kökenli bir ailede yetişmiş genç ya da yüzyıl başlarında doğmuş bir akrabam olan, onlu yaşlarının ortasında o zamanın İrlanda'sındaki çetin ekonomik koşullar yüzünden ailesi tarafından bir manastıra verilmiş ve ömür boyu orada kalmış bir kız çocuğudur. Bu kızın, girdiği mezhebin temelini oluşturan dini değerleri sorgulamak için herhangi bir gerekçesi olmuş mudur? Örnekler aşırı görülebilir; ama yaşadıkları çetin ortamlarıyla sorulara davetiye çıkarırlar. Hayatlarını dolapbeygiri gibi biteviye dönerek geçiren birçok insan, ahlaki bakımdan gerçek anlamda özerk olduklarını nasıl iddia edebilir ki? Bu kişilerin ortaya koydukları ve akranlarınınkine benzer görüşleri, deneyime dayalı bir düşünme sürecinden sonra ulaştıkları kişisel görüşler midir? Böylesine kafa yormakta isteksiz olanların hiçbir zaman övgüye layık olmadıklarını ima etmiyorum. Söylediğim, onlar tutarlı bir biçimde aynı partiye oy veren bir seçmen kitlesinin ferdi olarak övgüyü hak eder; ama bunun tek nedeni onların böyle oy vermek için yetiştirilmiş olmalarıdır; yemeklerden önce otomatik olarak el-

lerini yıkayan birçok kişi kadar övgüyü hak ederler; eğitilmiş kedi köpek ne kadar övgüyü hak ederse onlar da övgüyü o kadar hak eder.

Bunun bir değer yargısı olduğunun ayrımındayım; ama bunu kendi adıma ahlaki olgunluğun başka bir kişiden, gruptan ya da Varlık'tan gelen emirlere boyun eğmekten, sorgusuz sualsiz kabullenmekten ("Bizim işimiz, neden diye kafa yormak değildir") öte bir şey anlamına geldiğinin kanıtı olarak alıyorum. O, istisnasız bütün taraftarların yalnızca kitapta öyle yazdığı için izleyeceği ve öğreteceği kuralları "yukardan" aşağıya bildiren vatanseverlik ya da ister politik ister dinsel olsun herhangi bir izmden; hatta, hepsi de sadık izleyicilere sahip olan Cengiz Han, Adolf Hitler ve Josef Stalin örneklerinde olduğu gibi, baştan sona yanlış yöne sevk edilebilen sadakatten bile ötedir. Ahlaki bakımdan olgun bir insan, ne zaman emre itaatsizlik edeceğini, otoriteyi dikkate almayacağını, bir kuralı çiğneyeceğini, bir lideri terk edeceğini bilen kişidir. Böyle bir kişi, hiçbir zaman yanlış adım atmamış bir kişinin olmayı umut edemeyeceği özerk bir kişidir. Bana göre, ahlaki bakımdan olgun olmak için gereken diğer nitelikler ne olursa olsun, özerklik olmazsa olmaz bir koşuldur; yeterli olmayabilir ama zorunludur.

ÖZERKLİK

O halde, kimdir bu özerk kişi? Herhangi bir ahlaki failin böyle nitelenebilmesi için gereken koşullar nelerdir? Üç unsur göze çarpmaktadır: Birincisi, fail, *davranışının nedenlerini gösterebilmelidir;* bu, ikinci olarak, failin *seçim özgürlüğü* ile ilgili olmalıdır ve üçüncüsü, failin kendi *mizacı* hesaba katılmalıdır. (Bunların üçü de *Ahlaki Eğitime Giriş* bölümünde John Wilson tarafından anlatılmıştır ve burada hepsinin üzerinde durmamız gerekiyor.)

1. Neden

Ahlaki bir yargıda bulunmak, tercihleri göz önünde bulundurmaktır ve bu süreç akıl yürütmeyi gerektirir. Bu, ahlakın kısmen

doğru akıl yürütmeye ve temel ilkeleri uygulamaya dayanan eylem olarak tanımlanabileceği anlamına gelir. İlkelerin neler olduğu titiz bir araştırma ile keşfedilebilir ki bu, bireyin o ilkeleri kendi başına telaffuz etmeyi öğrenmesi gerektiğini söylemekten başka bir anlama gelmez çünkü birey bunları doğru olarak kabul eder; yetkili bir ağızdan bu böyledir diye kendisine bildirilmez. Sözünde durmak ya da borcunu ödemek gibi belli ahlaki ilkelerin nesnel olarak ya da kanıt gerektirmeksizin doğru (yani, geçerliliklerine ilişkin herhangi bir bireyin yargısından bağımsız olarak doğru) görünmesi, hiçbir biçimde ahlaki failin bunu kendi başına keşfetmeye teşvik edilmesiyle tahrip olmaz ya da zayıflamaz.

İkinci Bölüm'de gördüğümüz gibi ahlaki fail, karşısında iki takım kural bulur: Temel kurallar ya da ilkeler ve yöntemsel kurallar ya da bu ilkelerin fiili durumlarda uygulanması. Temel kurallar –adalet, eşitlik, anlayış vb– göründüğü kadarıyla, tartışmaya yer bırakmayan bir verililik ya da evrensellik taşırlar. Yöntemsel kurallar ise koşullara göre doğru ya da yanlış olabilirler. Bir ana babanın çocukları ile ilişkisinde temel kural, muhtemelen hepsine adil davranmak olacaktır. Gelgelelim, bir çocuk ötekilerden çok daha fazla düşünsel ya da başka beceriler sergilediğinde, ana baba pekâlâ bu çocuğa diğerlerinden daha çok ihtimam gösterebilir. "Kime çok verilmişse, ondan çok istenecektir" (Luka 12, 48). Bu davranışın adil olup olmadığı üzerine belli bir tartışma pekâlâ yürütülebilir.

Bu sözü edilen yöntemsel kuralların uygulanması, muhtemelen, failin birçok durumda benzer durumlarda ötekilerin nasıl davrandığını gözlemesi ve onların kararına katılmasından başka bir anlama gelmez; ama bu katılma eylemi akıl yürüterek olur (özerk olmak her zaman bir dayanaktan yoksun ahlaki kararlar almak demek değildir). Öte yandan, fail temel kuralın herkesçe kabul edilmiş uygulama biçimine karşı çıkabilir ve başka bir yol izleyebilir. Böyle bir durumda, faile aksi davranışının gerekçelerine göre meydan okunabilir ve onun yanıtı yine akıl yürütme olmalıdır. Bu süreç boyunca, bir kuşakta yasa tarafından yasaklanmamış bile olsa men edilebilecek davranış biçimleri gelecek kuşakta kabul görebilir. Eşcinsellere karşı tavır, böylesi değişimlerin meydana gelmesine bir örnektir (ama yine de bazıları bu uygulamaların "doğal olmadıkları" gerekçesiyle yasadışı kalmaları

gerektiğini savunabilirler). İnsan embriyoları üzerinde yapılan deneyler, mevcut –ve kuşkusuz sürecek olan– tartışma alanlarından birini oluşturur. Olgun olmayan bir ahlaki tutumdan daha olgun bir tutuma geçiş süreci, kısmen kurallar arasındaki öncelikleri tespit sürecidir: Hangi kuralın temel, hangisinin prosedürel olduğunun; iki temel kuralın (örneğin, adaletle iyicilliğin) çarpıştığı yerde hangisine daha fazla ağırlık verileceğinin ve hangi koşullarda prosedürel kuralların düzeltilmesi ya da tümüyle terk edilmesi gerektiğinin belirlenmesi gibi. Göreceğimiz gibi, Çocuk için prosedürel kurallar bile muhtemelen sabit ve değiştirilemez görülecektir; çünkü bu ona bir güvenlik duygusu verir; yetişkin olma süreci, kısmen bu koltuk değneğinin atılması ve yardımcı olmadan yürüme sürecidir. Özerkliğe giden yol bir eğlence gezisi değildir. (Örnek Olay 30 ve 42'ye bakınız.)

Eğer bu yol izlenecekse, ne tür bir akıl yürütme gerekecektir? Bu konuyu enine boyuna tartışan yazılar kaleme almış bir felsefeci, Oxford Üniversitesi'nden John Wilson'dır ve onun görüşleri, daha sonra gölgede kalmış ve başka çalışmalarla genişletilmiş olsa da s. 295'te sözünü ettiğimiz kitapta anlatılmıştır. Wilson, ahlaki akıl yürütmeye bir temel olarak aşağıdaki paradigmayı önermiştir (her unsuru adlandırmak için seçilen kısaltmalar yazarın kendisine aittir):

(a) Muhteva: (i) PHIL: Başkalarıyla özdeşleşme; her ahlaki karar alışta, kendi dışında başkalarının da söz konusu olduğunu kabul etmek. Bu yalnızca başkalarına karşı adil olmak ya da onlara saygı göstermek değil, aynı zamanda ödünsüz adalet çağrısının ötesine geçmekte, başkalarına karşı özenli bir tutum sergilemekte (agape -13. Bölüm'e bakın) bir gönüllülük anlamına gelir.

(ii) EMP: Kendinin ve başkalarının, hem bilinçli hem de bilinçdışı duygulanımlarının ayrımına varmak; eşyayı başkalarının bakış açılarından görmeyi öğrenmek, yalnızca onlar için (sempati) değil onlarla *birlikte* (empati) de duymak; karar alma sürecinde kendi dürtülerini kavramak ve onları hesaba katmak. Bütün bunların anlamı, kişi ne kadar sıkıcı ve sevimsiz olursa olsun, kendini o kişinin yerine koyarak düşünme yetisi geliştirmek, hayata onun gözüyle bakmaya çalışmak ve buna göre onun davranışını yargılamaktır. Bu kolay değildir; ama bazıları, belki başkalarına oranla daha fazla hayal gücü ve duyarlılıkla, nasıl bazıları okuma ve

hesabı başkalarına göre kolay söküyorsa, başkalarından daha fazla gelişme gösterecektir. Kişinin kendi duygularını anlama süreci bile kolay değildir. Kendimize karşı bile daima bir biçimde bir giz olarak kalacağız; ama fiziksel olarak zinde kalmak ya da bir dil öğrenmek ya da bir müzik aletinde ustalaşmak gibi başka alanlarda yaptığımızı yapmalı, denemekten vazgeçmemeliyiz.

(iii) GIG: Açık seçik bilgi; bu yalnızca bir sorunla ilgili olguları kavramayı –ne olduğunu bilmek– değil, aynı zamanda bir sorunla uğraşırken gerçekçi olarak eldeki seçeneklerin ve hangisinin muhtemelen en etkin olacağının ayrımında olmayı da –*nasıl* olduğunu bilmeyi– gerektirir. Bunlardan birincisi, ahlaki bir karara varırken kesin olarak asli bir öğedir ve ahlaki fail açısından oldukça sıkı bir çalışmayı gerektirir. Yanlış olgulara ya da olguların yanlış yorumlanmasına dayanarak bir karar vermek, Beddgelert'te geçen bir olayda, kana bulanmış köpeğini gördüğünde yanlışlıkla bunun kızının kanı olduğu inancına kapılan sahibinin köpeği öldürmesi gibi, feci sonuçlar doğurabilir.[11] Aynı şekilde, belli bir kişi ya da koşullar dizisi için doğru olabilen davranış biçimleri, başkaları için ters sonuçlar doğurabilir. Örneğin, herhangi bir grup içinde yaptığı tek şey sonu gelmez bir monolog olan bir konuşma manyağıyla başa çıkmak, onu duymazdan gelmek olabilir ya da birinin çıkıp ona, çok kırılacak bile olsa, üstüne basa basa çenesini kapatması ya da defolup gitmesini söylemesi gerekebilir.

(b) *Prosedür:* (iv) KRAT: Ne yapılacağına ilişkin bir karara varmak. Bu PHIL, EMP ve GIG'in bir araya gelmesini gerektirir; demek ki ahlaki fail bir sorun karşısında tetikte olmalı, onu sorumlu bir biçimde enine boyuna tartmalı ve eyleme geçmek için bir taahhütte bulunmalıdır. Bu, eyleme geçme güdüsünün de gerekli olduğu anlamına gelir. Örneğin yukarıdaki örnekte, birisi sorunu çözmenin tek yolunun çenesi düşükle sert bir üslupla konuşmak olduğu sonucuna varabilir; ama o özel grubun dinamiğiyle ilgili olmadığından ya da cesaret yokluğundan sessiz kalabilir. Wilson'ın (v) DIK dediği, fiili olarak bir taahhütte bulunmak ve buna göre harekete geçmek. Birçok insan, genel olarak emek vererek, bel-

11 Kuzey Galler'deki bu köyde köpeğin kabrini ziyaret eden herkesin bildiği gibi, kan kızın kanı değil, köpeğin kıza saldırdığında öldürdüğü bir kurdun kanıydı.

li bir durumda ne yapılması gerektiğine ilişkin karara varır; ama (bazen acı verici olabilen) kararını hayata geçirmeye gelince kendini geri çeker. Bazıları için, örneğin, sözlerinin yaralayıcı etkisi olacağını bilirlerse, başka birine gerektiğinde onun hakkında ne düşündüğünü söylemesi kolay değildir.

Wilson, özellikle de paradigmasının bir özeti olarak uydurduğu garip tek heceli sözcükler yüzünden, bazı meslektaşları tarafından alaya alınmaya katlanmak zorunda kalmıştı. Bu tepki yersiz görünmektedir. Wilson, ahlaki akıl yürütmenin ne demek olduğunu soranların meydan okuması karşısında geri çekilmeyecek kadar cesurdu ve bir yanıt sunmak için kapsamlı bir çabaya girmiştir. Gelgelelim, insan kendini bu çerçevenin geniş bir yelpazeyi kaplayan ahlaki sorunlar açısından ne kadar anlamlı olduğunu sormaktan alamıyor. Onun kendi seçtiği örnekte –taşıt kullanma örneğinde– bunun nasıl uygulandığı görülebilir. Öteki sürücülerin çıkarları ve niyetlerinin ayrımında olmak, trafik kazasını engellemenin önemli bir şartıdır. Ne var ki bu formülün, savaş zamanında orduya katılmakla pasifist bir tutum takınmak arasında bir karar vermeye çalışan kişiye nasıl uygulanabileceğini anlamak zordur. Bu paradigma, atlanmaması gereken düşünceleri hatırlatmakta yardımcı olabilir; ama sunulan muhteva, bir karara varma açısından yetersiz ya da fazlasıyla genel görünmektedir. Savaş zamanında gerçeklerden kesin olarak emin olmak (GIG) konusundaki bu çözümü olmayan açmazdan başka, PHIL ve EMP'nin işin içine girmesinden doğan, kişinin sempatik ya da empatik olması gereken insan grubunun hangisi olduğuna karar vermek gibi daha önemli bir sorun vardır. Örneğin, İkinci Dünya Savaşı'nda, bir saldırgan (Almanya) ve o saldırganın istilasına uğramış ülkelerin (Polonya, Belçika, Fransa, Hollanda vb) halkları vardı ve 1940 yılında Britanya halkı açısından, kendi ülkesi saldırganla tek başına karşı karşıya kalmıştı. Pasifist bakış açısına göre insan, askerlerin kafalarını ve ailelerin evlerini uçurarak, Almanlara karşı PHIL ya da EMP ifade edemezdi; ne var ki bu şekilde hareket etmemek boyunduruk altına alınmış ülkeler için hiçbir şey yapmamak demekti. Yahudilere karşı Araplar (ve bazen, 1991 Körfez Savaşı'nda olduğu gibi, Araplara karşı Araplar) şeklinde süren binlerce yıllık sorunu getiren inanılmaz Ortadoğu

karmaşası, açmazın yer ve zaman olarak evrenselliğini gösterir. Örnek Olay 35 (s. 369-375) bu temayı işlemektedir. Bu aşamada, artık nükleer silahlarla daha da içinden çıkılmaz hale gelen uluslararası savaşın karmaşık sorunları, basit bir paradigmanın kullanılmasıyla çözülemez.

Öteki uca gelince, bazı ahlaki açmazlar, uygulama alanında, şimdi çok karmaşık görünen bir formülün kullanılmasını gerektirmeyecek kadar sınırlı kalırlar. Birçok insan için, televizyon izlemekle çalışmak, evin kuytu bir köşesinde sigara içmekle içmemek, bir porno dergisini okumakla okumamak vb. arasında karar vermek, büyük iç sıkıntılarına neden olmaktadır. Bu gibi durumlarda, GIG söz konusu olabilse de PHIL ya da EMP'nin yüzeysel olmaktan başka önemli bir etkisini görmek zordur. Gelgelelim, belirgin çekincelerle bile, bu bölümün sonundaki Örnek Olay 30'un bir şıkkında da gösterilmeye çalışıldığı gibi, Wilson'ın formülünün anlamlı bir uygulama alanı bulduğu birçok mesele vardır.

2. Özgürlük

Wilson'a göre, ahlaki bakımdan olgun bir kişi olmanın ikinci şartı, mantıksal olarak birinciden çıkar. Akıl yürütme ve varılan sonuca uygun olarak davranma süreci, failin hem bir meselenin doğruluğu ya da yanlışlığı hakkında karar vermekte, hem de bu kararına göre eyleme geçmekte özgür olması gerektiği anlamına gelir. 10. Bölüm'de özgür iradeye karşı belirlenime ilişkin genel felsefi meseleyi tartışıyoruz; burada yalnızca özgürlüğün ahlaki gelişme alanındaki içerimleriyle ilgilenmekteyiz. Ahlaki olgunluk, bir kişinin yalnızca bir sorunu enine boyuna düşünmesi, bir sonuca varması ve ona göre davranması değil, aynı zamanda ne sonuç almış ve nasıl davranmış olursa olsun, kendi iradesiyle öyle yapmış olduğu anlamına gelir. Başka bir deyişle, kişi farklı davranabilecekken, öyle davranmamayı seçer. Tarihçilerin söylediği gibi, George Washington'ın "yalan söyleyemediği" doğruysa, onun durumunda doğruyu söylemek ahlaki olgunluğunun bir göstergesi olarak sunulamaz. Yalan *söyleyebilen* (yalan söyledikten sonra da hayatını eskisi gibi sürdürme anlamında) ama söylememeyi seçen kişi, bu alanda daha yüksek bir olgunluk derecesine erişmiş olur.

İnsan özgür olup olmamayı seçemeyeceği için (bu, kişi belli bir biçimde şartlanmış olsun ya da olmasın, bu durumdan sorumlu tutulacak kişinin o olmadığını söylemekten öte değildir), bu gerekliliğin genel olarak eğitim, özel olarak da ahlaki eğitim açısından uzantıları çok derinlere işler. Eğer özerkliğin ahlaki olgunluk için anahtar olduğu doğruysa, öğretmenler kadar ana babaların da sakınması gereken şey, büyümekte olan çocuğa bile bile bir şeyler aşılama çabasına girmektir. Herhangi bir çocuğun çevresindekilerin görüşlerinden ve değerlerinden etkilenmeksizin büyümesini beklemek, belli ki umutsuz bir biçimde gerçeklere gözünü kapamak olur. Her fikir bir kışkırtma, doğal şartlanma sürecinde bir unsurdur ve çocukların zihinlerinin bir biçimde kalıba dökülmesi bu nedenle kaçınılmazdır. Kaçınılmaz olmayan ve ahlaki bakımdan olgun insanlar üretmek amacı açısından hiç arzu edilmeyen şey, belli bir değerler bütününün sabit bir çerçeveye sokularak ifadesi ve bu çerçevenin gelişen genç insana bilinçli olarak dayatılmasıdır. Neticede bu kişi, şartlanmış olduğu değerler hakkında yetkin ve inandırıcı bir biçimde konuşabilir; ama ahlaki meselelerde güçlü, kesin görüşlere sahip ve onları bütün yönleriyle ifade etmekte yetkin olması, onun ahlaki bakımdan olgun olduğu anlamına gelmez. Aslında, bunun tersi muhtemelen doğrudur: Bütün ahlaki açmazlara yanıt bulduğunu düşünen kişi, yalnızca yeterince uzağı görememektedir; ahlaki meselelerin olduğu yerde, ancak olgunlaşmamış kişiler kendi yanıtlarının doğru , her türden alternatif görüşün ise yanlış olduğuna inanırlar. Karanlıkta yaşadığı için göremeyen kaypak semender, kuşkusuz, konuşabilseydi güneş diye bir şeyin olmadığını iddia ederdi ve bunu bir ömür boyu edinmiş olduğu deneyimlerinden yola çıkarak mutlak bir güvenle söylerdi; ama böyle bir semenderle güneşin varlığını tartışmak, Neonazilerle, Yehova Şahitleri'yle, Life örgütüyle, militan sosyalistlerle ya da elinden İncil'i düşürmeyen Protestanlarla alternatif ahlak görüşlerini tartışmaktan daha boş bir çaba olmayacaktır (Örnek Olay 10'a bakınız).

Görülüyor ki önyargılarıyla ("Siyahlardan nefret ediyorum") ya da korkuları yüzünden ("Eğer böyle yaparsam cehennemde yanarım") ya da yalnızca otoriteye karşılık olarak ("Liderimin/öğretmenimin/ana babamın/rahibimin söylediğini yapmalıyım") ahlaki kararlar alan bir kişinin ahlaki değerler sıralamasındaki yeri, okuma yazma ya

da hesap bilmeyenlerin kendi sıralamaları içindeki yeriyle aynı olacaktır. Tek farkla ki onların herhangi bir ahlak tartışmasına yaptıkları katkıya, kendi yanlışlanamazlıklarına sonuna kadar güvenenlere genel olarak gösterilen ilgi gösterilmeyecektir. Şartlanma süreci, pekâlâ, bir sorunun karmaşıklığı yüzünden başkaları ne yapacağını bilemez halde dolanırken güvensizlerin kendilerini bağlamaktan mutluluk duyabilecekleri sağlam bir inanç sunan insanlar doğurabilir; ama bu gerçekçi olmayan, tıpkı uçak dağın yamacına çakılmak üzereyken rahat bir biçimde koltuklarına bağlı uçak yolcularının güvenliğine benzeyen yapay bir güvendir. Özgür olmak, inanç okulu mezunlarının çoğu zaman yaptıkları eleştirideki gibi, özgür ve rahat olmak demek değil, varoluşun sonsuz zorluklarını (çünkü insanlar çok çeşitlidir) tanımak ve ahlaki davranışın hazır reçetesinin olmadığını fark etmek demektir. Ahlaki bakımdan olgun kişi, davranışını herhangi bir ahlaki açmazla ilgili belli bir kişinin ya da kişilerin ihtiyaçlarına göre belirlemekte özgürdür. Özgürlükçü olmak, popüler bir kullanıştaki gibi, ölçüsüz olmak anlamına gelmez.

3. Mizaç

Ahlaki olgunluğun üçüncü koşulu, Wilson'a göre doğru mizaçtır. Bu yalnızca insanların neyi nasıl yaptıkları ve hangi eylem tarzını düşündükleri ama noksan buldukları anlamına değil, neler hissettikleri anlamına da gelir. Wilson ne demek istediğini Aristo'dan bir alıntı yaparak anlatır:

> Ama erdemli eylemler erdemli –yerinde ve ılımlı– bir biçimde yapılmazlar çünkü onların kendilerine özgü nitelikleri vardır. Yapanın onları yaparken belli bir zihinsel çerçevesi olmalıdır. Burada üç koşul vardır: (1) Fail ne yaptığının tam bilincinde olarak hareket etmelidir, (2) fail eylemini gerçekleştirmeye azmetmeli ve eylemi eylemin kendisi için yapmalıdır, (3) eylem sabit ve değiştirilemez bir mizaçtan doğmalıdır.

Bu son niteliği açıklamak zordur: "Mizaç" nasıl tanımlanabilir? İki örnekle, bir kişinin davranışında ortaya çıktığı haliyle ahlaki olgunluğu değerlendirirken, bunun ne olduğu ve neden önemli oldu-

ğu gösterilebilir. Eşlerden birinin ayrılma gerekçesi olarak öteki eşin kaba davranışını kanıt göstermeye gayret ettiği bir boşanma davasına girelim. Birinci eş, belli bir kabalık eyleminin nerede ve ne zaman meydana geldiğine ilişkin kesin bir zaman ya da yer göstermeyi imkânsız bulabilir; yapılabilecek tek şey, "suçlu" eşin ötekine karşı sürekli bir düşmanlık duygusu beslediğini iddia etmek ve böylece beraberlikte, bir yanda, ağır basan bir kötü niyet, öte yanda, belki de korku –bu ilişkideki herhangi bir çocuğun muhtemelen tanıyabileceği ama akrabalar ya da arkadaşların kesinlikle fark etmemiş olabilecekleri nitelikler– tespit etmektir. Böylelikle, yüzeyden bakıldığında tatmin edici görülebilen, görünüşte hiçbir eşin birbirinin özgürlüğünü reddetmediği ve ötekine makul davrandığı bir evlilik, aslında tümden tatmin edici olmayan bir ilişki olarak ortaya çıkıyordu. (Aynı şey, her gün tekrarlanan dışarıya dönük ve görülebilir şeylerin, derinlerde yatan bir kini görmesini bilmeyen gözlerden gizlediği bir manastır düzeninin sınırları içinde de geçerlidir.)

İkinci örnek, bu kitapta daha önce anlatılmıştı: Davet edilenlerden biri ya da birkaçının bu süreçte kendini aşağılanmış hissedeceği bir biçimde içkileri ısmarlayan kişi örneği. "Tamam, bir bardak da onun için" sözcüklerini telaffuz ederken sesin tonundaki değişmeler, bir armağanı hakarete çevirebilir.

Alışkanlık: Burada ortaya çıkan sorun, ahlaki failin, mizacından ne kadar sorumlu tutulabileceğidir. Yanıt, R.S. Peters'in[12] alışkanlık hakkında yazdıklarından çıkarılabilir. Peters, ister ana baba ister öğretmen olsun, ahlak hocasının, sorumluluğu altındakilerde alışkanlıklar yaratma çabasına girdiğinde bir kişinin özerkliğini azaltmış olmayacağını ileri sürer. Alışkanlıklar, doğaları gereği, bunlara alışkanlıkla uyulduğunda, daha geniş, genel ahlak meseleleri ile ilişkilidir. Örneğin, bir kişi sürekli olarak böyle bir tutumun haklı olup olmadığına kafa yormaksızın başkalarına saygılı davrandığında, söz konusu kişi bu durumda aklını, cinsel bir partnerle ilişkisini onu gereksiz yere incitmeden ya da özsaygısını yitirmesine neden olmadan nasıl sona erdirebileceği gibi, karşısına çıkabilecek daha hassas, daha yeni ve genel olarak daha karmaşık meselelerde kullanmakta daha özgür olur.

12 "Akıl ve Alışkanlık", *Değişen bir Dünyada Ahlaki Eğitim*, yh. W. R. Niblett.

Bu anlamda, hayatın ahlaki meseleleriyle yüzleşmek, araba sürmeye benzer. Bir süre sonra, bir sürücünün çoğu hareketi refleks halini alır: Vites değiştirmek, hızlanmak ve hız kesmek gibi, öyle ki kişi oldukça uzun bir yolculuğu bilinçli olarak hiçbir karar almaksızın yapabilir; ama önündeki aracın aniden yavaşlaması ya da bir yayanın aniden önüne çıkması gibi hızla karar alınması gereken bir durum ortaya çıktığında, bütün dikkat bu krizle başa çıkmak üzerinde yoğunlaştırılabilir. Acemi bir sürücü araba kullanmanın en temel unsurlarını bile yorucu bulacaktır; ama sonunda o da enerjisini böylesi özel durumlar için muhafaza edebilecektir. Bir kişinin alışkanlıklarını formüle etmenin o kişinin seçme özgürlüğünü kısıtlayacağını iddia edenlere karşı Peters, alışkanlıkların aklın sınırları dışında olmadığını ileri sürer; ciddi düşünce yoğunlaşması yoluyla alışkanlıklar kırılabilir ve yeni alışkanlıklar oluşturulabilir. "Alışkanlıkların, alışkanlığın gücü ötesine taşınmasına gerek yoktur."

Olgunlaşmamışlıktan olgunluğa: Bir çocuğun ahlaki bakımdan olgunlaşmamışlık durumundan olgunluğa geçtiği süreç, çok sayıda araştırmaya ve açıklamaya konu olmuştur. Özellikle iki araştırmacıdan burada kısaca bahsetmek gerekecektir. Bu alandaki öncü çalışma Fransız eğitim psikoloğu Piaget tarafından yürütülmüştür. Piaget, çocukta iki tür ahlak seçer: Başkalarının otoritesine dayanan erken dönem ahlakı (bunun teknik adı heteronimdir [özerkliğin zıddı, dışsal dayatmalara ve denetime tabi olma hali]) ve 12 yaş civarında daha olgun, özerk ahlak. Piaget bu değişmeyi, bir "ahlaki gerçekçilik" durumundan, başkalarına saygıya dayanan ve içselleştirilmiş işbirliği ahlakının bir biçimi olarak betimlediği bir "ahlaki görecelik" haline geçiş olarak açıklar. Kurallara ilişkin olgunlaşmamış fikir, kuralların mutlak ve değiştirilemez oldukları yönündedir; ama olgun kişi, onları ancak ve ancak insani maksatlarına hizmet ettikleri sürece faydalı olan insani tasarımlar olarak görür. Piaget tarafından özetlenen öteki farklılıklar aşağıdaki tabloda gösterilmiştir:

Olgunlaşmamış	*Olgun*
Kuralları mutlak bir otorite koyar.	Kurallar insanlar arası işbirliği ve etkileşim ihtiyacından çıkar.
Bir eylemin ahlaki değerini ölçerken güdü, niyet hesaba katılmaz; kuraldan türetme kendi başına yeterlidir.	Davranışı değerlendirirken güdü ve niyet önemlidir; kuralı çiğneme, otoriteye saygısızlık, zorunlu olarak kötü bir şey olarak görülmez.
Ceza bir şeye karşılıktır; "göze göz".	Ceza iyileştirmecidir; ihlalciyi topluma daha değerli bir katkı yapmaya teşvik eder.
Eylemler fiziksel sonuçlarına göre yargılanır (bir düzine kaza bile bile işlenen tek bir hatadan daha kötüdür).	Eylemler niyete göre değerlendirilir (bile bile işlenen bir hata bütün kazalardan daha kötüdür)
Davranış konusunda mutlakçı.	Şu ya da bu biçimde, göreci.
Kuşku durumunda, yetişkinlere başvurma.	Doğru ve yanlış hakkında farklı görüşlerin olduğunu bilir.
Yaptırımlar çok önemli; Davranış getirdiği ceza oranında kötüdür.	Eylemler başkalarına zarar verdiği için kötüdür.
Karşılıklılık (Kant'ın evrenselleştirilebilirliğine yakın) davranışa bir neden teşkil etmez.	Karşılıklılık, ister sadece altın kural çizgisinde, ister bir empati süreci olarak, genel olarak bir nedendir.
Yekparelik: Kötü bir davranışın ardından uğranılan talihsizlik, bir ceza olarak görülür ("post hoc, ergo procter hoc", bkz. s. 330-331)	Cezayla doğal tesadüfler karıştırılmaz.

Olgunlaşmamışlıktan olgunlaşmış ahlaki davramşa geçişi bu şekilde araştırma süreci, Amerikalı eğitim psikoloğu Louis Kohlberg'in araştırmaları ile yeni bir yön kazanmıştır. Kohlberg'in analizleri, cezaya dayalı ahlak anlayışından, eylemin ahlak normlarıyla değerlendirilmesine kadar uzanan üç gelişme aşaması olduğu sonucuna varmıştır. Bu aşamalar, altı kategoriye ayrılır:

Düzey I: Ahlak öncesi.

— Tip 1: Ceza ve itaate yönelim

— Tip 2: Mutluluğu bir amaç olarak görme (erken dönem araçsal hedonizm).

Düzey II: Uzlaşımsal rol ahlakı ve buna uyma.

— Tip 3: İyi ilişkiler yürütme ihtiyacı ve başkalarınca kabul görme.

— Tip 4: Ahlak kurallarının desteklenmesi ve gerekli yaptırımlar anlamında otorite.

Düzey III: Kendi kendine kabul edilmiş ahlaki ilkelerin ahlaka uygunluğu.

— Tip 5: Sözleşmenin ahlaka uygunluğu ve bireysel haklar fikri.

— Tip 6: Bireysel vicdan ilkelerinin ahlaka uygunluğu.

Kohlberg'in bulgularına göre, 1. ve 2. tipler yıllar geçtikçe azalırken, tip 3 ve 4 yaklaşık olarak 13 yaşına kadar sürer, daha sonra tip 5 ve 6 artan oranda iş görmeye başlar. Kohlberg aynı zamanda, bir tipten öbürüne geçmekte olan çocukların hiçbir zaman pişmanlık duymadıklarını iddia eder. Bu, çocuk davranışının incelenmesi açısından ilginç bir konudur; ama burada ele alınamayacak kadar özgündür. Şimdi, Kohlberg'in bulguları üzerine yapılan bir yorumu aktaralım:

> Görülüyor ki küçük yaşlardaki çocuklarda ahlaki davranış, asıl olarak korkuya ve belki de bunun yanı sıra bunu aşmak için duygusal uyanış ya da fırsat yokluğuna dayanır, halbuki yaş ilerledikçe çocuklar arasında iyi davranış ve toplum kurallarının kabulü daha çok ahlaki inançlara, suçluluk duygusundan sakınma arzusuna ve "karakter gücüne" ya da Freudcu bir deyimle, ego faktörlerine dayanır. (K. Connolly, *Ahlaki Gelişme ve Sakat Çocuklar*, Spastikler Cemiyeti).

Eğer bu şema doğruysa, erken dönem tiplerinden geç dönem tiplerine geçemeyen –ve böyleleri vardır– yetişkinlerin ahlaki bakımdan olgunlaşmamış olarak görülmeleri gerektiği de söylenebilir.

AHLAK EĞİTİMİ

Bu bölümde, ahlaki bakımdan olgun bir kişiyi tasavvur etmenin mümkün olduğu varsayılmıştı ve biz bunu sürdüreceğiz. Buradan hareketle ahlaki gelişmenin erken dönemlerinden geç dönemlerine geçişi kolaylaştırabilecek bir işlemin de tasavvur edilmesinin mümkün olup olmadığı sorununa geliyoruz. Yani, ahlak eğitimi olur mu?

Kapsamlı ve geniş olan bu tema üzerine yürütülen tartışmalar daha çok üç mesele çevresinde dönmektedir: Din ve ahlak kuralları arasındaki ilişki, ahlaki yükümlülük kavrayışının analizi ve belli ahlaki tutumları, genelde liberal hümanizmi geliştirmenin elverişli yöntemleri. Gelgelelim, toplumda ahlak eğitiminin rolünü analiz etme yönünde pek çaba gösterilmez. Okuma yazma ya da aritmetik öğretir gibi, insanları ahlaki bakımdan eğitmekten bahsetmek anlamlı mıdır? Ahlaken olgunlaşmamışlıktan ahlaki olgunluğa geçiş (Kohlberg'in paradigmasında, Düzey I'den Düzey III'e geçiş) doğal olarak meydana gelen bir süreç olarak mı görülmelidir; yoksa bu konuda (özellikle) okulun yapabileceği bir şeyler var mıdır? Dini inançlarla ahlaki kanaatler arasında mantıksal bir bağlantının olmadığını ve ahlaki karar alma sürecinde aklın oynadığı rolün çok sayıda koşuldan yalnızca biri olduğunu ileri sürdüğümüzde, bu alandaki eğitim politikası nasıl olmalıdır?

Şurası bir gerçektir ki toplumun yaşayabilmesinin zorunlu bir aracı olarak ahlak kurallarının temeli, sınırlamaların kaldırılmasıyla ya da doğaüstü onay yanılsamasıyla hiçbir biçimde zayıflamaz. Toplum varlığını sürdürür çünkü onun olduğu gibi sürmesi çoğu bireyin çıkarınadır. Kabul etmemiz gerekir ki son tahlilde ahlak kurallarının yaptırımı, toplumun kendisini tehdit edenlere karşı güç kullanması gerektiği ve kullanacağı gerçeğinden gelir. Çocuklar çalarlarsa kendilerini büyük bir ihtimalle hapiste bulacaklarını biliyorlarsa, onları çalmanın utanılacak bir şey olduğunu öğretmeye hiç gerek yoktur. (Bu, ceza korkusunun ahlaki davranışta bir olgunluk işareti olduğu anlamına gelmez. Hem Piaget hem de Kohlberg'in belirttiği gibi, bunun tam tersi doğrudur; ama bunun, kafalarındaki on birinci ve asıl emir "Yakalanmayacaksın" olanlar için caydırıcı olduğunu inkâr etmek gerçekçi olmaz.) O *halde sorun, ahlaki ölçütlerin pratikte azalıp azalmadığı değil, ahlaki olgunluğun artıp artmadığıdır* ve bu sorun iki yeni meseleyle dallanıp

budaklanmaktadır. Birincisi, metropolitan şehirde hayat, toplumun bireysel özgürlüğe giderek daha fazla sınırlamalar koymasını zorunlu kılmaktadır ve kısıtlamaların sayısı arttıkça bunları herkese uygulamak zorlaşmaktadır. İkincisi, dünya teknolojik olarak tek bir ünite haline gelmektedir. Göründüğü kadarıyla, ulus-devletlerin insanlığın yaşayabilmesi adına özgürlüklerden vazgeçmesi gerekmektedir ve Birleşmiş Milletler Örgütü'nün varlığına ve ilk dönemler yürütülen dünya hükümeti kampanyalarına rağmen, bunu dayatma mekanizması henüz oluşturulmamıştır. Dolayısıyla, genç insanlar için belli bir ahlak eğitimi her zamankinden daha fazla gerekmektedir sanki.

Ahlaki eğitimin görevleri: Genel olarak, ahlaki eğitimin dört görevinin olduğu görülmektedir. İlki ve belki de en acil olanı, olumsuz bir görevdir: *Ahlak kurallarına ilişkin önyargılı görüşlerin kalıntılarını temizlemek.* Gelişmenin önündeki en büyük engel ahlaki zayıflık ya da kötülük değil, insanları tabulardan başka bir şey olmayan "doğru" ve "yanlış" kavramlarının kölesi yapan cehalettir. Bu kavramlar hatalı olmakla kalmaz, zararlıdırlar da. Boş yere çekilen bunca sıkıntıya, örneğin (genel olarak yaşlı insanlar arasında) yurttaşların –ve özellikle yaşlı yurttaşların– hak kazandığı ödentileri yardım biçiminde almaya "mecbur" bırakılmasının yanlış olduğu inancı neden olur; başka bir tabu alanı, doğum kontrolüne, kürtaja ve daha az olmakla birlikte kan nakline karşı yapılan dinsel itirazlardır. Rasyonel sosyal ahlak kuralları temelinde yeterli eğitimi almış çocukların böylesi hatalara düştükleri pek görülmez.

İkinci görev, *çocukların ahlak kuralları üzerinde varolan uzlaşımın ayrımına varmalarını sağlamaktır.* Bazı çevrelerde, böyle bir uzlaşımın var olduğunu reddetmek yaygın bir tutumdur. Elbette, tartışmalı meseleler vardır; ama geniş bir yelpazeye yayılan bir dizi meselede biz (yani, bütün milletlerden ve ırklardan insanlar) neredeyse aynı düşüncedeyiz. Biz hepimiz (ya da neredeyse hepimiz) savaşa, öldürmeye, kişilerden çalmaya, kabalığa –özellikle çocuklara ve hayvanlara karşı yapıldığında– toplumsal eşitsizliğe, ırkçı hoşgörüsüzlüğe, dinsel bağnazlığa ve otoriterliğe karşıyız. Hepimiz (ya da hemen hemen hepimiz) şefkatten, iyi yüreklilikten, ezilen azınlıkların özgürlüğünden, çevrenin korunmasından, bireysel ve özellikle, cinsel özgürlükten yanayız. Dünya

yüzündeki birçok ülkede popüler gazetelerin okuyucuları, anlatılan hikâyelerin bu iyimserliği desteklemediğini savunabilirler; ama burada gazetelerin erdemli davranış haberlerini değil, insani ahmaklık ve kötülük haberlerini sattıklarını bilecek kadar incelikli düşünmek gerekir. Öğretmen, hem genelgeçer değerlerin ne olduğu hem de onları çiğneyenlere uygulanacak yaptırımlar hakkında daha kapsamlı ve adil açıklamalarda bulunarak, basının çarpıtmalarına karşı koyabilir.

Üçüncü ve belki de en güç görev, *mevcut değerlere belli bir mesafeden bakmak* ve çocuğun çok yakında olumlu bir rol oynayacağı dünyada, *ortaya çıkacak değerleri kestirmektir.* Eğer öğretmen peygamberliğe soyunursa yanlış yapma riskine girer, ancak mevcut topluma uyum ile yeni bir topluma hazırlanma arasındaki gerilim eğitime özgü bir şeydir; bu konu 12. Bölüm'de geniş olarak tartışılacaktır. Etkin dünya örgütlenmeleri yaratmak, ekonomik güç ve sınıf sömürüsüne dayalı sistemleri yıkmak ve (ikiyüzlü bir toplumdan ayrı) sahiden hoşgörülü bir toplumun yaratılması toplumda gelecek gelişmeler için belirgin adaylardır.

Son olarak, öğretmen öğrencileri *farklı altgrupların töreleri arasında sonunlu tercihler yapmak* üzere eğitmeye çabalayabilir. Kimliğini arayan genç, yapıcı değişimlere yönelik çalışma fırsatları kadar ticarileşmiş bir tüketim toplumunun ve aptal kalabalığın baskılarıyla da karşılaşır. Öğretmen, çocuğun yerine seçim yapamaz; ama ona, bu Babil Kulesi'nden yapılan ve bazıları diğerlerine oranla daha şamatacı olan rakip çağrılar arasında seçim yapmakta yetkinleştirecek bilgileri verebilir.

Örnek Olay 45:
KİŞİNİN ÖZERKLİĞİNİ DEĞERLENDİRMEK

Aşağıdaki örnekler, ahlaki açmazlara neden olan ve gerçek hayatta karşılaşılan durumlardır; hepsi bu kitabın hazırlanma süreci içinde meydana gelmiştir ya da tartışma konusu olmuştur. Zamanla, örneğin, ana babalarınızın, arkadaşlarınızın ya da yerel topluluğunuzun görüşlerinin sözcüsü olmadığınız anlamını içeren "kişinin kendi adına sahip olması" anlamında, özerkliğinizi keşfetmekte olduğunuzu aklınızda tutarak bu örnekleri tartışınız. Kuşkusuz, yukarıda sayılan

bu üç grubun görüşleri her zaman çakışmayacaktır; ama bu alıştırma, eğer yanıtlarınız olabildiğince dürüstse, bu grupların her birinin törelerinden ne kadar bağımsız olduğunuza ilişkin size bir fikir verecektir. Metinden de anlaşılacağı gibi, bu zorunlu olarak özerk olmayı başarmış olduğunuz anlamına gelmeyecektir (özerk olarak bir ya da daha fazla grupla hemfikir olabilirsiniz); ama bu ahlaki meselelerde kendi çizginizi oluşturmaya ne kadar hazır olduğunuza ilişkin kaba bir fikir verebilir size.

Aşağıdaki örneklerin her birinde, kendinize şu soruyu sorunuz: Bu koşullarda ben ne yapardım (ya da bazı örneklerde, ben ne yapmıştım)? Wilson'ın paradigmasını (s. 295 vd.) kullanıp bu meselelerde ne kadar yardımcı olduğunu ya da yardımcı olup olmadığını tartışınız.

a. Bir hippi grubu yakınlarda kamp kurmuştur. Onların atılması için bir dilekçeyi imzalamanız istenmektedir. (Belki de kamp sizin ya da ana babanızın toprağı üzerinde kurulmuştur.)
b. Sigara içmiyorsunuz ve bir komite toplantısına katıldınız. Toplantı süresince sigara içilmemesine ilişkin bir önerge sunuldu. Toplantı odasının bir ucunda bir pencere vardır.
c. Geri dönüş yaparken park etmiş bir aracın kapısına hafifçe çarptınız. Etrafta ne sahibi ne de başka bir kişi var. Yanınızda bir defter ve kalem bulunuyor.
d. Bir sosyal görevlisiniz ve ciddi bir sorun nedeniyle sendikanız sizi greve çağırıyor. Çaresizlik içinde yardımınızı bekleyen insanlar var.
e. Sabahın erken bir saatinde, oda arkadaşınızın aşırı alkol almış bir halde tutulduğu mahalli polis karakoluna çağrılıyorsunuz. Bu daha önce de birkaç defa olmuştur ve o zaman kalkıp gitmişsinizdir.
f. Okulun/büronun/işyerinin aylakları öğle yemeğinde masanızda bir araya gelmişler ve her zamanki gibi sonu gelmez gevezeliklerine başlamışlardır.
g. Bir polis memurusunuz ve komşunuzun 13 yaşındaki kızının, ana babasının açık onayını alarak, 19 yaşındaki bir erkekle bir ilişkiye girdiğini keşfediyorsunuz.
h. Bir okulun/işyerinin disiplin kurulundasınız. Bir meslektaşınız başka birinin tesadüfen bıraktığı bir kitabı/çakmağı çalarken yakalanmış ve işinden çıkarılması/atılması gündemdedir.

i. İşçi Partisi'nin orta kademe üyelerinden birisiniz ve bağlı olduğunuz ve sürekli toplantılarına katıldığınız yerel örgütte aşırı sol taraftarları ağırlıkta. Ne kadar sert protestolarda bulunursanız bulunun, değişmez bir biçimde hiçbir organa seçilemiyorsunuz.

j. Doktorsunuz ve hastanız frengili. Hastanızdan bu durumu karısına anlatmasını istiyorsunuz ama o reddediyor. Karısı da sizin hastanız.

k. Komşunuz bazen gecenin geç saatlerinde aşırı yüksek sesle kaset çalıyor. Şaşmaz bir biçimde erkenden odanıza çekildiğinizi söyleyerek ondan aletin sesini kısmasını istiyorsunuz ama o bazen kaba bir biçimde bunu reddediyor.

l. Cinsel partnerinize karşı duygularınız soğumuştur. Eğer ilişki biterse onun yıkılacağını biliyorsunuz.

m. Yerel barın sahibi yalnızca 13-14 yaşlarında olduklarını bildiğiniz gençlere alkollü içki satarak düzenli olarak yasaları çiğnemektedir.

n. Bir arkadaşınız/meslektaşınız kaba bir ırkçı/seksist şaka yapmıştır.

o. Alkoliksiniz ve bir reklam şirketinde şefsiniz. Firmanızın içki üreticisi büyük bir firma ile sözleşme imzalama fırsatı doğmuştur. Siz bu sözleşmeyi engelleyecek yetkiye sahipsiniz.

p. Hayvan haklarının ateşli bir taraftarısınız. Yörenizde yerel üniversitenin hayvanlar üzerinde deneyler yapan laboratuvarında çalışan bir doktor oturmaktadır. Çevredeki hayvan hakları eylemcileri sizi bu doktorun evinin önünde yapılacak olan ve taşkınlığa varacağını hissettiğiniz bir gösteriye çağırmıştır.

r. Erkek bir meslektaşınız güzel çıplak kadın fotoğraflarına ve resimlerine bakmaktan hoşlandığını ve bunun kendisini cinsel olarak uyardığını açıkça ifade etmiştir. Bir kadın meslektaşınız bunu sosyal olarak kınanması gereken tipik erkek acizliği olarak açıklamıştır.

Örnek Olay 46:
BİR AHLAKİ EĞİTİM MÜFREDATI ÇIKARMAK

Okulunuzun ikinci dönem Ahlaki Eğitim dersi koyduğunu ve size de bu dersin programını belirleme görevi verilsin. Nasıl bir program yapardınız? Aşağıdaki önerileri düşünün.

1. Dersin amacı ve hedefi ne olacaktır? (Bu bölümdeki Piaget ve Kohlberg'in görüşlerine bakabilirsiniz.)
2. Dersin içeriği ne olacaktır? Öğrencilerin yaşlarına göre (örneğin 11 ya da 15+) içerik değişecek midir?
3. Yıllar içinde değerlendirmeyi nasıl yapacaksınız? Resmi bir değerlendirme yapılmaması gerektiğini mi düşünürsünüz; yoksa öğrenci düşük not alma riskiyle karşı karşıya kalmalı mıdır?
4. Konuyu öğretecek öğretmenlerde ne gibi nitelikler ararsınız? Din görevlilerinin ders vermesi halinde, derslerde tarafsızlıklarını yitirebilecekleri tehlikesi var mıdır? Bu görev için felsefi temelin gerekli olduğunu düşünür müsünüz? Yoksa resmi bir eğitim gereği olmadığını mı düşünüyorsunuz? Bu durumda, öğretmenlerde hangi nitelikleri ararsınız?
5. Bu deneyim sizi ahlaki eğitimin okul dışı, ayrı bir alan olmaktan ziyade okul müfredatının ayrılmaz bir parçası olduğu sonucuna götürebileceğini düşünür müsünüz?

Örnek Olay 47:
KİŞİSEL BİR ENVANTER

Bu alıştırma basit görünebilir ama değildir. Aklımıza gelebilecek her durumu düşünerek yapmaktansa, ölmeyi yeğlediğiniz bir şeyin olup olmadığını kendinize sorunuz. Şöyle bariz örnekleri düşünebilirsiniz: Başka birini öldürmektense ölmeyi yeğlerim. Ama, düşününüz ki karşınızdaki kişi zaten birçok kişiyi öldürmüş azılı bir katildir. Kendi çocuğumu öldürmektense ölmeyi yeğlerim. Ama, düşününüz ki, olmaz ama oldu diyelim, bir sadistin eline düştünüz ve size "Ya çocuğunuzu kendi ellerinizle çabucak öldürün ya da ben onu yavaş yavaş ve acı çektire çektire öldüreceğim" dedi. Başka bir insana

işkence edemezsiniz, diyelim. Şayet, yerleştirdiği bombanın nerede ve ne zaman patlayacağını söylemeyen bir bombacıyı elinize teslim etmişlerse, ne yaparsınız? Irza geçmektense ölmeyi yeğleyecek bir erkeksiniz. Eğer hiçbir şeyden habersiz kapı komşunuz kıza tecavüz ettiğiniz takdirde bir manyağı kızı işkenceyle öldürmekten caydırabileceğinizi biliyorsanız, bu kararınızda inat eder misiniz?

Bu örnekler kuşkusuz aşırıdır; pratik bir anlamı olamayacak kadar aşırıdır. Ama bunlar öyle tümden göz ardı edilemezler; çünkü bazı talihsiz insanlar yer yer bu şeytani durumların biri ya da diğeri içine düşürülmektedir ve o zaman sorduğumuz soru bilinçli olarak "Aklınıza gelebilecek her durum" ibaresini içerir. Bu aklıma evrensel soykırımın, herkesin yapmaktansa ölmeyi yeğleyeceği kategoriler içinde olması gerektiği fikriyle geldi. Ama düşününüz ki içinde atmosfere bırakıldığında 24 saat içinde yeryüzündeki bütün canlıları yok edecek güçte öldürücü bir kimyasal madde bulunan bir kutuyu elinizde tutuyorsunuz ya da niyetleri tek tek her insanı acımasız bilimsel deneyler için kullanmak olan milyonlarca yabancının gezegeni işgal etmek üzere olduğundan haberiniz vardı... Ama belki bu, fanteziyi çok uçlara götürür.

XV
Pi Beta Kappa
Deneyim Felsefesi

Kitaba başlarken, felsefenin doğası sorununu ortaya atmıştım ve felsefenin hem öğrenmeye özgün yöntemsel bir yaklaşım hem de eğitim müfredatında hiçbir yere sıkıca tutunmayan bir çalışma alanı olduğu sonucuna varmıştım. Bu özelliklerin ikisi de sözcüğün Yunanca köküyle bağlantılıdır çünkü ikisi de bir bilgelik arayışıdır. Burada, "bilgelik" sözcüğünün anlamı gayet basittir. Bilgelik genellikle sözcüklerin ve tümcelerin anlamına ve kullanımına –ister bireyler arasında olsun ister medya aracılığıyla– günlük iletişimde gerekenden –ya da normalde olandan– daha yakından bakmayı getirirken felsefe, metafizik ya da etik gibi belli konuların irdelenmesi sırasında başka birçok tartışma alanında beklenenden daha geniş bir perspektifle daha uzağa bakmayı gerektirir. Hoşgörüsüz bir felsefeye rastlamak müm-

kündür; ama bu zihinsel tutum, konunun kendisiyle pek uyuşmaz çünkü hoşgörüsüzlük bir önyargı, bağnazlık ve cehalet artalanından doğar. Evrendeki en çekilmez insanlar, hiçbir şey bilmeyen ama görüşlerini her şeyi biliyormuş gibi ifade eden insanlardır. Eğer böylesi görüşler bu kitapta yerden yere vurulmuşsa, özür dilemiyorum: Yeryüzünde milyonlarca insan başkalarının önyargıları ve cehaleti yüzünden mahrum, umutsuz, parçalanmış hayatlar sürüyorlar ve eğer felsefeci insan mutluluğu karşısına dikilen bu ikiz tehlikeye dikkat çekmeyecekse, başka kim yapacaktır bunu?

Gelgelelim, zararsız görünen (umarım öyledir) bu nitelemenin arkasında, felsefenin doğası ve konunun ortada görünen yorumcularının çoğu tarafından, en hafifinden pek hoş karşılanmayacak olan, toplumda felsefecinin rolü hakkındaki temel bir varsayım yatar. Bu yorumcular için felsefe, asıl olarak mantık disiplini yardımıyla işleyen bir süreç olan anlamın analizi ile başlar ve biter. Bu okulun en önde gelen sözcüsü, modern zamanların en büyük filozofu olduğu iddia edilen (Bertrand Russell'ın en azından eşiti olduğunu kabul ettiği tek filozof olduğu kesindir) ve tartışmasız, felsefede ve başka bütün alanlarda bu yüzyılın en etkili insanlarından biri olan Ludwig Wittgenstein'dı. Hem kişiliği hem de yazdıkları karşısında derin bir heyecana kapılmamak imkânsızdır. Bu kadar çeşitli tür içinde homo sapiens'i eşsiz kılan şeyin dili kullanması olduğunu göz önünde bulundurduğumuzda, Wittgenstein kendimizi anlamamızda büyük bir katkı sahibidir.

Gelgelelim, mesele dilbilimsel analizin önemli olup olmadığı – elbette önemlidir– değil, bazı taraftarlarının iddia ettiği gibi (ve ilk dönem yazılarıyla Wittgenstein bunlar arasındaydı) bunun felsefi soruşturma açısından tek, hatta asıl konu olup olmadığıdır. Böyle düşünen insanlar vardır. 7. Bölüm'de varoluşçuluğu bir felsefe olarak kabul etmeyen ve felsefi uzmanlık taslayan pek çok kişinin olduğuna değinmiştim. Faydacılık için de aynı şeyleri söyleyen başkaları vardır ve kuşkusuz bu kitapta ele alınan pek çok temaya bu kişiler felsefe ruhsatı vermeyecektir. Bu tutumun yetersizliği, kendisi de önemli bir mantıkçı ve dil analizcisi olan Bertrand Russell tarafından, *Portraits from Memory* (Anılarda Kalan Portreler) kitabında, zekice gösterilmiştir. Russell, bir keresinde bir bakkala Winchester'e gitmek için en

kısa yolun hangisi olduğunu sorduğunu anlatır. Bakkal, arka avludaki bir adama seslenir:

"Beyefendi Winchester'e en kısa yolu öğrenmek istiyor"
"Winchester mi?" der, görünmeyen bir ses.
"Evet."
"Winchester'e giden?"
"Evet."
"En kısa yol?"
"Evet."
"Bilmiyorum."

Russell ekler: "Adam sorunun doğasını açığa çıkarmak istiyordu ama yanıtlamakla ilgilenmiyordu. Bu tam da modern felsefenin, doğrunun peşinden koşan en ciddi kişiler açısından yaptığı şeydir. Gençlerin başka alanlara yönelmesi şaşırtıcı mıdır?"

Felsefe, eğer incelikli bir kelime oyunu olmaktan öte bir şey olacaksa, dilbilimsel analizin ötesine geçmelidir. Yalnızca, analizin sonuçlarının, bölümün başında belirttiğim gibi, konuya daha geniş bir perspektiften ve daha derinlemesine bakılmasını getireceğini söylemek yeterli midir? Bu belli ki ileri bir adımdır. Ahlaki meselelerde kişinin kendi bakış açısından oldukça farklı açıların olduğunu kabul etmesi, kendi görüşü karşısında bir alternatif kabul etmeyeninkinden daha sağlıklı bir durum oluşturmalıdır (ve bunun bir değer yargısı olduğunu kabul ediyorum). En iyi haliyle bu bakış açısı, bilerek ya da bilmeyerek, aklı durumun gerçeklerine kapatır; tıpkı dünyanın düz olduğuna inananların bilinçlerinden dünyanın yuvarlık olduğuna dair her kanıtı sahiden silebildikleri gibi. En kötü halde bu düşünce biçimi bazen dağları, nadiren istenen doğrultuda olsa da yerinden oynatabilen nitelikler olan fanatizm ve psikopatiye götürür.

Eğer bu doğruysa, felsefi olmak, kelimenin ima ettiği gibi, sadece o an için yaşamamak, esen her rüzgâr darbesiyle savrulmama yetisi kazanmak ya da kişiyi kuşatan her kapris ya da hayalin peşine takılmamak demektir. Bu, uzun yaşamayla eşitlenmemesi gereken, olgunluktan doğmuş felsefedir. Bu bağlamda olgunluk ile olgunlaşmamışlık arasındaki fark, kriketten hoşlanmak ile beyzboldan hoşlanmak

(ve beş gün süren seri kriket maçlarından hoşlanmak ile bir günlük kriketten hoşlanmak) ya da bilardodan hoşlanmak ile snooker'dan hoşlanmak arasındaki gibi bir farktır. (Bir şey kesindir ama? Eğer bir servet kazandıysanız ve onu çabucak yitirmek istiyorsanız, paranızı Amerika'da seri kriket maçlarına yatırmaktan daha kötüsünü de yapabilirsiniz.)

Umarım, genel olarak sözü edilen türden bir yaklaşım bu kitapta meselelerin ele alınış biçimini yansıtıyordur. Belki siz bunu çok ötelere taşıdınız; ama bu da amacıma ulaşmada kısmen başarılı olduğumu gösterir. Analizimiz mükemmel ve perspektifimiz sonsuz bile olsa, felsefenin hakkını verebilip veremediğimiz sorusu olduğu yerde durmaktadır. Bu kuşkusuz konunun giriş bölümündeki iddiayı daha katı bir düzene sokmak anlamına gelecektir. Ama felsefe böyle daraltılabilir mi? Bu son bölüm, onun daraltılamayacağına duyulan derin inançla kaleme alınmıştır: "Felsefe yapmak" (analiz) ve "felsefi olmak"tan (hoşgörülü ya da sabırlı) söz etmeye ek olarak, aynı zamanda "hayat felsefesi" ifadesini de kullanmalıyız.

Bu bizi, felsefe kitabı da olsa bir kitabı sonuçlandırmanın garip bir yolu olarak sizi şaşırtmış olabilecek olan bu bölümün başlığına getiriyor. Başlıktaki fi, beta ve kappa sözcükleri sadece Yunan alfabesinden üç harfin başka bir alfabeyle yazılmasıdır ve bunlar "filosofia biou kubernetes" (*Felsefe hayatın rehberidir*; kitabi anlamda, dümenci) tümcesinin başharfleridir. Bu, 1776 yılında ABD'de Virginia'daki William and Mary College'de kurulmuş bir öğrenci derneğinin (erkekler ya da kızlar birliğinin) amblemidir. (Yunanca sözcüklerin başharflerini bu şekilde kullanma geleneği, çoğu Amerikan üniversite ve kolejlerinde kurulan öğrenci derneklerinde hâlâ sürüyor.) Böyle bir bağlamda felsefe sözcüğünün gerçekte ne anlama geldiğine ilişkin bir belirsizlik vardır (çok az insanın hayatı, yönünü bir felsefi mantık çalışmasından, örneğin, Wittgenstein'ın *Tractatus*'unda çizilen yolun analizinden alır); ama genel içerim bana göre oldukça açıktır ve tamamen övgüyü hak etmektedir. Bilge kişi hayattaki deneyimlerinde öğrenir ve buna uygun davranır. Bu deneyimler sonraki deneyimler tarafından onaylandıkça ya da değiştirildikçe, felsefesi de güçlenecek ya da rota değiştirecektir (dümenci imgesini kullanacak olursak).

Deneyim Felsefesi

Böylece neyin bir deneyim felsefesi –daha çirkin bir terim olan "deneycilik"e tercih ettiğim bir ifade– adını alabileceğine gelmiş bulunuyoruz. Bu felsefenin çıkış noktası son derece basittir. Söz konusu olan ben oldukça yalnızca benim deneyimim vardır ya da olabilir; ama olan şey benim bütün –hem kamusal hem de özel, düşünme ve duyma, isteme ve sevme, inanma ve umutlanma vb.– deneyimlerimdir. İlk bakışta bu, sözünü etmeye gerek duyulmayacak kadar açık görünmektedir; ama felsefeciler –özellikle Batılı felsefeciler– ısrarla bunu unutmuş görünmektedirler. Çoğu "kavramlar" nosyonunun (özgürlükle ilgili olarak 10. Bölüm'de tartışılmış olan bir sapma) ardına takılırken, bazıları da soğuk, matematiksel mantıksal kesinliğe tabı kılınmadıkça hiçbir meselenin felsefi olarak savunulamayacağını bile öne sürmektedir. Sonuçta üniversiteler, yüksekokullar ve kolejlerde öğretildiği biçimiyle yakın dönem felsefesi, bu kitabın temasında olduğu gibi, insanların sorduğu en ciddi konuları ihmal etmektedir. Doğru nedir, yanlış nedir? Bu nedenle, Batı felsefesinde "ampirizm" olarak bilinen geleneği, sözcüleri bu felsefenin deneyime dayandığını iddia etseler de, bir "deneyim felsefesi" olarak adlandırmak imkânsızdır. Bu eleştirel tutumun nedeni, ampiristlerin bilgiyi beş duyu ile algılanabilecek ve matematiksel ve mantıksal akıl yürütme ile belirlenebilecek bir şeye hapsetmiş olmalarından gelir.

Ampirizmin eleştirisi: Ampiristler, muhtemelen insanların kırmızı noktaları görmek vb. şeylerden daha geniş bir ufka yayılan deneyimler yaşadığını inkâr etmezler. ama onlar (Locke, Berkeley, Hume ve takipçileri) insan bilincinin duygu yönüne karşı daimi bir önyargı gösterirler ve böylece insanın, merkezi olmasa da kaçınılamaz olan özelliklerine gözlerini kapamışlardır. Kuşkusuz, görüldüğü kadarıyla, insanın bir düşçü, âşık, idealist ve duygulanımlarıyla fantezileri olan bir yaratık olduğunu söylerler; ama onlar için felsefe, yalnızca hayatın ciddi yanlarıyla, rasyonel akıl ve kanıtlanabilen şeylerle ilgilidir.

Açıktır ki –ve bu kitap bunun tartışmasız gerçek olduğunu gösterecek kadar örnek versin umuyorum– hayatın ampiristlerin böylesine üzerinde durdukları yönleri her verdiğimiz ahlaki kararda hesaba ka-

nlmalıdır; gerçekten de aklın ve duyguların sağladığı kanıtın geçerli olmayacağı bir durum düşünmek zordur. Benim itiraz ettiğim şey, bu unsurlara deneyimin yorumlanmasında bir rol verilmesi değil, onlara ayrıksı bir rol vermektir. Bu, homo sapiens'in bir karikatürünü çizmektir. Somut hayatta insanların yalnızca ampiristlerin model bilimcisi gibi davranarak, gözlemlerle hipotezlerini kanıtlayarak öğrendikleri doğru değildir. Ben bir şakanın komik olduğunu, arkadaşıma güvenebileceğimi, âşık olduğumu, bir konuşmanın samimi olmadığını, bir çiftin ayrılmakta olduğunu, bir manzaranın şahane olduğunu, bilerek kötülük yapmanın yanlış olduğunu bilirim. Benim bilgilerimde, genellikle duygular aracılığıyla algının bir yeri vardır –eğer duymamışsam ya da okumamışsam bir şakanın komik olduğunu bilemem– ama idrak deneyimi duyguların ötesine gider. Ampiristlerin kendilerine getirdikleri kısıtlama, felsefelerini sıkıcı yapmış ve kısırlaştırmıştır.

Felsefenin bazı yıllanmış "problemleri", bilgiye getirilen yapay kısıtlama kaldırılır kaldırılmaz ortadan kaybolur. Bu sorunlardan biri – özgürlük sorunu– 10. Bölüm'de tartışılmıştır. O zaman işaret ettiğim gibi, ben hiç olmazsa bazen özgür olduğumu biliyorum. Belirlenimci filozoflar da dahil, herkes bilir bunu. Bir kere deneyimin doğrudan özgürlük bilgisi içerdiğini kabul edersek, onu ampirik olarak ya da başka bir biçimde kanıtlamaya ya da çürütmeye kalkışmak yersizdir ve saçmadır. Deneyim, olabilecek tek kanıttır ve eğer deneyim bazı bilimsel ya da felsefi teorilerle çelişiyorsa, değiştirilmesi ya da terk edilmesi gereken teoridir.

Deneyim ve yorum: Deneyim felsefesi etraflı bir kategoriler listesi değildir ve olamaz da. Hiç kimse, ne tür deneyimler yaşayabileceğini önceden ortaya serecek ya da insanların yaşadıklarını söyledikleri bazı türden deneyimleri yok sayacak bir konumda değildir. Hayatın nasıl bir şey olduğunu bilmenin tek yolu yaşamaktır. Bireyler sanat, din, rüya deneyleri ya da normal kabul edilenin dışındaki herhangi bir algılama tarzından bahsettiklerinde, tanıklıklarına kulak verilmelidir. Tıpkı deneyinin sonuçlarını uygun bir biçimde "düzelten" bilimciye kulak verildiği gibi. Hilekâr medyumlar, örneğin, nasıl Piltdown insanının düzmece olduğunun ortaya çıkması paleontolojinin yanlışlığını kanıtlamazsa, ruhsal dünya ihtimalinin yanlışlığını da kanıtlamaz.

Şimdi söylemekte olduğum çoğu şeyin, otomobilinde İsa ile konuştuğunu iddia eden adam üzerine yorumum gibi daha önceki bölümlerde sürekli tekrarladığım tespitlerle çelişmemesi için, burada bir ek yapmak gerekiyor. Deneyim felsefesi ile günden güne yaşamak arasındaki fark, felsefecinin temkinli olmasından kaynaklanır; çünkü o, insanların sıklıkla kendi deneyleri hakkında yanıltıcı bir biçimde konuştuklarının ayrımındadır. Böylesi insanlara göre, rastlantılar geleceğin habercisi olarak, 1984 yılında York Manastırı'nı vuran ve ağır hasar yaratan yıldırım (bu olayda, radikal David Jenkins'in komşu Durham'a piskopos olarak atanmasına karşı Tanrı'nın gösterdiği hoşnutsuzluğunun işareti) gibi, ilahi kaynaklı olaylar olarak görülür. Bu yüzden geldiğimiz noktada genel olarak atlanan bir şeyi tespit etmek hayati önem taşır: *Deneyim kendini sahicileştirir; deneyimin yorumu ise böyle değildir.*

Belli ki bütün benzer soyut kavramlar gibi "deneyim" ve "yorum", basitçe özdeşlik kurulabilen, soyut şeylere verilen isimler değildir. Bunlar bir çivi torbası ve üzerinde ad ve fiyat yazan bir etiket gibi ilişkili değildir. Nesnelerin isimlerini öğrenmek, deneyimin önemli bir parçasıdır ve dünyayı başka bir şekilde değil de belli bir biçimde görmeyi ve nesneleri şu değil de bu yolla bölmeyi öğrenme biçimidir. Dünyayı görmenin, çok kere bağdaşmaz olmamakla birlikte, pek çok farklı yolu vardır. Deneyim felsefesi açısından, nasıl insanın doğası, ahlaki bilincimizin kaynağı ya da sanatta neyin "iyi" neyin "kötü" olduğu hakkında ayrıcalıklı bir görüş yoksa, ışığında ötekiler hakkında yargıda bulunabileceğimiz ayrıcalıklı bir dünya görüşü de yoktur. Buradan, bu alanların –ve daha birçoklarının– herhangi birinde bütün bireysel yorumların eşit oranda geçerli oldukları çıkmaz. İlk başta ve meseleye en temelinden baktığımızda, bir kişinin deneyimlerine ilişkin herhangi bir önerme anlaşılır bir dilde yapılmalıdır. Eğer önerme özel bir dilde yapılmışsa ortada bir iletişim eylemi yoktur. Başka şeyler bir yana anlaşılır dil, izleyicinin konuşmacıyı anlamasına engel olacak kadar hızlı değişmemesi gereken bir dizi kuraldan oluşur. Birçok defa kaydedildiği gibi, felsefecinin görevlerinden biri, sözcüklerin kullanma biçimini gözlemek ve insanlar yanlış yönlendirilme tehlikesiyle yüz yüze kaldığında alarm çanlarını çalmaktır. 3. Bölüm'de buna özel bir dikkat gösterilmiştir.

Felsefecinin –bence daha önemli– başka bir görevi, deneyime bütünlüğü içinde bakmaktır. Eğer mantık kurallarını izleyebilecek bir zihinsel yapıya sahip değilsem ya da kırmızı lekeleri göremiyorsam, bu kadar çeşitli deneyim türünü görmek ne haddime? Eğer farklı kültürler dünyayı böylesine farklı biçimlerde görüyorlarsa –ve sadece ahlaki meseleleri görme biçimlerindeki farklılıklar bu kitabın pek çok sayfasını dolduruyorsa– o bu kadar çok yorumla bağdaşabilen bu dünya ne tür bir dünyadır?

Deneyimin Anlamı

Anlam bulma çabası akademik bir alıştırma değildir, masa başında oturanların koyduğu bir sorun olmadığı gibi, sözcükler sorunu, hele "kavramlar" sorunu hiç değildir. Bunu size ya da başka birine söylediğim iddiasında bulunmaksızın, bir şey için yaşıyor olmaksızın yaşayamam. Belli bir düzeyde, bu tespitte açık olan bir unsur vardır. Hayatımda –hemen herkesin hayatında olduğu gibi– beni çeken ya da iten şeyler vardır; işim, belli ilişkilerim, çeşitli zevklerim, ihtiyaç duyulma ve bazen istenilme ihtiyacı. Ama mesele bundan daha derindir. Sıcak, rahat, karnı doymuş ve güvenli vb. olmak ve bunları korumak için bu kadar çok zamanımı harcamam bir kapris meselesi olmadığı gibi, doğruyu söylememi ve bana doğru söylenmesini tercih etmem, bağımsızlığı, eleştirilerden uzak kalmayı, bazı zamanlar yalnızlığı ve başka zamanlar eşi dostu, zihinsel huzuru sevmem de benim kendi eserim değildir. Bu konuda düşünmeye başlayana kadar açık olmayan şey, bütün bunların ve birçok başka karakter, zevk, alışkanlık, değer ve amaç özelliklerinin köklerine inildiğinde basit bir temel dürtünün biçimleri olduğudur: Bu, mutlu olma dürtüsüdür. Benim bütün deneyimlerin bu amaca tabidir.

Mutluluk

Bu "Ben doğuştan hedonistim" demek değildir (başkaları bunu söylese de!). Faydacılığı tartışırken bu sözcüğün zevk almaktan öte

bir anlamının olduğunu tartışmıştık. Aslında, sayısız başka insanla birlikte, tam anlamıyla ıstırap olmasa da hiçbir zevk almadığım etkinliklere katıldığım olmuştur; ama gözetilen amaç mutluluktu. Bir kupa finali bileti ya da indirimli satışlar için soğuk bir gecede sabaha kadar kuyrukta bekleyen insanlar gibi ben de bitip tükenmez saatler boyu dağ yollarında zahmetli yürüyüşler yaptım ve bu kitabı yazmak için bütün bir yıl boyunca normal sosyal etkinlikleri kaçırdım. Bir arkadaş ya da bir dava için hayatını feda etmek gibi, gözlemci açısından mutsuzluk yaratıyor görünen şeyler bile mutluluk arayışına ters düşmeyebilir.

Mutlu olma dürtüsü, neşeli ya da şöyle böyle memnun değil, gönülden ve tam olarak mutlu olma dürtüsü, güneşin cazibesine tepki vermek nasıl ki bitkilerin doğasında varsa, benim doğamın da bir parçasıdır. Başka insanların konuşma ve davranma biçimleri bana güçlü bir biçimde onların da her şeyden çok mutlu olmayı istediklerini gösteriyor. Bunu gerçekleştirmek için benim gözümde tuhaf yollara sapsalar da ve hatta sayısız seçkin ilahiyatçı ve bazı filozoflar bunun mümkün olamayacağını ya da olmadığını iddia etseler de durum değişmez. Gelgelelim, buradan insanların mutluluğu nasıl yakalayacağını bildikleri sonucu çıkmaz.

Mutluluğun uçuculuğu: Öyle görünüyor ki hayatın koşullarında mutluluk arayan hareketin daima engellenmesi gibi bir çelişki yatmaktadır. Bu yalnızca benim nasıl oluyorsa hep acı veren şeyler yaptığım ve neşe veren şeyleri yapmayı beceremediğim anlamına gelmez. Bazen "Keşke büyük ikramiyeyi ben kazanabilseydim ya da daha iyi bir işim olsaydı ya da başka bir yerde yaşasaydım, her şey ne iyi olurdu" demek kolaydır. Ama işin doğrusu her zaman, her şeyin iyi hoş olmayacağıdır. Acının ve hazzın, neşenin ve kederin oranı değişebilir; ama mutluluk ölümcül derecede yaralı kalacaktır. Bu, doğaları gereği tatmin edici olmayan deneyim durumlarının geçici içeriklerinden gelen gibi bir şey değildir. Deneyimler, arzulanan her şeyi gölgeleyen, tehdit eden ve nihayet gömen zamanın kaçınılmaz yok ediciliği ile lanetlenmiştir.

Eğer yaşantı baştan sona acılarla doluysa ("Yalnızca aymazlar mutludur" diye yazan Brecht'di: Cehalet en büyük mutluluktur) ve eğer

bilinç düzeyinde kendini günbegün gösterdiği haliyle hayat bütün bu olan bitense, ne kadar derinlere işlemiş olursa olsun, eksiksiz mutluluk için yanıp tutuşmalar sapkın bir içgüdü ya da allanıp pullanmış ölüm arzusudur. Hayatın ta göbeğinde giderilemez bir çelişki keşfetmek rahatsız edici bir şeydir; ama insan deneyimine dayanan bir felsefe böyle bir çelişkiyi daha baştan yok sayamaz. Hayatın (ya da evrenin) deneyimden bağımsız olarak anlamı olması, akla uyması gerektiği iddiasında bulunan bir öğreti ya da ilke olamaz. Deneyim felsefesi açısından, bir şeyin öyle olup olmadığını bulmanın tek yolu bakmak ve görmektir. Elbette, çoğu zaman bakamam ve göremem ve inancımdan ya da çaresizliğimden dolayı harekete geçmek (eğer geçmek zorundaysam) durumunda kalırım. Sonuçta, bütün ahlaki kararlarımız bu niteliklerin biri ya da diğerinden doğar. Eğer deneyime sadık kalacaksam yapamayacağım şey, inancımdan dolayı davranmak ve bilgimden dolayı davrandığım görüntüsü vermektir. Dolayısıyla, deneyim kuşkuya yer bırakmaz. Gerçek ve tam mutluluk mümkün değildir.

Ama olsun, ben yine de mutluluk için yanıp tutuşmaktan vazgeçemem. Bunun tümüyle nafile bir çaba olduğunu bilsem bile, nasıl kanatları kırpılmış bir kuş uçmayı denemekten vazgeçemezse, ben de artık onu bulmaya çalışmaktan vazgeçemem. Bir mutsuzluk koşulunu kabullenmek, psikolojik bir imkânsızlıktır. Bu, insan davranışlarının en açık niteliklerinden biridir; ama çok az Batılı filozof, Aristo harika bir istisna olsa da bunun önemli olduğunu düşünür. Istırabın kollarında çırpınan bir dünyada mutluluk arayışının kolayca izlenebilecek üç yolu vardır. Bu yollardan her biri sayısız biçim alır ve bir kerede birden fazla yol denemek de mümkündür. Bu yollar "elinden geleni yapmak", "dünyayı yaşanacak bir yer haline getirmek" ve "boş ver gitsin" başlığı altında incelenebilir. Bunların hepsi, daha önceki bölümlerde yorumlanan felsefe okullarının biri ya da diğerinde ifade bulmuşlardır. (İsterseniz, hangi okulun bu üç yaklaşımdan hangisine yakınlığı olduğuna kafa yorabilirsiniz.)

Elinden geleni yapmak: "Elinden geleni yapmak", kişinin dikkatini iyi, neşe dolu ve hoş olan şeyler üzerinde yoğunlaştırması demektir. Bazen dinde ve daha incelikli bir düzeyde Stoacıların felsefesinde

ifade bulan halkın bilgeliği zaman içinde olup bitenler konusunda "felsefi olma" erdemine geçmiştir. "Şükret", "İşin bir de iyi tarafından bak", "Ne kadar kötü durumda olursan ol, daima senden daha kötü durumda olanlar vardır", "Sol kolunu kaybetmene üzüldüm; ama daha kötüsü de olabilirdi, en azından sağ kolun var", "Yemeği berbat buluyorsan, açlıktan ölen milyonları hatırla"... Kuşkusuz bu teknik işe yarar. Eğer insan görece iyi olduğuna inanırsa başına gelen talihsizlikle çok daha kolay baş edebilir, tıpkı başkaları daha zenginse kendi zenginliğiyle mutlu olamayan kişi gibi (eğer reklam sektöründe çalışan insanlar hâlâ çalışıyorlarsa, hayatın bu gerçeği yüzündendir).

"Elinden geleni yapmak", başa gelen felaketin daha yüksek bir amacın parçası olarak düşünüldüğünde, farklı bir düzeyde işler. "Bunlar bizi sınamak için", "Papaz her zaman pilav yemez", "Hava bu, bir açar bir bozar". Bir kere Murphy'nin ilk kuralını, yani "Başa gelecek varsa, gelir" kuralını kabul ettikten sonra, hayatın getirdiği hayal kırıklıklarına hangi sükûnetle göğüs gerebildiğimizi anlamak güçtür. Başka bir düzeyde ise eğer dikkatimiz çelinmişse, fiziksel ya da zihinsel bir acı duymamak fiilen mümkündür. Oyundaki bir sporcu, savaş alanındaki asker, dağ başındaki kurtarma ekibi yeri geldiğinde yara berelerini fark etmeyebilir ya da endişe ve korkularından sıyrılabilir. Hipnoz ve yoga bu ilkeyi daha ileri götürür. "Elinden geleni yapmak", insan yaratıcılığına hayatı tahammül edilebilir kılmak için bir şans verir. Bu yaklaşımın bazı "başa çıkma stratejileri", şimdi öğretilmekte olan derslere bakıldığında acıları dindirmek için bunların daha yararlı olabileceği için okullarda ve yüksekokullarda ders olarak verilebilir.

Dünyayı yaşanacak bir yer yapmak: "Elinden geleni yapmak", olan biteni algılama biçimimi değiştirerek, umduğumla bulduğum şey arasındaki dengeyi düzenler. O, irademi kendi muhayyileme ve duygularıma uygulayarak yaşantımı dönüştürür. "Dünyayı yaşanacak bir yer yapmak" da yaşantımı dönüştürmekte iş görür; ama o bunu Heidegger'in "benim alanım" –"ben-olmayan"– dediği şeyi değiştirerek yapar. Bu oyunda sayısız farklı diziliş vardır; ama bunlar kabaca üç sınıfta toplanabilir. Birinci sınıf, "Dünya benim istiridyemdir" der. Bu sınıf dünyadaki iyi şeylerden –zenginlik, güç, şöhret, kişisel hırsın

ifadesi olan her şey– daha fazla kapmak için dünyayı değiştirmeye çalışır. Hobbes, bunun insan doğasının asıl ifadesi olduğunu farz eder. İkinci sınıf, bireysel mutluluğunu bir grup kimliğine gömer. Şöyle sloganları vardır: "Doğrusuyla yanlışıyla, benim ülkem", "Yaşasın işçiler" ya da "Britanyayı'yı dazlaklar yönetir". Bunun bir mahsuru gruplar arasında sık sık ortaya çıkan parçalanmadır; ama sorumluluk yükünün bireyin sırtından kalkması gibi bir üstünlüğü vardır. Eğer kişisel bir arzumu gerçekleştirememişsem bu benim hatamdır, fakat grubum başarısız olmuşsa bu başkasının hatasıdır ve grup öyle pek kolay ölmez. Üçüncü sınıf şunları söyler: "Nükleer silahsızlanma, şimdi", "Mesih dünyaya", "Sosyalizmi kurmak için birleşin", "Dünyadaki açlıkla mücadele edin". Burada birey, iddia edildiği üzere, belki de gerçekten, belirsiz genişlikte bir grubun –dünyanın işçileri, henüz doğmamış nesiller ya da hayvanlar– esenliği için kendi çıkarlarından feragat etmeye hazırdır. "Dünyayı yaşanacak bir yer yapmaya çalışmak", en azından doğrudan, kişinin dikkatini kötülüklerden ayırmasının bir yolu değil, aksine bu kötülükler ister dünya nimetlerinin eşitsiz dağılımı ister ırkçılık ister balinaların hayatına yönelik bir tehdit olsun, kötülüklerle etkin olarak kavgaya tutuşarak hayatı tahammül edilebilir kılmanın bir yoludur. Bu tür bir dava olmaksızın, pek çok insan dünyayı bomboş bulacaktır.

Boş ver gitsin: Bu üçüncü yol, ne deneyimin getirdiği mutsuzlukları en aza indirme ne de onları değiştirme ile ilgilidir. Bunu başarmanın bariz bir yolu uyuşturucudur ("Manchester'den kurtuluşun en kestirme yolu bir şişe viskidir"); ama "boş ver gitsin" yolunun birçok türü vardır. Bunlar, yabancı bir madde alarak vücudun (beyin de dahil) kimyasını bile bile değiştirmeksizin, özneye üzüntü ve çaresizlik duygusu veren ayık olma durumundan günlük deneyimin hayal kırıklıklarıyla sınırlı olmayan yeni tür bir bilinç haline geçmesi için bir yol sağlar. Deneyim felsefesi açısından –felsefeciler buna "fenomenolojik" perspektif der– bu türden normaldışı bilinç halleri için kolayca sıkı kurallar getirilemez. Dıştan bakılarak, bu haller üretilme biçimleri bakımından ayrıştırılabilir; ama kişi kendi deneyimleri dışında kalan bir şey için doğrudan hiçbir şey söyleyemez; yapabileceği, deneyimi yaşamış insanların aktardıklarını aktarmaktır, ancak bu, aciz

bir ikinci-en iyidir. Bazıları, örneğin uyuşturucular, ancak ilgili kişiyi etkiler; cinsel kendinden geçiş hali genellikle iki insan arasında olur. Karizmatik ve benzeri olgular tipik olarak kalabalıklar içinde ortaya çıkar; bunlar çoğu kere gözlenen şeylerdir. Ama bu farklılaştırılmış bilinç hallerinden hiçbirinin mutsuzluğa karşı gelmekteki başarısı ya da başarısızlığı nesnel olarak takdir edilemez. *Morfin, kullananı ölümüne susamış bir suçlu yapabilir; ama verdiği rahatlamanın buna değip değmediğini ancak müptelası bilir.*

Bu üç yolun dışında, dördüncü bir yol da hayatı katlanılmaz bulmak ve katlanmayı kabul etmemektir. Bu, ya bir sürü deneyime ölümle son vererek fiziksel intihar ya da ayık olmayı deliliğe kapılıp sekteye uğratarak psişik intihar yoludur.

Tapındıkları bazı soyutlama türleri –görev ya da Tanrı'nın takdiri gibi– kuran felsefeler, baştan sona tatmin edici olmaktan uzak bir dünyada, bazı yolları tavsiye ederek, bazılarını da hoşgörerek ya da mahkûm ederek, hayatla başa çıkmanın farklı yollarını yargılamak için kolay yoldan ölçütler oluşturabilirler. Deneyim felsefesi, ancak tikel bir bireyin hayatla ve kendi duygularıyla başa çıkma yollarını kaydedebilir. Bu sanki bir umutsuzluk tavsiyesi izlenimi bırakır; ama aslında tek sağlam temeldir. Çünkü bireysel deneyim, herkesin yaşayabileceği ama kimsenin, başka insanların kendi kişisel deneyimlerini aktarması da dahil, kendi deneyimleri dışında öğrenemeyeceği bir şeydir. Buda'nın bir yaşlıyla, bir hastayla, bir cesetle ve bir keşişle karşılaşması, onu hiçbir metafizik analizin taklit edemeyeceği bir biçimde sıkıştırarak aydınlanma yoluna sokmuştu. Doğrunun göreli ve öznel olduğunu söylemek doğrunun olmadığı ya da hayata karşı tutumların tümüyle keyfi olduğu anlamına gelmez. Diyebilirim ki akla gelebilecek her hal ve şartta alkışlanabilen ya da lanetlenebilen az sayıda davranış biçimi vardır; ama bu doğru ya da yanlış arasında bir farkın olmadığı değil, farklılığın altın bir kurala ya da mantıksal bir analiz sürecine başvurarak gösterilemeyeceği anlamına gelir.

Bütün bunlar elinizdeki kitabın ana temasından –ahlak sorunu, doğru ve yanlış davranışın teorisi– çok uzak görülebilir; ama bence bu mesele konumuzla ilgilidir yoksa bütün o ahlak felsefesi dediğimiz şey, zihni işletmeye yaradığı için değerli, ancak bilimciler ve felsefeciler (en azından evlerindeyken) dahil, sıradan insanların ha-

yatlarından –umutlarından, korkularından, neşe ve kederlerinden– kopuk akademik bir alıştırma olmanın ötesine geçemez. Bu kitap, kaçınılmaz olarak, fi beta kappa yaklaşımına bir vurgu yapmaksızın, ahlakın ve pratik felsefenin geleneksel sorunlarından bazılarını ele almıştır. Bu sonsuz geniş alanda, deneyimlerimi yorumlamakta hangi katkıların en verimli olabileceğini belirlemek üzere, şimdi üzerinde önemle durduğum konulardan üçünü ayırmak istiyorum. Bu üçüne işaret ederken, verilenden daha geniş yer hak eden bir filozofun ismini gündeme getireceğim. Böylece son bir toparlama yapılmış olacaktır. Değindiğim noktalar, zaman zaman birbirleriyle tutarsız ve hatta kendi içinde çelişkili görünürse, o zaman bu yalnızca hayatın nasıl olduğunu anlatan bir şey olarak görülsün. Biz, hayatlarımızı mantıksal kıyaslamalar yaparak yaşamayız.

1. Varoluşçuluk

Varoluşçu düşünceden, benim için pek çok yılın deneyimlerinin bir ürünü olan "benim hayatım benimdir ve başkasının hayatı da başkasınındır, dolayısıyla ahlaki ve ahlakla ilgili kararlar alırken nasıl davranacağımı özgürce seçerim" görüşünü çıkarmış bulunuyorum. On küsur yıl önce çevrecilerin dünyayı tanımlamak için "uzaygemisi yeryüzü" gibi çarpıcı bir ifade üretmesinden kalkarak diyebilirim ki ben de o gemide, bireysel bilinçliliğin ve özerk sorumluluğun bir evreniyim. Bu, kişisel sorumluluğumu üstlendiğim ve kararlarımın yanlış çıkması halinde kendimi suçlayacak olanın da yine kendim olacağı anlamına gelir. Diğerleri tavsiyelerde bulunabilir ve teşvik edebilirler (birincisinde hak ettiğimden daha fazla lanetlenmekteyim ve aynı biçimde ikincisinde kutlanmaktayım); ama sonuçta belli bir yönde adımlar atan benim ayaklarımdır ve o doğrultuyu seçen benim. Çok kişisel görünecek belki ama yıllar boyu alkol tüketimimin fiziksel, mali, zihinsel ve sosyal olarak bana zarar verdiği konusunda başkalarının tavsiyelerini, ikazlarını, akıl vermelerini, tehditlerini dinledim. Onların söylediklerinin hiçbiri hiçbir işe yaramadı; ne zaman ki "kendime geldim" ve kendi deneyimlerimden kalkarak düştüğüm durumdan korktum, o zaman yeniden bir hamle yapmam mümkün oldu ve alkoliklerin basit bir kuralını izledim: İlk kadehi alma.

Davranış özgürlüğü, doğal olarak bu özerkliğin bir ifadesi olarak ortaya çıkar. Gördüğümüz gibi, bu özgürlüğün sınırları vardır; ama ahlaki bir karar verme durumunda kaldığımda üzerimdeki baskı ne olursa olsun –çevremdekilerin baskısı, alışkanlığın baskısı, seçim şansımdaki sınırlılıklardan gelen baskılar vb.– nasıl davranacağım, her ne kadar zaman zaman bir çaresizlik içinde suçlayacak birisini bulma özlemine kapılsam da bana kalmış bir seçimdir. Başkalarının katkısı ne olursa olsun, ne kadar bilgilendirilmiş olursam olayım, ahlak felsefesi okullarından ne tür düşünceler derlemiş olursam olayım, öyle bir an gelir ki ok yaydan çıkar ve oku bırakan benim elimdir. Tıpkı bir öğreticinin eşliğinde saatlerce uçabilen ama eninde sonunda pilot kabininde tek başına kalacağı bir ana varacak olan öğrenci pilot ya da eğer cerrah olacaksa, eninde sonunda aletleriyle hastasının başına yalnız başına dikilecek bir tıbbiyeli gibi ben de ahlaki bir fail olarak, karar anında yalnız başıma kalırım ve eğer kararım yanlışsa sorumluluğunu taşımam gerekir.

Kendi deneyimim bana, Tanrıcılık'ın kişisel evrenimin bu iki merkezi özelliği –özerkliğim ve seçme özgürlüğüm– için insanoğlunun tasarladığı diğer bütün kavramlardan daha fazla yıkıcı olduğunu öğretti. Her ne şekilde olursa olsun, mükemmel bir mutluluk bulunacaksa, yolun sonunda bekleyen her şeye kadir bir yargıç fikriyle olmaz bu. Herhangi bir biçimde özerklik kazanacaksam, kuralları her şeyin bilgisini barındıran Kendi kaynaklarından dayatan Biri varsa bu olamaz; eğer O bu kuralları yorumlamayı bana bırakşa bile durum değişmez. Özgürlüğümü bir biçimde ifade edeceksem, sonunda "Ben, yine de ben değil, İsa ya da Allah ya da Yehova" diyeceksem bu imkânsızdır. J. S. Mill'in şu sözlerine tamamen katılıyorum:

> (Tanrı'ya) inanmam ve aynı zamanda bu varlığa en yüksek insan ahlakını ifade eden ve olumlayan isimler vermem söylendiğinde, gayet açık olarak inanmayacağımı söylerim. Böyle bir varlığın üzerimdeki gücü ne olursa olsun, kesin olan tek şey, ona tapınmaya mecbur olmadığım ve tapınmayacağımdır. Ben, kendi türümden canlılara bu vasfı yakıştırırken kastettiğim şeyin dışında hiçbir varlığa iyi demem ve bunun için böyle bir varlık beni cehenneme mahkûm edecekse, cehenneme giderim.

("Sir William Hamilton'ın Felsefesi Hakkında Bir İnceleme", alıntıyı J. Hospers, *Human Conduct*'tan yapmıştır, s. 186.)

2. Sevgi

İkinci vurgu, deneyimlerimden yola çıkarak, ahlaki karar alma sürecinde bir amaç kadar temel bir rehber de olmasını istediğim sevgi üzerinedir. Bunun karar alma sürecine Hıristiyanlık'ın yaptığı tek katkı olduğu iddiası hem inananlar hem de başkaları tarafından çoğu zaman öne sürülür. 8. Bölüm'de belirttiğim gibi, bu iddia saçmadır: "Komşunu kendin kadar sev" emri Hıristiyanlık'ın doğuşundan yüzlerce yıl önce Leviticus'un kitabında dile getirilmişti. Bu ayrıca Tanrıcı olmayan dinlerin de –Budizm, Hinduizm, Taoizm vd.– kuralıdır. Şunları söyleyen Buda'dır:

> Nefret nefreti söndürmez; nefret sevgiyle sona erer.
> Sevgi nefreti alt edebilir; iyilik kötülüğü yenebilir.
> Pinti insanı cömertlikle karşılayın; yalancıya doğruyla karşılık verin.
> Başkalarına, kendinize davrandığınız gibi davranın.

Sevgide özel olarak "dinsel" hiçbir şey yoktur ve belli bazı kutsal kitaplarda geçti diye sevgi dinsel bir nitelik haline gelmez. Sevgi aslında, Tanrıcılar kadar hümanistlerin ve ateistlerin, kamutanrıcıların ve bilinemezcilerin de tepki verebildiği tamı tamına insani bir niteliktir.

Sevgi sözcüğüyle neyi kastettiğimizi açıklığa kavuşturmamız gerekmektedir. İngilizce'de sevgi, çok çeşitli duygulanımları nitelediği için, çoğu zaman karışıklığa yol açar.* Yanlış anlaşılma korkusu yaşamadan, karımı, işimi, kayın biraderimi, pipomu, kriketi, Kaliforniya'yı ve genç kadınları sevdiğimi söyleyebilirim; ama süreç içinde, aslında hayatımda sayısız farklı itkilerin var olduğunu görürüm ve aynı sözcüğün bunların hepsini tanımlamakta kullanılıyor olması tatminsizlik yaratır. Aslında Almanlar bu durumun neden olabileceği kafa karışıklığını göstermek için bir şaka yapmaktadırlar (ve bir Alman şakası olduğundan, daha önce belirttiğim gibi, bu gülünecek bir şey değildir):

> En kötü düşman –bunu unutmayın–
> Kahrolası alkoldür;

---

* İngilizce'de aşk ve sevmek aynı sözcükle, "love" ile karşılandığından bu karışıklık normaldir; ama aynı şey Türkçe için pek geçerli değildir. (ç.n.)

Ama İncil der ki:
Düşmanlarını da seveceksin.*

Yunanca'da hepsi de "sevgi" diye çevrilebilecek dört sözcük vardır. Önce, bizdeki "erotik"in türediği, eros vardır. Bu cinsel sevgidir: Karşı cinsten birine ya da bir yemeğe, hatta bir arabaya sulanan bir kişinin sevgisidir. Bu sahiplenme aşkıdır.

İkinci olarak, aile bağlılığı ya da daha doğrusu (bazen akrabalar, birbirlerine "sevgilerimle" diye imzaladıkları mektuplar yollasalar da bu duyguyu yaşamadıklarından) aile bağları anlamına gelen storge sözcüğü vardır. Bütün fertlerinin birbirlerine duygusal olarak bağlı olduğu ailelerin sayısı az olsa da bu sözcük kan bağının önemli olduğunu gösterir; bir ailenin –doğal üyeleri ve sonradan katılanlar da dahil– farklı bireyleri arasındaki ortaklık ne kadar az olursa olsun, onlar hâlâ bir "ailedir".

Üçüncü olarak, hoşlanma, soydaşlık ve dostluk duyguları ifade eden philia sözcüğü vardır. İngilizce'de bu sözcüğün kullanımına "philosophy" [felsefe] sözcüğünde rastlıyoruz; ama önek olarak kullanımında "...seven" anlamına gelmek üzere, "philantropy" [insansever], "philology" [edebiyat, dilbilim] gibi başka birçokları daha vardır. Bu sözcük, benzer değerleri, huyları ya da ilgileri olan insanlar arasında gelişen yakınlığı anlatır. İnsanlar arasında philia varsa, birbirlerinin yanında tüm kaygılarını unuturlar. Philia'nın X ve Y arasında gelişip X ve Z arasında gelişmemesinin ya da X, Y ve Z'ye philia duyarken Y ve Z'nin birbirlerine tahammül edememesinin nedenini bulmak zordur. Bunun klasik örneği, kocası (*philia artı eros*) kadar annesini (*philia artı storge*) de seven kadın (ya da erkek deyin; ama ben tek bir örneğe takıldım) örneğidir, ne var ki kaynana ve damat birbirlerine ancak düşmanlık duyarlar. Belki de bu, başkasının *eros*'undan yabancılaşmış birinin storge'una bir örnektir; ama hepimiz arkadaşlarımızdan ikisini tanıştırma ve onların pek anlaşamadıklarını keşfetme şaşkınlığı yaşadığımızı hatırlarız.

---

* Der schlimmste Feind -merk' dir es wohl-
Er ist der böse Alkohol;
Doch in der Bibel steht geschrieben:
Do sollst auch deine Feinde lieben.

Philia'nın belli bir "verili oluş hali" vardır; sanki öteki kişiden hoşlanıp hoşlanmayı seçemeyiz. Bu tepkiler kontrolümüzün dışında olan kişilik ve başka faktörlerin sonucu (kimya, belki) olarak ortaya çıkarlar. Hepimizin bildiği bir tekerleme, bunu gayet iyi ifade eder:

Dr. Fell, sizden hiç hoşlanmıyorum;
Sebebi ne, bunu hiç bilmiyorum;
Bildiğim şu ve iyi biliyorum:
Dr. Fell, sizden hiç hoşlanmıyorum.

Agape: Yunanca'da sevgi karşılığında kullanılan dördüncü sözcük *agape*'dir; bu sözcüğün İbranice'de, Sanskritçe'de, Hindu dilinde ve başka dillerde bir karşılığı vardır; ama İngilizce'de yoktur. Ne var ki bu sözcük, ideal insan davranışını tanımlarken bütün büyük öğretmenlerin aklındadır. Philia'nın aksine agape, insanlar arasındaki herhangi bir doğal yakınlığa dayanmaz. O, sempati, şefkat, kavrayış ve empatide olduğu gibi bütün ötekilere yönelmiş bir tutumdur. O başkasının çıkarlarını düşünmek, tereddütle ya da zorlukla da olsa meselelere başkasının gözünden bakmayı öğrenmektir. Agape kendi ile başkaları arasındaki farklılıklara hoşgörülü davranma ve onlarla birlikte yaşama istekliliğidir ve özgür seçimle işler.

Bu özelliğiyle agape, philia'dan büyük bir kopuş anlamına gelir. O, başka insanlardan hoşlanma değildir. Gördüğümüz gibi, hoşlanma, tamamen keyfi bir konudur. Agape tamamen psikolojik olanın, doğal yakınlaşma psikolojik gerçeğinin ötesine geçer ve aralarında philia olmayan insanlar arasında işleyebilir: Sizden hoşlanmayan bir kişiyi sevebilirsiniz. Sartre, *Çıkış Yok* adlı oyununda, o meşhur "Cehennem başkalarıdır" sözünü söylemiştir. Agape ile yaşayan bir insanın buna yanıtı, bir kişi başkasından ne kadar yabancılaşmış olursa olsun, agape ile hayatın tahammül edilebilir olduğudur. Başka bir deyişle, agape bakış açısından, başkası kendisinden huy olarak bu kadar farklı olduğundan dolayı onunla herhangi türden bir ilişki kurmanın imkânsızlığı ileri sürülemeyecektir. Temel dürtü agape olduğunda, iki insan arasında cehennem belki zorunlu olarak cennet olmayacaktır; ama en azından ilişki çekilebilir hale gelecektir. Agape, bir ailenin huysuz yaşlı bir ferdine, bir askerin kollarında ölmekte olan düşman

askerine, bir öğretmenin sınıfındaki yeniyetme bir dikbaşlıya duyduğu sevgidir. Bu, insan varlığının gösterebileceği en saygın özelliğidir.

Irish Murdoch, *The Sovereignty of Good* (İyiliğin Egemenliği) adlı kitabında, her şeyin üstüne koyduğu bir kavram olan "iyilik" kavramını tanımlama sorununu tartışır ve şöyle yazar:

> Esas itibariyle iyiliğe özdeş olan arı bir aşk kavrayışına ilişkin bir şeyler ...yok mudur? "Sevgiyle davranmak", "rasyonel olarak davranmak" değil de "mükemmel bir biçimde davranmak" anlamına gelmez mi? Sanki öyle söylenmek isteniyor.
>
> (s. 102)

Ancak Batı'da bu son uzlaşma cümlesini eklemesine gerek vardır yazarın ve ancak Yunanca orijinalinden konuşamayan bir kişi, iyilik ve insan sevgisinin eşitlenemeyeceğini iddia edip "İnsan sevgisi genellikle dayatmacıdır" diye ekleyerek yukarıdaki duyguların etkisini azaltır. Bu, bazı biçimlerde ifade edildiğinde kuşkusuz doğrudur; ama sevginin dayatmacı tarafı Yunanca'da farklı bir sözcükle ve farklı bir simgeyle karşılanır. Agape, başkasına duyulan şefkati gerektirmedikçe dayatmacı değildir (ve o zaman bile, niyet başkasının çıkarını gözetmektir, kendini dayatma sözcüğü buna hiç uygun düşmez.)

Dolayısıyla mutluluk arayışı, ilişkilerinin her cephesinde insanlar arası bağlılık olarak agape arayışı gibi görülebilir. Ona erişmek, nasıl Budizm'in Nirvana'sı ya da Tao'nun Yol'u anlatılamazsa, kesin bir sözcükle anlatılamaz. Sanırım, agape'nin her şeye rağmen barındırdığı bir unsuru vurgulamamız gerekiyor. Irish Murdoch'ın örtük kendini dayatmacılık eleştirisinde değindiği bir unsurdur bu: *Yin* unsuru –alıcı, düşünümlü, karmaşık, sezgisel– genel olarak insan davranışında ve özel olarak ahlaki kararlara varmada bir rolü olan saldırgan, mantıksal, rasyonel Yang unsuru ile birlikte kabul edilmelidir. Bu, bence bir biçimde otoriterliğe dayanan her ahlaki karar alma sürecinin terk edilmesi gerektiği anlamına gelir. Bu, ahlaki yargının bir temeli olarak yalnızca Tanrı ya da görev kavramlarını değil, aynı zamanda emsal grupları ya da aile kurallarını da dışlamak anlamına gelecektir. İma yollu ya da açıktan, dışsal emirlere göre yapılan her davranış ideali zedeler. Agape bir kişinin içinden doğar, o her kişi

tarafından kendi evreninde yaşanmalı ve ardından, aslında doğal bir süreç gibi izlenmelidir. Bu süreç, kendi ahlaki kanaatlerini başkalarına tahakküm kurarak Yang tarzı dayatmaktan bir tür sapkınca tatmin duyan şamatacı ahlak hocaları ortamında gerçekleşemez.

3. Ben-Sen

İkinciyle yakından bağlantılı ve Doğu düşüncesinin merkezi bir özelliği olan üçüncü unsur, varoluşçuluk konusunda söylediklerimle çelişkili görünebilir. Aldığım kararlarla kendi doğamı yaratarak ve mutsuzluğa Budist düşünce doğrultusunda, son vermeyi bekleyerek, kendimden ve kendime karşı sorumlu bir biçimde, bireysel bir evren olarak kendimin bilincindeyken, aynı zamanda gerçekte çevremdeki öteki kişisel evrenlerden yalıtılmış olmadığımın da ayrımındayım. Zaman zaman bu kavrayış çok berraktır ve ben Yahudi varoluşçu Martin Buber'in (1878-1965) aynı adlı kitabında tanımlanan "ben-sen" ilişkisine benzer şeyler yaşarım. Buber böylesi bir duruma bir örnek verir:

> Hava saldırılarında girilen bir sığınağın ölümcül boğuculuğu içinde bir an için iki yabancının bakışları şaşırtıcı ve ilgisiz bir biçimde birbirini bulur; o anda duyulan bütün sesler unutulur; ne var ki bu yalnızca o an için varolan bir âlemde olmuştur.

Aradığım mutluluk böylesi anlarda en somut halini almaktadır; bunlar birey olarak "ben"in ben olmayan tarafından yoksandığı ve özümsendiği, bireysel olarak kendini ortaya koyma ihtiyacının kaybolduğu ve bir akıntının parçası olduğum anlardır. Taoizm hakikatin bir zerresini ifade ediyor bile olsa, ben bilirim ki bu akıntı görkemli bir ırmağa ve oradan da uçsuz bucaksız bir ummana dökülür.

Spinoza: Çoğu Batılı filozof, bu ahlak anlayışına pek az önem vermiştir; ama bu kitapta şimdiye kadar adını anmadığımız olağanüstü bir istisna vardır: Hollandalı filozof Spinoza (1632-1677). Spinoza'nın, belirlenimci hayat görüşü gibi pek çok fikri önceki bölümlerde tartışılmıştı (ve bazen atlanmıştı). Spinoza içinde doğup yetiştiği Yahudi cemaati tarafından aforoz edilmiş ve aralarında yaşadığı Hıristiyanlar tarafından ateist olmakla suçlanmıştır. Kitabı *Ethics*, ahlak felsefesi ta-

rihinin en önemli ama aynı zamanda anlaşılması en güç yapıtlarından biridir. Başka filozoflara övgüler düzmekte hiçbir zaman aşırı cömert olmayan Russel, Spinoza hakkında şunları yazmıştır: "Spinoza büyük filozofların en soylusu ve en sevilenidir. Entelektüel bakımdan, başka bazıları onu geride bırakmıştır; ama etik dendiğinde onun üstüne kimse yoktur."[13]

Spinoza'nın *Ethics*'i normal olarak bu başlık altında rastlanamın çok ötesine geçer: Bütün gerçeklik ve bununla bağlantılı insan doğası hakkındaki görüşleri toplanmıştır burada. Ona göre, ister "Tanrı" ister "doğa" adı verin, tek bir gerçeklik vardı. "Tanrı" sık sık Spinoza'nın söyleminde ortaya çıkar çıkmasına ama savunduğu Tanrıcı değil, kamutanrıcı bir görüştür ve bütün Batılı felsefeciler içinde, 8. Bölüm'de değindiğimiz Doğulu öğretmenler ile en çok ortaklığı olan filozoftur. Spinoza, mutluluğun bütün insan gayretlerinin hedefi olduğu görüşünü destekler ve bunun ancak ve ancak insanın evren içindeki yerine isteyerek uyum göstermesiyle başarılabileceğini savunur. Bunun olması için de insan duyu verileri (onun verdiği adla "kanaatler") ve zekâ ve soyut mantık ("akıl") dünyasının ötesine, zihnin gerçekliğin bütününü gördüğü "sezgi" dünyasına geçmelidir. Spinoza'ya göre insan, doğası gereği hem beden hem de zihinden oluşur; insan bir bedene ve bir zihne sahip değildir, o, aynı anda ikisidir, öyle ki birini etkileyen ötekini de etkiler. İnsanın mükemmelliği, onun eksiksiz bir biçimde doğası gereği olduğu şey olmasıyla mümkündür: Bütünleşmiş bir varlık.

Spinoza, insan duygulanımlarını "edilgen" ve "etkin" olarak ikiye ayırır; bunlardan birincisi kişinin dışından, ikincisi de içinden doğar. Özgürlüğe ve mutluluğa giden yol, edilgen duygulanımlardan etkin duygulanımlara geçişle, kişisel özerklik ve dışsal unsurların pençesine düşmeme maksadının gücüyle özdeşleştirilir. Erdem, "kendi doğamızın yasalarına göre hareket etmek", mutluluk da kendi varlığımızı koruma yetimiz anlamına gelir. Bu, Nietzscheci çizgiye paralel olarak bir kendi kendine yeterlilik öğretisi izlenimi verebilir; ama Spinoza gayet iyi biliyordu ki biz yalnızca kendimizi korumak için değil, aynı zamanda kendimizi mükemmelleştirmek için de dışımızdakilere –ben olmayana– bağımlıyızdır. Şunları yazmıştır Spinoza: "Hiçbir

13 *Batı Felsefesi Tarihi*, s. 552.

şey insana insandan daha faydalı değildir." Bunu kavrayanlar "başka insanlar için istemedikleri hiçbir şeyi kendileri için istemezler". Spinoza Hobbes'un çağdaşıydı (belki dikkat ettiniz, çok daha kısa bir hayatı olmuştu); ama onun insanın doğası gereği bencil bir anarşist olduğu görüşüne katılmamıştır; Spinoza'ya göre, eğer o doğanın bütünlüğü ile birlik oluşturduğunu kabul etseydi, "insanların evrensel kardeşliğine sebep olan her ne olursa olsun, yani insanların birbirleriyle ahenk içinde yaşamasına neden ne olursa olsun, o iyidir, aksine bu durumu uyumsuz hale getiren ne olursa olsun, o kötüdür". Örneğin, zorbalıkla ya da bağnazca, başka insanları bizim gibi düşünmeye zorlama dürtüsü, yerini başkasının içgörülerini paylaşmaktaki neşeye bırakmalıdır.

Spinoza, çağdaşları tarafından Tanrı adına korkunç muamelelere maruz bırakılmış olmakla birlikte, kutsanmışlığı yaratmanın yüce aracı olarak entelektüel Tanrı aşkına inanıyordu. Onun Tanrı'sının, yarattıklarına ölümden sonra ödül ve ceza veren ilahi bir yasa koyucu ve Yargıç değil, her yaratığın paylaştığı evrensel yaşama gücü olduğu fark edilmiş olmalıdır. Şöyle yazar: "Kutsanmışlık erdemin ödülü değil, erdemin ta kendisidir; şehvet arzularımızı kısıtladığımız için kutsanmışlıktan sevinç duymayız; tam tersine, kutsanmışlıktan sevinç duyduğumuz için bu arzularımızı kısıtlayabiliriz." Spinoza, Ethics'i şu unutulmaz ve sık sık aktarılan satırlarla noktalar:

> Bu söylediklerimle, bilge kişinin ne kadar güçlü olduğu ve yalnızca şehvet peşine takılmış cahil kişiden ne kadar üstün olduğu ortaya çıkıyor. Cahil kişi, yalnızca birçok biçimde dışsal etkenlerin kışkırtmasına kapılmakla ve hiçbir zaman gerçek gönül huzuruna erişmemekle kalmaz, adeta hem Tanrı'dan hem de olan bitenden habersiz de yaşar ve çile çekmekten çıkar çıkmaz var olmaktan da çıkar. Buna karşın, bilge kişi... nadiren tahriklere kapılır, aksine kendinin, Tanrı'nın ve olan bitenin belli bir dışsal zorunluluğun bilincinde olarak, hiçbir zaman var olmaktan çıkmaz ve her zaman gerçek gönül huzuru içindedir. Göstermiş olduğum gibi, oraya giden yol çok çetin görünüyorsa da aşılmaz değildir... Bütün soylu şeyler nadir olduğu kadar da zordur.

Denebilir ki herkes hayata dair bu evrensel ve zamandışı perspektifi –"sub specie aeternitatis" (sonsuzluğun bakış açısından)– benim-

seyemez; çünkü genelde bazen ama bazıları için çoğu zaman, burada ve şimdi çözülmesi gereken bir mesele vardır. Beni bütün bütün çaresizliğe sürüklemediğinde, sinirlendiren bir sorunla cebelleşirken yapılan "Merak etme, yüz yıl içinde bunların hiç önemi kalmayacak" yorumu, bazen bunu söyleyeni, farkında olsun olmasın, felaketinin eşiğine getirir. Her şeye rağmen, hayatım boyunca süren mükemmel mutluluk arayışı içinde anlamış bulunuyorum ki bireysel sorunlarıma evrenin zerre kadar bir parçası olarak yaklaşma yetisi, bu sorunları ortadan kaldırmasa bile, onları rasyonel ve pozitif olarak görmemi sağlamaktadır. Russell'ın sözcükleriyle, "Böylesi düşünceler bir din oluşturmaya yetmeyebilir; ama sancı dolu bir dünyada bunlar sağlıklı olmamıza yardım eder ve tam bir çaresizliğin yol açtığı çöküntüye karşı bir panzehirdir."[14]

Çaresizliğe ilişkin bu tespit, beni bu bölümün başlarında gündeme gelen bir soruya götürmektedir. Spinoza, bir yandan özgürlüğe özlem duyarken, aynı zamanda bunun, geçici olarak ya da kısmen yakalanması dışında, ele geçirilemeyeceği gibi bariz açmazın yanıtını keşfetmiş olabilir mi? Eğer daha önerilen bütün araçlar –"elinden geleni yapmak", "dünyayı yaşanacak bir yer kılmak", "bırak gitsin" ve intihar– zamanın köklü kötülüğü ile başa çıkmada tümden yetersizse, ki bence öyledir, doğanın içimize doyurulamaz bir açlık aşılayarak bize çirkin bir oyun oynamakta olduğunu kabul etmekten başka ne yapabiliriz? Bu açmazdan çıkışın bir yolu olacaksa, bu yol birilerinin geçmiş, şimdi ve gelecek deneyimlerinde gizli bir yol olsa gerektir: eğer platonik bir idealar dünyasındaysa, bu yol erişilmezdir ve dolayısıyla, bence yol yoktur.

Dördüncü bir durum: Bazı insanların deneyimlerinde belgelenmiş görünen bir şey, bilinçli olarak ayık olma halinin ötesinde bir durumun varlığıdır. Bu ayıklık hali aynı zamanda düş görme halinden de ötedir. İnsan bir düşten uyanırken, kişinin yalnızca düş gördüğü bir anın ardından düşün işgale uğradığı ama uyanma hali tarafından pek parçalanmadığı bir an, ardından da kişinin ayık olduğu an gelir ve düşsel bilinçlilik yoksanır, ne olduğu bilinir. İkinci aşamada, düş gören ayık olduğunu bilmez; tam olarak ayık değildir ama düşsel bilinçlilikte

14 (a.g.y. s. 562).

neyin olacağına ilişkin emareler vardır. Deneyim felsefesi bireye şunları söyler: "Ayık haldeki hayatında başka ve daha yüksek bir duruma ilişkin emarelerin belirdiği anlar var mıdır?"

Daha yüksek bir durum arayışı, bence iki nedenden ötürü Batı dünyasında teşvik edilmemiştir. Öncelikle, oyuncaklar dünyası ya da teknoloji de denen şey üzerine odaklanmış bir medeniyet yaratmış görünüyoruz; bu oyuncakların yapımı ve satılması medeniyetimizin tamamını bir dükkân sahipleri ırkı haline getirmekte ve bunların sağladığı haz, felsefelerinin özgün ve yalın ayrıksılığını zayıflatarak, başka medeniyetleri baştan çıkarmaktadır. İkincisi, Batı'daki birçok insan, ampirizmin daha önce tartışılan deneyimin beş duyu tarafından algılanabilen şeylerden (ya da böylesi bilginin çoğu zaman isimlendirildiği gibi "bilim"den) öte bir anlamının olamayacağı biçimindeki iddialarına sadıktır. Bu kitapta çeşitli kereler kabul ettiğimiz gibi, belli meseleler tartışılamaz; çünkü savunucularının yaptığı iddialar kanıtlanmaya açık değildir ve tartışmalarımızda bu tedbiri elden bırakmamak akıllılık olacaktır. Mesele, bir kanıtlama sürecinin devredışı bırakılıp bırakılmayacağı değil, genel olarak bütün Batı'da savunulan kanıtlama araç ve gereçlerinin deneyimin bütün olgularını açıklamakta yeterli olup olmadığıdır. Deneyimin sınırlarını ancak fiilen olan şeylerin çizdiği bir kere kabul edilirse, ampirizmin iddiaları çöker.

Deneyim, en azından üç nedenle, Batı'da normalde benimsenenden daha geniştir. Birincisi, deneyim zaman içinde uzanır. Yalnızca şimdiyi hissetmeyiz, bir dizi incelikli yolla geçmişi de hissederiz; bu yollar içinde "hafıza" yetersiz bir fikirdir (belki Jung'un "kolektif bilinçdışı", kastettiğim şeyin daha kapsamlı bir ifadesidir). Aynı zamanda geleceğin de bizi kuvvetle çektiğini hissederiz; bu güç daha az gerçek değildir. İkinci olarak, deneyimleri tamamen bana ait olsalar da "ben olmayan"ın ve özellikle başka insanların katkıda bulunduğu doğrulardan oluşurlar. Bir anne çocuğuna olgusal doğru önermeler (!) sıralayarak değil, kendisi örnek olarak öğretirse, sevmeyi onu severek öğretirse, ben de aynı şekilde öğrenirim ve deneyimlerim başkalarıyla karşılaştığım sürece artar. Böylesi bir öğrenmeyi sözcüklere dökmek kolay olmasa da bazı romancılar, oyun yazarları ve şairlerin bunu başarmak için üstün gayretlerini görürüz. Üçüncü olarak, deneyim yalnızca bilimin kavradığı ya da okullarda öğretilen ya da eğlence ya da

kültür olarak savunulan bir şey değildir. En derin içgörü anları toplu-ma ilişkin tek yanlı doğrular ya da yarıdoğrularla pek ilişkili değildir. Özel olarak, okul sistemimizde hâkim olan educare tarzı eğitim yaklaşımı, göründüğü kadarıyla çocuklarımızı esenliğe ve doygunluğa kavuşturma araçlarıyla donatmak yerine, Wordsworth'ün *Ode on the Intimations of Immortality* (Ölümsüzlüğün İçtenliğine Methiye) şiirindeki "cezaevi hayaletleri" ile kuşatmaya uygundur.

Eğer bunu en azından işe yarar bir hipotez olarak kabul edersek, bilinçli ayıklık halinin ötesinde durumlar yaşadığını iddia edenleri sahtekâr ya da aldatılmış kişiler olarak bir kalemde silmek imkânsızlaşır. Nirvana'ya ulaşmasıyla Buda'dan, "iyinin ve kötünün ötesinde" deneyimiyle Hinduizm'in Vedanta okuluna, oradan çeşitli dinlerin mistiklerine, Spinoza'nın doğanın birliği ifadesine ve de Chardin'in normal olarak deneyimlediğimiz biyosferin ötesinde neosfer tanımlamasına, (B. 4, s. 109) bütün hepsinde bu öte halin anlatımlarına rastlanır. Belki de günümüzün en meşhur temsilcisi, Fiziğin Taosu adlı olağanüstü kitabıyla fizikçi Fritjof Capra'dır. Capra, kitabının önsözünde, onu modern fizikle –özellikle kuantum fiziğiyle– Doğu felsefesinin içgörüleri arasındaki ilişkiyi keşfetme yoluna sokan deneyimini anlatır.

> Beş yıl önce, beni bu kitabı yazmaya teşvik eden güzel bir deneyim yaşadım. Bir yaz gününün geç saatlerinde okyanus kıyısında oturmuş dalgaların yuvarlanmalarını seyrediyor ve nefesimin ritmini hissediyordum. Birden bütün çevremin muazzam bir kozmik dansın ritmiyle salındığını fark ettim. Bir fizikçi olarak, çevremdeki kumlar, kayalar, su ve havanın titreşen moleküllerden ve atomlardan oluşmuş olduğunu ve bunların da öteki partikülleri yaratarak ve yok ederek birbirleriyle etkileşen partiküllerden ibaret olduğunu biliyordum. Aynı zamanda, dünya atmosferinin durmaksızın, havaya nüfuz ederken çok sayıda patlama geçiren yüksek enerjili partiküller olan, "kozmik ışın" sağanaklarının bombardımanına uğradığını biliyordum. Bütün bunlar yüksek enerji fiziği üzerine yaptığım araştırmalardan bildiğim şeylerdi; ama o ana kadar bunları yalnızca grafikler, çizelgeler ve matematik teoriler yardımıyla görmüştüm. O plajda otururken, geçmiş deneyimlerim canlandı; partiküllerin ritmik atışlarla yaratıldığı ve yok edildiği dış uzaydan gelen enerji çağlayanları "gördüm"; elementlerin atomlarını ve bu kozmik enerji dansına katılan bedenimin atomlarını "gördüm"; ritmini hissettim ve sesini "duydum" ve o an anladım ki bu, Hinduların tapındığı Dansçılar Tanrısı Şiva'nın dansıydı.

Eğer burada dile gelen sözcükler ve yeni bir duruma "uyandığını" iddia eden başkaları size kendi geleceğinizden sesleniyormuş gibiyse ya da bazı yaşayan öğretmenler sizi harekete geçirecek dürtüler iletiyorsa, uyanış halini onun ötesine geçerek görüş alanınıza getirecek yeni bir bilinçliliğin kıyısında olabilirsiniz.

Bütün bunlar, bu kitapta tartışılan meselelerin ya önemsiz ya da yanlış yorumlandığı izlenimi uyandırmamalıdır. Eğer böyle olsaydı, ben bunları yazarak, siz de okuyarak zamanımızı boş yere harcamış olurduk. 2. Bölüm'de belirttiğim gibi, ahlaki kararlar vermekten kaçamayız ve bunu başarmamızı sağlayacak araçlar üzerinde düşünmek önemlidir. Ahlak felsefesi kitaplarının çok büyük bir kısmının sorunu, kendilerini insanlardan, onların realitesinden koparmış, yavan bir akademik anlayıştır. İnsanlar mantıksal olarak kurgulanmış bilgisayarlar değil, tutkuları ve karışık güdüleri olan tutarsız ve yanlı yaratıklardır ve bu insanların sınırlılıkları, genellikle etik hakkında yazan sayısız yazarın sandığından çok daha azdır. İnsanın yalnızca bilişsel yanına seslenen ve duygusal yanını ihmal eden –ya da hemen hemen ihmal eden– bu yazarlar, en fazla övgüye layık niyetlerle hareket ediyor olabilirler; ama aslında onlar yalnızca bir hayal dünyasının insan silüetlerini anlatmaktadırlar.

Felsefeye fi beta kappa yaklaşımı, bir kişiye yalnızca canlandırılacak bir beyin olarak değil, sorunlara özelliklerinin karışımıyla oluşan çok değişik yollarla tepki veren gerçek bir varlık olarak bakan anlayıştır. Felsefenin ilgilenmesi gereken, bu bütün kişidir; duyuları kadar içgüdüleri de olan, bilgi kadar ruh hali ve önsezileri de olan bir varlık. Eğer felsefi yazılar, 2.500 yıl önce hem Batılı hem de Doğulu felsefeciler tarafından ifade edilmiş ve asırlar boyu hiçbir zaman tamamen ortadan silinmemişse ve bu kapsamlı yaklaşımı yeniden yakalayabilirse, işte belki o zaman felsefe, insanın giriştiği keşiflerde temel rehber olarak eski rolüne yeniden soyunabilir. Ezekiel'in imgesini kullanacak olursak (Bölüm 37), deneyimin soluğu bir kere daha hayat kazanmaları için kuru kemiklere işlemelidir. Bu durumda felsefe yaşayan bir şey olur, pek çoğumuz da yaşayan felsefe oluruz.

Ekler

I
BEŞİNCİ BÖLÜM, ÖRNEK OLAY 16'YA DİPNOT: KİM YAŞAYACAK?

Kuzey İngiltere'den meşhur bir böbrek hastalıkları uzmanı, bu örnek olaydaki açmaz karşısında, hem diyaliz makinesine hem de böbrek nakline uygunluk açısından, *çocuksuz evli bir kişiden önce çocuklu evli bir kişiye ve sorumlulukları olmayan bekâr bir kişiden önce çocuksuz da olsa evli kişiye* öncelik tanıyacağını söylemişti ve eklemişti: "Bunun ötesinde, yazı tura atardım. Bir üniversite hocasıyla sırtında tuğla taşıyan bir adam arasında tercih yapamam." Meslekten olmayanlardan oluşacak bir kurul fikrini "iğrenç" bulmuştu. Doktorun kendi önyargıları başkalarını aratmayacak kadar fazlaydı zaten. Kurulu kim hangi kriterlere göre seçecekti? Hiçbir grup hemcinsleri

hakkında yargıda bulunacak yetkinlikte değildi. Eğer bir kurul oluşturulması zorunluysa, üyeler arasında bir rahip kadar bir müşterek bahisçiyi de görmekten mutluluk duyacağını söylemişti doktor.

Bu öncelik anlayışı genel bir kabul görmeyebilir; ama kişinin değerine ilişkin öznel bir değerlendirmeye dayanmak yerine (elbette, hastanın evlilik durumuna dayalı bir öncelik tespiti de bizzat öznel bir karardır), nesnel verilere dayanan bir seçim olması gerektiğine bakarak, bunun başka pek çoğuna göre sayısız avantajı vardır.

II
BÖLÜM YEDİ, Örnek Olay 24'E EK: KİM SUÇLANMALI?

Oyundaki diyalog şöyle sürer:

Pearl: Bence, en büyük sorumlu kızın kendisi.

Beatie: Neden?

Pearl: Çünkü, seçimini yapmıştır, değil mi?

Frank: Evet; ama yaşlı kayıkçı elbiselerini çıkarttırmıştır.

Pearl: Ama çıkarmak zorunda değildi.

Frank: Zavallı kadın, âşıktı!

Beatie: İyi kurtardın Frank.

Jenny: Biliyorsam, canım çıksın.

Beatie: Jimmy?

Jimmy: Bana sorma kuzum. Ben kararlara uyarım, hiç karar alınam.

Beatie: Baba?

Bay Bryant: Neden bahsettiğinizi anlamıyorum.

Beatie: Anne?

Bayan Bryant: Çayını içmeye bak. Ne düşündüğümü de kafana takma.

(*Bu bekledikleri bir yanıttı.*)

Pearl: Pekâlâ, Ronnie ne der?

Beatie: O, kızın ancak soyunmaya ve karşıya geçmeye karar verdiği için sorumlu olduğunu ve bunu da âşık olduğu için yaptığını söyler. Ondan sonra kız iki ahlaksız adamın kurbanı olmuştur; biri onu sevmez ama ondan faydalanır ve öteki onu sevdiğini söyler ama

ona yardım edecek kadar sevmez ve onu sevdiğini söyleyen, ancak ona yardım etmek için hiçbir şey yapmayan adam en sorumlu olandır çünkü o kızın yardım isteyebileceği son kişidir.

Jenny: Olan biten her şeyin sorumluluğunu üstlendi mi şimdi!

Beatie: (*Ronnie gibi yumruğunu hayava doğru kaldırarak saldalyesinden sıçradı ve onun ağzıyla aktardığı sözlerin histerik patlamasının yapacağı etkinin sevinciyle*): "Hiç kimse sizin affedemeyeceğiniz kötülüğü yapamaz."

Pearl: Kendinden emin, öyleyse?

Beatie: Her şeyden emin olamayız; ama bazı temel şeyler vardır ki onlardan emin olmalıyız; yoksa ölürüz.

(Tarih boyunca sorulmuş belki de en önemli ahlaki soru Eski Ahit'tedir: "Ben kardeşimin koruyucusu muyum?")

Terimler Sözlüğü

"Özgürlükçülük" sözcüğünü tartışırken işaret ettiğimiz gibi, bazı sözcükler felsefede günlük konuşmada olduğundan daha farklı ya da daha özgün bir biçimde kullanılırlar. Bu sözcüklerin çoğu metin içinde tanımlanmış ya da açıklanmıştır. Aşağıda metin içinde ağdan kurtulmuş olabileceğini düşündüğümüz bazı terimlerin açıklamasını bulacaksınız.

A priori: Gözlemden kaynaklanmayan bir fikri a priori olarak tanımlarız. Bu tümdengelimci akıl yürütmenin ya da nedenden sonuca ilerlemenin bir örneğidir. Bunun alternatifi a posteriori'dir, yani gözlemden türeyen bir fikir. Bu da tümevarımcı akıl yürütmenin bir örneğidir.

Bilişsel: Zihnin bilgi edinme ya da inançlar oluşturmasıyla (bu yanlış olmaktan, çeşitli olabilirlik türlerine ve olabilirliğe ve nihayet doğru olmaya uzanabilir) ilgili özellikleri hakkında. Zıddı duyumsaldır ya da duygular, duygulanım ve etkilenimlerle ilgili olmaktır.

Davranışçılık: İnsanları yanlızca belli sabit biçimlerde hareket eden maddi nesneler olarak gören ve bu davranışı açıklamada öznenin bilincine ya da içebakışına değer vermeyen psikolojik bir yöntem.

Duyu: "Sağduyu" gibi günlük dildeki anlamı felsefede pek kullanılmaz. Genelde beş duyu anlamında kullanılır ve "*makul*" bu duyularla algılanan demektir. *Algı* çoğu zaman *his* ile aynı anlamda kullanılır; ama his herhangi bir yorum olmaksızın duyu deneyimi iken algıda yorum eklenir. Böylece, havanın ağırlaştığını hissederim ve bir fırtınanın yaklaştığını algılarım.

Estetik: Güzellik teorisi.

Epistemoloji: Bilginin –tanımının, çeşitlerinin (inanç benzerlerinin), kaynaklarının ve sınırlarının– teorisi.

Evrensel: Sertlik, iyicillik gibi birçok şeyde ortak olabilen bir nitelik ya da ilişki. Bir evrenselin tikel örneğine "tikeller" denir. Eğer "Bu ekmek sertleşmiş" dersem, ekmeğin ilk halinde evrensel yumuşaklığın bir tikeli olması gerektiği halde, bu evrensel sertliğin bir tikeli olduğunu kastederim.

Fenomen: Gözlenen şeyler.

Geçerlilik: Eğer bir kanıt mantığın kurallarına uyarsa geçerlidir; eğer önermeleri doğruysa o sağlamdır. Dolayısıyla, tümdengelimci kanıtlama ortaya çıkar. "Bütün Lancaster'liler harika kriketçilerdir: ben Lancaster'liyim; o halde ben harika kriketçiyim" geçerlidir ama sağlam değildir. Bu kanıtlama biçimine "tasım" denir.

Hedonizm: Metinde tanımlandı; ama burada psikolojik hedonizmi ile etik hedonizm arasındaki farka dikkat çekeceğiz: İlki hazza ulaşmanın (ve acıdan sakınmanın) bütün insan eyleminin amacı olduğunu söylerken, ikincisi olması gerektiğini söyler.

Hipotez: (Yunanca: Öneri): Doğru olarak değil, muhtemel doğru olarak sunulan ve sonuçlarıyla ve bilinen olgulara bakılarak sınanabilen önerme. Bir "geçerli hipotez" böyle sınanacak bir hipotez değil, tikel bir tartışma ya da kanıtlama gereği doğru kabul edilen hipotezdir. Astronomide birçok önerme farazidir, örneğin "evrenin bir büyük patlama ile başladığı varsayımı".

İçebakış: Bir kişinin, oluş halindeki zihinsel süreçlerini kapsayan özbilinçliliği.

İdealizm: Günlük konuşmada, bir idealist yüksek, genel olarak erişilmez idealler peşinde koşan biridir; felsefede ise idealizm (a) ancak zihinsel ya da akli durumların (ya da ikisi aynı değilse, ikisi de) var olduğu teorisidir. İrlandalı rahip George Berkeley (1685-1753) bu görüşün önde gelen savunucusudur ve (b) Platon'un değerlerimizin -adalet, sevgi, vb.- ideali ya da göksel şeylerin formlarını yansıttığına ilişkin teorisidir. Bu Platon'un formlar teorisi olarak bilinir.

Materyalizm: Günlük dilde, fiziksel mal mülk edinmenin hayatın en değerli amacı olduğu inanışı. Felsefede, evrenin yalnızca maddeden oluştuğu inanışı.

Mekanizm: Evrendeki her olayın sabit, evrensel yasalara uygun olarak meydana geldiği teorisi; dolayısıyla her olayın bir nedeni ve sonucu vardır ve bunların bilgileri teoride sınırsızca genişletilebilir. Bu, olayların nedenleri yerine, maksatlarına göre anlaşılıp açıklanması gerektiği görüşü demek olan teleolojinin zıddıdır. Biyolojide mekanizm, her canlı organizmanın kimyasal ve fiziksel muhtevasına göre açıklanabileceği görüşüdür ve her organizmanın "ruh" gibi ek olarak belli bazı "canlılık ilkesi" olduğunu savunan *vitalizmin* zıddıdır.

Metafizik: (Yunanca meta, öte; phusis, doğa): Evrenin bir bütün olarak doğasını ve varolan her şey için doğru olan (eğer varsa) genel ilkeleri araştırmak.

Monizm: Evrende tek bir tür töz olduğu görüşü; iki olduğunu savunan *dualizmin* zıddı. Çoğu zaman *materyalizmle* aynı anlamda kullanılır; ama *idealizmde* gördüğümüz gibi istisnalar vardır.

Nihilizm: Sonuç mevcut koşulların tahribi olduktan sonra her aracın haklı olduğunun kabul edildiği 19. yüzyıl Rusya'sında kullanılmıştır ilk defa. Etikte, nihilizm bütün geleneksel değerlerin ve ahlaki doğruların inkârı demektir.

Optimizm: Felsefede (10. Bölüm'de Leibniz altbaşlığına bakın) bunun bütün olası dünyalar içinde en iyisi olduğu inancı.

Özne: Gözlemci, düşünür, deneyimci; nesne; öznenin ayrımında olduğu şey. "Öznel olan" özneden gelir; "nesnel" özneden ve bilincinden bağımsız olan demektir.

Özsel: Herhangi bir şeyin özsel nitelikleri (ki onun özünü oluştururlar) onun o şey olması için taşımak zorunda olduğu niteliklerdir. Öteki niteliklere rastlantılar denir. Bir opera için müzik özseldir; orkestra, şef, yapımcı vb. rastlantıdır.

Pozitivizm: Fenomenlerin tanımlanması ve meydana geliş düzenlerinin insanoğlunun bilebileceği şeyler olduğu görüşü. Değer yargıları, inanç önermeleri, sanatlardaki değerlendirme ifadeleri vb. bu sınırların dışına düşer.

Pragmatizm: Gündelik dilde, herhangi bir şeyin pragmatik bir testi o şeyin faydalılığına ilişkin bir testtir. Felsefede, bu onun kanıtlanabilir doğru olup olmamasından çok, bir teorinin pratikte nasıl işleyeceğinin test edilmesidir. Örneğin, pragmatistlere göre, eğer inananlar için "işliyorsa" (yani güç, yönelim, rahatlık, esenlik vb. sağlıyorsa) Tanrı'ya inanmak haklıdır. Bkz. William James, *The Meaning of Truth* (Doğrunun Anlamı).

Prima facie: Sözlük anlamı, ilk bakışta; genel olarak gözlenen bir şeyden kalkarak ele edilen sonucun bariz (sağduyusal) sonuç olduğu anlamına gelir. Böylelikle, tam sırtına bir bıçak saplanmış bir insan ölü bulunmuşsa, prima facie bir cinayet olayı söz konusudur; eğer biri asılı bulunmuşsa, aynı şeyi söyleyemeyiz.

Rasyonalizm: İki anlamı vardır; metinde dolaylı da olsa ikisinden de söz edilmiştir: (a) hiçbir inanışın otorite ya da inanç temelinde kabul edilemeyeceği, ancak inanışların akılla haklılaştırılabileceği görüşü; (b) *ampirizmin* aksine (bkz. 13. Bölüm), bilgiye duyu algılarından bağımsız olarak akılla ulaşılabileceği görüşü; (farklı vurgularla) Descartes'ın, Spinoza'nın ve Leibniz'in görüşleri.

Sezgi: Bilgi ya da başka bir şey yerine, doğrudan kavrayışla edinilen bilgi. Etikte, ahlaki doğruların özel bir ahlaki bilgi maharet yoluyla doğrudan doğru olarak anlaşıldığı teorisi.

Solipsizm: (Metinde kullanılmadı; ama cebinizde bulundursanız iyi olur): benden başka hiçbir şeyin var olmadığı inanışı.

Stoik (ya da Stoacı): (Yunanca stoa, Zeno'nun izleyicilerine ders verdiği Atina'da "sundurma", Kişinin kaderine karşı gelmeden ve pişmanlık göstermeden razı gelmesi gerektiği görüşü. Orijinal anlamında değiştirilemez bir ilahi plana inanmakla ilgiliyken, artık şikâyet etmeden acı çeken ve güçlü bir kendini kontrol mekanizması olan kişiyi anlatır.

Tümdengelim: Sonucun zorunlu olarak öncellerden çıktığı bir kanıtlama; normal olarak bu bir genelden özgün bir doğrunun çıkarılması demektir: Örneğin, eğer X Y'yi içeriyorsa ve Z bir X ise, o halde Z Y'yi içerir. Tümevarımcı bir iddia normal olarak ters yönde işler, yani özgün bir örnekten genel bir ilkeye varılır (bir kamuoyu araştırmasından bir genel seçimin sonucunu çıkarmak). Tümdengelimci bir kanıtlamanın sonucu kesin olmalıdır; tümevarımcı bir kanıtlamadan çıkarılan sonuç ancak ihtimal olabilir.

Töre: Bir grubun davranış biçimi.

Metinde sizin için yeni olabilecek bazı yabancı sözcükler/deyimler kullandım:

au *fond:* Asıl olarak, temel olarak.

cor ad cor loquitor: Kalp kalbe karşıdır.

deus ex machina: Dışsal ya da öte Tanrı; insan hayatının küçük işlerine karışmayan.

ex cathedra: Sözlük anlamında "oturduğu yerden", Papa'nın bir vaazında olduğu gibi; resmi konuşmak.

faux de mieux: Daha iyi herhangi bir şeyin (kişinin) yokluğunda.

modus operandi: İşleyiş yöntemi.

pace: Müsaadeyle, riayeten; nazikçe aynı fikirde olmadığını ifade etme (pase olarak okunur).

modus vivendi: işbirliği ya da birlikte ahenk içinde yaşamanın bir yolu; çoğu zaman bir taviz anlamına gelir.

per se: Doğası gereği, kendiliğinden.

reductio ad absurdem: Sözlük anlamında, (bir kanıtlama ya da durumu) saçmalık derecesine indirmek. Akademik tartışmada ya da insan davranışı konu olduğunda, bir ilkeyi ya da bir davranış kuralını *terminus ad quem* (son aşama ya da varılan yer) komik olacak kadar sıkı uygulamak. Yeni Ahit'i harfiyen anlamanın *reductio ad absurdem*'i, ABD'deki bazı dinsel garabetlerin, aleni ibadetleri Markoz 16, 18'de yapılmış vaatlerin gerçekleşmesinin gösterisine dönüştürmeleridir. Giyinmede kışkırtıcı olmama kuralının *reductio ad absurdem*'i İslam'ın yaşmağı, rahibelerin adetleri ve Viktoryenlerin piyanoların çıplak bacaklarını örtmeleridir. "Öldürmeyeceksin" emrinin reductio ad absurdem'i yollarının üzerindeki

böcekleri süpüren Caynacılar ya da çim biçmeyi reddeden meyvecilerdir.

sine qua non: Özsel nitelik(ler); müzik operanın sine qua non'udur.

tant pis: Bu kadar da olmaz, çok kötü (ya da "kötü şans")

Ek Okuma Listesi

Etkileyici görünse bile, kapsamlı bir kaynakça pek anlamlı gelmiyor bana. Faydalı bulduğum kitapların çoğuna yeri geldiğinde değindim. Eğer onları gözden geçirirseniz, felsefecilerin muhakeme yürütme ve tartışma yöntemine aşina olma yolunda oldukça önemli adımlar atacaksınız.

Klasik birincil kitaplardan bazılarını okumak ve kendinizi büyük eserler hakkındaki kitaplarla sınırlamamanız önemlidir. Eserin bir orijinal ve klasik olması, onun anlaşılmaz bir eser olduğu anlamına gelmez. Bu son kategoriye giren eserlerden bazılarından söz ettim, böylelikle nereden başlamayacağınızı değerlendirebilirsiniz. Platon ve Mill'in eserleri bu orijinallere göre sancısız bir giriş sağlayacaktır ve Russell'ın (Batı felsefesi alanında), Hospers'in (ahlak felsefesinde) ve

Barrett'ın (felsefenin bir okulunda) anlatıları 12. Bölüm'de anlatıldığı biçimiyle öğretmenin otoritesini gösterecektir.

Uygulamalı felsefe üzerine basılmış çok sayıda kitap var ve ben hem anlaşılır hem de basit olan bir tanesine dikkat çekmek istiyorum: Jonathan Glover'ın *Causing Death and Saving Lives*. Hayvan hakları sorununda, Peter Singer'ın editörlüğünü yaptığı *In Defence of Animals* ile başlayabilirsiniz. Ahlak eğitimi konusunda, kapsamlı bir anlatımı M. Downey ve A. V. Kelly'nin *Moral Education, Theory and Practice* kitabında bulabilirsiniz. 8. Bölüm'deki Tanrıcılık konusuna ilgi duyuyorsanız, Margaret Knight'ın *Christian Ethics Reexamined*'i ile Anthony Flew'ün God and Philosophy'sine bir bakın. Doğu felsefesine gelince, nereden başlanacağını bulmak zordur; ama A. Bahm'ın *Comparative Philosophy*'si ve *Fung*'un *Short History of Chinese Philosophy*'si ile birlikte I. C. Sharma'nın *Ethical Philosophies of India* ya da M. Hiriyana'nın *Outlines of Indian Philosophy*'si sizi bir müddet idare eder. Metinde bahsi geçen, A. Huxley'in *The Perennial Philosophy*'sini sakın kaçırmayın.

Genel olarak Batı etiği konusunda, bazı yazarlar hakkındaki eleştirilerime rağmen, şunları okumanızı öneririm: J. Mackie, *Ethics*, J. Harrison, *Our Knowledge of Right and Wrong*, M. Warnock, *Ethics Since 1900*, W. Frankena, *Ethics*, J. D. Mabbott, *An Introduction to Ethics* ve A. McIntyre'ın metinde bahsedilen kitabı. Oxford Üniversitesi ahlak felsefesi profesörlerinden R. M. Hare'in üç kitabı kaçırılmamalıdır: *The Language of Morals, Moral Reasoning* ve (özellikle) *Freedom and Reason*. Eğer, alışkanlık yapmayan bir uyuşturucu olan meskalinin etkisi altındaki bir kişinin deneyimleri hakkında bir anlatı (hayatın sorunlarına karşı "boş ver gitsin" anlayışının örneği olarak, belki) okumak istiyorsanız, A. Huxley'in *The Doors of Perception*'ını okuyun. Tao Te Ching ile nasıl başa çıkacağınızı öğrenmeyi unutmayın ve Stuart Hampshire'ın *Spinoza*'sı büyük bir insanın ustaca anlatımıdır. Eğer bölgenizdeki kütüphane *Journal of Applied Philosophy*'e abone değilse, onları abone yapmak için kampanya yürütmeye başlayabilirsiniz.

Bu ikinci basım bana ya birinci basımdan sonra çıkmış ya da o zaman atlanmış bazı kitapları tavsiye etme fırsatı verdi.

Özgün ahlaki ikilemler hakkında:

a) Ötanazi: *Ending Lives*, R. Campbell ve D. Collinson.
b) Ölüm Cezası: *Moral Theory and Capital Punishment*, T. Sorrell.
c) Kürtaj: *Beginning Lives*, R. Hursthouse.
d) Ahlak değerleri ve hayatın anlamı: *The Quest for Meaning*, O. Hafling. (Yukarıdaki bütün kitaplar Blackham tarafından yayımlandı ve hepsi Open University'de "Hayat ve Ölüm" dersleri için kaynak kitap niteliği taşıyor.)
e) Embriyo araştırmaları ve tıp etiğiyle ilgili meseleleri: *Wonderwoman and Superman*, J. Harris (Oxford).

İsminden de anlışılan bir meseleyi son derece iyi özetlemiş bir kitap: *Seven Theories of Human Nature*, L. Stevenson (Oxford).

Varoluşçuluk üzerine: *Six Existentialist Thinkers*, H. J. Blackham (Routledge).

Bu kitapta birçok mesele gündeme getiriliyor: *The Rational Foundation of Ethics*, T. L. S. Sprigge (Routledge). Usta işi bir özet ("kopya malzemesi") 50 *Major Philosophers*, D. Collinson (Routledge).

Elinizin altında olması gereken başka referans kitapları: (yh.) A. Flew, *A Dictionary of Philosophy* (Pan); A. R. Lacy, *A Dictionary of Philosophy* ve felsefeye son derece kolay okunur bir giriş için *Philosophy the Basics*, *N. Warburton* (Routledge).

Son olarak, benim son derece bilgilendirici bulduğum bir referans kitabı: *Fontana Dictionary of Modern Thought:* A. Bullock ve O. Stallybrass tarafından yayına hazırlanmış.

DİZİN

A

acı 66, 122, 127, 134, 138, 173, 174, 176, 178, 182, 189, 201, 207, 211, 214, 227, 244, 245, 294, 299, 300, 301, 302, 303, 304, 335, 336, 348, 375, 411, 424, 434, 436, 458

agape 280, 409, 443, 444

ahlak 14, 16, 18, 40, 41, 46, 47, 48, 49, 51, 52, 54, 55, 56, 60, 61, 67, 69, 72, 75, 87, 92, 104, 117, 128, 131, 134, 138, 143, 154, 155, 159, 161, 163, 165, 166, 167, 184, 187, 194, 195, 209, 217, 219, 244, 268, 269, 276, 277, 279, 282, 283, 284, 286, 291, 292, 298, 312, 320, 343, 346, 378, 386, 413, 414, 415, 416, 417, 419, 420, 438, 440, 445, 461, 462

alışkanlık 406, 415, 433, 462

ampirizm 430

Aquinas, T. 131, 283, 333, 394, 395

araç 27, 110, 113, 127, 128, 195, 273, 328, 449

Aristo 14, 25, 37, 40, 42, 45, 65, 74, 113, 114, 181, 309, 414, 435

aşk 68, 127, 221, 280, 299, 357, 441, 444

ateizm 73, 275

Ayer, A. J. 95

B

Bacon, F. 80

belirlenimcilik 219, 246, 248, 249, 250, 258, 259, 261

Bentham, J. 55, 180, 181, 182, 183, 184, 192, 195, 263

bilgi 26, 34, 38, 40, 70, 96, 105, 125, 143, 169, 170, 226, 257, 262, 274, 289, 341, 358, 390, 392, 395, 398, 410, 451, 456, 458

biyoetik 22

Brecht, B. 191, 217, 434

Buber, M. 207, 445

C

Camus, A. 77, 209, 228, 258

Capra, F. 450

Çehov, A. 227

çevre 22, 170, 226, 242, 243, 324, 352, 353, 354, 372

Churchill, W. 79, 176, 331

D

Darwin, C. 64, 132, 133, 134, 136, 137, 272, 361

demokrasi 36, 312, 313, 314, 316, 317, 318, 319, 331, 341

deney 52, 54, 70, 358, 369, 375

deontoloji 158

Descartes, R. 26, 42, 155, 239, 251, 458

Dewey, J. 396, 397

dil 35, 49, 50, 162, 241, 257, 384, 398, 410, 427, 432

din 21, 36, 43, 51, 56, 104, 124, 128, 208, 222, 227, 267, 268, 269, 270, 274, 281, 282, 283, 284, 290, 292, 300, 390, 431, 448

doğal 15, 43, 54, 57, 68, 72, 77, 132, 134, 138, 139, 141, 142, 202, 217, 221, 234, 251, 256, 257, 273, 283, 284, 286, 287, 288, 291, 299, 300, 309, 314, 316, 325, 327, 328, 334, 337, 342, 346, 349, 350, 351, 352, 356, 357, 367, 373, 376, 388, 390, 393, 396, 408, 413, 417, 419, 440, 442, 443, 445
Douglas, K. 211
Durkheim, E. 259

E
educare 379, 380, 381, 383, 384, 385, 386, 389, 391, 394, 401, 450
educere 379, 382, 383, 384, 385, 391, 394, 397, 401
eğitim 15, 37, 51, 141, 183, 189, 239, 287, 312, 326, 327, 328, 329, 363, 378, 379, 380, 381, 383, 384, 385, 387, 389, 390, 392, 393, 394, 395, 396, 397, 398, 400, 401, 402, 413, 416, 417, 419, 424, 426, 450
Emerson, R. W. 131, 312, 399
etik 14, 16, 36, 41, 46, 47, 48, 50, 60, 61, 62, 63, 64, 77, 88, 108, 134, 153, 154, 165, 181, 217, 274, 276, 281, 291, 319, 334, 347, 361, 370, 426, 446, 451, 456
evrim 65, 77, 135, 136, 137, 144, 272, 337, 374

F
felsefe 14, 15, 16, 20, 21, 22, 25, 26, 27, 31, 37, 40, 42, 60, 136, 180, 183, 204, 205, 207, 214, 225, 226, 238, 244, 250, 290, 291, 297, 312, 319, 376, 392, 396, 398, 399, 401, 426, 427, 429, 430, 435, 442, 451, 462
Freud, S. 14, 142, 248, 279

G
Gasset, Ortega y 229
gen 262, 361, 363, 371
genetik 243, 261, 262, 346, 360, 361, 362, 363, 364, 365, 366, 367, 368, 371
genom 22, 366
Godwin, W. 342
göreli 26, 48, 66, 67, 438
görelilik 21
görev 59, 158, 159, 160, 161, 163, 165, 174, 175, 179, 186, 233, 420, 421, 424, 438, 444

H
Hardy, T. 50, 90, 123
Hayek, F. A. 344
hayvan hakları 70, 323, 346, 355, 357, 423
Hegel, W. F. 206
Heidegger, M. 161, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 217, 222, 225, 298, 358, 392, 436
Hobbes, T. 57, 58, 59, 77, 88, 114, 159, 196, 239, 250, 251, 252, 254, 314, 315, 316, 318, 319, 335, 341, 342, 437, 447
hukuk 37, 116, 131, 147, 148, 160, 202, 284, 287, 328, 344, 388
Hume, D. 155, 181, 252, 253, 254, 430
Huxley, A. 272, 275, 371, 462

I-İ
imge 211, 212, 257
İsa, Hz. 36, 39, 56, 59, 78, 105, 123,

131, 166, 280, 281, 432, 440
iyilik 6, 62, 66, 180, 181, 194, 240, 259, 342, 343, 344, 441, 444

J
Jaspers, K. 229

K
Kant, I. 27, 40, 42, 53, 59, 62, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 174, 176, 177, 178, 179, 183, 195, 196, 197, 202, 203, 213, 220, 258, 263, 328, 396, 402, 417
karma 244, 259, 298, 353
Kierkegaard, S. 4, 91, 206, 207, 208, 209, 220, 228, 261, 297
Konfüçyus 344
Kropotkin, P. 343
Kuhn, T. 35
kürtaj 29, 55, 66, 338, 377

L
Lawrence, D. H. 225, 307
Leibniz, G.W. 239, 246, 247, 457, 458
Lewis, C. S. 282
Lincoln, Abe 40, 158, 191, 316
Locke, J. 41, 316, 317, 318, 360, 430
Lovelock, J. 348
Luther, M. 111, 225

M
Machiavelli 77, 315
MacIntyre, A. 4, 153
Mandela, N. 277, 328
Marx, K. 14, 136, 185, 259, 343
Mendel 360, 361
Mill, J. S. 41, 81, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 202, 203, 224, 309, 312, 319, 320, 321, 322, 330, 440, 461
Milton, J. 52, 73
Mumford, L. 227
mutlakçılık 71, 294
mutluluk 50, 122, 180, 184, 185, 187, 188, 189, 191, 192, 193, 196, 198, 210, 323, 327, 352, 414, 434, 435, 440, 444, 445, 446, 448, 453

N
Newton, I. 16, 35, 63, 155, 272
Nietzsche, F. 77, 136, 207, 208, 209, 220, 223, 271, 289, 299, 307, 362

O-Ö
ölüm 59, 71, 133, 140, 147, 174, 202, 203, 212, 213, 214, 233, 263, 356, 357, 370, 387, 435
ölüm cezası 133, 147, 203, 263
Ömer Hayyam 237
Orwell, G. 227, 322
ötenazi 370, 377
otokrasi 309, 314, 316, 341
otorite 113, 144, 160, 188, 279, 315, 330, 355, 385, 386, 387, 388, 389, 390, 393, 417, 418, 458

P
Paine, T. 326, 342
Pascal, B. 229
Paul, Aziz 33, 59, 104, 122, 149, 166, 207, 214, 223, 287, 301, 305
Piaget, J. 416, 419, 424
Pisagor 29, 69
Platon 21, 25, 26, 37, 42, 61, 62, 63,

65, 218, 238, 239, 251, 297, 312, 313, 314, 316, 317, 393, 394, 395, 457, 461
Pope, A. 22, 398
Popper, K. 34, 35, 248, 397
Proudhon, P. J. 343

R
Rand, A. 136, 226, 234, 258
Robinson, J. A. T. 4, 48, 288
Rousseau, J. J. 155, 241, 395, 396
Russell, B. 25, 42, 161, 221, 275, 355, 427, 428, 448, 461

S
sansür 96, 99, 101, 115, 167, 168
Sartre, J. P. 77, 149, 204, 205, 206, 212, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 229, 230, 233, 248, 250, 289, 398, 443
Shaw, G. B. 4, 57, 219, 315
Shelley, P. B. 271
Singer, P. 4, 354, 358, 462
Smith, A. 282, 336, 344
söylem 87
Spinoza, B. 14, 41, 445, 446, 447, 448, 450, 458, 462

T
Tennyson, A. 32, 33, 213, 261
Thomas, D. 57, 59, 111, 131, 228, 304, 316, 326, 333, 342, 394
Tolstoy, L. 343
Troçki, L. 136, 326
Twain, M. 111

V-W
varoluşçuluk 194, 204, 205, 220, 226, 305, 445
vicdan 111, 112, 113, 124, 139, 143, 144, 199, 278, 332, 418
Voltaire 247, 320
Whitehead, A. N. 183, 187
Wittgenstein, L. 25, 36, 41, 42, 160, 240, 280, 427, 429
Wordsworth, W. 61, 159, 183, 241, 450

Y
yang 306, 344
yin 306, 344

Z
Zerdüşt 208, 209

Kendimize sahip çıkmak, hayatla kurduğumuz ilişkide aktif olmak, giderek hayatımızı bir sanat eserine dönüştürmek bilgi ve çaba ister.

İnsanoğlu var olduğu günden beri mutluluğu, o "imkânsız laneti" aradı. Hâlâ arıyoruz. Arayış ise felsefenin ta kendisidir. Ve felsefe yaşanan bir şey değilse hiçbir şeydir. Ray Billington "Felsefeyi Yaşamak" adlı kitabında felsefenin gündelik sorunlarımıza, sevinçlerimize yakın duran bir şey olduğu noktasından hareket ediyor. Ona göre felsefe, bize, kendimize/hayata derinlemesine bakmak, gerçeklerle korkmadan yüzleşmek ve hayatımıza yön vermek için gerekli bilgi ve güveni kazandırır. Böylesi bir felsefe ise kişisellikten arınmış, kuru, teknik bir dille yazılamaz. Hayatı kuşatan, güldürürken düşündüren, kaygıya açık olan, neşe ve umut saçan bir dille kaleme alınmalıdır: "Felsefeyi Yaşamak" gibi...

Etik kurallarının kökeni, ahlaki yaklaşımların neler getirip neler götüreceği gibi konular bu kitabın özünü oluşturuyor. Gündelik hayatta sık sık karşılaştığımız bazı konuları daha yakından irdeleyebilmek, bu konulara bir felsefecinin nasıl bakabileceğini görmek ve daha da önemlisi, genel olarak felsefe ve özel olarak da etik ile gündelik hayat arasındaki bağın nasıl oluştuğunu anlamaya yardımcı olmak için yazılmış bir kitap "Felsefeyi Yaşamak".

"Felsefeyi Yaşamak"ta sonuçlar yok, arayışlar var. Şöylesi soruların peşine düşülüyor: Felsefenin kapsamı nedir; felsefeciler hangi alanlarda çalışırlar ve bu alanların gündelik hayatla ilişkisi nedir? Epistemoloji, metafizik ve mantık ile ne anlatılır? Etik nedir? Etiğin felsefe içindeki ve hayattaki yeri nedir? Bilmek mümkün müdür; mümkünse bundan nasıl emin olabiliriz? Yaşamın bir amacı ya da anlamı var mıdır? Zor durumlarla karşılaştığımızda seçimlerimizi nasıl ve hangi kıstaslara bağlı olarak yaparız? Belli bir durumda karar mekanizmamızı harekete geçiren etmenler nelerdir ve bunlar hangi ahlak kurallarına paralel olarak çalışır? Ahlakın kaynağı olarak Tanrı bize neler söylemektedir? Çeşitli dinlerin ve felsefi yaklaşımların ahlak anlayışı hangi temellere dayanır? Özgürlük konularına belli başlı yaklaşımlar neler olmuştur? Sık sık telaffuz ettiğimiz "eğitim'den" ne anlaşılmaktadır? Hangi tür eğitim, ne gibi sonuçlara götürebilir bizi? Politika ile ahlak arasındaki bağlantı nedir?

Kendi varlığımıza ve ölümümüze tahammül etmenin tek yolunun yaratmak, kendimizi ve hayatımızı yaratmak olduğunu düşünenlere!..

AYRINTI • İNCELEME
ISBN: 978-975-539-631-6